

250798

**ҚИШЛОҚ
ХУЖАЛИГИДА
МЕҲНАТНИ
ИЛМИЙ
ТАШКИЛ
ЭТИШ ВА
БОШҚАРИШ
АСОСЛАРИ**

333.01
M-636

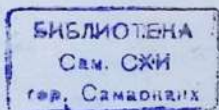
Ғ. М. МИРКАРИМОВ,
Н. И. КИСЕЛЁВ,
Б. Р. РАҲИМОВ

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА МЕҲНАТНИ ИЛМИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА БОШҚАРИШ АСОСЛАРИ

250798

*Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлиги
қишлоқ хўжалик олий ўқув юртларининг студентлари
учун дарслик сифатида тасдиқлаган*

Профессор Ғ. М. МИРКАРИМОВ
тахрири остида

«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЕТИ
Тошкент — 1975

© — «Битувчи» нашриёти, 1975.

М $\frac{10804}{353 (06)}$ N 37 101—75

ҚИРИШ

Қишлоқ хўжалиги тараққиётининг ҳозирги босқичида меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ва ишлаб чиқаришни бошқариш меҳнат унумдорлигини оширишнинг, маҳсулот таниархивни камайтириш ва ишлаб чиқариш рентабеллигини ўстиришнинг энг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади. Бизнинг мамлакатимизда фан-техниканинг тараққий қилиши ва хўжалик соҳасида амалга оширилган ислохотлар меҳнатни илмий асосда ташкил этишни кенг қўллашни ва ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш учун объектив негиз бўлиб хизмат қилмоқда.

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш соҳасидаги тадбирларнинг амалга оширилиши нисбатан кам маблағ сарфлаган ҳолда меҳнат унумдорлигини оширишга, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таниархивни камайтиришга қулайлик яратади. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш ва меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ҳар бир хўжаликнинг зарур эҳтиёжи бўлиб қолмоқда.

Шу муносабат билан қишлоқ хўжалик ходимларининг меҳнатни илмий жиҳатдан ташкил этиш асосларини билишлари тобора катта аҳамият касб этади. Меҳнатни илмий асосда ташкил этишни жорий қилиш вақтида бу билимларни амалий меҳнат фаолияти жараёнида, иш жойида татбиқ қила олиш айниқса муҳим роль ўйнайди. В. И. Ленин Совет республикаси барпо этилган дастлабки йиллардаёқ меҳнатни илмий жиҳатдан ташкил этиш ва ишлаб чиқаришни бошқариш асосларини «фақат назариядагина эмас, амалиётда ҳам» ўрганиш зарурлиги тўғрисидаги масалани кун тартибига қўйган эди.

Мамлакатимизда кейинги йилларда саноат тажрибаси асосида қишлоқ хўжалигида ҳам меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ва бошқариш юзасидан катта ишлар қилинди. Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалиги министрлиги ҳузурида меҳнатни илмий асосда ташкил этиш (НОТ) маркази тузилган. Бу марказ республикамиз колхоз ва совхозларида НОТга ва бошқариш соҳасидаги илмий-методик ишга раҳбарлик қилади. Ҳозирги вақтда мамлакатимиздаги қишлоқ хўжалик олий ўқув юртларида «Колхоз ва совхозларда

меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ва ишлаб чиқаришни бошқариш» курси жорий қилинган.

Бу китоб республикамизда мазкур курс бўйича дарслик яратиш соҳасидаги дастлабки уринишдир. Китоб қишлоқ хўжалик олий ўқув юрлари студентлари учун мўлжалланган бўлиб, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ва бошқаришнинг асосий проблемаларига доир асосий масалаларни ўз ичига олган.

Китобда меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ва ишлаб чиқаришни бошқариш тўғрисидаги асосий тушунчалар, меҳнат жараёналарини оқилона ташкил қилиш, меҳнатнинг санитария-гигиена, психофизиологик ва эстетик шароитлари, меҳнат ва дам олишнинг рационал режимлари, меҳнатни нормалаштириш ва унга ҳақ тўлаш, совхозлар ва колхозларни бошқариш структураси, шунингдек қишлоқ хўжалигида диспетчерлик хизмати ва бошқа масалалар ёритилган.

Дарсликни тайёрлашда марксизм-ленинизм классиклари асарларидан, КПСС XXIV съезди материалларидан, фан-техниканинг меҳнатни илмий асосда ташкил этиш соҳасида ҳозирги вақтда қўлга киритган ютуқлари тўғрисидаги маълумотлардан, хўжаликларнинг НОТни жорий қилиш соҳасидаги тажрибасидан фойдаланилди.

Дарсликни тайёрлашда Тошкент қишлоқ хўжалик институтининг социалистик қишлоқ хўжалигини ташкил этиш ва планлаштириш, колхоз ва совхозларда бошқариш кафедраси ходимлари коллективи, иқтисод фаълари доктори М. Н. Громов, Ўзбекистон қишлоқ хўжалик министрлиги ҳузуридаги НОТ марказининг илмий ходимлари, В. И. Ленин номидаги Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик фаълари академиясининг мухбир аъзоси, иқтисод фаълари доктори, профессор Х. М. Жалилов, академик Г. М. Лазо катта ёрдам кўрсатдилар ҳамда мана шу олимлар асарларидан фойдаланилди.

Мазкур дарслик ўзбек тилида биринчи бор чиқаётганлиги туфайли унда баъзи камчиликлар, нуқсонлар учраши, айрим боблар тўла ёритилмаган бўлиши мумкин. Талабчан китобхонлар ўз мулоҳазаларини билдириб, унинг кейинги нашрлари мукаммал бўлиб чиқишида авторларга ёрдам берсалар кўп миннатдор бўлур эдик.

Дарслик авторлари:

- Ғ. М. Миркаримов кириш, 6—7-боблар;
Н. И. Киселёв 10—11—12-боблар;
Б. Р. Раҳимов 1—2—3—4—5—8—9-боблар.

МЕҲНАТНИ ИЛМИЙ АСОСДА ТАШКИЛ ЭТИШ— ҚИЩЛОҚ ХҲЖАЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДИР

1- §. Меҳнат ва унинг социал-иқтисодий роли тўғрисида тушунча

Меҳнат одамларнинг ўз ҳаётини эҳтиёжларини қондиришга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолияти бўлиб, кишилик жамияти яшashi ва тараққиётининг зарур шартидир. Бутун жамият маъносида бўлсин, шунингдек ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳар бир алоҳида олинган якейкасида бўлсин меҳнат тегинили тарзда ташкил этилмоғи лозим.

Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формацияда меҳнатни ижтимоий асосда ташкил этишнинг ўзинга хос форма ва методлари бўлган. Бироқ, меҳнатни ижтимоий асосда ташкил этишнинг ҳар қандай хили барча формацияларга хос бўлган бир қанча умумий томонлар билан боғлангандир.

Бу умумий томонлардан бири — иш кучи билан ишлаб чиқариш воситаларининг бир-бирига боғлиқлигидир, кишиларни меҳнат қилишга жалб этишнинг зарурлигидир. Бусиз ҳеч бир ишлаб чиқариш олға томон ҳаракат қила олмайди.

Иккинчидан, қилинган меҳнат натижаларини ишлаб чиқариш қатнашчилари ўртасида тақсимлашни уюштириш, иш кучининг такрор ишлаб чиқарилиши учун шарт-шароитларни таъминлаш зарурлигидир.

Меҳнатни ижтимоий асосда ташкил этишнинг бу умумий томонлари ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг ривожланиши учун зарур шартдир.

Меҳнатни ижтимоий асосда ташкил этишнинг конкрет характери, тили, аввало, жамиятда ҳукмрон бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари билан белгиланади. Кишиларни меҳнатга жалб этиш методлари ҳам, ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш формаси ҳам, иш кучини такрор ишлаб чиқариш қонуниятлари ҳам, ана шу муносабатларнинг характерига боғлиқ.

Социалистик жамиятда меҳнатни ташкил этиш социализмнинг иқтисодий қонунларига асосланган. Ҳар қандай меҳнат ўзининг ижтимоий формасидан қатъи назар, бирон бир конкрет вазифани бажармоқ учун бирлашган ходимларнинг ҳар бир уюшмаси доирасида маълум тарзда ташкил этилишини талаб қилади. Ҳар қан-

дай меҳнат коллективининг фаолиятини таъминлаш учун бутун меҳнат ҳажминин алоҳида бажарувчилар ўртасида тақсимлаш, улардан ҳар бирининг вазифасини белгилаш, меҳнат кооперациясининг формаларини ишлаб чиқиш, ишини бажариш методларини аниқлаш зарур ва ҳоказо. Коллектив хўжаликда меҳнатни ташкил этиш характери кўп жиҳатдан қўлланилаётган техниканинг прогрессивлик даражаси ва ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган меҳнат предметларининг технологияси, кадрларнинг малака даражаси ва шу каби кўрсаткичлар билан белгиланади.

Бинобарин, меҳнатни бирон-бир хўжаликда ташкил этишга фақат ташкилий-агротехник нуқтаи назардангина ёндашиш мумкин эмас, чунки бундай ёндашиш кишиларнинг меҳнат фаолиятини ташкил этишининг социал томонини йўққа чиқарган бўлур эди.

2-§. Меҳнат унумдорлиги — ижтимоий тараққиёт негизи

Меҳнат ижтимоий бойлик манбаидир. Меҳнат қанчалик унумлироқ бўлса, вақт бирлиги давомида шунчалик кўпроқ моддий бойликлар яратилади, жамият бадавлатроқ бўлади, у жамият аъзоларининг ўсиб бораётган эҳтиёжларини шунчалик тўлароқ қондира олади. Коммунистик жамиятнинг ривожланиши билан меҳнат унумдорлигини ўстириш асосида моддий неъматларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган иш куни бирмунча қисқаради. Бўш вақт кўпаяди, шаҳар ва қишлоқ меҳнатчилари бу вақтдан шахсининг ҳар томонлама ривожланиши, билим олиш, малака ошириш, маданиятни юксалтириш учун, спорт билан шугулланиш, болаларни тарбиялаш ва ҳоказолар учун фойдаланадилар. Бу ўз навбатида меҳнат унумдорлигининг янада, анча тезроқ ошишига ёрдам беради. Шундай қилиб, меҳнат унумдорлигининг ўсиши жамият тараққиётининг энг асосий шарти ҳисобланади.

Меҳнат унумдорлиги — бу ишловчининг сарф қилинган вақт бирлигида муайян миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш қobiliятидир. Вазифа — иш вақти бирлигида маҳсулот ишлаб чиқаришини бутун чоралар билан кўпайтиришдан иборат. Бу ҳол қишлоқ хўжалиги учун айниқса муҳимдир, чунки қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини ўстириш суръатлари саноатдагидан бир мунча пастроқдир.

КПСС Марказий Комитетининг 1965 йил март, 1970 йил июль Пленумларида партия XXIV съездида меҳнат унумдорлигини ҳамда колхоз ва совхозларда ишлаб чиқариш рентабеллигини янада ошириш масаласига алоҳида эътибор берилди.

Меҳнат унумдорлигини ошириш ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий формациянинг объектив иқтисодий қонунидир. Бироқ, фақат социализм давридагина вақтни тежаш қонунининг кенг қўламада амал қилиши учун шарт-шароитлар ва зарур имкониятлар яратилади.

Совхозлар билан колхозлар энг йирик социалистик қишлоқ хўжалик корхоналари бўлиб, уларда кишининг киши томонидан эксплуатация қилиниши имкониятига барҳам берилган; улардаги ижтимоий ва коллектив ишлаб чиқариш — меҳнат жараёналарини тобора кенгроқ механизациялаш асосида ишлаб чиқаришни, меҳнатни ташкил этишнинг ва моддий рағбатлантиришнинг энг прогрессив формаларини вужудга келтирадиган, бу корхоналар яқин вақтлар ичида меҳнат унумдорлигининг юқори даражасига эришмоқлари мумкин. В. И. Ленин К. Маркснинг меҳнат унумдорлиги масаласи соҳасидаги таълимотини ривожлантириб, бунга айниқса қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигининг юқори даражасига эришни қанчалик муҳим эканлигини қайта-қайта таъкидлаган эди.

Биринчи социалистик давлат тараққиётининг ilk давридаёқ Владимир Ильич бундай деб ёзган эди: «Меҳнат унуми янги ижтимоий тузумнинг енгиб чиқиши учун оқибат натижада энг муҳим, энг асосий нарсадир. Капитализм крепостнойлик даврида мисли кўрилмаган меҳнат унумини яратди. Социализм янги, хийли юқори меҳнат унумини яратиши билан капитализм батамом енгилиши мумкин ва албатта батамом енгилади»¹.

В. И. Ленин, бу — жуда қийин ва жуда узоққа чўзиладиган иш, лекин бу иш бошланди — бутун гап ҳам ана шундадир, деб таъкидлади. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида мамлакат олдида кўндаланг бўлиб турган энг муҳим вазифаларни белгилар экан, В. И. Ленин бундай деб кўрсатиб ўтди: «Меҳнат унумини ошириш асосий вазифалардан биридир, чунки меҳнат унумини оширмай коммунизмга узил-кесил ўтиб бўлмайди»².

В. И. Ленин коммунизми тагин ҳам юқорироқ ижтимоий формация сифатида характерлаб, коммунизм — илгор техникадан фойдаланадиган эркин, оғли, бирлашган ишчиларнинг капиталистик меҳнат унумига қараганда жуда юқори меҳнат унуми демакдир, деб ёзган эди.

В. И. Ленин «Кооперация тўғрисида» деган мақолашда коллектив қишлоқ хўжалигини вужудга келтиришнинг конкрет йўлларини белгилаб, мамлакатда меҳнат унумдорлигини ошириш соҳасидаги энг муҳим тадбирларни кўрсатиб берди. Бунда, даставвал, деҳқончиликни қайтадан ташкил этишга қодир бўлган йирик индустрияни вужудга келтириш, майда тарқоқ деҳқон хўжаликларини йирик-коллектив хўжаликларга бирлаштириш, сўнгра, аҳолига билим бериш ва маданий даражасини ошириш, ишлаш маҳоратини эгаллаш, меҳнатни интенсификаштириш каби вазифалар илгари сурилган эди.

Коммунистик партия ва Совет ҳукумати қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини оғишмай ошириб бориш юзасидан зарур тадбир-чораларни амалга ошириб келмоқдалар. Бу масалага ай-

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 29- том, 442- бет.

² В. И. Ленин. Асарлар, 29- том, 105- бет.

иница ҳозирги даврда катта эътибор берилмоқда. Ўртоқ Л. И. Брежнев КПСС Марказий Комитети, СССР Олий Совети ва РСФСР Олий Советининг Совет ҳокимиятининг 50 йиллигига бағишлаб ўтказилган қўшма тантанали мажлисида қилган докладыда бу ҳақда алоҳида тўхталиб, халқ хўжалиги, — деди Л. И. Брежнев, — шундай бир кенг босқичга кирдики, бу босқичда ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, сифат кўрсаткичларини яхши-лаш, меҳнат унумдорлигининг янада ўсишини таъминлаш тобора кўпроқ иқтисодий ривожланишининг асосий манбаи бўлиб бормоқда.

Бу нарса қишлоқ хўжалиги учун айниқса муҳимдир. Аҳоли-нинг озиқ-овқат маҳсулотларига, енгил ва озиқ-овқат саноатининг хом ашёга бўлган талабларининг янада тўлароқ қондирилиши аъло сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш вазифаси қанчалик тўла ва тез ҳал этилишига боғлиқдир.

Меҳнат унумдорлигига таъсир қилувчи омиллар орасида меҳ-нати ташкил этиш омилли асосий ўринлардан бирини эгаллайди. КПСС XXIV съезди қарорларида мамлакатнинг барча корхонала-рида ишлаб чиқаришни ва меҳнатни илмий асосда, ҳозирги за-мон фан-техника тараққиёти талабларига жавоб берадиган қилиб ташкил этишни жорий қилиш зарурлиги кўрсатиб ўтилган. Бу фақат саноат корхоналаригагина тааллуқли бўлиб қолмасдан, шу билан бирга колхозлар, совхозлар ва бошқа қишлоқ хўжалик кор-хоналарига ҳам тааллуқлидир.

↑ Меҳнат унумдорлигини ошириш асосан уч йўл билан: меҳнат-ни механизациялаш, рационализациялаш ва интенсификациялаш йўли билан олиб борилиши мумкин.

Ҳаммага маълумки, қўл меҳнати машина зиммасига юклаш, меҳнатни осонлаштирадиган турли-туман мосламалардан фойда-ланиш, яъни меҳнатни механизациялаш ва шу қабилар маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланадиган меҳнат харажатларини кескин камайтиришга, меҳнат унумдорлигини оширишга имкон беради. Меҳнатни рационализациялаш йўли — иш учун энг яхши шарт-шароитларни яратиш, ишлаб чиқариш жараёнларини олдиндан мўлжаллаб чиқиш, одамлар ва техникани тўғри жойлаштириш, иш жойининг жуда яхши ташкил этилган бўлишини талаб қилади.

Вазифаларни аниқ тақсимлаш, иш вақтининг бекор сарф бў-лишини тугатиш, ишловчиларнинг малакасини ва умумий мада-ният даражасини ошириш, шунингдек бошқа мавжуд имконият-лардан фойдаланиш ҳисобига ҳар бир ишловчининг меҳнати-ни интенсификациялаш катта аҳамиятга эга бўлган омиллардан биридир.

3-§. Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш тўғрисидаги таълимотнинг ривожланиши

Совет давлатининг хўжалик соҳасидаги сиёсатининг негизини ташкил этувчи барча принципиал ташкилий-иқтисодий қарорлар революциянинг дастлабки йилларида В. И. Лениннинг ташаббуси ва бевосита иштироки билан қабул қилинган эди. Лениннинг меҳ-

натин илмий асосда ташкил этиш ва социалистик ишлаб чиқариш-ни бошқариш асосларини ишлаб чиқиши жуда катта аҳамиятга эга бўлди. В. И. Ленин «Совет ҳокимиятининг навбатдаги вазифалари» деган асарида ва бошқа асарларида ишлаб чиқаришнинг индустриллаштириш, шу билан боғлиқ равишда эса меҳнатни ташкил этишнинг илмий асосларини кенг жорий қилиш вазифаларини қўйди.

Демак, ишлаб чиқаришнинг индустриллаштирмасдан туриб социализмни тасаввур қилиш мумкин эмас. Фақат йирик машина индустриясигина социалистик ишлаб чиқаришнинг моддий негизи бўлиб хизмат қилиши мумкин.

«Меҳнат унумини кўтармоқ учун,— деб ёзади В. И. Ленин,— йирик саноатга керакли бўлган моддий заминни мустаҳкамламоқ керак...

...Меҳнат унумини оширишнинг яна бир шarti шуки, биринчидан, халқ оmmasининг билим ва маданиятини оширмоқ керак... Иккинчидан, меҳнаткашлар ўртасида интизомнинг кучайиши, иш малакасининг ортиши, меҳнатнинг тобора самарали ва серунум бўлиб бориши, яхши ташкил қилиниши лозим»¹.

В. И. Ленин меҳнатни илмий асосда ташкил этишга техник-иқтисодий мазмунни гавдалантирувчи комплекс ҳодиса деб қаради. У ўз асарларида НОТнинг умумий мазмуни ва аҳамиятини фақат таърифлабгина қолмасдан, шу билан бирга НОТ соҳасидаги ишларнинг конкрет программасини ҳам кўрсатиб берди:

а) ишлаган вақтда қилинадиган ҳаракатларни анализ қилиш, ортиқча ва ноқулай ҳаракатларни йўқотиш, энг тўғри иш усуллари аниқлаб олиш, энг яхши ҳисобот ва контрол системаларини жорий қилиш;

б) ишбай билан ҳақ тўлашни жорий қилиш, ...иш ҳақини ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий миқдорига қараб тўлаш..., айрим ишлаб чиқариш—матлубот коммуналари ўртасида мусобақа ташкил этиш, ташкилотчиларни тавлаб олиш ва шу қабила².

В. И. Лениннинг қишлоқни социалистик асосда қайта қуриш масаласига бағишланган бир қатор асарларида қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг илмий асосларини жорий қилиш зарурлиги тўғрисида гапирилади. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ишлаб чиқаришнинг майда товар характерида эканлиги ва деҳқон хўжаликларининг тарқоқлиги меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг жорий қилиш имконини бермади. У вақтларда қишлоқ хўжалигини машиналаштириш ва қишлоқни кооперация асосида бирлаштириш, яъни ишлаб чиқаришнинг моддий базасини ва иқтисодий шарт-шароитларини вужудга келтириш биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган вазифа эди.

В. И. Ленин меҳнатни рационализациялаш соҳасида капиталистик мамлакатлар эришган барча ютуқлардан социалистик жа-

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 27- том, 260—261- бетлар.

² В. И. Ленин. Асарлар, 27- том, 263, 264- бетлар.

мийят шаронгларига татбиқан фойдаланишга чақирди. Ана шу принципиал кўрсатмаларга амал қилиниб, меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш бўйича I Бутунроссия ташаббусчи конференциясининг резолюциясида НОТга социалистик асосда ёндашиш йўли аниқ-равшан кўрсатиб берилди. Бундай йўл саломатликни максимал даражада муҳофаза қилишни ва шахснинг камол топишига зарар етказиши мумкин бўлган барча шаронгларни бартараф этиш асосида юксак меҳнат унумдорлигига эришишни талаб қилувчи принцинга таяниш лозим эди.

Совет республикасининг дастлабки йилларидаёқ В. И. Лениннинг ташаббуси билан мамлакатда меҳнатни илмий асосда ташкил этишни ўрганиш ва жорий қилиш билан шуғулланувчи институтлар, лаборатория ва муассасаларнинг кенг тармоқлари ташкил этилди. «Меҳнатни ташкил қилиш», «Вестник труда» ва шулар каби махсус журналлар нашр қилина бошлади. 1921 йилда меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш бўйича I Бутунроссия ташаббусчи конференцияси бўлиб ўтди. Бу конференцияда социалистик жамиятдаги меҳнатни илмий асосда ташкил этишни Тейлорнинг меҳнатни рационал ташкил этиш системаси билан тенглаштиришга уриниш қаттиқ қораланди. Меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг социалистик принциплари ифодалаб берилди. Уша йили Меҳнат ва Мудофаа Совети Марказий Меҳнат институтини (ММИ) ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Совет олим А. К. Гастев Марказий Меҳнат институтининг биринчи раҳбари бўлди. Айни бир вақтда мамлакатда НОТни жорий қилиш бўйича 58 та ихтисослаштирилган ташкилот тузилди.

1924 йилда Прагада меҳнатни илмий асосда ташкил этиш бўйича I Халқаро конгресс бўлиб ўтди. Мазкур халқаро конгрессдан кейин меҳнатни илмий асосда ташкил этиш соҳасидаги ишлар ниҳоятда кенг қулоч ёйиб кетди. Шу даврда институтлар, лаборатория ва муассасаларнинг, шунингдек халқ комиссарликлари билан корхоналарнинг ишларини мувофиқлаштириб туриш учун меҳнатни илмий асосда ташкил этиш Совети тузилди ва унинг биринчи раиси қилиб В. В. Куйбишев тайинланди. Меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш масалалари билан Г. К. Оржоникидзе, Е. М. Ярославский, Г. М. Кржижановский, Н. Крупская ўртоқлар ҳам шуғулландилар.

Йигирманчи йилларнинг бошларида П. М. Керженцевнинг ташаббуси билан «Вакт-НОТ» лигаси (иттифоқи) ташкил этилди (кейинчалик «Лига НОТ» номини олди). Бу ташкилот меҳнаткашларнинг кенг табақаларини хўжалик ва ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида НОТ масалаларига жалб қилишни керак эди.

1924 йилда бўлиб ўтган НОТ бўйича II Бутуниттифоқ конференцияси меҳнатни илмий асосда ташкил этишни ривожлантиришда муҳим босқич бўлди. Москвада В. В. Куйбишев раҳбарлиги остида бўлиб ўтган бу конференцияда НОТни фан ва тажриба эришган ютуқлар билан бирга қўшиб бориш вазифаси қўйилди.

Мамлакатимизда НОТ тараққиётининг босқичлари меҳнатий илмий асосда ташкил этишнинг назарий масалалари муваффақиятли ишлаб чиқилганлиги ҳамда колхоз ва совхозларда НОТ кенг жорий қилина бошланганлиги билан характерланади.

1966 йилдан эътиборан мамлакатимизда НОТни ривожлантиришда бурилиш даври бошланди. Деярли барча илмий тадқиқот муассасалари, министрликлар, колхоз ва совхозлар, муассасалар, шунингдек ўқув юртлари ҳам НОТ билан шуғуллана бошлади. Партия ва ҳукумат амалга ошира бошлаган янги хўжалик ислоҳоти НОТни кенг жорий қилишга ёрдам берди.

1967 йил июнда меҳнатни ташкил қилиш бўйича Бутуниттифоқ кенгаши бўлди. Бу кенгашда НОТ соҳасидаги ишларни ривожлантиришга ёрдам берадиган асосий қондалар ишлаб чиқилди. НОТни жорий қилишнинг ҳозирги шароити НОТ тараққиётининг 20-йиллардаги дастлабки даври шароитидан кескин фарқ қилади. Аввало ишлаб чиқаришнинг характери ўзгарди. Кўплаб жисмоний куч сарфлашнинг талаб этувчи оғир меҳнат батамом бартараф қилинди. Ҳозирги вақтда республиканинг кўпчилик хўжаликларида меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ишлари тобора кенг қулоч ёймоқда.

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш — тинмай изланишни, меҳнат унумдорлигини оширишни, кам вақт сарф қилиб, кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқаришни ва унга кетадиган харажатларни камайтириш резервларини топишни талаб этадиган ижодий ишдир.

Бу иш ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларида меҳнат ва моддий маблағлар сарфланишини анализ қилишни, иш вақти сарфланишини, техникадан фойдаланишни, қишлоқ хўжалиги меҳнаткашларининг меҳнат шароитини, хилма-хил тажрибаларининг қўйилишини ўрганиб чиқишни тақозо қилади. Фақат шу асосда меҳнатни ташкил этишни такомиллаштиришнинг самарали тадбирларини ишлаб чиқиш ва муваффақиятли жорий қилиш мумкин.

4-§. Тейлор системаси ва унинг эксплуататорлик моҳияти

Шу нарсани таъкидлаш муҳимки, «меҳнатни илмий асосда ташкил этиш» деган тушунча фақат социалистик шароитга татбиқлангана ишлатилиши мумкин. Хўжалик юритишнинг капиталистик системаси учун ҳам меҳнат жараёнларида ташкил этишнинг илмий методларини кенг қўлланиш характерли эканлиги шубҳасиздир. Меҳнатни капиталистик асосда ташкил қилиш тажрибасидаги айрим нарсалардан бизнинг ишлаб чиқаришимизда ҳам фойдаланиш мумкин. Бунга В. И. Ленин Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ кўрсатиб ўтган эди.

Бироқ, К. Маркسнинг сўзлари билан айтганда, синфий-антагонистик жамиятда меҳнатга қарама-қарши бўлган ёт куч унга ҳукмрон сифатида майдонга чиқади. Маълумки, меҳнат жараёнда

рий ва умумий ишлаб чиқаришни юксак даражада ташкил этиш, ишда аниқлик ва пухталиқ кўнгина капиталистик корхоналар учун характерли нарсалар. Аммо, В. И. Лениннинг таъкидлаб ўтишича, «ишчилик янада кўпроқ эзиш учун, ўз фойдасини кўпайтириш учун капитал фабрика ичидаги меҳнатни ташкил этади ва тартибга солади. Бутун ижтимоий ишлаб чиқаришда эса тартибсизлик сақланиб қолади ва кучаяди»¹. Капиталистик жамиятда «конкуренциянинг анархик системаси ижтимоий ишлаб чиқариш воситаларининг ва иш кучларининг ҳаддан ташқари талон-тарож қилинишига сабаб бўлди...»². Шу сабабли ҳам меҳнатни чинакам илмий асосда ташкил этиш капитализмнинг моҳиятига зид келади.

Ишлаб чиқариш анархияси, кучли конкуренция, иқтисодий кризислар ва бунинг оқибатида жамият бойликларининг ҳаддан ташқари кўп талон-тарож қилинишидан иборат бу иллатлар капиталистик ишлаб чиқариш усулига хос бўлган иллатлардир.

Шунга қарамадан буржуа мамлакатларининг ҳукмрон синфлари, шунингдек уларнинг хизматида бўлган мутахассислар эконоимикани «ёшартиришга» интилиб, ҳар хил чора-тадбирларни ишга солишга уринмоқдалар.

Ижтимоий тараққиётнинг шафқатсиз қонунларига қарши туришга интилиш, масалан, монополиялар вужудга келтиришга, капиталистик хўжалиқни давлат томонидан тартибга солишга уринишларга, ёлланма ишчиларни эксплуатация қилишни кучайтиришнинг янги «илмий» системаларини яратишга, меҳнат жараёнларини ташкил этишнинг «тинчани қуритадиган» усулларига объектив, илмий тус беришга интилишларга олиб келди.

Буржуа идеологлари Ф. Тейлор давридан бошлаб, то бизнинг муназиримизгача ишчилар билан капиталистларнинг манфаатлари бир, уларнинг мансаб ва интилишлари ҳам бир хил, деб даъво қилиб келинмоқдалар. Ўқитиш мақсади «синфий тоқат» дегани, жамиятда «инсоний муносабатлар»ни қарор қилишлар, деб ҳам кўрсатиларди таъкидланди.

Ф. Тейлор бу системанинг асосий алаифасини рибкорлик билан қилишга эришиш учун асосий фойда олишни таъминлаб берди. Буни қилишга бунга бўлган ҳар бир ходимнинг максимал қўшмачилиги билан бунга қўшмачилик иборати³ деб ҳисоблайди. Ҳодимнинг қўшмачилиги билан қўшмачилик ишлари ўртасида тотув ишларнинг қўшмачилиги ўқитишга, «ҳодимларни нисбатан адолатли равишда қўшмачилик қилиш» дегани эришиш. Г. Форд «бой-дор қилиш» учун ҳам бунга асосий қўшмачилик учун ишлаб чиқармоқ қилиш, қўшмачилик қилишнинг ва ўқитиш муносабатларини қўшмачилик қилиш билан ишчилар синфини қалитмоқ қилиш.

¹ В. И. Ленин. *Собр. соч.*, т. III, 555 бет.

² В. И. Ленин. *Собр. соч.*, т. III, 555 бет.

³ Қўшмачилик ва қўшмачилик ишлари ўртасида таъминлаш этиш. А. Н. Шер. *Собр. соч.*, т. III, 210 бет.

Мутлақо равшанки, бу хил гапларнинг ҳаммаси учига чиққан рёкорлик, социал демагогиянинг ёрқин ифодасидир. Буржуача рационализациянинг ҳозирги вақтдаги барча воситалари — бу аввало корхона ағаларининг максимал даражада юқори фойда олиши учун ишчилар меҳнатини қаттиқ интенсифлаштириш воситаларидир. В. И. Ленин тейлоризм ҳақида гапириб, бу системанинг моҳияти «ишчини бир иш кунининг ўзи давомида уч барабар ортиқ меҳнат қилдиришдан иборат»¹ эканлигини таъкидлаган эди. XX асрнинг бошларидаёқ Америка касаба союзлари тейлоризмни одамни машина аҳволига туширишдан иборат ваҳшиёна мақсаддир, деб атаган эдилар.

Тейлорнинг издошларидан бири — америкалик пиженер Френк Гилберт ўз рафиқаси Лилиан Гилберт билан бирга иш олиб борган. Эр-хотин Гилбертларнинг фаолияти оммавий ишлаб чиқариш ривожланган шароитда ўтдики, бунда ишчиларнинг кўпчилик гуруҳлари бир хил, тез-тез такрорланиб турувчи типик ишларни бажарар эди. Ф. Гилберт қўлда бажариладиган кўпдан-кўп операцияларни адо этиш вақтида ишчиларнинг меҳнат ҳаракатларини ўрганар экан, бир қатор шундай талаблар ишлаб чиқдики, уларга амал қилиш унумли иш методини яратинга имкон берар эди. Гилберт, аввало, муайян ишлаб чиқариш операциясининг бажаришда ишчилар ҳаракатининг изчиллигини анализ қилиш, унинг қанчалик мақсадга мувофиқ эканлигини аниқлаш, шундан кейин эса «бирдан-бир оқилона» изчилликни белгилаб олиш керак, деб ҳисоблади. Сўнгра меҳнат ҳаракатларини рационаллаштириб, бу ҳаракатларнинг узлуksиз, гўяки қисқа, бир мақсадга қаратилган бўлишига ва муддатидан илгари чарчашга олиб келувчи ортиқча jisмоний куч-гайрат сарфлашини талаб қилишга эришмоқ зарур деди.

Ф. Гилберт ҳаракатларни тадқиқ қилишнинг изчиллигини методини яратган кишилар. У фото ва кино ёрдамида фикрларини, шундай циклотраммалар ҳисоб қилиш, улар меҳнат ҳаракатларининг траекториясини анализ қилишга ва иккинчи чизиқли операцияларни бажариш усулларини рационаллаштиришга имкон берар эди.

Ҳар қандай ишлаб чиқариш шароитининг табиғий тақдирини микродарга типик микроҳаракатлар — микроҳаракатлар, «ўрнатини», «бошиқа жойда олиб ҳўшини» ва ҳаракатларни, қўлнинг асосламини, Ф. Гилберт шундай бир тартибда тадқиқ қилдики, шу микроҳаракатларни ўрганиш асосда иш қилиш ва чизиқларини тузатиб чиқиб, улар бир микроҳаракатнинг қисқариш тақдирини белгилай, микроҳаракатларни қисқа вақт ишқаришларини жамлаш йўли билан йўл-йўла операцияни сарфлашдан вақт жамлашнинг ҳосил қилиш мумкин. Шу тарзда меҳнатчи микроҳаракатларни меҳнат жарасиларининг қисқариш усулларини тузатиб чиқиб, асосатига айлантиб қўлади.

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 18 том, 980-981.

Эр-хотин Гилбертларнинг иши нормалаштиришнинг ҳозирги вақтда чет элда тарқалган микроэлемент системаларига асос солди. Микроэлемент нормативлар системаларининг асосий мазмуни қуйидагилардан иборатдир.

Ҳар қандай ишни бажариш вақтида амалга ошириладиган хилма-хил ишлаб чиқариш операцияларининг ҳаммасини нисбатан чекланган миқдордаги типик меҳнат ҳаракатларидан (микроэлементлардан), масалан, «қўлни узатиш», «олиш», «сиқиш», «бошиқа жойга олиб қўйиш» ва ҳоказо ҳаракатлардан иборат деиш мумкин.

Бу ҳаракатларни ўрганиб, биринчидан, улардан ҳар бирини бажаришга кетган вақт нормативини белгилаш мумкин. **Иккинчидан**, юқорида кўрсатиб ўтилган микроэлементларга эга бўлиб, ҳатти ишлаб чиқариш бошланмасдан олдин бўлажак меҳнат жараёнининг «моделл»ни тузиб чиқиш, яратиш, меҳнат ҳаракатларини гоят оқилона равишда бир-бирига уйғунлаштириш ва уларнинг изчиллигини аниқлаб олиш мумкин. **Учинчидан**, микроэлементлар системасига эга бўлинар экан, мавжуд меҳнат методларини тегишли норматив жадваллар ёрдамида ишлаб чиқилган методларга таққослаш асосида такомиллаштириш мумкин. **Тўртинчидан**, микроэлементлар системалари асосида меҳнатнинг оқилона методларини тузиб чиқиш ишчиларга бу методларни самарали равишда ўргатишни ташкил этишга имкон беради. **Бешинчидан**, муайян операцияга кирувчи микроэлементлар вақт нормативига эга бўлиб, уларни бажаришни оқилона равишда бир-бирига уйғунлаштиришни ва изчиллигини аниқлаб, берилган ишни бажаришга кетган вақт нормаси бўладиган жами норматив вақтни осонгина белгилаб олиш мумкин бўлади.

Шу нарса шубҳасизки, капиталистик мамлакатларда мавжуд бўлган микроэлемент нормативлари системаси социалистик ишлаб чиқариш шароитига мувофиқ келмайди, чунки уларга ҳаддан ташқари юқори иш суръати асос қилиб олинган бўлиб, у гоёта интенсив меҳнатни талаб қилади. Шунини айтиш kifояки, масалан, энг кенг тарқалган америка микроэлементлар системаси ишчининг ҳар бир қадамига ва ҳатто иш жараёнида кўз ҳаракатига ҳам кетадиган вақт нормаларини белгилайди. Лекин шундай бўлса ҳам бу системалар илмий ёндашиш, тадқиқот методи, меҳнат жараёнларини лойиҳалаштириш ва нормалаштириш нуқтан назаридан муайян қизиқиш уйғотиши мумкин. Хусусан, Польша ва Чехословакияда мустақил микроэлементлар системасининг яратилганлиги капиталистик мамлакатлар практикасининг айрим, энг рационал томонларидан ижодий тарзда фойдаланишга мисол бўлади.

Ф. Тейлор ҳам, Ф. Гилберт ҳам айрим ишчининг меҳнатини рационаллаштириш билан шуғулланганлар. Бироқ, ишлаб чиқариш иш жойларининг оддий йиғиндиси эмас ва шунинг учун ҳам меҳнатни алоҳида бир ижрочиға татбиқан ташкил этиш меҳнат жараёнларини такомиллаштиришнинг барча проблемаларини ўзи-

да акс эттира олмайди. Ҳар қандай корхонанинг ишчиси ёлғиз ўзи меҳнат қилмайди. Меҳнат кооперацияси ўнлаб ва юзлаб бошқа ишчилар билан боғланган, улар ўртасида муайян ўзаро алоқа ва ҳаракатлар бўлишини, кадрларнинг тўғри жой-жойига қўйилишини ва уларнинг ҳатти-ҳаракатларини бирлаштиришни талаб қиладики, булар ишлаб чиқаришдан қўзланган умумий мақсадга эришишга қаратилгандир. Шунинг учун ҳам бутун ишлаб чиқарувчилар коллективининг меҳнاتини бирлаштирадиган ва уюштирадиган ташкилий система зарурдир.

Капитализм тараққиётининг ҳозирги босқичида меҳнат жараёнларини капиталистик асосда рационаллаштириш формалари яна ҳам позиклашди ва шу билан бирга янада кескинлашди. Капитализм ҳозирги пайтда шундай воситаларга эгаки, улар меҳнат интенсивлигининг ниҳоятда юқори даражада бўлишини, иш кучининг максимал даражада зич бўлишини, меҳнат нормаларининг ҳаддан ташқари юқори бўлишини таъминлайди, уларни бажармоқ учун ишчилар кўп ҳолларда таъсир этувчи воситалардан фойдаланишга мажбур бўладилар. Бундай «рационализация» монополияларга ҳаддан ташқари кўп фойда келтириб, иш кучини анча эрта ишдан чиқариб қўяди, ишчининг асаб системаси эса, чет эл олимларидан бирининг айтишича, у ишлаётган машинанинг иўлатига қараганда тезроқ ишдан чиқади.

Шундай қилиб, меҳнатни буриқуача ташкил этишнинг илмийлиги бир ёқламадир. В. И. Ленин, масалан, Тейлор системасига баҳо берган вақтда «илмий» деган таърифни қўштиришқа олганлиги бежиз эмас. Меҳнатни капиталистик асосда рационаллаштириш соҳасида эришилган ютуқлар, В. И. Лениннинг ибораси билан айтганда юқори фойда олиш учун, аввало, сиқиб сувини чиқариш санъатидаги прогрессдир.

5-§. В. И. Ленин меҳнатни илмий асосда ташкил этиш тўғрисида

Маълумки, Россия капиталистик тараққиёт йўлига Фарбий Европадаги кўпгина мамлакатлардан кейинроқ кирди. Анча ривожланган бир қанча капиталистик мамлакатлар экономикасида Россия экономикасининг кескин равишда орқада қолганлигига худди ана шу нарса сабаб бўлди. Бу орқада қолини фақат ишлаб чиқаришнинг техника билан қуролланиши соҳасидагина эмас, балки хўжалик юритишнинг ташкилий формаларида ҳам аниқ кўзга ташланди. Агар Европадаги капиталистик мамлакатларда ва АҚШ да меҳнатни ташкил этишнинг илмий жиҳатдан асосланган методларини ишлаб чиқишга доир дастлабки жиддий уришлар XIX асрнинг бошларидаёқ амалга оширилган бўлса, Россияда бундай методлар 1912—1913 йилларда, шунда ҳам Петрограддаги баъзи бир корхоналардагина қўлланила бошланди. Россияда ишлаб чиқаришнинг ташкил этишда патриархал сарфитлар ҳукмронлик

қилар эди, бу сарқитлар чет элдаги хўжалик юритиш практикасида Тўплаган тажрибани оммалаштиришга ҳалақит берарди. Лекин бу, меҳнатни рационализациялаш системаларининг ва аввало тейлоризмнинг Россия заминида қарор топмаганлигига бирдан-бир сабаб бўла олмас эди. Россия ишчилари, уларнинг профессионал ташкилотлари бу системаларга гоятда салбий муносабатда бўлдилар. Фақат ўша вақтдаги газеталардагина бир нечта мақолалар пайдо бўлиб, уларда тейлоризмнинг илмий-ташкилый томони маъқулланди, лекин хронометраж ва ишловчига таъсир ўтказишнинг барча методлари рад қилинди¹.

Меҳнатни ташкил этишнинг янги методларини жорий қилиш бошқа мамлакатларда ҳам син-синлик боргани йўқ. Бу тадбирга ишчилар ва уларнинг профессионал ташкилотлари кескин қаршилик кўрсатдилар, улар бу методлар, аввало, меҳнатнинг шундоқ ҳам юқори даражада бўлган интенсивлигини яна ҳам ошириб юборади, дедилар. Меҳнатни янгича ташкил этишнинг асосий методларидан бири бўлган ва А. К. Гастевнинг ибораси билан айтганда, «капралча усулда» ўтказилган меҳнат жараёналарининг бажарилишини хронометраж асосида кузатиш ишчиларни ваҳимага солиб қўйди. Бу ваҳима «ишлатиб ёгини олиш»га қарши қаратилган кескин норозиликка айланиб кетди ва янги системаларда ишчилар учун амалда қўл келадиган нарсаларга ҳам маълум даражада тўғаноқ бўлди.

В. И. Ленин Октябрь революциясидан кейин мамлакат олдида кўндаланг бўлиб турган муҳим проблемаларни белгилаб берар экан, 1918 йилдаёқ «Совет ҳокимиятининг навбатдаги вазифалари» деган мақоласининг дастлабки вариантида эксплуататорларнинг қаршичилигини бостириш вазифаси асосан ҳал қилинди, энди халқ хўжалигини ташкил этиш соҳасида, меҳнатни ташкил этиш соҳасида ғалаба қўлга киритилиши лозим, деб қайд қилган эди.

«Совет ҳокимияти учун,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— айни меҳнатни уюштириш масаласи... бутун жамият ҳаётининг энг асосий, муҳим ва ниҳоятда зарур масаласидир»².

Совет давлати ўзи ташкил этилган дастлабки қуилардаёқ очлик ва вайронагарчиликка, халқ хўжалиги ва аҳолининг эҳтиёжларини қондириш учун энг зарур нарсаларнинг етишмаслигига дуч келди. Лекин мамлакат халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантиришга фақат моддий қашшоқлиқнинг ўзигина тўғаноқ бўлиб қолгани йўқ. Шу билан бирга, оз маблағ сарфлаган ҳолда юқори натижаларга эришиш, мавжуд ресурсларни ишнинг кўзини билиб қатъият билан сарфлаш, умуман мамлакатни ва хусусан айрим корхоналарни гоятда самарали бошқаришга эришиш учун меҳнат қила билиш маҳорати етишмас эди. Мана шунинг учун В. И. Ленин яхши ишлашни ўрганишни Совет ҳокимиятининг энг муҳим

¹ Қаралсин: А. К. Гастев. Қандай ишламоқ керак. М., «Экономика» нашриёти, 1966 йил, 18—19 бетлар.

² В. И. Ленин. Асарлар, 27-том, 203-бет.

вазифаларидан бири қилиб қўйди. «Совет ҳокимияти яхши ишлашга ўрганишни бутун халқ олдига катта вазифа қилиб қўймоғи керак»¹. «Ҳозирги вақтда Совет республикасининг энг асосий, чинакам умумхалқ вазифаси — ишлашни ўрганиб олишдир»². В. И. Лениннинг «яхши ишлашга ўрганиш» ҳақидаги қақирғи, хусусан, меҳнат сарф қилинадиган барча тармоқлар ва звеноларда меҳнатни ташкил этиш практикасини такомиллаштиришга қаратилган қақирғи ҳам эди.

Хўш, В. И. Ленин олға сурган бу муҳим вазифани ҳал этиш йўллари нималардан иборат эди? Биз миллион-миллион кишиларнинг меҳнатини ташкил этишни яхшилаш учун кимдан нималарни ўрганишимиз мумкин эди?

Мумкин бўлган йўллардан бири энг ривожланган капиталистик мамлакатларнинг тажрибасини ўрганиш ва ундан амалий равишда фойдаланиш эди. В. И. Ленин 1918 йилдаёқ партиянинг диққат-эътиборини Тейлор системасига қаратди. Бу система меҳнат жараёнларини рационал суратда ташкил этишнинг асосий принциплари ва амалий методлари комплексидан иборат эди. «Ишбай билан ҳақ тўлаш масаласини кун тартибига қўйиш ҳамда бу усулни амалда татбиқ қилиш ва синаб кўриш, Тейлор системасидаги кўпгина илмий ва прогрессив томонларни татбиқ қилиш керак... Россияда Тейлор системасини ўрганиш ва ўқитиш, уни мунтазам суратда синаш ва мувофиқлаштириш ишларини йўлга қўймоқ керак»³.

В. И. Ленин меҳнатни ташкил этиш соҳасидаги чет эл тажрибасига катта қизиқиш билан қараб, Тейлор ва унинг издошларининг асарларини ўрганиб чиқди, меҳнатни ташкил этиш масалалари юзасидан ҳатто махсус асар ёзишни ҳам мўлжаллаб қўйган эди, лекин касаллик унинг бу ниятини амалга оширишига имкон бермади.

Бироқ, чет эл тажрибасидан фойдаланишнинг ўзи билан масала ҳал бўлиб қолмасди.

Чет эл капиталистик практикаси меҳнатни ташкил қилишнинг социалистик хўжалик юритиш практикасида сўзсиз фойдаланиш мумкин бўлган системаларини яратиб бермади ва яратиб бера олмас эди.

В. И. Ленин меҳнатни илмий асосда ташкил этишни жорий қилишнинг энг муҳим шартлари — ишчиларнинг меҳнат интизоминини мустаҳкамлаш, социалистик мусобақани ва меҳнаткашларнинг ижодий ташаббусини ҳар томонлама ривожлантириш, ишлаб чиқаришда эришилган илғор тажрибани ўрганиш ва ёйиш, НОТ соҳасидаги амалий ишларга кенг оммани актив жалб қилишдан иборат эканлигини қатъият билан таъкидлаб кўрсатди. В. И. Ленин меҳнатни нормалаштиришни такомиллаштиришга катта эъти-

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 27-том, 262-бет.

² В. И. Ленин. Асарлар, 33-том, 380-бет.

³ В. И. Ленин. Асарлар, 27-том, 262, 263-бетлар.

бор берар, унга меҳнат жараёнларини янада рационалроқ суратда ташкил этишни амалга ошириш соҳасидаги тадбирлар системасида биринчи даражали фактор деб қарар эди.

В. И. Ленин бошқариш соҳасидаги меҳнатни ташкил қилишни такомиллаштириш масалаларига кўп эътибор берди. Бу вазифани ҳал этишни у мамлакатни бошқаришнинг оператив ва ишчан аппаратини, социалистик қурилишнинг ғоят улкан вазифаларини ҳал этишга қодир бўлган аппаратини вужудга келтиришнинг зарур шартларидан бири деб билди. «...Яхши идора қилмоқ учун,— деб таъкидлаган эди Владимир Ильич,— ишонтира билишдан... ташқари, амалий суратда ташкил эта билиш ҳам зарур. Бу ғоят қийин вазифадир, чунки гап ўн ва ўн миллионлаб кишилар турмушининг энг чуқур, иқтисодий асосларини янгича қуриш устида боради»¹.

В. И. Лениннинг меҳнатни илмий асосда ташкил этиш тўғрисидаги, уни амалда татбиқ қилиш вазифалари ва йўллари ҳақидаги фикрлари НОТ масалалари юзасидан 1924 йил март ойида бўлиб ўтган Иккинчи Бутуниттифок конференцияси ҳужжатларида жуда тўлиқ ўзифодасини топти. Бу фикрлар ҳозирги кунда ҳам катта амалий аҳамиятга эгадир.

6-§. Меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг мазмуни

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ишларининг мазмуни РКП(б) XII съездида таърифлаб берилган. Маълумки, бу съезд қарорлари В. И. Лениннинг раҳбарлиги остида ва унинг бевосита иштирокида тайёрланган эди. Съезднинг Ишчи-деҳқон инспекцияси билан Марказий Контроль Комиссиясининг вазифалари тўғрисидаги резолюциясида бундай дейилади:

«Меҳнатни ва идора қилишни илмий асосда ташкил қилиш принципларини ўрганиш ва белгилаш вақтида амалий текширишни илмий асосда чиқарилган якуновчи хулосалар билан бирга қўйиш зарур ва бу ўрганиш фақат академик ўрганишигина бўлиб қолмаслиги керак; бу ўрганишнинг амалий формаси эса идора ишлари соҳасида ҳаминша такрорланиб турадиган типик ҳодисаларни мунотазам суратда кузатиб боришдан иборат бўлиши керак; аввалдан белгилаб қўйилган муайян мақсадларни тажрибада синаб кўриш ва, асосан, аппаратнинг камчиликларга мунотало бўлган қисмларини (бу камчиликларни йўқ қилиш мақсадига энг тўғри йўл билан олиб боровчи воситаларни қидириб топиш учун) ўрганиш айниқса зарур»².

Бу таъриф ҳозирги вақтда ҳам НОТни ишлаб чиқаришга жорий қилиш ишларининг конкрет асосий программаси бўлиб хиз-

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 27-том, 245-бет.

² КПСС съездлар, конференциялар ва Марказий Комитет пленумларининг резолюция ва қарорларида. 1 қисм, Ўздавнашр, 1954 йил, 813-бет.

мат қилади. Бундан НОТни жорий қилиш тадқиқот ишидан иборатдир, деб хулоса чиқариш мумкин. Илмий тадқиқот ишларида НОТнинг назарий мазмунини, ташкил этиш қонунларини ва уларнинг намоён бўлишининг ўзига хос формаларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. НОТни технология жиҳатидан жорий қилишда илмий жиҳатдан асосланган конкрет-амалий хулосаларни ишлаб чиқиш ва уларни амалда татбиқ қилиш асосий ўрин тутати.

Иш кучидан, ердан, тракторлар ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан рационал фойдаланиш ҳисобига муайян шароитда жуда юқори меҳнат унумдорлигини таъминлайдиган меҳнатни ташкил этишни илмий асосда ташкил этиш деб ҳисоблаш мумкин.

Ташкил этиш тушунчаси бирон-бир комплекснинг элементларини тартибга келтиришни, бир системага солишни билдиради. Ташкил этиш ҳамisha икки жиҳатнинг — тузилиш ва функционал жиҳатларнинг бирлиги сифатида майдонга чиқади ҳамда қандайдир бир комплекснинг элементларини ўзаро жойлаштириш ва ўзаро боғланишидан (тузилиш жиҳати), уларнинг ҳаракати ва ўзаро ҳаракатидан (функционал жиҳати) иборат бўлиб, буни муштарак мақсадлар ёки бажариладиган вазифалар, жой ва вақтга доир муайян шарт-шароитлар тақозо қилади¹.

Меҳнатни ташкил этиш умуман ташкил қилишга доир жузъий ҳодиса сифатида иқтисодий категория бўлиб, иш кучи, меҳнат қуроллари ва предметларининг ҳар бир иш ўрнида жойлаштириш, ҳаракат қилиши ва ўзаро таъсир қилиш объектив тартибни ифодалайди, бу тартибни ишлаб чиқаришнинг муайян моддий шароитларида юқори меҳнат унумдорлигига эришиш мақсадида иш кучи, меҳнат қуроллари ва предметларидан янада рационалроқ фойдаланиш вазифаси тақозо қилади.

Меҳнатни тузилиш жиҳатидан ташкил этишнинг мазмуни — иш кучи, меҳнат қуроллари ва предметлари ўртасида оптимал миқдорий пропорциялар ўрнатиш ва бу пропорцияларни доимий равишда сақлаш ҳамда уларнинг бир-бирига сифат жиҳатидан таъсир қилишини таъминлашдан иборатдир.

Меҳнатни ташкил этишнинг функционал мазмуни — ҳар бир муайян пайтда меҳнат жараёнларининг оптимал бир маромда бўлишини вужудга келтириш, мавжуд шароитларда мажбуран тўхтаб қолишга ва бекор туришларга барҳам бериш, параллел ёки кетма-кет амалга ошириладиган меҳнат жараёнларини вақт ва маконда мувофиқлаштириш йўли билан меҳнатнинг мумкин бўлган узлуксиз жараёнини таъмин этишдан иборатдир. Шундай қилиб, амалда меҳнатни ташкил қилиш — ҳар бир пайтда, ҳар бир иш жойида меҳнат унумдорлигининг юқори даражада бўлишини таъминлаш учун иш кучи ва ишлаб чиқариш воситаларини мақсадга мувофиқ равишда бирлаштириш усули, методидир.

¹ «Социалистик саноатни бошқаришни илмий асосда ташкил этиш проблемалари» (ишлаб чиқаришни бошқариш бўйича Бутуниттифоқ конференцияси материаллари тўплами). М., «Экономика», 1968 йил. 93-бет.

Йирик социалистик қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнат тақсимоли жараёни меҳнатни ташкил этишнинг объектив асосини ҳосил қилади, бу жараён, К. Маркснинг ибораси билан айтганда, бир томондан, ҳар бир ходим фаолиятини бўлиб юбориш йўли билан уни хусусий ишчига айлантиради, иккинчи томондан — тарқоқ ишчиларни ва уларнинг группаларини битта яхлит механизм қилиб бирлаштиради ва миқдорий мутаносибликни вужудга келтиради, яъни ижтимоий меҳнатнинг муайян ташкил этилишини таъминлайди, шу билан бирга меҳнатнинг янги, ижтимоий ишлаб чиқарувчи кучини ривожлантиради.

Демек, меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг асосий йўналишларидан бири — меҳнат тақсимолининг муайян техникага ва ишлаб чиқариш технологиясига мувофиқ келадиган оптимал даражасини ўрнатишдан иборат бўлиб, бунда ишловчилар иложи борица камроқ миқдордаги иш функцияларини бажаришга ихтисослашадилар. Меҳнат тақсимоли ва ходимлар ихтисослашувининг кучайиши — колхоз ва совхозларда меҳнатни социалистик асосда ташкил этишнинг асосий принципларидан биридир.

Бироқ, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги, кўпгина технологик операцияларнинг бир хил характерда эканлиги ва уларни бажариш муддатларининг ҳаддан ташқари қисқалиги (буни иш жараёнининг ўзи тақозо қилади) ходимларнинг ихтисослашуви имкониятини чеклаб қўяди. Шунинг учун ҳам меҳнат тақсимоли ходимларнинг нисбий универсализми билан узвий равишда бирга қўшилиб кетади. Ходимларнинг ихтисослашувини минимал даражадаги зарур универсализм билан оптимал даражада бирга қўйиш — қишлоқ хўжалик меҳнاتини социалистик асосда ташкил этишнинг умумий принципларидан биридир.

7-§. Меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг умумий принциплари

Меҳнат тақсимолини кучайтириш турли меҳнат жараёнларини бажаришда ихтисослашган ходимлар ўртасида аниқ миқдорий мутаносиблик ўрнатилишига алоҳида аҳамият беришни талаб қилади. Шу билан бирга техника воситалари ўртасидаги, ер майдонининг ҳажми, ҳар бир иш жойидаги ходимларнинг сонини ўртасидаги аниқ миқдорий мутаносибликлар — меҳнатни мақсадга мувофиқ равишда ташкил этишнинг объектив натижасидирки, унинг мақсади юқорида санаб ўтилганларнинг ҳар биридан максимал даражада фойдаланган ҳолда зарур бўлган барча технологик операцияларни энг қулай муддатларда бажаришдан иборатдир.

Демек, меҳнатни социалистик асосда ташкил этишнинг умумий принципларидан бири — меҳнат жараёнидаги барча элементларнинг (ёки К. Маркс бу жараёнининг динамик характерини таъкидлаб ёзган оддий моментларнинг) миқдорий мутаносиблигидир.

Меҳнат тақсимоли ишлаб чиқариш жараёнини фаолиятнинг сифат жиҳатидан ҳар хил бўлган турларига бўлиб юборади, му-

айян меҳнат қуролиларини вужудга келтиради ва ходимларни чекланган миқдордаги функцияларни бажаришга ихтисослаштиради. Шу муносабат билан меҳнат жараёнларини, меҳнат қуролиларини, фақат миқдор жиҳатидан эмас, балки сифат белгисига қараб ҳам ўзаро мувофиқлаштиришнинг объектив зарурлиги келиб чиқади. Турли-туман ихтисослашган машиналар ўз техник параметрлари жиҳатидан бир-бирига мувофиқ келиши, уларнинг техник параметрлари ишлаб чиқариш технологиясининг талабларига мос бўлиши лозим; ходимларнинг профессионал тайёргарлиги, билим даражаси, ишлаб чиқаришдаги тажрибаси ва малакаси ишлаб чиқариш воситаларининг мураккаблиги ва ўзига хос хусусиятларига, ишлаб чиқариш технологиясига мувофиқ бўлиши; меҳнат қуролиларининг, ишлаб чиқариш хоналари ва шу кабиларнинг тузилиши кишилар организмнинг хусусиятлари ва талабларига мувофиқ бўлиши лозим, токи ишлаб чиқариш муҳитининг ходимлар сиҳат-саломатлигига зарарли таъсир этиш эҳтимолининг олди олинadиган бўлсин; меҳнат мароми киши организмнинг ишчанлигини таъминлайдиган ижтимоий—табiiй шарт-шарoнтларга мос келиши керак ва ҳоказо. Бу миқдорий мутаносиблик билан бир қаторда барча меҳнат элементларининг сифат жиҳатидан мувофиқ келиши меҳнатни социалистик асосда ташкил этишнинг энг муҳим принципларидан бири эканлигини билдиради.

Меҳнат тақсимоти фаолиятининг турли кўринишларини бир-биридан ажратиб, уларни комбинациялаштириш ва ягона ишлаб чиқариш жараёнига бирлаштиришнинг объектив зарурлигини белгилаб беради. Бу бирлаштиришнинг моддий негизи меҳнат кооперацияси бўлиб, у меҳнат фаолиятининг сифат жиҳатидан бўлиниб кетган турлари ўртасида, шунингдек бу иш турларини бажаришга ихтисослашган ходимлар ва уларнинг группалари ўртасида мустаҳкам алоқа ўрнатилишини билдиради. Йирик социалистик қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнат кооперациясининг энг кўп тарқалган ташкилий формаси — фаолиятнинг бир ёки ҳар хил турларда ихтисослашган ходимлар бирлашмасидир, ташкилий жиҳатдан шаклланган доимий ва муваққат (мавсумий) меҳнат коллективлари (бригадалар, звенолар, отрядлар ва шу кабилар)дир. Фаолиятнинг сифат жиҳатидан бўлиб юборилган ва инсоний жиҳатдан ажратиб қўйилган турларини ҳамда уларни бажаришга ихтисослашган ходимларни ягона системага бирлаштиришга имкон берadиган рационал меҳнат кооперацияси — йирик қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнатни социалистик асосда ташкил этишнинг умумий принципларидан биридир.

Меҳнат — вақтда рўй берадиган ва К. Маркс таъкидлаганидек, маҳсулотнодa йўқ бўладиган жараёндир. Шунинг учун бу жараёнинг узлуксизлик даражаси қанчалик юқори бўлса, бу меҳнатнинг натижалари ҳам шунчалик юқори бўлиши табиийдир. Меҳнатнинг муайян моддий шарoнтларида унинг унумдорлиги жараёнининг узлуксизлик даражаси билан белгиланади. Шунинг учун меҳнатни ташкил этишнинг асосий вазифаларидан бири — мавжуд иш кучи

ва ишлаб чиқариш воситаларидан узлуксиз фойдаланиш учун шарт-шароитларни таъминлашдан иборатдир. Бироқ, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёнининг ўз табиати бу жараёнининг тўхтаб-тўхтаб амалга ошишини тақозо қилади. Меҳнатдан узлуксиз фойдаланишга, биринчидан, ҳар бир муайян меҳнат жараёнининг тўхтовсиз давом этишини йўлга қўйиш, иккинчидан, ишлаб чиқариш давлари вақтга мос келмайдиган турли хил маҳсулотлар тайёрлашни бирга қўйиш йўли билан эришилади. Лекин бунда доимий равишда катта ҳажмдаги ишларни ҳолат қисқа муддат ичда бажариш зарур бўлиб туради. Меҳнатнинг оптимал бир маромда боришини таъминлаш меҳнатни илмий асосда ташкил этишининг энг муҳим вазифаларидан биридир.

8- §. НОТнинг техник-иқтисодий ва социал вазифалари

НОТ икки нуқтаи назардан: техник-иқтисодий ва социал-иқтисодий нуқтаи назардан текшириб чиқилади. НОТнинг техник-иқтисодий аҳамияти ва мазмуни меҳнатнинг нормал маромда боришини таъминлаш, иш вақтининг бекорга исроф бўлишини қисқартириш, меҳнат усуллари ва ҳаракатларнинг самарадорлигини ҳамда уларнинг тежамлилигини ошириш, оқибат натижада меҳнат унумдорлигини оширишдан иборатдир. Иш жойига ва умуман корхонага тааллуқли бўлган барча тадбирлар ўз мазмунига кўра аввало техник-иқтисодий проблемалар бўлиб, улар айни бир маҳалда социал мазмунга ҳам эгадир.

Меҳнат интенсивлигининг иқтимой-нормал даражасини, меҳнат ва дам олишнинг илмий жиҳатдан асосланган режимини белгилаб чиқиш ва ўрнатиш, ишлаб чиқариш муҳитини соғломлаштириш, меҳнатнинг иқтимой-нормал санитария-гигиена шарт-шароитларини таъминлаш, хавфсизлик техникасининг самарали системасини жорий қилиш, ишлаб чиқариш муҳитига эстетика киритиш, ходимлар ўртасидаги муносабатларда, аввало раҳбарлар билан бевосита ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги муносабатларда соғлом «психологик вазият» вужудга келтириш, ходимларни ишлаб чиқаришни идора қилишга жалб этиш, уларнинг профессионал тайёргарлиги ва умумий таълими ва шу қабилар ҳақида ғамхўрлик қилиш — бу барча тадбирлар меҳнатни англашган эҳтиёжга айлантиришга ёрдам беради, меҳнатга коммунистик муносабатда бўлишни тарбиялашга кўмаклашади.

Социализм даврида НОТ нинг социал ва техник-иқтисодий аспекти ўз натижалари ва оқибати жиҳатидан батамом бир-бирига мувофиқ келади.

Меҳнат унумдорлигининг ҳар томонлама ўсиши ва меҳнатни фақат одамнинг кун кечириш воситасидан унинг табиий эҳтиёжга айланиши — булар социалистик меҳнатни коммунистик меҳнатга айлантириш вазифасининг бир-бири билан чамбарчас боғланган томонларидир.

Социализм бу вазифани ҳал этишнинг моддий ва социал шарт-шароитларини вужудга келтирди, ишлаб чиқариш воситаларини умумилаштирди, мажбурий меҳнатни, эксплуататорлар учун меҳнат қилишни ўзи учун, ўз жамияти учун меҳнатга айлантирди. Худди мана шунинг учун ҳам социализм даврида НОТ техник-иқтисодий ва социал мақсадларнинг чинакам мустаҳкам бирлигидан иборат бўлади. Энг кекса совет экономисти, академик С. Г. Струмилин бу бирликни жуда яхши ифодалаб, деган эдики, кенг социал маънода меҳнатни илмий асосда ташкил этиш — бу шундай ташкил этишдирки, у меҳнат унумдорлигини тўхтовсиз равишда оширишни ўз олдига вазифа қилиб қўяди, бунда меҳнаткашларнинг соғлиғига ва турмушига зарар етказмаслик у ёқда турсин, ҳатто сарфланадиган энг оддий, чарчатувчи жисмоний меҳнат осонлашади ва унинг умумий миқдори камаяди, ақлий меҳнатнинг анча мураккаб ва мукаммаллашган формалари кенгайди.

НОТнинг социал мазмуни, даставвал, унинг мақсадларида намоён бўлади. Меҳнатни капиталистик асосда рационализациялашнинг мақсади оқибат натижада иш кучини эксплуатация қилиш даражасини ошириш учун бу меҳнатни интенсификаштиришдир.

Социалистик шароитда эса, меҳнатни ташкил этишни такомиллаштиришда ишчининг ўзи бевосита қатнашади, чунки меҳнат унумдорлигининг ўсиши ишчининг манфаатларига батамом мувофиқ келади, меҳнатни энгиллаштиришнинг, иш вақтини қисқартириш ва шахсий даромадларни кўпайтиришнинг моддий негизин бўлиб хизмат қилади. В. И. Ленин социалистик халқ хўжалигида меҳнатни ташкил этишни такомиллаштиришнинг конкрет программасини тузиб чиқар экан, худди ана шу жиҳатларга эътиборни жалб қилган эди. Владимир Ильич меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг асосий мақсадларидан бири — иш кунининг қисқартирилиши ва бир қисм вақтни давлатни бошқаришга доир турли функцияларни бажариш учун сарфлашдан иборатдир, деб ҳисоблади.

Социализм даврида НОТ нинг социал томони ижтимоий меҳнат тақсимотини ҳамма босқичларида текшириб борилади. Меҳнат ресурсларидан планли ва мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиш соф социалистик характерга эга бўлиб, у фақат ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги ҳукмрон бўлган шароитдагина мумкин эканлигини таъминлашда ҳам, ҳатто иш жойларидаги меҳнат жараёнларини рационализациялаш ўз социал мазмуни билан капиталистик асосда рационализациялашдан тубдан фарқ қилади. Ҳеч бўлмаганда А. К. Гастев системаси (РУОК системаси)нинг асосий томонларини меҳнатни капиталистик асосда рационализациялаш принциплари билан таққослаб кўрайлик.

А. К. Гастев ишчига меҳнатни уюштирувчи кишининг кўрсатмаларини кўр-кўрона бажарувчи деб эмас, балки рационализациялашда ижодий қатнашувчи киши деб қарайди. Ишчи, аввало, ўзининг иш жойини, ўз машинасини яхшилаб ўрганиб чиққан бўлиши керак; сўнгра у инструктор билан биргаликда меҳнат жа-

раёинини энг кичик таркибий элементларга бўлиб, бу элементлардан ҳар бирини бажариш техникасини танлаб олиши, ортиқча ҳаракатларнинг ҳаммасини йўқотиши ва энг тежамли ҳаракатларни мақсадга мувофиқ тарзда бирга қўшиб, такрорлаш йўли билан уларни мустаҳкамламоғи лозим. Меҳнатни социалистик асосда ташкил этишининг социал мазмунини ана шундай.

Капитализм даврида меҳнатни рационализациялаш системасига келганда эса, унинг мақсади мутлақо бошқача, шу сабабли рационализациялаш методи ҳам бошқачадир. Бунда мақсад — меҳнатни интенсивлаштириш бўлиб, бу мақсадга эришиш воситаси — бошқариш аппаратынинг вакили ишловчининг ҳаракатларини ундан ажралган ҳолда ўрганади, унинг меҳнатыни таҳлил қилади, меҳнат жараёнининг янгича тузилишини ҳисоблаб чиқади, технология ҳужжатида ҳисоб-китоб лойиҳасини расмийлаштиради ва норма қилиб ёзиб қўяди. Бутун ҳисоб-китоб — аналитик фаолиятнинг маъмурий вакили амалга оширади, ишчи фақат фаолиятнинг ижросини бўлиб қолади. Жисмоний меҳнат билан ақлий меҳнатнинг бир-биридан қатъий ажралиш системаси, меҳнат функцияларининг қатъий тартиблаштирилиши, бошқаришнинг бажарувчилик фаолиятидан ажралган бўлиши, ишчининг бу системадаги қалтабин элементга, машинанинг думига айлантирилиши — меҳнатни капиталистик асосда рационализациялашнинг социал мазмунини ана шундай.

Шундай қилиб, капитализм даврида меҳнатни ташкил этиш ақлий фаолиятнинг бажарувчилик фаолиятдан ажралишига, социализм даврида эса, аксинча, бу фаолиятларнинг узвий равишда бирга қўшилишига асосланади.

Капитализм даврида ишчи фақат рационализация объекти бўлиб майдонга чиқади. Социализм даврида ишчи ҳам рационализация объекти, ҳам рационализация субъектидир, чунки унинг ўзи меҳнатни рационализациялаш жараёнида ижодий тарзда иштирок этади. Шунинг учун ҳам социалистик ишлаб чиқаришда меҳнатни ташкил этишни такомиллаштиришнинг НОТ кенгашлари, бригадалари, ячейкалари, ижодий группалари сингар ижтимоий формалари ғоят кенг тарқалдики, уларнинг составига фақат мутахассисларгина эмас, балки ишчилар ҳам кирганлар. Мана шунинг учун ҳам социалистик халқ хўжалигининг барча тармоқларида миллионлаб рационализаторлар, шу жумладан меҳнатни ташкил этиш соҳасидаги рационализаторлар муваффақият билан меҳнат қилмоқдалар.

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш соҳасидаги тадбирларга социализм даврида икки томонлама: а) бу тадбирларнинг меҳнатнинг иқтисодий натижаларига таъсир этиши нуқтаи назаридан; б) уларнинг бу тадбирларни ишлаб чиқиб, жорий этаётган кишига таъсир этиши нуқтаи назаридан баҳо берилади. Шунинг учун ҳам НОТ меҳнат маданиятини оширган ҳолда ишлаб чиқариш воситалари ва иш вақтидан жуда самарали фойдаланиш учун шарт-шароитлар яратиб беради, шу билан бирга меҳнаткашларнинг уму-

мий маданий-техник даражасини юксалтиришга ёрдам беради, уларнинг ижодий қобилиятларини ҳар томонлама ривожлантиради.

Партия XXIV съезди техника, экономяка ва ишлаб чиқаришнинг ташкил этиш соҳасидаги ҳозирги замон илмий билимларини эгаллашни партия ва хўжалик ишлари билан шуғулланувчи кадрлар олдига муҳим вазифа қилиб қўйди. Саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспортдаги барча раҳбар ходимлар янги шароитда ишлаб чиқаришга бошчилик қилиш маҳоратини астойдил эгаллаб олишлари зарурлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди.

Партиянинг бу кўрсатмаси иқтисод фани соҳасида ишловчи ходимлар зиммасига алоҳида масъулият юклайди. Қишлоқ хўжалигидаги меҳнатни илмий равишда ташкил этиш асосларини пропаганда қилиш, кадрларга унинг принципларини ва уларни амалга оширишнинг методик йўл-йўриқларини ўргатиш муҳим вазифа ҳисобланади.

9-§. Қишлоқ хўжалигида математик методларни ва замонавий ҳисоблаш техникасини жорий этиш

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг планлаштириш ва бошқаришнинг яхшилашга, унинг технологиясини такомиллаштириш масалаларига тобора катта талаблар қўймоқда. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги барча корхоналарни биргаликда ва ҳар бир корхонани алоҳида оператив, аниқ ва самарали бошқармасдан туриб, қишлоқ хўжалигини интенсивлаштиришнинг тўхтовсиз оширишнинг тасаввур қилиш мумкин эмас. Қишлоқ хўжалигини интенсивлаштириш ҳар бир колхоз, совхозда ва бутун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида мавжуд ресурслардан янада унумлироқ, самаралироқ фойдаланишнинг, айрим хўжаликларнинг, шунингдек бутун-бутун районлар ва зоналарнинг ихтисослаштиришнинг, меҳнат тақсиротини ҳамда техника билан қуроллантиришнинг кучайтиришнинг кўзда тутати. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш алоқаларини мураккаблаштиради, ишлаб чиқаришга таъсир қилувчи омилларнинг кўпайтиради, бинобарин, ишлаб чиқаришнинг тараққий эттиришнинг мавжуд улкан имкониятларидан максимал даражада фойдаланиш учун аниқ координацияни, оптимал планлаштиришнинг, янада таъсирчан оператив бошқаришнинг, илмий жиҳатдан асосланган нормативларнинг ишлаб чиқишнинг талаб қилади. Лекин бу аввало ишлаб чиқариш тўғрисидаги барча ахборот турларининг мавжуд бўлишига, уни қайта ишлаш, тўплаш, бир шаклга келтириш методлари ва техник воситаларига боғлиқдир. Мана шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига математик методларнинг ва замонавий ҳисоблаш техникасини кенг жорий қилиш тобора кўпроқ аҳамият касб этмоқда.

Қишлоқ хўжалигида математик методлардан ва электрон ҳисоблаш машиналари (ЭХМ) дан фойдаланиш халқ хўжалигининг бошқа ҳар қандай тармоғидагига қараганда анча кўп самара бе-

ради. Лекин математик методларни ва ЭХМ ни қишлоқ хўжалигида қўлланиш жуда мураккаб ишдир. Бу қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасининг янада кучайтирилишини ва ҳисоблаш техникаси соҳасида ишлайдиган кадрлар тайёрлашни талаб қилади. СССР Қишлоқ хўжалиги министрлигининг илмий-тадқиқот муассасалари оз миқдордаги замонавий ҳисоблаш техникасига—мамлакатдаги ЭХМ лар умумий миқдорининг 1 процентига, шу жумладан, иқтисодий масалаларни еча оладиган ўртача қувватли машиналарнинг 0,4 процентига эгадир.

Математик методларни ва ЭХМ ни қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига жорий қилиш соҳасидаги дастлабки натижалар уларнинг катта самара келтиришидан гувоҳлик бермоқда. Масалан, Бутуниттифок қишлоқ хўжалик экономикаси илмий-тадқиқот институти (ВНИИЭСХ) нинг ўтказган тажрибалари шу нарсани кўрсатмоқдаки, ишлаб чиқаришни ривожлантириш давлат планларини оптимизациялаш, ишлаб чиқариш ресурсларидан янада мақсадга мувофиқроқ фойдаланиш ҳисобиغا корхоналарнинг оладиган соф даромадини 10—15 процент оширишни таъминлайди.

Марказий экономика-математика институти (ЦЭМИ), Бутуниттифок механизация институти (ВИМ) ва Москва область план бошқармаси билан ҳамкорликда 1965—1966 йилларда Москва областида картошка ва сабзавотларни оптимал ташвиш тўғрисидаги масала ҳал қилинди. Оптимал пландан олинган иқтисодий самара ҳар йилги фойданинг 0,5 миллион сўмига яқинини ташкил этди. Ҳисоблаш натижалари амалда фойдаланиш учун тавсия қилинди. ВИМ экин етиштиришни механизациялаш соҳасидаги машиналар системасини ва тракторларнинг оптимал типларини аниқлаш учун математик модель ишлаб чиқди. ВИМ нинг Сибирь филиали хўжаликлар учун машина-трактор паркиннинг оптимал составини ҳисоблаш методикасини таклиф қилди. Тез ҳаракат қилувчи ва ишда янада барқарор, зўр оператив хотирага эга бўлган ЭХМларнинг вужудга келиши иқтисодий масалаларни қўйиш ва уларни ечиш методларини танлашга мутлақо янгича ёндашишга имкон беради. Агар математик методларни экономикада қўлланишнинг бошланғич босқичида тадқиқотчининг маҳорати вазифани максимал даражада соддалаштира олишдан, ўрганилаётган процессга жиддий таъсир кўрсатмайдиган иккинчи даражали омиллари туншириб қолдиришдан иборат бўлса, эндиликда тадқиқотчининг асосий вазифаси—ўрганилаётган иқтисодий ҳодисани ахборот терминларида илжн борица аниқ ва тўла-тўқис тасвирлашдан иборатдир. Бу аса ҳатто илгари математикадан бутунлай узоқ деб ҳисоблаб келинган иқтисодий процессларни ва иқтисодий ҳодисаларни расмийлаштириш учун кенг имконият очиб беради.

Қишлоқ хўжалигида математик методларни ва ЭХМларни қўлланиш амалий натижалари жиҳатидан жуда истиқболдир. Экономиканинг худди ана шу соҳасида жуда кўп ҳолларда ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланишнинг энг қулай вариантларини танлаш ва хўжаликка доир энг мувофиқ ҳулосалар ишлаб чи-

қиш проблемаси билан тўқнашишга тўғри келади. Деҳқончилик ва чорвачиликни механизациялаш, химиялаштириш ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш кучайиб боргани сари қишлоқ хўжалигида математик методлар ва ЭХМларнинг аҳамияти, шубҳасиз, тез ортиб боради.

Мамлакатимизда математик методларни ва ЭХМларни қишлоқ хўжалик экономикасида қўлланиш, колхоз ва совхозларда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва планлаштиришда бирмунча тажриба тўпланди. Тадқиқотлар шундай асосий йўналишлар бўйича, чунончи, қишлоқ хўжалик экономикасининг умумий проблемалари, корхоналарнинг ишлаб чиқариш ресурсларидан унумли фойдаланиш, тармоқлардаги ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этиш, колхоз ва совхозларда планлаштириш ва бошқариш каби йўналишлар бўйича олиб борилмоқда.

Колхоз ва совхозларда ишлаб чиқариш жуда катта территорияда жойлашган, шу сабабли транспортда юк ташиш ишларини қулайлаштириш энг муҳим вазифалардан биридир. Бу соҳада ортирилган тажрибалар қишлоқ хўжалигида транспорт масалаларини ҳал этиш ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, катта иқтисодий самара беришини кўрсатмоқда.

Математик методлар ва ЭХМлар қўлланиладиган алоҳида соҳа — қишлоқ хўжалигини планлаштириш ҳамда колхоз ва совхозларда ишлаб чиқаришни бошқаришдир. Математик моделлардан ва ЭХМлардан фойдаланиш планлаштиришни иқтисодий жиҳатдан янада чуқурроқ асослаб беради.

Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини планлаштириш ва ташкил этиш соҳасидаги жузъий масалаларни ҳал этишнинг иқтисодий-математик методлари ишлаб чиқилмоқда. Энг муҳими, яқин вақтлар ичида қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқариш жараёнларининг ҳамма босқичларини қулайлаштириш методини ишлаб чиқишдир. Бу — жуда катта, муҳим ва ғоятда мураккаб комплекс проблемадир.

Қишлоқ хўжалик корхоналарини бошқаришнинг тармоқлараро автоматлашган системасини (МАСУ) вужудга келтиришнинг асосий пунктларидан бири ахборот ва техника билан таъминлаш подсистемаларидир.

Барча функционал подсистемалар ахборот базасига (норматив-справка ахбороти ва бошланғич ахборот) ҳамда техника воситаларининг ягона комплексига эга бўлади. Бошқаришнинг ахборот-ҳисоблаш системаси (ИВСУ)га доир техника воситалари бошланғич ахборот тўплаш процессларини механизациялаш ва автоматлаштиришга, бошланғич ахборотни узатиш ва уни қабул қилинган алгоритмларга мувофиқ равишда ишлаб чиқишга мўлжаллангандир.

Конкрет системани қурулантиришнинг техника воситаларидан қайси типларини ва уларнинг миқдорини танлаш бу система томонидан ҳал этиладиган масалаларнинг сони ва ҳажми билан, бошқариш жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш

нинг рационал даражаси билан белгиланади. Масалан, ЭХМни ҳамда унинг ахборот қабул қилувчи ва чиқарувчи қурилмаларини танилаш учун қабул қилинадиган ахборот оқимиغا нисбатан чиқариладиган ахборот оқимининг ўзгариш коэффициентини назарда тутиш муҳимдир.

Ахборотни ишлаб чиқишнинг бутун технологик циклини 3 босқичга бўлиш мумкин:

1. Ахборотни тайёрлаш.
2. Ахборотни ишлаб чиқиш.
3. Ҳисоблашларнинг натижаларини чиқариш.

Системанинг техник комплекси қуйидагиларни ўз ичига олади:

- а) бошланғич маълумотларни тўплаш, шакллантириш ва концентрациялаш воситалари;
- б) алоқа воситалари ва маълумотларни узатиш воситалари;
- в) ахборотларни ишлаб чиқиш воситалари;
- г) ҳисоблаб чиқарилган натижаларни акс эттириш воситалари (ёруғлик таблоси, телевидение установакеси ва ҳоказолар).

Қишлоқ хўжалигидаги автоматлашган бошқариш системалари қурилишининг вазифаси ва кўзда тутилган структураси уларнинг алоқа тармоқларининг Алоқа министрилиги ва бошқа идораларнинг телефон-телеграф тармоқларидан фарқ қилувчи хусусиятларини аниқлашга имкон беради.

Ҳар қандай босқичдаги МАСУ алоқа тармоқларининг энг характерли хусусияти шуки, уларда ахборотлар айирбошлаш системанинг ЭХМ жойлашган марказий узели билан район ахборот-ҳисоблаш маркази (РИВЦ) ўртасида ёки область ахборот-ҳисоблаш маркази (ОИВЦ) ва ҳоказолар билан тегишли системанинг бошқа барча узеллари ўртасида (масалан, РИВЦ да РИВЦ билан районнинг барча диспетчерлик бошқариш пунктлари (ДПУ) ўртасида, ОИВЦ да ОИВЦ билан областнинг барча РИВЦлари ўртасида) амалга оширилади.

Пировардида ЭХМ ва математик методларнинг ер, техника, ўқитлар, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш учун, хўжаликларда, жумладан, чорвачиликда ишлаб чиқариш структурасини яхшилаш учун катта имкониятларга эга эканлигини айтиб ўтмоқчимиз. Наслчилик ишида бу соҳани муваффақиятли суратда ривожлантириш учун, маълумки, ҳар бир жониворни ҳар жиҳатдан яхши билиш керак бўлади. Бунда ўиларча ва юзларча кўрсаткичлардан фойдаланилади, бу кўрсаткичларнинг бирмунча қисми ҳар йили ўзгариб туради. Мутахассислар ойлаб вақтларини ахборотларни ишлаб чиқишга сарфлайди. Агарда ҳисоблаш ишларини сифатли қилиб бажармоқ учун электрон-ҳисоблаш машиналаридан фойдаланилса, республика хўжаликларининг ҳамма категориялари ва молларнинг зотлари бўйича наслдор ҳайвонларнинг характеристикаси ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалигида ҳисоблаш техникасидан фойдаланиш соҳасидаги асосий проблемалар деб қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Қишлоқ хўжалик ахборотларини, иқтисодий, ишлаб чиқариш ва илмий ахборотларни ишлаб чиқишнинг комплекс механизациялашган системаларини вужудга келтириш.

2. Қишлоқ хўжалик ахборотларини, иқтисодий ишлаб чиқариш ва илмий ахборотларни ишлаб чиқишнинг автоматлашган системаларини ташкил этиш.

3. Қишлоқ хўжалик корхоналарида дастлабки ҳисобга олишни механизациялаш ва автоматлаштириш масалаларини ишлаб чиқиш.

4. Қишлоқ хўжалигига доир ахборотларни механизация воситасида ишлаб чиқишнинг тармоқ хизматини ташкил этиш.

5. Қишлоқ хўжалик корхоналарини бошқаришнинг тармоқлар-аро автоматлашган системасини (МАСУ) вужудга келтиришдир.

10- §. Совхозлар ва колхозларда меҳнатни илмий асосда ташкил этиш курсининг вазифалари ва иқтисодий фанлар системасидаги ўрни, унинг бошқа фанлар билан алоқаси

Ҳозирги даврдаги иқтисодий адабиётда «НОТ асослари» деган тушунча тез-тез учраб туради. НОТ асосларини баён қилиш меҳнатнинг мазмунини, унинг аҳамиятини ва муайян соҳадаги фаолиятининг амалий йўналишларини қараб чиқишдангина иборат бўлиб қолмаслиги керак. Чунки ҳар қандай фан негизда, шу жумладан, меҳнатни ташкил этиш ҳақидаги фан негизда асослаб берувчи йўл-йўриқлар, принциплар ва қоидаларнинг аниқ системаси ётади, мазкур фан ана шулар базасида шаклланади ва ривожланади.

Фаннинг ҳар бир соҳаси ўзининг конкрет предметиға, ўзининг специфик тадқиқот методларига эгадир. Шу билан бирга, фаннинг айрим соҳалари ўз-ўзича тараққий этмайди. Улар илмий фаолиятнинг бошқа, аралаш соҳалари билан мустаҳкам боғланган бўлиб, бу боғлиқлик уларни ўзаро бойпатади, энг прогрессив методларни ва тадқиқот воситаларини самарали ўзлаштириб олишга имкон беради, бир фанни муваффақиятлироқ ривожлантириш учун бошқа бир фан эришган ютуқлардан унумли фойдаланиш имконини туғдиради. Меҳнатни ташкил этиш ҳақидаги фан ҳам, инсониятнинг тарихий тараққиёт жараёнида тўплаган билимлари ва амалий тажрибасидан атрофлича фойдаланишга асослангандир.

Бирон бир конкрет вазифани бажариш учун бирлашган алоҳида бир коллектив ходимлари доирасида меҳнатни социалистик асосда ташкил этишнинг асосий принципларини ўрганиш «Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш» курсининг мавзусидир. Бу фан умумий ташкилий принципларни социализм иқтисодий қонунларининг талаблари билан, меҳнатни социалистик асосда ташкил этиш принциплари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб текширади.

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш — иқтисод фанининг бир соҳасидир. Бу соҳа турли категориядаги ва турли иш билан шуғулланувчи ходимлар меҳнатини ташкил этишнинг назарий ва амалий проблемаларини ўрганади, бунда бир қатор ижтимоий ва табиёт фанларининг чиқарган хулосаларига асосланади. Курсда асосий эътибор социалистик қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнатни ташкил этиш масалаларига қаратилади. Гарчи меҳнат сарф қилинадиган турли соҳаларда меҳнатни ташкил этишнинг асосий принциплари ўзига хос алоҳида хусусиятларга эга бўлса ҳам, социалистик қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнатни ташкил этиш масалаларини исон фаолиятининг исталган соҳасига татбиқ этиш мумкин. Мазкур курсда, аввало, ишчилар меҳнатини ташкил этиш масалалари, шунингдек ишловчиларининг бошқа категориялари меҳнатини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари текшириб чиқилади.

Меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг бошқа муҳим томонларидан ажралган ҳолда ҳал қилинадиган мустақил вазифа эмас. Бунинг устига, ҳозирги замон ишлаб чиқариш шундай проблемаларни, чунончи, техника ва технология базасини такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни умуман ташкил этиш, ишлаб чиқаришнинг ҳамма звеноларида уни бошқаришни рационализациялаш каби проблемаларни комплекс тарзда ҳал этмасдан туриб етарли равишда муваффақият билан тараққий эта олмайди. Ишлаб чиқаришга доир масалаларни ҳал этишдаги комплекслиликкина нуқсонлар рўй беришининг олдини олади, ишлаб чиқаришнинг ҳар томонлама ва уйғун равишда ривожланишини таъминлайди.

Комплекслилик масаласи шу сабабли ҳам ғоятда муҳим аҳамиятга эгадирки, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш (НОТ) нинг кўпгина проблемалари биринчи қарашда унчалик катта эътибор беришга арзимайдиган майда-чуйда нарсалар бўлиб кўриниши мумкин. Ҳақиқатан ҳам, техника тараққиёти шиддатли тус олган бизнинг асримизда ҳамма ҳам, масалан, айтайлик, тозалик ва тартиб, биноларда, фермаларда, ремонт устaxonаларида нормал температура ва намликнинг сақланишини таъминлаш, уни жойларида хизмат кўрсатишни яхшилаш, ишлаб чиқаришда қулай руҳий вазиятни ва ҳоказоларни вужудга келтириш каби тадбирларнинг катта иқтисодий самара беришини бир хилда тушунавермайди. Бу аниқ ҳақиқатларни идрок қилиш даражаси меҳнат ва илгор практика ҳақидаги фан соҳасида олинган билимлар даражасига боғлиқдир.

Юқорида баён қилинганларнинг ҳаммасидан НОТ соҳасидаги назарий ва амалий билимларни эгаллаш зарур, деб хулоса чиқариш мумкин. Бу ўринда шунини ҳам таъкидлаш керакки, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг барча проблемаларини ҳал қилишга комплекс тарзда ёндашишдан иборат мутлақо ҳаққоний талаб ҳар бир вазифани, шу жумладан меҳнатни илмий асосда ташкил этиш вазифасини ҳам ғоятда конкрет қилиб қўйишни си-

ра инкор этмайди, балки буни сўзсиз тақозо қилади. Бундай конкретлилик НОТ проблемасини экономикани ва ишлаб чиқаришни ташкил этишининг бошқа, муҳим масалаларидан ажратиб олишни билдирмайди. Лекин у мазкур проблеманинг чегаралари аниқ белгиланишини тақозо қилади. Проблеманинг аниқ чегарасини белгилаш масаласи фақат назарий масала бўлиб қолмасдан, шу билан бирга ғоятда амалий масала ҳамдир, зотан назарияда тушунчаларни аралаштириб юбориш, бир тушунчани бошқаси билан алмаштириш амалий ишда хилма-хиллик туғдиради ва чалкашликка олиб келади. Демак, «Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш» курсининг вазифаларидан бири — НОТ проблемасининг мауми ва чегараларини, унинг аҳамиятини ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг бошқа проблемалари билан боғланишини аниқлаб беришдан иборатдир.

КПСС XXIV съездида социалистик ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш ва такомиллаштириш, унинг самарадорлигини ошириш меҳнатни илмий асосда ташкил этишни кенг жорий қилиш соҳасида жуда муҳим вазифалар қўйилди. Шунга биноан, «Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш» курсида меҳнатни ташкил этишнинг ҳозирги вақтдаги аҳволини акс эттирувчи ва уни янада такомиллаштириш йўлларини характерловчи масалалар баён қилиб берилиши лозим.

Курснинг вазифаси яна шундан иборатки, мавжуд бўлган тажрибани умумлаштириш асосида НОТ соҳасидаги ишларни амалга оширишнинг ташкилий формаларини тасвирлаб бериш, меҳнатни ташкил этишнинг аҳволини таҳлил қилиш усулларини кўрсатиб ўтиш, НОТ планларига доир тадбирларни ишлаб чиқиш ва уларнинг иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаб чиқиш юзасидан тавсияларни баён қилиб беришдир. Меҳнатни илмий равишда ташкил этиш асосларини эгаллаш меҳнат унумдорлигини ўстиришнинг ҳали ишга солинмаган янгида-янги резервларини излаб топиш ва амалга оширишга, социалистик қишлоқ хўжалигининг барча звеноларидаги ишларнинг самарадорлигини оширишга ёрдам бериши лозим.

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш билимнинг кўп соҳаларида ва илғор тажрибада чиқарилган хулосаларга, эришилган ютуқларга ва берилган тавсияномаларга таянади.

Бироқ, меҳнатни ташкил этиш ҳақидаги фанни аралаш фанларининг қандайдир бир конгломерати, ўзининг мустақил специфик пегизига эга бўлмаган фан деб қараш нотўғридир. Айни вақтда НОТнинг ўзига хос бир қанча принциплари, қоидалари ва режалари борки, улар меҳнат жараёنларини ташкил этишни ўрганиш ва такомиллаштиришга асос қилиб олинган. Бу қоидалар ва режалар, аввало, ташкилий-иқтисодий соҳаларга тааллуқлидир.

Худди шу ўринда социалистик шароитда кишиларнинг меҳнат фаолиятини рационализациялаш характерини, туб вазифалари ва мақсадларини аниқлаб берадиган асос солувчи назарий базани текшириб чиқиш зарур.

11- §. НОТнинг назарий асослари

¹ Меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг назарий асослари марксизм-ленинизм таълимоти ва, аввало, унинг энг муҳим таркибий қисми — социализмнинг сиёсий иқтисодий бўлиб, у социалистик жамият тузумини, унинг иқтисодий ишлаб чиқариш муносабатларини, социализм даврида амал қилувчи объектив иқтисодий қонунларни хўжалик фаолиятида фойдаланиш йўлларини ўрганади. ¹

Социалистик меҳнат коллективи доирасида меҳнатни ташкил этиш — социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг томонларидан биридир. Шу сабабли НОТ соҳасидаги амалий вазифаларни тўғри ҳат этиш учун социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг характери тўғрисида, социализм даврида меҳнат ва ишлаб чиқаришнинг характери тўғрисида, меҳнатни социалистик асосда ташкил этишнинг асосий хусусиятлари ҳақида, меҳнат унумдорлиги ва уни ошириш йўллари тўғрисида, ижтимоий маҳсулотни тақсимлаш принциплари ҳақида, иш кучини такрор ишлаб чиқариш тўғрисида сиёсий иқтисод ишлаб чиққан қондалар жуда муҳим аҳамиятга эгадир. ²

Социалистик меҳнат коллективида меҳнатни ташкил этиш жараёنларининг моҳиятини тўғри тушуниш учун унга тарихий материализм нуқтаи назаридан ёндашиш лозим. Марксистик социологиянинг ифодаси бўлган тарихий материализм, хусусан, шу нарсани кўрсатиб ўтадики, жамият тараққиёти кишиларнинг ўзбошимчилик билан қилган тартибсиз фаолияти билан эмас, балки тарихий тараққиётнинг объектив қонунлари билан белгиланади. Кишилар бу қонунларни ечадилар, уларнинг ҳаракат қилиш механизмларини ўрганадилар, ўз фаолиятларида уларга амал қиладилар. Иқтисодий қонунларни билиш ҳозирги кунни тўғри баҳолашга, келгусини олдиндан кўра билишга, ҳар бир социалистик меҳнат коллективининг хўжалик ҳаётини мустаҳкам илмий заминда қуришга имкон беради.

КПСС XXIV съезди иқтисодий фан олдига «бутун диққат-эътиборни объектив иқтисодий қонунлардан халқ хўжалигини планли равишда бошқариш практикасида фойдаланишнинг энг самарали форма ва методларини ишлаб чиқиш»га¹ қаратиш вазифасини қўйди.

Ўртоқ Л. И. Брежнев ВЛКСМнинг XV съездида сўзлаган нутқида таъкидлаганидек, «иқтисодий қонунларни фақат катта олимлар билан раҳбарларга дахлдор деб ўйлаш хато. Шу қонунлар тушуниб олинса, улар фақат маъмурият ходимига, инженерга, олимга, техникка эмас, балки ҳар бир оддий ишчига, колхозчига ҳам мантиқаан тўғри иш тутиш йўлини кўрсатиб беради»².

¹ КПСС XXIV съездининг материаллари. «Ўзбекистон» нашриёти, 1971 йил, 274-бет.

² Л. И. Брежнев. Ленин йўлидан. Нутқлар ва мақолалар. 1-том, «Ўзбекистон» нашриёти, 1970 йил, 442-бет.

Колхозларда, совхозларда ва иш жойида меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш соҳасидаги тадбирларни амалга ошириш ҳам социализмнинг иқтисодий қонунилари талабларини сўзсиз ҳисобга олишга асосланмоғи лозим.

Реал воқеликда, социалистик ҳўжалик юритиш практикасида иқтисодий қонулар бир-бири билан мустаҳкам боғланган ҳолда, диалектик бирликда ҳаракат қилади.

Социализм иқтисодий қонуларининг ягона системасида асосий иқтисодий қонун етакчи роль ўйнайди, у социалистик жамият тараққиётининг асосий мақсадини ва ҳаракатлантирувчи кучини ифодалайди.

Демак, меҳнат унумдорлигини оширишнинг муҳим омилли бўлган НОТ ҳам ана шу асосий мақсадга эришиш воситаларидан бири бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга меҳнатни ташкил этишни илмий асосда такомиллаштириш соҳасидаги амалий фаолият бошқа иқтисодий қонуларнинг, шу жумладан вақтни тежаш қонунининг талабларига ҳам таянмоғи лозим.

Вақтни тежаш — жамият тараққиётининг муҳим ҳаётий проблемаси ҳисобланади, чунки у бир вақтнинг ўзида кўп миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш учун шарт-шароит яратиб беради, яъни жонли меҳнат унумдорлигини оширишга олиб келади. Меҳнат унумдорлиги даражаси қанчалик ошса, жамият моддий ишлаб чиқариши шунча юқори бўлади. Бу ўз навбатида муайян вақт резервини вужудга келтиради, бу вақтни социализм шароитида турли соҳалар ва фаолият турлари ўртасида оқилона ва планли тарзда қайта тақсимлаш, шунингдек меҳнаткашларнинг бўш вақтини кўнайитириш учун сарфлаш мумкин.

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш вақтни тежашнинг муҳим воситасидир, шунинг учун ҳам П. М. Керженцев НОТ — бу курашдир, деб бежиз айтмаган эди. Амалий жиҳатдан олганда, меҳнатни ташкил этишни илмий асосда такомиллаштириш меҳнат тақсимоти ва кооперациясининг формаларини такомиллаштириш, меҳнат усулларини яхшилаш, иш жойини ташкил этиш, меҳнат ва дам олиш режимини рационализациялаш, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш ва шу кабиларни тақозо қилади.

2-БОБ

ҚИШЛОҚ ХўЖАЛИГИДАГИ МЕХНАТ ЖАРАЁНЛАРИНИ ОҚИЛОНА ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Меҳнат тақсимоти ва меҳнат кооперацияси тўғрисида марксизм-ленинизм

Иқтимоий меҳнат тақсимоти — жамиятдаги ҳар хил меҳнат турларининг алоҳидалиги ва бир-биридан ажралиш даражасини характерловчи иқтисодий категориядир. К. Маркс кўрсатиб ўт-

ганидек, «Меҳнат тақсимои унумли фаолиятнинг барча алоҳида турларининг йиғиндиси бўлиб, у ижтимоий меҳнатнинг умумий ҳолатидир; бу ижтимоий меҳнатга истеъмол қиймати ҳосил қилувчи меҳнат сифатининг буюмлашган томони деб қаралади»¹.

Меҳнат тақсимои барча ижтимоий-иқтисодий формацияларда мавжуд бўлиб, унинг айрим турларининг бўлиниш даражаси, аввало, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражасига ва ишлаб чиқариш муносабатларининг аҳволига боғлиқдирки, бунда мулк формаси ҳал қилувчи ва белгиловчи роль ўйнайди. Умумий қонуният шундай: ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, меҳнат шунчалик кўп тақсимланган ва иқтисослашган бўлади, айрим тармоқлар билан ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги ижтимоий алоқалар шунчалик кучли бўлади.

Ижтимоий меҳнат тақсимои моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва уларни тақсимлаш жараёнида кишиларнинг бир-бирлари билан бўлган муносабатларининг мураккаб системасидан иборат бўлиб, ишлаб чиқариш муносабатларининг таркибий қисми ҳисобланади ва меҳнат унумдорлигини оширишда, техника тараққиётида, ишлаб чиқаришнинг ўзини ва кишиларнинг тажрибасини такомиллаштириш ишида, шунингдек халқ хўжалигининг баъзи бир тармоқлари ўртасида тўғри мутаносиблик ўрнатишда гоят муҳим роль ўйнайди.

Ижтимоий меҳнат тақсимои ўзаро бир-бири билан боғланган турли кўринишларда намоён бўлади:

Жамият ичидаги меҳнат тақсимои ижтимоий ишлаб чиқаришнинг айрим тармоқлари ўртасида *тақсимланишдир*. Ижтимоий ишлаб чиқариш саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа, савдо-сотиқ ва ҳоказоларни ўз ичига олади. К. Маркс ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ана шундай бўлинишини *умумий меҳнат тақсимои* деб атаган эди. Ишлаб чиқаришда умумий тармоқларнинг айрим турларга ва кичик турларга бўлинишини К. Маркс *жузъий меҳнат тақсимои* деб атаган. Жузъий меҳнат тақсимои саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигида ҳам аниқ-равшан намоён бўлади.

Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалигининг деҳқончилик ва чорвачилик соҳаларида гоят катта ўзгаришлар содир бўлмоқда. Масалан, деҳқончиликда аввалдан далачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик, узумчилик ва ўрмончилик; чорвачиликда — қорамолчилик, қўйчилик, паррандачилик, асаларичилик вужудга келган. Баъзи бир тармоқларда айрим йирик соҳалар, масалан, чорвачиликда — сут ва гўшт чорвачилиги ажралиб чиққан.

*Корхона ичидаги меҳнат тақсимои*ни К. Маркс алоҳида меҳнат тақсимои деб атади. Алоҳида меҳнат тақсимои — ижтимоий меҳнат тақсимоининг энг ҳаракатчан ва тез ўзгариб турадиган формасидир. Ўзгаришлар бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг,

¹ К. Маркс Ф. Энгельс. Асарлар, 13-том, 38-бет.

шунингдек, айрим социалистик корхоналарнинг ривожланиши таъсир остида, айниқса механизациялаш ва автоматлаштириш билан, янги технологик процессларни ва меҳнатни тайинки этишнинг янги формаларини жорий этиш билан боғлиқ равишда рўй беради.

Умумий, жузъий ва алоҳида меҳнат тақсимоти — булар ижтимоий меҳнат тақсимотининг айрим, лекин бир-бирини тақозо қилувчи формаларидир. Алоҳида меҳнат тақсимоти умумий ва жузъий меҳнат тақсимотининг ҳолатига боғлиқ бўлиб, алоҳида меҳнат тақсимоти ўз навбатида жамиятдаги меҳнат тақсимотига таъсир кўрсатади, уш янада ривожлантиради ва қисмларга бўлади. Ф. Энгельс бундай деб кўрсатган эди: «Ҳозирга қадар мавжуд бўлиб келган бутун ишлаб чиқаришнинг асосий формасини, бир томондан, жамият ичидаги, иккинчи томондан, ҳар бир айрим ишлаб чиқариш корхонаси ичидаги меҳнат тақсимоти ташкил этади»¹.

Мамлакат территорияси бўйича меҳнат тақсимоти, яъни терри-торнал меҳнат тақсимоти умумий ва жузъий меҳнат тақсимоти билан бевосита боғланган бўлиб, у ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражасига ва конкрет табиий шаронтларга қараб ишлаб чиқаришнинг географик жиҳатдан жойлашшининг характер-лаб беради. Территориал меҳнат тақсимоти қишлоқ хўжалигида жуда катта аҳамиятга эгадир; бунда ер — ишлаб чиқаришнинг энг муҳим ва ҳал қилувчи воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ердан, табиий бойликлардан самарали фойдаланиш қишлоқ хўжа-лики ишлаб чиқаришнинг асосий хусусиятидир.

Касблар бўйича меҳнат тақсимоти асосида ёки меҳнатнинг ай-рим ихтисослар бўйича тақсимланиши асосида умумий, жузъий ва алоҳида меҳнат тақсимоти ётади. Янги тармоқлар, ишлаб чиқа-риш турлари, меҳнат қурооларининг вужудга келиши натижасида янги ихтисослар, меҳнатнинг янги касблар бўйича тақсимоти ҳам пайдо бўлади.

Халқаро меҳнат тақсимоти ҳозирги вақтда капиталистик систе-ма билан социалистик система ўртасидаги меҳнат тақсимоти си-фатида мавжуддир. Халқаро капиталистик меҳнат тақсимоти би-лан халқаро социалистик меҳнат тақсимоти ўзига хос ривожланиш қонуниятларига эгадир. Марксизм-ленинизм классиклари жамият-да меҳнат тақсимоти катта аҳамиятга эга эканлигини бир неча бор кўрсатиб ўтганлар.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти меҳнат унумдорлигини оширишга ва шу асосда ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ёрдам бериши унинг энг муҳим аҳамиятларидан биридир. Капитализм шаронтида меҳнат унумдорлигини ошириш меҳнаткашларнинг аҳволини ис-батан, баъзан эса мутлақо ёмонлаштиргани ҳолда капиталистлар синфи бойлигининг кўпайиб боришини билдиради.

Социализм шаронтида меҳнат унумдорлигининг ўсиши бутун халқ бойлигининг кўпайишини, унинг моддий ва маданий даража-сининг юксалишини билдиради. Шунинг учун ҳам социалистик

¹ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. Ўздавнашр, 1957 йил, 372-бет.

жамият меҳнаткашлари меҳнат тақсимотининг такомиллаштиришидан бевосита манфаатдордирлар.

Ижтимоий меҳнат тақсмоти меҳнатнинг умумийлашувига олиб келади. Капитализм шароитида меҳнатнинг умумийлашуви капиталнинг йирик монополиялар қўлида концентрациялашуви ва марказлашувидан иборат.

Социализм шароитида ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви ва марказлашуви социалистик ишлаб чиқариш муносабатларида такомиллаштиришга, социализмдан секин-аста коммунизмга ўтишга, меҳнаткашларнинг моддий ва маданий фаровонлигини оширишга олиб келади. Бунда бутун фойда жамият ва ҳар бир меҳнаткашнинг манфаати йўлида сарфланади.

Социализм давридаги ижтимоий меҳнат тақсмоти ривожланишининг афзаллиги шундан иборатки, у планли равишда амалга оширилади.

Ижтимоий меҳнат тақсмоти ишлаб чиқаришнинг ихтисослаштиришга ва машиналашган ишлаб чиқаришга янада юқорироқ даражада қўлланишга олиб келади.

2-§. Ижтимоий меҳнат тақсмотининг ва унинг ихтисослаштиришнинг ривожланиши

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг такрор ишлаб чиқаришнинг ихтисодий ва табиий жараёнларига доир қонуниятлар билан боғлиқ бўлган ўзининг алоҳида фарқ қилувчи хусусиятларига эга бўлиб, улар ижтимоий меҳнат тақсмотининг даражасига маълум маънода таъсир қилади. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг мураккаблиги шундаки, бу ерда одам, бир томондан, машиналашган индустриал ишлаб чиқариш билан, иккинчи томондан, тўпроқ ва тирик организмлар билан иш кўради.

Шу сабабли қишлоқ хўжалигидаги меҳнат тақсмоти саноатдаги каби чуқур амалга оширилиши мумкин эмас. Қишлоқ хўжалигидаги ижтимоий меҳнат тақсмоти даражасига шу ҳол таъсир қиладики, бу тармоқда ер ишлаб чиқаришнинг асосий фактори бўлиб майдонга чиқади. Ундан тўғри фойдаланиш агрономия фанининг, техниканинг ривожланишига боғлиқ. Қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги ва чорва молларининг маҳсулдорлиги қанчалик юқори бўлса, ижтимоий меҳнат тақсмоти ҳам шунчалик чуқур бўлади.

Қишлоқ хўжалигидаги ижтимоий меҳнат тақсмоти сустроқ ривожланади ва унинг намоён бўлиши саноатдагига қараганда унчалик чуқур бўлмайди. В. И. Ленин бундай деб ёзган эди: «деҳқончиликнинг шундай алоҳида хусусиятлари борки, агар оқсил модда билан овқатни лаборатория йўли билан тайёрлаш имкониятини, яъни ҳали жуда узоқ ва жуда ҳам проблема бўлган шу имкониятни бир чеккада қолдириб турсак, уларни мутлақо бартараф қилиб бўлмайди. Деҳқончиликнинг мана шу хусусиятлари туфай-

ли, машиналашган йирик индустрия деҳқончиликда ҳеч бир замон саноатдаги сингари ҳамма хусусиятларга эга бўлмайди¹.

Меҳнат тақсимотининг хусусиятларини ва уни амалга оширишни секинлаштирувчи факторларни кўрсатиш билан бирга, айни вақтда социалистик қишлоқ хўжалигида меҳнат тақсимотининг янада тезроқ ривожланиши ва шу асосда ҳар қандай капиталистик мамлакатдагига қараганда чуқурроқ бўлган ихтисослашувни амалга ошириш учун ҳам реал шарт-шаройтлар яратилганлигини қайд қилиб ўтиш зарур. Бундай ривожланишнинг социал-иқтисодий негизи — СССРнинг совет ҳокимияти йилларида вужудга келган қудратли индустриал базаси ҳамда колхоз ва совхозлардан иборат йирик социалистик корхоналаридир. Энг янги моддий-техника базаси асосида интенсификаштириш табиатнинг ноқулай таъсирини бартараф этинга кўп жиҳатдан ёрдам беради, ишлаб чиқаришнинг географик жиҳатдан қулай жойлаштирилиши эса мамлакатда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бутун йил давомида етиштириш учун табиий ва иқтисодий фактордан тўла-роқ фойдаланиш имконини беради. Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари таъсири остида халқ хўжалигининг барча соҳаларида, шу жумладан қишлоқ хўжалигида ижтимоий меҳнат тақсимои тўхтовсиз давом этмоқда. (1-схема.)

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг индустриал методлари йўлига қатъий равишда ўтди. Бу, янги тармоқларнинг пайдо бўлишига олиб келди ва олиб келмоқда. Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг тўртта йирик тармоғини ажратиб кўрсатиш мумкин: деҳқончилик, чорвачилик, ишлаб чиқариш-техника таъминоти тармоғи ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш тармоғи. Бу тармоқлар қишлоқ хўжалигидаги ички меҳнат тақсимоини характерлаб беради. Бироқ, меҳнат тақсимои бу билан чегараланмайди. Жўзъий (тармоқлар-ро) меҳнат тақсимои яна иккиламчи ва учламчи тармоқларга эгадир. Бундай бўлишини деҳқончилик ва чорвачиликда айниқса яққол кўриш мумкин.

Деҳқончилик иккиламчи тармоқларга: далачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик ва бошқаларга бўлинади. Деҳқончиликнинг кўрсатиб ўтилган тармоқларидан ҳар бири учламчи тармоқларга бўлинади. Бу тармоқ масалан, далачилик, дон, пахта, озуқа ва бошқа экпнлар етиштиришни ўз ичига олади.

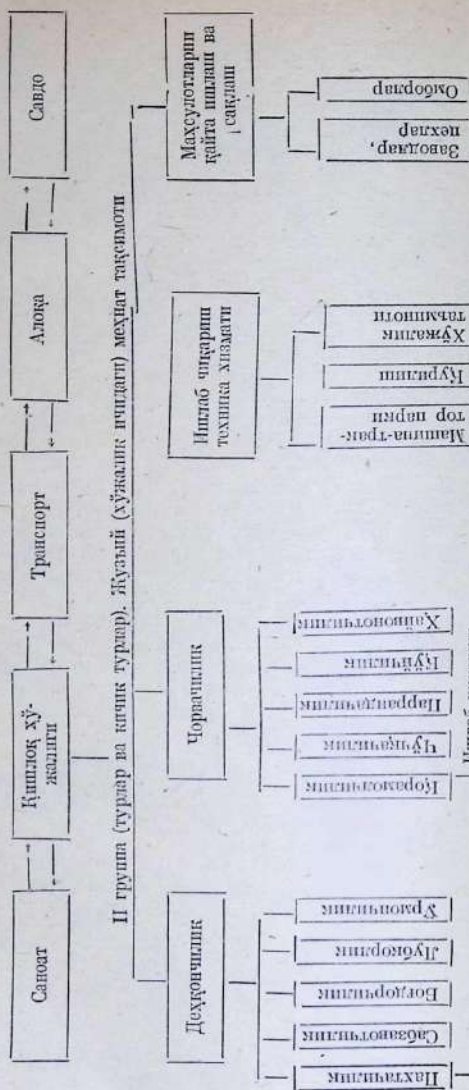
Чорвачилик иккиламчи тармоқларга: қорамолчилик, қўйчилик, чўчқачилик, паррандачилик, асаларчиликка бўлинади. Булар ўз навбатида учламчи тармоқларга бўлинади. Масалан, қорамолчилик, суг ва гўшт қорамолчилиги тармоқларига бўлинади; паррандачилик ҳам технологик жиҳатдан икки соҳага: тухум етиштирадиган, гўшт етиштирадиган соҳага бўлинади.

Хўш, моддий ишлаб чиқариш соҳасида тармоқлар қандай белгиларга қараб бўлинади?

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 5-том, 152—153-бетлар.

1-схема

I группа (турлар). Халқ хўжалигида умумий меҳнат тақсимоти схемаси.

II группа (турлар ва кичик турлар). Жўзлий (хўжалик ичидан) меҳнат тақсимоти

Ишлаб чиқарish
техника хизмати

Машина-Тран-
спорт парки
Qurilish
Xujalik
tashinoti

Чорвачилик

Коравотчилик
Чучучилик
Парвачилик
Қушчилик
Хўновотчилик

Ишлаб чиқарish
тармоқлари

Qushchilik
Qushchilik

Dehqonchilik

Пaxtachilik
Sabzavotchilik
Boqorvachilik
Lubyovchilik
Dronchilik

Ишлаб чиқарish
тармоқлари

Qushchilik
Qushchilik
Qushchilik
Qushchilik
Qushchilik

III группа (бирламчи, иккиламчи). Хўжалик ичида айрим меҳнат тақсирмоти

Иш турлари бўйича (бирламчи)

Сут тайёрлашда					
Йиллов	Ем—хашак тайёрлаш	Молларга қараш	Сигир соғиш	Маҳсулотни йўқлатиш	Бошқа ишлар

Айрим операциялар бўйича (иккиламчи)

Сигир соғишда					
Аппаратларни тайёрлаш	Соғиш	Сутни совитиш	Аппаратларни ювиш ва тозалаш	Бошқа ишлар	

Иш турлари бўйича (бирламчи)

Пахта егитишида					
Ерга ишлов бериш	Ўғит соғиш	Экиш	Экинлар парвариш	Йиллим-терим	Бошқа ишлар

Айрим операциялар бўйича (иккиламчи)

Пахта йиғи м-теримида					
Агрегатни таёёрлаш	Техника қарови	Йиллим-терим	Пахтани таниш	Бошқа ишлар	

Тармоқларнинг бўлиниши асосида ишлаб чиқариш белгиси ётади. Ишлаб чиқариш воситаларининг (ва аввало меҳнат қуролларининг) ихтисослашуви билан ишлаб чиқариш технологияси ва уни ташкил этиш, шунингдек, хизмат кўрсатувчи ходимларнинг ихтисослашуви билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқаришнинг ўзига хос шaroитлари тармоқнинг белгиси бўлиб майдонга чиқади.

В. И. Ленин «Россияда капитализмнинг тараққийси» номи асарида бундай деган эди: «Шундай қилиб, товар хўжалигининг ривожланиши натижасида саноатнинг айрим ва мустақил тармоқлари кўпаяди; бу ривожланиш тенденцияси ҳар бир айрим маҳсулотни ишлаб чиқаришининггина эмас, ҳатто маҳсулотнинг ҳар бир айрим қисmini ишлаб чиқаришини ҳам ва фақат маҳсулот ишлаб чиқаришининггина эмас, ҳатто маҳсулотни истеъмол қилишга тайёрлашдаги айрим ишларни ҳам саноатнинг алоҳида тармоғига айлантиришдан иборатдир»¹.

Бу фикрга шунинг қўйиши керакки, тармоқнинг вужудга келиши натижасида у билан узвий боғлиқ бўлган бошқа тармоқлардаги ихтисослашув чуқурлашиб боради; меҳнат унумдорлигининг тагин ҳам юқорироқ даражада бўлишини, ишлаб чиқариш маданиятини оширишни ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг юқори сифатли бўлишини таъминлайдиган янги кооператив алоқалар вужудга келади.

Айни бир вақтнинг ўзида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг ичида механизациянинг ривожланиши туфайли деҳқончилик ва чорвачиликка ишлаб чиқариш-техника хизмати кўрсатиш тармоғи вужудга келади. Бунга, аввало, колхоз ва совхозларнинг, «Сельхозтехника» ташкилотларининг ремонт устaxonалари ва гаражларга эга бўлган машина-трактор ва автомобиль парки киради.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш агрегат ва механизмларга техника хизмати кўрсатиш ишларининг пухта ва аниқ йўлга қўйилишини тобора кўпроқ талаб қилади.

Моддий-техника таъминоти тармоғига хўжалик ичидаги қурилиш ва ремонтни таъминлайдиган корxonалар, асосий ишлаб чиқаришнинг нормал бoринини таъминловчи барча устaxonалар киради.

1972 йилда Ўзбекистонда ССРдаги сабзавот етиштирадиган совхозлар бўйича ўрта ҳисобда меҳнат харажатларининг 20—25 проценти ёрдамчи тармоқлар зиммасига тўғри келди. Мана шунинг учун ҳам биз ҳозирги вақтда ишлаб чиқариш-техника таъминоти, маҳсулотларни қайта ишлаш, сақлаш ишлари тўла маънода қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тармоқлари бўлиб қолди, деб айта оламиз. Бу тармоқлар меҳнатнинг мустақил турлари ролини ўйнайди ва ўз навбатида яна бўлинади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган барча тармоқлар ҳар бир корхонада мавжуд бўлмаслиги ҳам мумкин, лекин ихтисослашган ишлаб

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 3-том, 21—22-бетлар.

чиқаришни ташкил этиш вақтида бу тармоқлар уйғун равишда бир-бирига қўшилиши ва ўзаро бир-бирига хизмат қилиши лозим.

Ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида, етарли даражада тараққий этган ишлаб чиқарувчи кучлар мавжуд бўлган йирик хўжаликни бошқариш соҳасида тажриба тўпланган бир пайтда ҳар бир алоҳида тармоқда ижтимоий меҳнат тақсимоти зўр куч билан намоён бўлмоқда.

Деҳқончилик ва чорвачиликнинг энг муҳим тармоқлари қисмларга бўлиниш жараёнини бошидан кечирмоқда. Тажриба шунини кўрсатмоқдаки, механизация даражаси қанчалик юқори, технология мураккаброқ, унинг бўлиниши кўпроқ бўлса, бошқа тенг шароитларда худди шу тармоқдаги корхоналарнинг ихтисослашув даражаси шунчалик катта бўлади. Тармоқлар ичидаги ихтисослашув йирик ва кўп самара берадиган ишлаб чиқаришга эга бўлиш имконини беради, у ҳар бир ихтисослашаётган корхона учун меҳнат ва табиат бойликларида махсус даражада фойдаланишни ҳисобга олган ҳолда ташкил этилади, фан ва техника ютуқларидан кенгроқ тарзда фойдаланишга имкон туғдиради.

Тармоқ ва тармоқ ичидаги ихтисослашув масалалари қишлоқ хўжалигидаги меҳнат тақсимотининг умумий системасида етакчи звено бўлиб қолмоқда. Бу масалаларни ҳал қилишга айрим корхоналарнинг ихтисослашув даражаси, хўжалик юритиш системалари, ишлаб чиқариш ҳажминини, капитал маблағларни планлаштириш, хўжалик ҳисобини йўлга қўйиш, маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ишлари кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Бу қонуниятларни кузатмоқ учун деҳқончилик ва чорвачиликдаги меҳнат тақсимотини ва ихтисослашувни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

3-§. Деҳқончиликда меҳнат тақсимоти ва уни ихтисослаштириш

Қишлоқ хўжалигида энг кўп тармоққа эга бўлган соҳа деҳқончиликдир. Деҳқончиликнинг энг муҳим тармоқларидан бири далачилик ҳисобланади. Бу тармоқ ўз навбатида бир қанча тармоқларга бўлинади (учламчи бўлиниш). Дон етиштириш тармоқлари (дон хўжалиги) алоҳида аҳамият касб этади, булар орасида бутдой, маккажўхори, арпа етиштириш энг асосий озиқ-овқат ва озуқа экинлари сифатида етакчи роль ўйнайди.

Ўзбекистон ССРда пахтачилик асосий тармоқ ҳисобланади. Далачилик тармоғида озуқа экинлари етиштириш салмоқли ўрин эгаллайди.

Шаҳар аҳолисининг кўпайиб бориши билан сабзавот ва медаларга бўлган талаб ҳам ортиб борапти.

Деҳқончиликнинг асосий тармоқларини қисқача санаб ўтишнинг ўзиёқ йирик социалистик ишлаб чиқариш шароитида ижтимоий меҳнат тақсимотида катта ўзгаришлар рўй берганлигини ва рўй бераётганлигини кўрсатади. Машиналашган ишлаб чиқа-

рини даражаси қанчалик юқори бўлса, бу ўзгаришлар яққолроқ кўзга ташланади, хўжалик шунчалик йирикроқ ва социалистик ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиш шунчалик малакалроқ бўлади. Эндилликда барча тармоқларни ўз ичига олган деҳқончилик хўжалигини ташкил этиш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Ҳозирги вақтда гап ижтимоий меҳнат тақсимоти асосида шундай ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳақида бормоқдаки, бу ишлаб чиқариш ўз ҳажми жиҳатидан йирик, ихтисослашган бўлсин, энг оз меҳнат ва маблағ сарфланган ҳолда энг кўп миқдорда қишлоқ хўжалик маҳсулоти берадиган бўлсин.

Деҳқончиликда йирик тармоқларнинг вужудга келиши бири-бири билан боғланган иккита иқтисодий жараён билан бир вақтда юз беради: бир томондан, тармоқ ичидаги ихтисослашув кучаяди, тор ихтисослашган қорхоналар вужудга келади; иккинчи томондан, деҳқончиликдаги тармоқларнинг моддий-техника таъминоти тармоқлари, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш билан бирга қўшиб олиб боришнинг янги формалари пайдо бўлади. Бу ўзгаришлар ҳар бир тармоқ учун илмий жиҳатдан ишлаб чиқилган технология асосида ҳамда ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштиришни кенг қўлланган ҳолда рўй беради.

Меҳнат тақсимоти нуқтаи назаридан қараганда, деҳқончиликдаги энг муҳим ўзгаришлар унинг айрим тармоқлари ичида содир бўлади. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши билан айрим тармоқларнинг ҳажми шу қадар йириклашиб, иш спецификаси шу қадар хилма-хил бўлиб кетдики, натижада ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг мавжуд формаларини ўзгартириш, фан ва техника тараққиётининг ҳозирги даражасига мос келадиган янги формаларга ўтиш зарурияти туғилди.

Саноатда маҳсулотни қайта ишлаш тармоқларининг ривожланиши қишлоқ хўжалигидаги меҳнат тақсимоти ва ихтисослашувга муҳим таъсир кўрсатади. Мамлакатда шундай комбинатлар ташкил этилмоқдаки, улар составига маҳсулотларни қайта ишлаш ва сақлаш заводлари ҳамда цехлари, шунингдек бундай маҳсулотларни етиштирувчи ихтисослаштирилган хўжаликлар киради. Одатда бундай бирлашмалар озқ-овқат ёки енгил саноатга тегишли бўлиб, кўпинча агросаноат комбинатлари деб аталади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасидаги йирик қорхоналардан ташқари, колхоз ва совхозларда баъзи бир маҳсулотларни қайта ишлаш ва сақлаш тармоқлари ҳам кенг равишда ривожланади. Деҳқончиликдаги меҳнат тақсимотининг ва ихтисослашувининг умумий тенденциялари ана шундай. Бу тенденциялар ана шу тармоқ ичида шиддатли юксалиш ҳолати рўй бераётганидан далolat беради.

Шу билан бирга тегишли моддий-техника базаси, кадрлар етарли бўлмаганда ихтисослаштириш масалаларини муҳлатидан илгарироқ ҳал этиш, кооператив алоқалари ўрнатилган ижобий натижа бермайди. Буларнинг ҳаммаси район, область, ўлка, респуб-

ликада ҳар бир тармоққа татбиқан ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва табиий шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда ихтисослаштиришнинг конкрет йўллариини илмий жиҳатдан ишлаб чиқариш зарурлигини шарт қилиб қўяди.

Чорвачиликнинг айрим соҳаларидаги меҳнат тақсимоти ва ихтисослашувда ҳам катта ўзгаришлар содир бўлмоқдаки, улар деҳқончилик тармоқларини ташкил этиш формаларига муҳим тузатишлар киритмоқда.

4- §. Чорвачиликда меҳнат тақсимоти ва уни ихтисослаштириш

Чорвачилик қишлоқ хўжалигининг тармоғи сифатида қорамолчилик, чўчқачилик, паррандачилик, қўйчилик, йилқичилик, мўйнални ҳайвонларни асраш, асаларичилик ва ҳоказоларга бўлинди.

Чорвачиликнинг барча тармоқлари учун тармоқ ичидаги меҳнат тақсимоти ва ихтисослаштириш характерлидир. Ҳар бир тармоқ ичида наслчилик иши, мол-ҳайвонларни кўпайтириш, маҳсулотни саноат йўли билан етиштириш, молларни сунъий урчитиш, паррандачиликда тухумларни инкубациялаш соҳасидаги ишларнинг ихтисослашган турлари вужудга келмоқда. Озуқа етиштириш ва озуқа тайёрлаш ишлари тубдан ўзгариб бормоқда. Аралаш озуқа тайёрлаш ривож топмоқда.

Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат тақсимотининг тармоқлар ичидаги босқичли тури чорвачиликда айниқса яққол акс этган. Бунга сабаб шуки, чорвачиликда, биринчидан, биологик жараёнларнинг кўпайтириш, ўстириш, ривожлантириш каби турларини ажратиш ва вақт жиҳатдан тартибга солиш мумкин; иккинчидан, жониворларнинг катта группаларини жинсий ва ёш хусусиятларига, шунингдек, хўжаликдаги вазифасининг характерига қараб бир жойга тўплаш; учинчидан, молларни парвариш қилиш, асраш соҳасидаги турли ишларни ва чорвачилик маҳсулотлари олиш ишини бир вақтда (параллел тарзда) бажариш учун шарт-шароит яратиш мумкин.

5- §. Паррандачиликда меҳнат тақсимоти ва уни ихтисослаштириш

Паррандачиликда меҳнатни тақсим қилиш ва ихтисослаштиришда жуда муҳим ўзгаришлар рўй берди. Бунга фан-техника тараққиёти сабаб бўлиб, у қисқа муддат ичида паррандачиликни қишлоқ хўжалигининг «хонаки» мавсумий тармоғидан йирик индустриал ишлаб чиқаришга айлантириш имконини берди.

Ҳозирги замон паррандачилик фабрикалари 100 мингдан тортиб 500 минггача ва ундан ҳам кўпроқ она говуқларга эга. Бу фабрикалар йилига 20 миллион донадан тортиб 100 миллион донагача тухум ва 200 тоннадан тортиб 2000 тоннагача парранда гўшти

етказиб беради. Бройлер паррандачилик фабрикалари йилга 1 миллиондан тўғиб 6 миллион бошгача парранда етиштириб бермоқда. Инкубация режими (температура, ҳаво алмашини, намлик) автомат равишда тартибга солиб туриладиган, бир вақтнинг ўзига 65 минг донагача тухум очира оладиган йирик инкубаторлар ташкил қилинган. Инкубаторлар системасининг жорий қилиниши йилнинг исталган бир вақтида пасл учун ва саноат йўли билан фойдаланиш учун зарур миқдорда жўжа олиш имконини беради. Шу асосда жўжаларни катта группа қилиб парвариш қилиш системаси ва она товуқлар галасини комплекташнинг турли вариантлари тузилмоқда. Ҳозирги вақтда бир кунликдан тўғиб 60 кунликгача бўлган жўжалар катта залларга ўрнатилган батареяли катакларда парвариш қилинади, бу ҳол жўжаларни асраш ва боқиш шароитларини тартибга солиб туриш, бир партия жўжаларни иккинчисида ажратиш, зарур профилактика тадбирларини ўз вақтида ўтказиш имконини бермоқда. 60—150 кунлик жўжалар акклиматизаторларда, алоҳида уйчаларда ёки катакларда сақланади.

Паррандачиликни ривожлантиришда тухум ёки парранда гўшти етиштириш учун махсус гибрид паррандадан кенг фойдаланиш катта ёрдам берди. Гибрид парранда юқори маҳсулдорлик, чидамлик хусусиятларига эга бўлиб, кўп озукани, маҳсулот бирлигига сарфланадиган харажат ва меҳнатни иқтисод қилишга имкон беради.

Йирик ишлаб чиқаришнинг ташкил этишда юқумли ва бошқа касалликларга йўл қўймасликка қаратилган зоотехника ва ветеринария-профилактика тадбирлари системаси катта аҳамиятга эгадир. Жўжаларни парвариш қилиш ва сақлаб қолиш, паррандаларнинг чидамлилигини ва маҳсулдорлигини ошириш — интенсив паррандачиликнинг негизидир.

Нихоят, паррандачиликда эришилган катта ютуқлар бу ишлаб чиқариш жараёнларини: боқиш, сув бериш, тухумларни йиғиб олиш, паррандаларнинг остини тозалаш, уларни сўйиш ва қайта ишлаш, маҳсулотни упаковка қилиш ва уни сақлаш ҳамда реализация қилиш пунктларига етказиб беришнинг механизацияланшиг ҳар томонлама татбиқ қилинишидир. Буларнинг ҳаммаси паррандачиликни қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг йирик индустриалашган тармоғига айлантириш имконини берди.

Паррандачиликдаги меҳнат тақсимоти ва ихтисослаштиришнинг паррандачилик фабрикаси мисолида кўриниш мумкин. Ҳозирги замон паррандачилик фабрикаси — йирик индустриалашган корхона бўлиб, одатда, истеъмол қилиш учун ишлатиладиган тухум ва парранда гўшти етиштиришга ихтисослашгандир. Бу фабрикаларнинг кўпчилиги тугал ишлаб чиқариш циклига эга.

Турмуш мамлакат зоналари бўйлаб йирик наслчилик заводлари, насл кўлайтириш хўжаликлари ташкил этиш зарурлигини аниқ-равшан исботлаб бермоқда. Бу завод ва хўжаликлар илмий-тадқиқот институтлари раҳбарлиги остида тухум ва гўшт берадиган зарур миқдорда сермахсул гибрид паррандалар етиштириб бе-

ришлари мумкин. Ишлаб чиқаришни бундай таъкил қилиш жамиятимизга бирмунча арзонга тушади ва ишлаб чиқаришни парайдачилиқ маҳсулотларига бўлган эҳтиёжлар асосида кенгайтириш имконини яратади.

Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатмоқдаки, аҳолини илмий нормалар бўйича парранда маҳсулотлари билан таъминлаш учун аҳолиси 100 минг кишидан иборат бўлган шаҳарга 2—2,5 миллион бош гибрид парранда, аҳолиси 500 минг киши бўлган шаҳарга 10—12 миллион бош гибрид парранда талаб қилинади. Бу, ҳар бир областда ёки иккита областда юқорида кўрсатилган 2-схема бўйича биттадан наслчилик заводи қуриш мумкин деган маънони билдиради.

Шундай қилиб, паррандачиликдаги меҳнат тақсимоти ва ихтисослаштириш ҳали ривожланишнинг батамом тугалланган формаларига эга эмас.

6-§. Қорамолчиликда меҳнат тақсимоти ва уни ихтисослаштириш

Қорамолчилик — мамлакатимизнинг барча колхоз ва совхозларида кенг тарқалган тармоқ бўлиб, уни концентрациялаш ва ихтисослаштириш йприқ шаҳарлар ва саноат марказларининг ривожланиши билан узвий боғланган. Ҳамоат қорамолчилигининг ривож топиши меҳнат тақсимотида, хўжалиқ ичдаги ихтисослаштиришда ва ишлаб чиқаришни таъкил этишда муҳим ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди.

Илгарида қорамолчилик гўшт ва сут қорамолчилиги сифатида ихтисослашган. Гўшт қорамолчилиги ҳозирги вақтда ишлаб чиқаришнинг индустриал формаларини касб эга бошлади. Бу тармоқ Украина, Поволжье, Қозоғистон ва Сибирнинг анъанавий дашт районларидагина эмас, шунингдек сут қорамолчилиги районларида ҳам ривож топмоқда. Бу районларда бузоқларни гўштга топшириш учун боқиш алоҳида аҳамиятга эгадир.

Хўш, қорамолчиликдаги меҳнат тақсимоти ва ихтисослаштириш жараёни қайси йўналишда бормоқда ва бу тармоқдаги меҳнат тақсимотининг қандай хусусиятлари бор?

Сигирлар обороти (сигирларнинг туғишига яқин қолган даврдан эмизишгача бўлган давр) ҳаракати одатда, йиллик бўлади, шундан эмпиш даври тўққиз — ўн ой, сут бермайдиган, туғишгача бўлган давр бир — бир ярим ой давом этади. Сигирлардан фойдаланиш муддати уларнинг зотиға, жисмоний ҳолати ва маҳсулот беришиға қараб олти — саккиз йил бўлади. Бироқ, сут қорамолчилигини интенсив равишда олиб боришда сигирлардан фойдаланиш муддати, уларнинг зотиға ва маҳсулдорлиғига нисбатан талабининг янада ортиши муносабати билан, бир оз қисқариши мумкин.

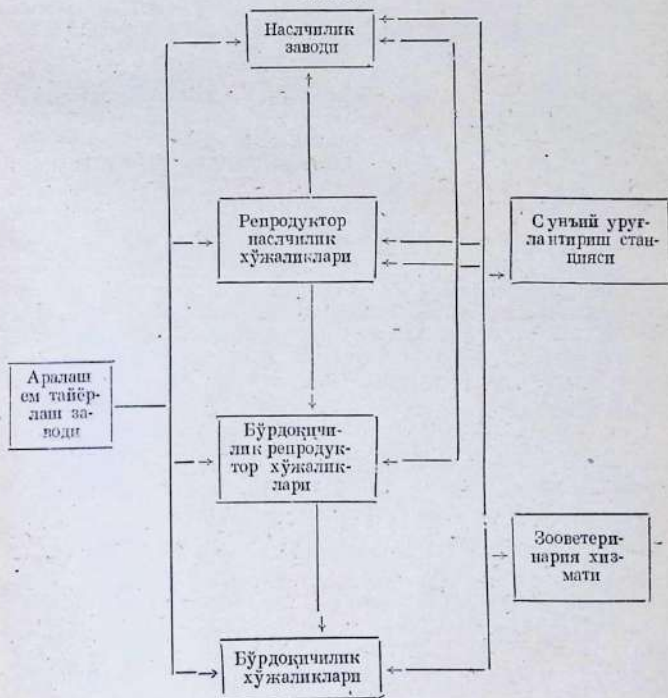
Мамлакатимизда сут ва сут-гўшт йўналишидаги қорамолларнинг сермаҳсул зотлари яратилган. Гўшт берадиган зотлар яра-

тиш ишлари олиб борилмоқда. Элита ва элитарекод классидagi соғин сигирлар нормал шароитда боқилиб, парвардш қилинганда 4,5 минг килограммдан тортиб 6,5 минг килограммгача ва ундан ҳам ортиқ, 1-класс соғин сигирлари камида 3—3,5 минг килограмм сут бериши мумкин. Сут берадиган сигирлар зотидан бўлган бир ёшли новвоснинг тирик вазни яхшилаб боқилганда 300 килограмм, гўшт-сут йўналишидаги бир ёшли бузоқнинг тирик вазни 250 килограммгача боради.

Биобариш, насл олиш ишини наслчилик заводларида селекция группаси берадиган насл билан чеклаб қўймаслик керак, бу ишни репродуктор хўжаликларда, аҳтимол, ихтисослаштирилган корхоналарда давом эттириш керакдир. Репродуктор хўжаликлар ўзига хос хусусиятга эга бўлишга қарамасдан, қорамолчиликда бўлиши зарур.

3-Схема

Сут қорамолчилигида ихтисослаштирилган ишлаб чиқаришни ташкил этиш схемаси

Барча хўжаликлар, наслчилик заводлари, сунъий уруғлатиш станциялари, репродукторлар, ихтисослаштирилган фермалар сут ва сунг етиштириб беради. Уларнинг жойлашуви ишлаб чиқариш ва маҳсулотни реализация қилишнинг иқтисодий жараёнларига мос билиши керак. Қаймоғи олинмаган сут етиштириш бу сутни истеъмол қилиш жойларига, яъни шаҳарлар ва саноат марказларига яқин бўлишини талаб қилади, зотли молларни етиштириш ва бувоқларни боқилиш билан эса бу зонадан ташқарида шуғулланиш мумкин.

7-§. Хўжалик ичида ишлаб чиқариш бўлимларини ташкил этишнинг асосий принциплари

Социалистик меҳнат коллективда илмий тадқиқотлар ўтказишда ва меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш юзасидан олиб бориладиган кундалик фаолиятда амал қилиш лозим бўлган умумий раҳбарий кўрсатмалар, қоида ва талаблар — НОТ принципларидир. Бу принципларнинг ҳаракат доираси фақат НОТ проблемалари билангина чекланмайди. Бу принциплар универсалдир, чунки социалистик хўжалик юритиш практикасини, шу жумладан, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш вазифаларини ҳам ҳам энггина методик жиҳатдан ёндоқлигини белгилаб беради. НОТнинг умумий принципларини, уларга риоя қилишни меҳнатни социалистик асосда ташкил этиш мақсадлари ва вазифалари шубҳасиз, таъқозо қилади. Қуйида НОТ принципларидан асосийларини қисқача кўриб чиқамиз.

А. Илмийлик принципи

Тадқиқотларни уюштиришдаги ва меҳнатни илмий асосда ташкил этиш соҳасидаги амалий ишда илмийлик принципи, даставвал, КПСС гояларига, марксизм-ленинизм гояларига содиқлигини билдиради. Буржуа социологияси зўр бериб фан синфдан, партиядан ташқари турувчи характерга эга деб, тарғиб қилмоқда, ўзининг синфий-буржуа қарашларини ва нитилишларини сохта партиясизлик билан ниқобламоқда. Лекин, буржуа фани, шубҳасиз, партиявийдир. Синфий жамиятда умуман партиядан ташқари, синфдан ташқари турувчи фanning бўлиши мумкин эмас. Буржуа фanning партиявийлиги реакцион партиявийликдир, шу сабабли у аёваб равишда социал-иқтисодий соҳада объектив илмий тадқиқот бўлиши имкончилигини инкор этади.

Марксизм-ленинизм буржуа фanning сохта партиясизлигини фан этиб, уни рад қилади, унга коммунистик партиявийликни, соҳавийликни қарама-қарши қўядики, улар ҳаёт ҳодисаларини янада чуқуროқ ва атрофлича билиб олишни таъминлайди.

Марксизм-ленинизм назарияси билан қуролланган Совет Иттифоқи Коммунистик партияси иқтимоий ҳаётдаги, шу жумладан, иқтисодий соҳасидаги ҳар қандай ҳодисага баҳо беришнинг ил-

мий мезонини белгилайди. Бинобарин, иқтисод Ҷанидаги партия-вийлик ҳам пролетариат идеологиясига содиқ бўлишни, буржуа назарияларига қарши кураш олиб боришни талаб қилади.

НОТ соҳасидаги илмийлик, партиявийлик, аввало меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш юзасидан амалга ошириладиган бутун иш партия ғоялари билан суғорилган, коммунистик қурилиш вазифаларига, социализмнинг иқтисодий қонунлари талабларига бўйсунадиган партиявийлик илмийликдир, бу ишни амалга ошириш социалистик меҳнатни ташкил этишнинг ижтимоий-синфий моҳиятини ҳеч маҳал унутмаслик кераклигини, фақат коммунистик партиявийлик асосидагина социалистик меҳнат коллективида меҳнатни ташкил этиш вазифаларини объектив равишда ва ҳар томонлама ҳал қилиш мумкинлигини билдиради. Шундай қилиб, бу маънода чинакам илмийлик ва коммунистик партиявийлик ўз мазмуни жиҳатидан бир-бирига мос келади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, социалистик шаронтда ҳўжаликни муваффақиятли равишда юргизишнинг энг муҳим шарти— Ҷан билан ҳўжалик практикасининг бирлигини таъминлаш ва ҳар томонлама мустаҳкамлашдан иборатдир. Бу бирлик ҳозирги Ҷан-техника революцияси шаронтида айниқса яққол намоён бўлмоқда. Бундай шаронтда жамиятимиз тараққиётининг иқтисодий проблемаларини ҳал этишга Ҷан таъсирининг ғоятда ўсиши, Ҷаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланиши характерлидир. НОТ-нинг жуда хилма-хил ва мураккаб проблемаларини чинакам илмий асосда ҳал қилиш амалий ишда Ҷан ва техника эришган ютуқлар комплексидан фойдаланишни талаб қиладики, булар меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг биз юқорида кўриб чиққан асосларидан иборатдир.

Ўз вақтида А. К. Гастев, ишлаб чиқаришни мунтазам, доимий тадқиқ қилиш асосида ташкил этишгана илмийлик белгисига эга бўлади, деб ёзган эди. Бу сўзларни меҳнатни ташкил этиш соҳасига ҳам тўла-тўқис татбиқ қилиш мумкин. Меҳнат жараёнларини ва уларни амалга ошириш шарт-шаронтларини тадқиқ қилишнинг прогрессив методларидан фойдаланиш, бундай тадқиқотларни ўтказиш учун энг янги техника воситаларини қўлланиш натижасидагина меҳнатни илмий асосда ташкил этишни такомиллаштириш таъминланади. Меҳнатни ташкил этиш проблемаларини ҳал қилишга ҳақиқатан ҳам илмий ёндошишни таъминлашнинг муҳим шarti — иқтисодий ҳисоб-китобларнинг Ҷан томонидан ишлаб чиқилаётган асосли ва ғоятда аниқ методларини қўлланишдан иборат.

НОТ тадбирларини чинакам илмий асосда планлаштириш ва ишлаб чиқиш турли факторларга миқдорий жиҳатдан баҳо беришга, катта ҳажмдаги ҳисоблаш ишлари билан боғлиқ бўлган амалий масалаларнинг энг қулай вариантларини танлаб олишга асосланади, бунга эса математик методлардан ва ҳисоблаш техникаси воситаларидан фойдаланиш асосидагина эришиш мумкин.

Илмийлик принципига изчиллик билан оғинмай риоя қилиш

амалий фаолиятда волюнтаризм ва субъективизм кўринишларидан халос бўлиш имконини беради, фақат хоҳиш билангина ғайри илмий, номақбул қарорлар қабул қилинишига йўл қўймайди, амалга ошириладиган ишга салбий таъсир қилувчи қуруқ маъмуриятчилик ва поўри аралашини каби хатти-ҳаракатларнинг олдини олади.

Б. Планлилик принципи

НОТ соҳасидаги ишларни амалга оширишда планлилик принципи халқ хўжалигининг планли равишда ривожланиш қонуни талабларидан келиб чиқади. Ривожланишнинг планлилиги социалистик халқ хўжалигига узвий равишда хос бўлган нарсадир. Планлилик асослари меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш соҳасидаги ишларни ҳам тобора қамраб олмоқда. 1971 йилда СССР халқ хўжалигини ривожлантириш планига «Меҳнатни плмий асосда ташкил этишни жорий қилиш» деган махсус бўлим киритилди, бу бўлим НОТни жорий қилиш соҳасида умумхўжалик аҳамиятига эга бўлган топшириқларни ўз ичига олади. Ҳозирги вақтда министрликлар ва идоралар тармоқ миқёсида меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш юзасидан амалга ошириладиган энг муҳим тадбирларни планлаштирмоқдалар.

Совхозларнинг ишчилари, инженер-техник ходимлари ва хизматчиларининг меҳнатини плмий асосда ташкил этиш плани совхоз саноат-молия планининг мустақил кичик бўлими ҳисобланади. Бу план тармоқларга доир тузиб чиқилган план топшириқларини ва хўжаликнинг ўзида ишлаб чиқилган тадбирларни ўз ичига олади. Корхоналарнинг НОТ планларини бажаришни тўғрисида давлат статистик ҳисоботи жорий қилинган. Буларнинг ҳаммаси ҳозирги вақтда мамлакатда НОТни планлаштиришнинг умумдавлат системаси қарор топганлигини, бу система мазкур соҳадаги фаолиятнинг турли-туман йўналишларини баб-баравар қамраб олаётганини кўрсатади. НОТни планлаштириш методикаси ва практикасини янада такомиллаштириш, ишлаб чиқиладиган планларнинг асосланган бўлиши ҳар бир корхонада ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг катта резервини ташкил қилади.

Меҳнат жараёнларини ташкил этишни такомиллаштириш ишларини амалга оширишдаги қатъий планлилик бу жараёнларнинг бошқарилишини таъминлайди, фаолиятнинг асосий йўналишларини тўғри белгиллаб олиш, хато ва камчиликларга йўл қўймаслик, фац, техника ва илгор тажриба ютуқларини ҳисобга олган ҳолда меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш имконини беради.

В. Комплекслилик принципи

Меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш учун ягона комплекс тадбирларни амалга ошириш талаб этилади. Баъзан комплекслилик принципини системалилик принципини деб ҳам атайдилар. Бунинг маъноси шуки, НОТ соҳасидаги ҳар бир жузъий проблемага ягона системанинг бир қисми деб қараши керак, бинобарин,

жузъий масалалар умуман система олдида турган вазифаларни ҳисобга олган ҳолда ҳал қилиниши лозим.

НОТ соҳасидаги ишда комплекслилик принципи бу ишдаги айрим йўналишлар (элементлар) нинг ўзаро мустақам алоқадорлиги ва ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқади. Масалан, меҳнат усуллари ва методларининг прогрессивлиги иш жойларини ташкил этиш характериға, уларни планлаштириш ва асбоб-ускуналар билан таъминлашға бевосита боғлиқдир. Меҳнат тақсимотининг корхоналарда фойдаланиладиган формалари уни кооперативлаштириш формаларини ҳам белгилаб беради. Асосий ва ёрдамчи ишчилар ўртасидаги меҳнат тақсимоти иш жойларига хизмат кўрсатиш характерини белгилайди. Меҳнатни нормалаштиришнинг аҳволи меҳнатға ҳақ тўлашни уюштиришға бевосита таъсир қилади. Корхонадаги меҳнат тақсимоти вазифалари ҳам меҳнат нормалари асосида ҳал қилинади. Шундай қилиб, меҳнатни ташкил этишға комплекс тарзда ёндошишигина уни ҳар томонлама такомиллаштиришни таъмин этади.

Мабодо комплекслилик принципи ёддан чиқариб қўйилса, жуда оқилона ва замонвий тадбирлар ҳам самарасиз бўлиб қолиши мумкин.

Иқтисодий адабиётда НОТ соҳасидаги ишда комплекслилик проблемаси тўғрисида кўп гапирилган. Бироқ, «комплекслилик» деган биргина термин билан сифат жиҳатдан хилма-хил бўлган ҳодисаларни ифодалайдилар. Айрим ҳолларда бу термин меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш вазифаларини ҳал этишға системали ва ҳар томонлама ёндошишни билдиради. Бунда меҳнатни ташкил этиш яхлит, ягона комплекс бўлиб майдонға чиқади, меҳнатни ташкил этишни такомиллаштиришнинг айрим йўналишлари эса — ягона йўналишнинг бир-бири билан боғланган қисмлари сифатида намоён бўлади.

Марксизм-ленинизм ўргатадики, биз айрим ҳодисаларнинг мухиятини тўғри тушуниб етишимиз учун бу ҳодисаларни умумий боғланишдан ажратиб олиб, алоҳида қараб чиқишимиз, уларнинг сифат чегараларини белгилашимиз, уларни соф ҳолда кўриб чиқишимиз лозим. Бу — абстракция методи, чинакам илмий билиш методидир, табиатдаги ва ижтимоий ҳаётдаги ҳодисаларни назарий жиҳатдан таҳлил қилиш қуролидир. Абстракция методи тадқиқотнинг умумий методи бўлиб, уни шубҳасиз, умуман ишлаб чиқаришни ва ҳусусан меҳнатни ташкил этиш каби ҳодисаларни ўрганиш учун ҳам қўлланиш мумкин.

Ҳеч ким ишлаб чиқаришни ташкил этишни такомиллаштириш проблемасига комплекс ёндошишнинг муҳим эканлигини ҳеч маҳал инкор қилган эмас ва инкор қилмайди ҳам. Шу нарса мутлақо равшанки, техникани ва технологияни, умуман ишлаб чиқаришни ташкил этишни такомиллаштириш сингари проблемаларни комплекс тарзда ҳал қилмасдан туриб, корхоналарнинг муваффақиятли ишлаши ва ривожланишини таъминлаш мумкин эмас. Лекин шуниси ҳам равшанки, ҳеч қандай комплекслилик бизни комп-

лексдаги ҳар бир жузъий вазифани ўрганиш ва ҳал этишга конкрет ёрдошни зарурлигидан озод қилмайди. Меҳнатни ташкил этиш ишлаб чиқаришни ташкил этишга доир комплекс проблеманинг жузъий вазифаларидан биридир.

Албатта, умуман меҳнатни ишлаб чиқаришдан ажратиш мумкин бўлмаганидек, меҳнатни ташкил этишни ҳам бошқа ишлаб чиқариш вазифаларидан ажратини мумкин эмас. Лекин, шу билан бирга, бу проблеманинг чегарасини аниқ белгилаб олмасдан туриб, унинг ўзига хос хусусиятини, унинг исббий мустақиллигини англаб олмасдан туриб, жонли меҳнатни ташкил этишни муваффақиятли тарзда такомиллаштириб бўлмайди. Масалан, меҳнатни нормалаштириш билан унга ҳақ тўлашни ташкил этиш ўртасидаги узвий боғланишни кўрмаслик мумкин эмас, лекин бу ҳол нормалаштиришнинг ишлаб чиқаришдаги фаолиятнинг исбатан мустақил йўналиш, аниқ белгиланган чегара ва ўзининг тадқиқот мавзусига эга бўлган исбатан мустақил илмий фан бўлишига ҳақиқат бермайди.

8-§. Меҳнат жараёнларини илмий ташкил этиш принципилари

Иш бажариш вақтида меҳнат жараёнларини тўғри ташкил қилишнинг фан томонидан белгилаб берилган барча принципиларига риоя қилинган тақдирдагина, амалий тажрибани ўрганиш ва умумлаштириш асосидагина иш кучи ва меҳнат воситаларидан юксак унум билан фойдаланишга эришини мумкин.

Меҳнат жараёнларини илмий (оқилона) ташкил қилишнинг Ленин номидаги Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик фанлари академияси (ВАСХНИЛ)нинг академиги С. Г. Колеснев таърифлаб берган энг муҳим принципилари жумласига: узлуксизлик, ритмиклик (бир маромдалик), мутаносиблик ва мувофиқлик киради. Бу ва бошқа баъзи бир принципилар меҳнат жараёнларини ташкил қилишга, техникани ва одамларни иш жойларига тўғри қўйишга, ижрочиларнинг меҳнат вазифаларини тўғри белгилашга, иш жойларини ташкил этиш каби тадбирларга боғлиқдир.

Меҳнат жараёнларининг узлуксизлиги шундан иборатки, муайян технологик операция (масалан, ер ҳайдаш ёки молларга ема-хашак бериш) унинг ўзи тақозо қилган ёки ходим меҳнати ва дам олишининг оқилона режими билан боғлиқ бўлган танаффуслардан ташқари, ҳеч бир тўхтовсиз бажарилади, яъни ижрочиларнинг ва у фойдаланадиган машиналарнинг ишида асоссиз бIRON-бир танаффус бўлмайди.

Меҳнат жараёнининг узлуксизлиги қанчалик юқори бўлса, ижрочиларнинг ва меҳнат воситаларининг иш кунидagi фойдали фаолияти қанчалик самарали бўлса, сменада ишлаб чиқариладиган маҳсулот, демакки, меҳнат унумдорлиги ҳам шунчалик юқори бўлади.

Битта технологик линияни ташкил қилувчи ўзаро боғланган операцияларда меҳнат жараёнларининг узлуксизлиги мазкур меҳнат предмети иш натижасининг аниқлигида ўз ифодасини топади.

Бу ҳол операциялараро сарфланадиган вақтни жуда камайтиради, меҳнат предметларининг ортиқча у жойдан-бу жойга кўчирилишига барҳам беради, ишни бажариш муддатини қисқартиради. Потоклилик экин экиш, кўчат ўтказиш, йиғим-терим ва бошқа ишларда айниқса муҳим бўлиб, кўпинча ҳосилнинг тақдири, олинган маҳсулотнинг сақланиши ана шу ишларнинг бажарилиш муддатларига боғлиқ бўлади. Узлуксизлик машиналар қўлланиладиган ҳар қандай ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг биринчи даражали принципи бўлиб қолади.

К. Маркс машиналашган ишлаб чиқаришнинг ривожланишини таҳлил қилар экан, бундай деб таъкидлаган эди: Ҳар хил айрим иш машиналари ва уларнинг группаларининг айрим бўлакчаларга тақсимланган системасидан иборат бўлган комбинациялашган иш машинаси ўзи томонидан бажариладиган бутун процесс қанчалик узлуксиз бўлса, яъни бунда хом материал иш процессининг биринчи фазасидан охириги фазасига ўтгунча қанчалик кам танаффус қилса, бу комбинациялашган иш машинаси шунчалик кўп такомиллашган бўлади»¹.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг бутун жараёнида поток ташкил қилиш мумкин эмас, лекин иш fronti жуда ҳам етарли бўлган шароитда ишлаб чиқаришнинг айрим жараёни доирасида поток усулини қўлланиш мумкин бўлади.

Колхоз ва совхозлар практикани ортқи-тушириш, ташиш, ўнгит солиш, доп, картошка, силос ва бошқа экинларни йиғиб-териб олиш ишларини поток усулида ташкил қилишнинг афзалликларини кўрсатмоқда.

Масалан, «ЎзССР беш йиллиги» совхозида мана бир неча йилдан буён пахта поток усулида йиғиб-териб олинмоқда. Бу ерда гўза баргини тўкиш, машина терими, пахтани ПТС-1993-р арабачасида қоп-қанорсиз ташиш ва давлатга топшириш учун етказиб бериш операциялари изчил ва максимал даражада узлуксиз бажарилади. Хўжалик пахта йиғим-теримига доир ишлар циклини 20—22 иш кунида тамомлайди.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини техника билан қуроллантириш авж олиб боргани сари унинг турли участкаларида потокли технологик линияларини вужудга келтириш — колхоз ва совхозларда меҳнатни илмий асосда ташкил этишни жорий қилиш энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

«Меҳнат жараёнларининг ритмикалиги» ишнинг бир суратда, бир маромда бажарилиши тақозо қилади. Ишлар потокли усулда ташкил қилинганда бу нарса айниқса муҳим аҳамиятга эга. Жараён-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 23-том, 392-бет («Капитал», 1 том, Ўздавиштр, 1955 йил, 421-бет).

лар ритми миқдорий жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлган барча иш жойларида соатлик иш унуми (w) бир-бирига тенг эканлиги билан ифодаланади: $w_1 = w_2 = w_3 = wn$.

Ишлар потокли усулда ташкил қилинганда ритм потокнинг етакчи звеносидаги соатлик иш унумига қараб белгиланади. Масалан, йиғим-терим ишларида ритм битта ёки бир группа пахта териш машинасининг (техникадан группали усулда фойдаланилганда) соатлик иш унумига қараб белгиланади. Қолган звеноларнинг ҳаммаси маъкур звенонинг иш суръатига бўйсунди.

Мехнат жараёнларининг мутаносиблиги ёки меҳнат жараёнларининг миқдор ва сифат жиҳатидан мувофиқлиги, аввало, битта технология линиясидаги турли операцияларда банд бўлган ходимларнинг турли группалари, машиналар ва механизмлар ўртасида қатъий миқдорий муносабатлар ўрнатилганда ўз ифодасини топади. Бу ҳол жараёнларининг узлуксизлиги ва ритмликлигига эришиш учун зарурдир.

Потокли технологик линияларни ташкил қилишда доимо меҳнат жараёнларининг мутаносиблик принципіга амал қилиш зарур. Масалан, озуқа экинни ўриб-йиғиб олиш ва силос бостиришни ташкил қилишда, агар комбайн соатига 15 тонна силосни ўриб-йиғса, битта автомашина шу вақт ичида 3 тонна силос массасини ташиб оладиган бўлса, у ҳолда бир комбайнчига хизмат қилиш учун албатта бешта автомашина ажратилиши зарур.

Шу билан бирга барча иш жойларида, жумладан силос массасини жойлаштириш ва шиббалашда керак бўладиган ходимлар миқдори ҳам шунга мувофиқ бўлиши лозим. Айтиб ўтилган принциpga риоя қилиш техникадан юксак унум билан фойдаланишни таъминлайди. Техниканинг бекор туриб қолишига кўпинча транспорт воситаларининг етишмаслиги ҳам сабаб бўлади. Аммо аксари ҳолларда у меҳнатнинг ёмон ташкил этилганлиги оқибатидир.

Мехнат жараёнларининг мутаносиблик принципи иш кучининг қўлланиладиган меҳнат воситаларига, ишларнинг мураккаблик даражасига фақат миқдорий жиҳатдангина эмас, балки сифат жиҳатидан ҳам мувофиқ бўлишни талаб этади, яъни ҳар бир иш жойида тегишли малакадаги ижрочилар бўлиши керак.

Шунингдек агрегатларни комплекташда двигателнинг тортиш қуввати ва иш машиналарининг қаршилиги, агрегатнинг иш режими (ҳаракат тезлиги, ишни қамраб олиш кўлами ва бошқалар)нинг бажарилаётган иш учун белгиланган сифат талабларига мувофиқ бўлишнинг таъминлаш, меҳнат режимида ижрочиларнинг дам олишига, ишнинг қийинлик даражасига эътибор қилиш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Меҳнат жараёнларининг миқдорий ва сифат жиҳатидан ҳар томонлама мувофиқ бўлиши юқори меҳнат унумдорлигига эришиш имконини беради, ишнинг тежамли бўлишини таъминлайди, вақт, одам кучи, моддий маблағларни ортиқча сарфлашга барҳам беради.

Техника ва одамларни жой-жойига қўйишдаги мутаносиблик меҳнат жараёнларининг «мувозанатини» таъминлайди.

Бироқ, ҳамма вақт ҳам тўла мутаносибликка эришиш амалда осон иш эмас. Бунга, бир томондан сабаб шунки, машиналар ва одамларни қисмларга бўлиш мумкин эмас. Масалан, агарда 2,5 та машина талаб қилинадиган бўлса, иккита ёки учта машина ажратишга тўғри келади. Иккинчи томондан, бунга ишлаб чиқариш факторларининг ҳаракатчанлиги, ўзгарувчанлиги (плуг солиштирма қаршилигининг ўзгариб туриши, далаларнинг тоза эмаслиги, экинларнинг ҳосилдорлиги), об-ҳаво шаронтларининг ўзгариши ва ҳоказолар сабаб бўлади.

Демак, мувозанатга риоя қилиш учун ҳар доим бирмунча запас ресурсларга эга бўлиш зарур. Жумладан, юқорида келтирилган мисолда иккита эмас, балки учта машина ажратиш лозим. Агар, масалан, ҳайдов ёки экин агрегати комплекташтирилар экан, вақтинча ортиб кетадиган тортиш қаршилигини енгил учун ҳар вақт двигатель қувватининг бирмунча запас (5—7 процент) қисми қолдирлади.

Муайян запас ресурсларнинг ҳосил қилиниши қишлоқ хўжалик ишларида техника ва одамларнинг бекор туриб қолишини анча камайтиришга ёрдам беради. Шундай қилиб, запас ресурслар ҳосил қилиниши меҳнат жараёнларини оқилона ташкил этиш принципларидан биридир. Табиийки, запас ресурслар ҳажми ҳар бир айрим ҳолда конкрет тарзда белгилаб чиқилиши лозим.

Бир маромда ишлаш учун бир хиллик, меҳнат предметларини стандартлаш катта аҳамиятга эгадир. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида тупроқ, ўсимликлар, жониворлар ўзларининг жуда кўндан-кўн ўхшаш томонларига эга. Бу ўринда уларни тўла стандартлаш мумкин эмас.

Лекин, тўла стандартлашга эришиш учун албатта ҳаракат қилиш керак. Меҳнат предметларини стандартлаш фақат меҳнат жараёнларининг бир маромда бўлишига эришиш учун имкон бериб қолмасдан, шу билан бирга қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг кўнгина тармоқларида машиналашган техникани қўлланиш учун энг муҳим шарт сифатида намоён бўлади.

Стандартлаш амалий жиҳатдан икки йўл билан: ташкилий техник тадбирларни қўлланиш ҳамда ўсимлик ва жониворларнинг бир мақсадга қаратилган селекциясини жорий қилиш йўли билан рўёбга чиқарилади.

Чорвачиликдаги ташкилий-техник тадбирлар шундан иборатки, масалан, йирик фермаларда қорамоллар ёки паррандалар жинси, ёши, ишлаб чиқариш вазифаси, маҳсулдорлигига қараб гуруҳналарга бўлинади ва ижроцига бириктиб қўйилади.

Ўсимликшуносликда эса бу тадбирларга, масалан, ўсимликларнинг қатор оралари бир текисда бўлишини таъминлайдиган маркерлар ва бошқа мосламалардан фойдаланиш, ўсимликларни буташ ва бир хил шохга эга бўлишини таъминлаш киради.

Ўсимликлар ва жониворларнинг бир мақсадга қаратилган се-

лексиясида меваси бир хил жойлашган ўсимлик навларини етиштиришга, машинада соғиш учун қулай бир хил ҳажмдаги елиларга ва сут бериш тезлигига эга бўлган соғин сигирлар подасини яратишга ҳаракат қилинади ва ҳоказо.

Шундай қилиб, техника тараққиётининг авж олиши *меҳнат предметларини стандартлашни* меҳнатни илмий асосда ташкил қилишнинг энг муҳим принципи сифатида илгари суради.

Меҳнат жараёнларининг параллеллик принципи ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу принцип бир хилдаги ёки ҳар хил (лекин технологик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлган) жараёнларнинг бир қанчасини, шунингдек бир меҳнат жараёнининг турли элементларини айни бир вақтда бажариш демакдир. Техникадан группа усулида фойдаланишни ташкил этишда бир вақтнинг ўзида бир қанча технологик усуллари бажарадиган комбинациялаштирилган машиналар қўлланилганда шу принцип амалга оширилади.

Параллеллик принципи қўлда ва машинада бажариладиган иш усуллари вақт жиҳатидан бирлаштиришда ҳам намоён бўлади. Масалан, агар соғувчи соғиш ашарати ишлаб турган пайтда сигирларнинг елинини ювса, аппаратни уласа ва ишлаб бўлган аппаратни ўчириб қўйса, натижада айни бир вақтда кўпроқ аппаратдан фойдаланиш мумкин бўлади, ҳар бир сигирни соғиш учун сарфланадиган иш вақти камаёди ва молларга қараш нормаси ортади.

Саноатда кўп станокда ишлайдиганларнинг меҳнати шу кўрсатиб ўтилган принципга асосланган.

Параллеллик принципига риоя қилиш иш жараёнларини тезлаштиради, уларни янада тежамли қилади.

Ижрочиларни иш жойларига жойлаштириб чиқишда меҳнатни *оптимал ихтисослаштириш принципига* амал қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Маълумки, ходимнинг бир операцияни ёки бир хилдаги бир неча операцияни бажаришда ихтисослашуви меҳнат унумдорлигининг ошувига ёрдам беради, кўпинча машина техникасини жорий қилиш ва ундан самарали фойдаланишнинг зарур шарти ҳисобланади.

Бироқ, етарли даражада иш фронти мавжуд бўлиб, ходимнинг иш куни давомида тўла банд бўлиши таъминланган тақдирдагина, тор маънодаги меҳнат ихтисослашуви бўлиши мумкин. Акс ҳолда ходимнинг бир қанча меҳнат функциясини бажаришига тўғри келади, яъни меҳнатни универсаллаштириш зарур бўлади. Ижрочининг иш куни давомида иш билан тўла маънода банд бўлиши ихтисослаштиришнинг оптималлик даражасини белгилаб берувчи асосий мезон бўлиб хизмат қилади.

Ҳар қандай меҳнат жараёни ҳаммisha одамларнинг, меҳнат предметлари ва воситаларининг жойини ўзгартириш билан боғлиқ бўлади. Лекин ҳар бир жойни ўзгартиш вақт ва куч сарфлашни талаб қилади. Шунинг учун ҳам меҳнат жараёнларини, хусусан, иш жойларини ташкил этишда *жойни жуда оз ўзгартириш ёки қисқа масофага кўчириш принципига* риоя қилиш муҳимдир.

Бунда иш жойларини шундай планлаштириш, одамлар, машиналар ва меҳнат предметларининг шундай ҳаракат маршрутлари ва схемаларини танлаш лозимки, булар ҳар қандай ортиқча, кераксиз жой ўзгартишларга, бекор қатнашларга, айтиш шу меҳнат предметлари ва воситаларининг ҳаракат вақтида бир-бирига қўндаланг-келиб қолишига йўл қўймасин.

Ўзаро боғлиқ бўлган бир қанча меҳнат жараёнларини ташкил қилишда ишларнинг вақт жиҳатидан мувофиқ бўлиши принципіга риоя қилиш катта аҳамиятга эгадир. Бу принцип ўзаро боғлиқ бўлган ҳар хил технологик операцияларни бажариш муддатларини тўғри белгилаш ва уларга аниқ риоя қилишдан иборат. Масалан, кун тартибига мувофиқ фермадаги молларга эрталабки овдаг берилш соат 6 га мўлжалланган бўлса, бу вақтгача озуқаларни тайёрлаб тахт қилиб қўйиш керак. Ишларнинг вақт жиҳатидан мувофиқ бўлишининг бузилиши турли ижрочилар ва машиналарнинг бекор туриб қолишига, иш унумининг пасайишига ва, бинобарин, меҳнат унумдорлигининг пасайишига олиб келади.

Моддий манфаатдорлик принципіга риоя қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Меҳнат жараёнларини ташкил этишни ҳар қандай йўсинда яхшилаш билан бирга, доимо меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг таъсирчан форма ва методларини таплай олиш лозим.

Меҳнат жараёнларини ташкил қилишда, юқорида айтиб ўтилган энг умумий принциплардан ташқари, бошқа жузъийроқ принцип ва қондаларга ҳам амал қилиш зарур. Масалан, ижрочи бажарадиган меҳнат усулларини рационализациялашда мускулларга тушадиган статик нагрузкалар билан боғлиқ ҳаракатларни йўқотишга интилиш зарур.

Стационар иш жойларида меҳнат предметлари ва турли асбоблар ижрочининг қўли бевосита етадиган масофада жойлашган бўлиши лозим.

9-§. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида иш жойи

Меҳнат жараёнларини оқилона ташкил этиш — бу иш жойини тўғри ташкил қилиш ва иш жойига хизмат кўрсатишдир. Иш жойи деганда бир ёки бир неча ишчи томонидан мўайян операцияни бажариш билан банд бўлган меҳнат жараёни тушунилади. Иш жойида ишларни бажариш учун зарур бўлган меҳнат предмети ва меҳнат воситалари жамланган бўлади. Тракторчи билан комбайнчининг иш жойи аввало ричаглар системаси, асбоб-ускуналар ва ҳоказолар билан таъминланган трактор ва комбайн кабинасидан иборат. Силос қирқишда банд бўлган ишчининг иш жойи эса у ишлаётган (ускуналари, бошқарув ричаглари ва ҳоказолари бўлган) майдончадир. Ходимларнинг меҳнати бир қанча операцияларни бажариш билан боғлиқ бўлган чорвачиликда иш жойи молхона, чўчқахона, товуқхона ва шу кабилар бўлиб, у ерда соғувчи, молбоқар, чўчқабоқар ва бошқаларнинг меҳнат жараёни амалга оширилади.

Иш жойини бир кишига мўлжалланган кичик жой деб тор маъ-

нода тушунини билан бир қаторда **иш зонаси** деган тушунчани ҳам фарқ қила билниш керак. Иш зонаси деганда бир ишчига ёки бир гурӯҳи ишчиларга ажратилган, ишлаб чиқариш операциясини ба-жариш учун, масалан, ер ҳайдаш, культивация қилиш, экиш, ўриб-йиғиш, уруғлик материали тайёрлаш ва бошқа ишлар учун керакли ишлаб чиқариш воситалари мавжуд бўлган майдон тушу-нилади. Бу зона — алмашлаб экин экиладиган дала, даланинг бир қисми ёки молқўра ва ер майдончасидир.

Меҳнати илмий асосда ташкил этиш қўйидагиларни: иш жо-йини асбоб-ускуналар билан таъминлаш (меҳнат қурооллари ва материалларининг иш жойида оқилона жойлашган бўлиши, иш жойининг жиҳозланиши, асбоб-ускуналарнинг тўла комплектига эга бўлиш ва бошқалар); иш жойига хизмат қилишни ташкил қилиш (унч ўз вақтида материаллар билан таъминлаш); иш ҳара-катларини рационализациялаш; меҳнат қилиш учун оптимал шарт-шароитлар яратиш (ёритиш, вентиляция, газ ва чанг босиш-дан тозалаш, вибрация ва ҳоказо); меҳнат жараёнларининг узлук-сизлиги ва ритмikliгини сақлашни ўз ичига олади.

Технология усулларининг тўхтовсиз бажарилиши учун иш жо-йида зарур шарт-шароитлар яратилган бўлиши лозим. Иш жойи қулай бўлиши, муҳитнинг инсон организмга зарарли таъсир кўр-сатишидан ҳимоя қилинган бўлиши керак.

Ишлаб чиқариш воситаларининг иш жойида мақсадга мувофиқ жойлашган бўлиши ҳаракатларни тежаш учун муҳим аҳамиятга эгадир. Меҳнат жараёни вақтида зарур материаллар (уруғлик, ўғит, озуқа ва бошқалар) шундай жойида бўлиши керакли, кейин-чалик уларни ташиб келтириш жуда оз вақт олсин.

Меҳнат жараёнини оқилона ташкил этиш ва ҳаракатни тежаш принципига риоя қилишда мукаммал асбоб ва мосламалардан фой-даланиш ҳамда уларни тўғри сақлаш катта аҳамиятга эгадир. Иш-лаб чиқариш илғорлари, тажрибали кекса ишчилар асбобларининг тўла комплекти мавжуд бўлишига ва уларнинг намунали тарзда сақланишига катта аҳамият берадилар. Тажрибали ишчилар ас-бобни айниқса эҳтиётлаб сақлайдилар. Яхши асбобга эга бўлин-ганда меҳнат унумдорлиги кескин даражада ортади, куч сақла-нади, одам унчалик чарчамайди. Асбобни сақлаш ва ундан фой-даланишининг тажрибада вужудга келган бир қанча қоидалари мавжуд. Бу қоидаларга мувофиқ асбоб-ускуналар муайян жойида қатъий белгиланган тартибда сақланиши ва улар иложи бори-ча ижрозига яқин бўлиши керак. Тез-тез ишлатиб туриладиган ас-боб яқинроқ жойга қўйилади. Чап қўл билан олинга қулай бўлган асбоб чап томондан, ўнг қўл билан олинга қулай бўлган асбоб ўнг томондан қўйилади. Зарур асбобни қидириб топишни осонлашти-риш учун уларнинг сонини (тутқичи) турли рангларга бўяган маъқул. Булар майда-чуйда нарсалар бўлиб кўринсада, лекин иш жараёнида айрим ишлар юзларча марта бажарилишини ҳисобга олганда, асбобни қидиришга кетадиган вақтни тежаш апчагина самара беради.

Асбобларни модернизация қилишга доир бир қанча мисоллар келтириш мумкин. Бундай модернизация харажатларни қисқартиришга ёрдам беради.

Қишлоқ хўжалигида машиналарнинг ишчи органлари ҳам асбоблар жумласига киради. Хўжаликда ҳар бир турдаги иш тегишли ишчи органлари билан бажарилиши учун машиналарнинг ётарли миқдордаги комплекси, ишчи органлари бўлиши керак.

Ишчининг иррационал ҳаракат қилишига барҳам берадиган шароитларни олдиндан кўра билиш жуда муҳимдир. Масалан, соғиш майдончасида маълум чуқурликдаги траншея бўлиши соғувчини кўп эгилаверишдан ҳушқаради, чунки шундай қилинганда сигирларнинг эмчаклари соғувчининг қўллари билан барабар даражада туради. Шу нарса ҳисоблаб чиқилганки, туриб ишлаш вақтида ишланадиган буюм қўйиладиган баландлик, ишловчининг бўйи баландлигининг 60 процентини ташкил қилиши лозим. Бундай ҳолда ишчи унчалик чарчамайди.

Қишлоқ-хўжалигида конкрет иш жойларидаги меҳнат жараёнлари бир-бири билан ўзаро боғланган бўлиб, қатъий мувофиқликни талаб қилади. Бу, меҳнат жараёнларининг узлуксиз ва бир маромда давом этиши учун асосий шарт ҳисобланади. Масалан, силос бостириш жараёнининг узлуксиз ва бир маромда бўлиши учун силос массаси ўз вақтида ташиб келтириб турилиши керак. Бу эса ўз павбатида комбайнлар ва шу кабиларнинг тўхтовсиз ишлашини талаб қилади. Бунга меҳнат жараёнларини олдиндан ўрганиб чиқиш, ходимлар ва техниканинг оптимал миқдорларини белгилаб олиш йўли билан эришилади. Бусиз технология ва меҳнат жараёнларини бир-бирига мослаштириб бўлмайди.

Меҳнат жараёнларини оқилона ташкил этиш учун ишчи билан маъмурият ўртасида ётарли даражада мустаҳкам алоқа бўлиши жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Кўпинча ишнинг бориши давомида машинанинг ишчи органларини ўрнатиш ва тартибга солиш билан ёки бошқа биров бир масала билан боғлиқ бўлган кўпинча йўл-йўриқ зарур бўлиб қолади. Ишчининг маъмурият билан боғланиши техника бузилиб қолганда, бекор туриб қолиши ва бошқа ҳолларда зарурдир. Бундай алоқа сигнализация (сирена, байроқча ва ҳоказолар) ёрдамида амалга оширилади. Лекин энг яхши алоқа — қабул қилувчи ва узатувчи радиостанция орқали қилинадиган алоқадир. Радио орқали диспетчерлик алоқасининг муҳим воситаси — барча ишлаб чиқариш бўлимлари билан телефон алоқасининг яхши йўлга қўйилишидир.

10- §. Соатлик график — сменадаги иш нормасининг бажарилишини назорат қилиш усули

Меҳнат жараёнларини илмий асосда ташкил қилиш системасида соатлик иш графигининг роли муҳим эканлигини таъкидлаб ўтиш керак. *Соатлик график* сменадаги иш нормасининг бажарилишини назорат қилишнинг энг мукаммал усули, меҳнат жараёни

устидан ўз-ўзини назорат қилиш усулидир. Ишчилар (группали усулда ишловчи ишчилар коллективи) олдиндан тузиб чиқилган соатлик графикка эга бўлиб, смена топиригининг бажарилишини фақат смена охиридагина эмас, шу билан бирга ишнинг ҳар бир соатида ҳам назорат қила оладилар. Ишнинг бажарилиши устидан соатлик назорат қилиш усуллари жуда хилма-хил бўлиши мумкин. Бу усуллар шундан иборатки, бир марта айланиб чиқиш учун зарур бўлган вақт олдиндан ҳисоблаб чиқилади, ходимнинг 1, 2 ва ҳоказо соатлар ичида машинанинг неча марта айлалиши белгиланади. Сўнгра механизатор графикка улгуришини соатга қараб ўзи текширади.

Соатлик графикни жорий қилишда тракторнинг иш умумини ҳисоблаш, босиб ўтган йўлини, умумий ва иш бажариш вақтида босиб ўтган йўлини аниқлаш, ер ҳайдаш вақтида тупроқнинг ўр-тача чуқурлигини ва ҳоказоларни ўлчаш учун чиқарилган махсус приборлар катта ёрдам бериши мумкин. Соатлик график барча ёрдамчи ишларни аниқ йўлга қўйишни, уни ташкил этишни янада такомиллаштиришни талаб қилади.

11-§. Иш вақти ва унинг НОТ системасида белгиланиши

Иш вақти меҳнатнинг умумий ўлчови ҳисобланади. Сарфланган меҳнат миқдори айни шу иш вақти бирлиги билан ўлчанади. Одамнинг бир куник иш вақтининг ҳажми унинг иш кунини ташкил қилади. «Иш куни» деган тушунчани иқтисодий ва юридик нуқтаи назардан қараб чиқамиз.

Иқтисодий маънода иш куни — шундай бир вақтки, ана шу вақт мобайнида одам, ўзининг жисмоний, маънавий кучи ва қобилиятларини ишга солиб, истеъмол қиймат яратади. Иш куни-нинг узунлиги иш вақтининг икки қисми — зарур ва қўшимча вақт-нинг йиғиндисидан иборат. К. Маркс абсолют қўшимча қиймат ҳосил қилишни таҳлил этиб бундай деб таъкидлаган эди: «Зарур меҳнат билан қўшимча меҳнатнинг жами, ишчи ўзининг иш кучи қийматини қоплайдиган қийматни ҳосил қилган вақт билан қў-шимча қиймат ҳосил қилган вақтнинг жами ишчининг иш вақти-нинг абсолют миқдорини — иш кунини ташкил қилади»¹.

Иш вақтининг ҳажми конкрет тарихий шароитга, ишлаб чи-қиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражасига, жамиятнинг со-циал-иқтисодий тузумига боғлиқ.

Социалистик жамиятда давлат корхоналари ва муассасалари ходимлари иш кунининг узунлиги умуман жамиятнинг, шунинг-дек алоҳида шахсларнинг манфаатларини ҳисобга олувчи меҳнат қонуналарида белгилаб берилади. Бу жамиятда секни-аста иш ку-нини қисқартириб бориш теңденцияси ҳукмронлик қилади.

Юридик нуқтаи назардан қараганда иш куни — бир кеча-кун-дуздаги вақтнинг муайян қисми бўлиб, ходим вақтнинг ана шу

¹ К. Маркс «Капитал», I том, Ўздавнашр, 1955 йил, 256-бет.

қисми мобайнида қонун бўйича ишлаб чиқаришда бўлиши ва ўзига юклатилган вазифаларни, яъни ишлаб чиқариш топшириғини бажариши керак. Тушқи овқат учун берилган танаффус, шунингдек, иш цикллари орасидаги танаффус (масалан, фермадаги соғувчиларда шундай ва ҳоказо) иш вақтига кирмайди. Иш кунининг узунлиги соатлар билан белгиланади, шунга мувофиқ ҳафта, ой, йил давомидаги иш кунлари миқдори аниқланади. Ишланмайдиган вақт ва унинг энг муҳим қисми—бўш вақт иш вақти билан маҳкам боғлиқдир. Ишлайдиган вақт иш вақти сингари иқтисодий категория ҳисобланади. Бу вақт кишига фақат унинг жисмоний эҳтиёжларини қондириш (овқат ейиш, ухлаш, дам олиш) учунгина эмас, балки маданий-техник жиҳатдан ўсиш, интеллектуал қобилиятларини ривожлантириш, жисмоний жиҳатдан камолга етиш, болаларни тарбиялаш ва ҳоказолар учун ҳам зарурдир. Меҳнат-кашларда бўш вақтнинг бўлиши, удан оқилона фойдаланиш иқтисодий меҳнат унумдорлигини оширишга самарали таъсир кўрсатади. Шу сабабли иш вақтининг сарфланишини ўрганишда иш кунини доираси билангина чеклаиб қолмаслик керак.

Машиналар ва бошқа меҳнат воситаларидан фойдаланиш вақти иш вақти билан боғланган. Меҳнат воситаларидан вақт давомида унумли фойдаланиш қанчалик узлуксиз бўлса, ана шу меҳнат воситаларида буюмлашган аввалги меҳнатнинг самараси шунчалик юқори бўлади. Шу сабабли иш вақтининг сарфланишини ўрганишда мана шу томонни ҳам ҳисобга олмоқ лозим.

Иқтисод фани иш вақтининг сарфланишини ўрганишга ҳамisha катта эътибор бериб келган. Бундан мақсад иш вақтини тежаш, меҳнат унумдорлигини ошириш разервларини қидириб топиш ва ишга солиш, меҳнатнинг асосланган нормаларини белгилашдир.

Иш вақтининг сарфланишини ўрганиш аввало иш вақтининг бекорга сарф бўлишини аниқлаш ва бунга барҳам беришга, иккинчиларининг иш кунини давомида фойдали иш билан машғул бўлишини оширишга, ходимнинг меҳнат ва дам олиш режимини тартибга келтиришга имкон туғдиради, меҳнат методлари ва усулларини рационализациялаш, меҳнат тақсмоти ва кооперациясининг энг самарали формаларини белгилаб олиш, техникадан фойдаланишнинг яхшилаш, ишлаб чиқаришнинг техник воситаларини ва технологиясини такомиллаштириш, ишларни бажариш муддатини қисқартириш, маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган меҳнатни камайтириш имконини беради.

Қўйилган мақсадга қараб, вақтдан фойдаланишни тадқиқ қилишини турли йўналишларда олиб бориш мумкин.

А. Йиллик, квартал, ойлик вақт фондларидан фойдаланишни ўрганиш

Йиллик, квартал, ойлик вақт фондларидан фойдаланишни ўрганиш ходимлар ва машина техникасининг ўрганилаётган давр ичида иш билан тўла таъмин этилганлигини аниқлаш, уларнинг

Трактори-машинистинг йиллик вақт фондининг ҳақиқий баланси
(бир кишига ўрта ҳисобда тўғри келадиган кунлар)

Тракторлар маркази	Хўжалик катего- рияси	Текширилган тр. Маш. сови	Йиллик вақтнинг календарь фонди	Шу йулдан				Дам олиш ва байрам кунлари	Меҳнат отпускиси	Касаллик тўғрисида келмаган кунлар	Давлат ва мамоот ши- ларининг бақариси	Белор турини	
				механизация- ланган кунлар	ремонт ши- ларидан	От бўлиш ва йўлда қилинган иш	ҳаммаси					ҳаммаси	Фойдаланилма- ган дам олиш кунлари ва от- пускадан таш-
ДТ-54, ДТ-75	совхозлар	458	365	179,4	64,0	18,7	262,1	46,7	10,7	3,8	0,9	40,8	28,2
Т-74, Т-75	колхозлар	119	365	174,9	54,4	29,2	255,2	46,9	6,3	1,9	1,2	53,5	36,7
МТС — барча модифи- кациядаги	совхозлар	374	365	201,4	50,00	18,3	269,7	45,3	12,0	3,5	1,6	32,9	20,2
	колхозлар	75	365	192,8	43,7	24,4	260,9	54,6	4,5	0,7	0,4	52,9	33,0
Бошқа тракторлар	совхозлар	110	365	184,3	57,4	24,6	266,2	46,0	11,1	3,2	1,6	36,9	24,0

иш билан банд бўлиш характериини белгилаш, бир кун давомида бекорга сарф бўлган иш вақтининг миқдори ва сабабларини аниқлаш, ижрочиларнинг у ёки бу давр ичидаги меҳнати ва дам олиш режимига баҳо бериш, кадрлар қўнимсизлиги даражасини ва бошқа масалаларни аниқлаб чиқиш имконини беради.

Йиллик вақт фондидан фойдаланишини ўрганишда одатда унинг баланси тузиб чиқилади, бу баланс махсус текширишлар асосида олинган дастлабки ҳисобга (учётга) олиш маълумотлари бўйича ҳисобланади. Юқоридаги жадвалда тракторчи-машинистлар йиллик вақт фонднинг ҳақиқий баланси келтирилган бўлиб, у тавлаб ўтказилган текшириш асосида тузилган.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, бутун йиллик вақтнинг 70—73 процентидангина иш учун фойдаланилган.

Б. Бир кеча-кундуздаги вақтдан фойдаланишини ўрганиш

Бир кеча-кундуздаги вақтдан фойдаланишини ўрганиш ижрочиларнинг бир кеча-кундуздаги меҳнат ва дам олиш режимини белгилаш, иш кунининг узунлигини, ишланмайдиган вақтни, ишлаб чиқариш билан боғланган бўш вақтни ва ундан фойдаланишни аниқлаш учун ўтказилади. Бу ўрганиш социология характериға эга бўлиб, уш аҳолининг турли гуруҳлари ўртасида кўпинча анкета саволи йўли билан ўтказилади. Тадқиқотлардан олинган маълумотлардан сменали ишни жорий қилишда, иш кунини тартибларини белгилашда, ҳафталик янги иш режимиға ўтишда, социал маданий ва маиший хизмат кўрсатиш тадбирларини ишлаб чиқишда фойдаланилади.

В. Сменадаги иш вақтини ўрганиш

Сменадаги иш вақтини ўрганиш бутун иш кунини (смена) давомида ҳам, шунингдек иш кунининг маълум қисми давомида ҳам махсус кузатиш олиб бориш йўли билан амалға оширилади. Кузатишлардан олинган маълумотлардан меҳнат нормативлари ва нормаларини белгилаш, сменалар орасидаги меҳнат ва дам олиш режимларини яхшилаш, иш кунини тартибини тузиб чиқиш, ишларни бажариш усулларини рационализациялаш, машина агрегатларидан фойдаланишини яхшилаш тадбирларини ишлаб чиқиш, техника ва одамларини иш жойларига қўйиш учун ҳамда бошқа кўнгина мақсадларда фойдаланилади.

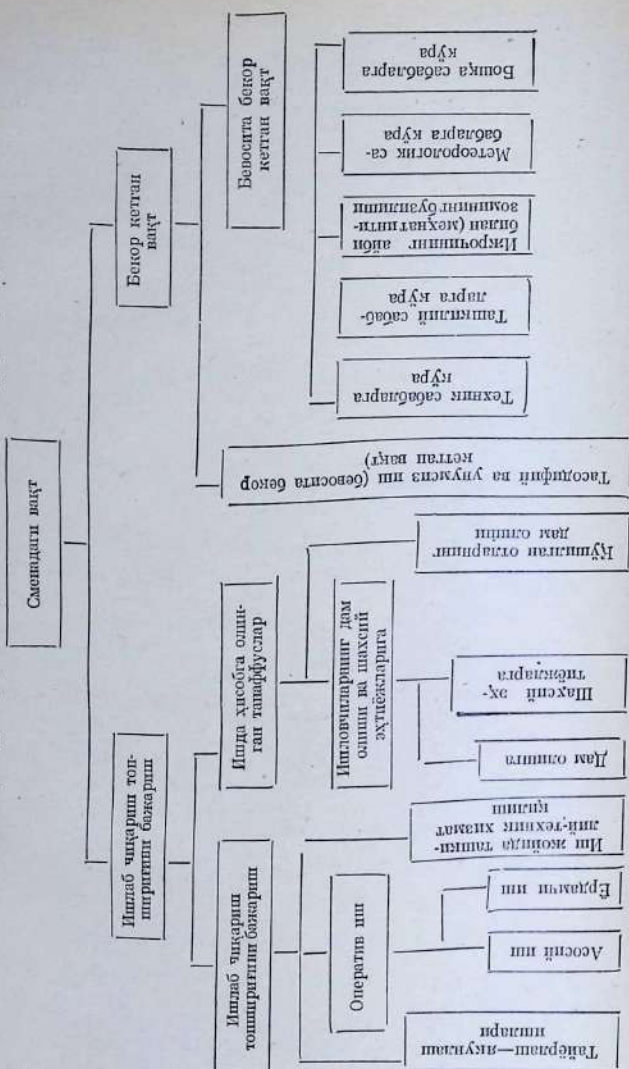
Сменадаги иш вақтини ўрганиш бу вақт сарфини муайян туркумларға бўлишини тақозо қилади. (4-схемаға қаранг.)

Г. Сменадаги вақт сарфини туркумларға бўлиш

Ижрочи иш кунининг узунлиги иш вақтиға ва танаффус вақтларига бўлинади.

Иш вақти — ижрочининг смена давомида турли меҳнат усуллари ва ҳаракатларини бажариш давридир. Иш вақти ишлаб чи-

Сменадаги вақт сарфини умуман меҳнаг жараёнига нисбатан туркумларга бўлиш схемаси

қариш топириғини бажариш вақтига ва тасодифий ҳамда унум-сиз иш вақтига бўлинади. Ишлаб чиқариш топириғини бажариш вақтида ижрочи ишга тайёрланиш — уни яқинлаш, оператив иш усуллари билан ёки иш жойига хизмат кўрсатиш билан шугулланади.

Д. Танаффус вақтлари

Танаффус вақти иш кунининг шундай бир даврики, бу вақтда ижрочи маълум бир сабабга кўра меҳнат функцияларини бажармайди. Танаффуслар вақти ижрочининг ўзига боғлиқ бўлиши ҳам, унга боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин.

Ижрочининг ўзига боғлиқ бўлган танаффус вақтларига унинг шахсий эҳтиёжлари ва дам олиши билан боғлиқ бўлган танаффус, шунингдек меҳнат интизомини турли йўللار билан бузиш туфайли келиб чиққан танаффуслар, ижрочининг ўзига боғлиқ бўлмаган танаффус вақтлари — машиналарнинг техник жиҳатдан носозлиги туфайли, метеорологик ва бошқа сабабларга кўра, ишдаги ташкилий камчиликлар туфайли келиб чиққан танаффуслар ва ижрочининг бекор туриб қолиши кирadi. Ижрочининг иш кунида операциялар орасидаги бўш вақт алоҳида ўрни олади. Булар белгиланган технология жараёни тақозо этган танаффуслар бўлиб, бу вақтда одам павбатдаги иш циклини кутиб, бекор туришга мажбур бўлади (масалан, транспорт воситалари ҳайдовчисининг юк ортин ва туширишини, экин вақтида тракторчининг селкага уруғлик еилинишини кутиши ва ҳоказо). Меҳнат жараёниларини рационализациялашда бундай танаффусларни қисқартиришга, иложки борица эса йўқотишга ҳаракат қилмоқ керак. Ижрочи бу вақтдан дам олиш ва шахсий эҳтиёжлари учун, иш жойига ташкилий-техник жиҳатдан хизмат қилиш ишларини бажариш учун фойдаланиши мумкин. Бироқ, ижрочининг ишдаги бундай танаффусларни батамом тугатишга ҳамма вақт ҳам эришиб бўлмайди, шу сабабли ҳам бу танаффуслар ижрочининг дам олиши ва шахсий эҳтиёжлари учун керак бўлган танаффуслар сингари ҳисобга олинган, яъни меҳнат нормасига киритилган бўлади.

Қолган бошқа танаффусларнинг ҳаммаси иш вақтини бекорга сарфлаш сифатида қаралади ва меҳнат нормасига киритилмайди.

Ишлаб чиқариш топириғини бажариш вақти, ижрочининг дам олиши ва шахсий эҳтиёжлари учун берилadиган танаффус вақтлари (зарурий доирада) унинг иш куни давомида фойдали иш билан мангул бўлган вақтлари ҳисобланади. Шунга эришмоқ керакки, ижрочи ҳар бир иш жойида ўзининг иш вақтидан самарали фойдалансин, иш билан тўла таъминлансин.

Иш вақти сарфини қўшимча равишда туркумларга бўлиш меҳнат жараёниларини ҳар томонлама таҳлил қилишга ва уларнинг яхшироқ бажарилишини ташкил этишга ёрдам беради.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА МЕҲНАТНИНГ САНИТАРИЯ-ГИГИЕНИК, ПСИХОЛОГИК- ФИЗНОЛОГИК ВА ЭСТЕТИК ШАРОИТЛАРИ

1-§. Қишлоқ хўжалигида меҳнат гигиенаси

Одамнинг юксак меҳнат қобилиятини, сиҳат-саломатлигини таъминлаш учун иш жойида энг қулай шароитни вужудга келтириш — меҳнатни илмий асосда ташкил қилишнинг асосий элементларидан ҳисобланади.

Меҳнат унумдорлигини ошириш билан бир қаторда меҳнат-кашларнинг сиҳат-саломатлиги тўғрисида ҳам ғамхўрлик қилиш — социалистик ишлаб чиқариш усулининг энг муҳим принциpidир. Меҳнатнинг санитария-гигиеник шароитлари, хавфсизлик техникасининг ҳамда ишлаб чиқаришда ишловчиларга маиший хизмат кўрсатишнинг аҳволи — меҳнат унумдорлигини, унинг хавфсизлигини ва завқли бўлишини белгиловчи муҳим омиллардир.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида меҳнатнинг санитария-гигиеник шароитлари қўйидаги асосий кўрсаткичлар: метеорологик ва микроқлим шароитлари, атрофдаги муҳитнинг ифлосланганлиги (чанг босганлик, газ босганлик, заҳарли химикатлар ва бактериялар билан ифлосланиш), ёритилганлик, ишлаб чиқаришдаги шовқин ва тебранишлар билан характерланади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг турли тармоқларида меҳнат шароитларини ўрганиш юзасидан катта ишлар олиб боришга тўғрисида туфайли колхоз ва совхозларда соғломлаштириш ва профилактика тадбирларини кенг кўламда жорий қилиш мумкин бўлди.

Гигиеначи врачлар ишлаб чиқаришни жиҳозлашга, шунингдек тракторлар, қишлоқ хўжалик машиналари, прицеплар ва осма қуролларнинг конструкциясига доир санитария-гигиена талабларини асослаб берганлар ва ишлаб чиққаллар. Илмий муассасаларда иш зонаси ва ишлаб чиқариш биноларида зарарли таъсир қилувчи моддаларнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган концентрацияси, иш зонаси ва ишлаб чиқариш биноларида бўлиши мумкин бўлган ёмон факторларнинг йўл қўйиладиган параметрлари белгилаб чиқилган. Бундай факторлар ҳатто узоқ вақт таъсир қилиб турганда ҳам кишиларнинг соғлиғига зарар етказмаслиги керак.

Ҳозир кўпгина илмий-тадқиқот институтларида, конструкторлик бюрolariда ва заводларда қишлоқ хўжалик машиналарини автоматик тарзда бошқариш, пухта вентиляция, кабинага бериладиган ҳавони алмаштириш ва тозалаш учун турли воситалар ишлаб чиқилмоқда; тебраниш ва шовқинга қарши кураш йўллари ва методлари излаб топишмоқда. Гигиеначи врачлар, физиологлар турли категориядаги қишлоқ хўжалик ходимларининг меҳнати ва

дам олишига доир энг қулай режимларни тадқиқ қилиб, белгилаб бермоқдалар. Билимнинг бу соҳасида жорий қилинаётган ҳамма прогрессив, илмий жиҳатдан асосланган нарсалар колхоз ва совхозларда меҳнат шайитларини янада соғломлаштиришни ва меҳнатни енгиллаштиришни таъминлайди, қишлоқ хўжалик меҳнатчиларининг сиҳат-саломатлигини муҳофаза қилишга ёрдам беради.

Меҳнат гигиенаси киши организмга ишлаб чиқариш муҳити қандай таъсир этишини ўрганади ва иш жойларида меҳнат шайитини соғломлаштириш, нормаллаштириш ва рационализациялаш юзасидан тегишли тадбирлар ишлаб чиқади.

Меҳнат физиологияси киши организмга меҳнат жараёнининг ўзи қандай таъсир этишини ўрганади, меҳнатнинг оғир-енгиллиги ва интенсивлигини аниқлайди ҳамда меҳнат қилиш ва дам олиш режимини оқилона ташкил этиш учун тавсиялар ишлаб чиқади.

Ҳозирги босқичда қишлоқ хўжалик меҳнати физиологияси ва гигиенаси олдида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг конкрет вазибалари ва ўзига хос хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган бир қатор масалалар турибди.

Меҳнат гигиенаси масалалари дала ишларида алоҳида аҳамиятга эга: чунки қишлоқ меҳнатчиларининг асосий кўпчилиги дала ишлари билан банд бўладилар ва бу ишлар ҳамма вақт ҳам яхши об-ҳаво шайитида ўтади, деб бўлмайди.

Ҳар бир жой, ишлаб чиқариш тармоғи ва иш турлари учун ўзига хос меҳнат шайитлари характерлидир. Шу билан бирга бу шайитлар бажарилаётган меҳнат операцияларига ва конкрет вазиятга боғлиқдир. Масалан, далачилик учун умумий бўлган ер ҳайдаш, бороналаш, экиш, экинларни парвариш қилиш ва ҳосилни ўриб-йиғиш каби ишларда меҳнат шайитлари мамлакатнинг турли тупроқ иқлим зоналарида ва ҳар хил экинларга ишлов беришда фарқ қилади. Мамлакатнинг жанубида ва унинг марказий областларида баҳорги дала ишлари даврида кўпинча об-ҳаво жуда қулай келади, кишилар ўзларини яхши ҳис қиладилар. Шимолӣ областларда бу даврда ҳали совуқ бўлади, кўпинча ёмғир, баъзан қор ёғади, эрталаб далалар қиров билан қопланган бўлади.

Экинларни парвариш қилиш вақтида кўпинча шимолӣ областларда об-ҳаво қулай бўлади. Бу даврда жанубда ҳаво жуда иссиқ бўлади; қуруқ тупроққа ишлов бериш анча қийин бўлиб, кўпроқ чап кўтарилади.

Қишлоқ хўжалик ишларининг фарқ қилувчи муҳим хусусияти шунки, бу ишлар мавсумий бўлиб, қисқа муддат ичида бажаришни талаб қилади. Ўсимликнинг ривожланиши тақозо этган бундай ҳолат баъзан ҳар қандай шайитда ҳам далада ишлашни, иш кўпини узайтиришни зарур қилиб қўяди. Буларнинг ҳаммаси киши организмидagi аъзолар ва системаларнинг анча зўр бериб ҳаракат қилишини талаб этади.

Организм одатда турли иқлимга яхши мослашади. Иқлимга мослашув деб аталувчи бундай қобилият кишиларнинг иссиқ жа-

нубда ҳам, совуқ шимолда ҳам яшашига имкон беради. Бизнинг организмимиз яна бир ажойиб хусусиятга эга: у ён-атрофимиздаги муҳитда бўладиган юқори ва паст температураларнинг ёмон таъсир қилишига қаршилиқ кўрсатади ва чиниқа олади. Об-ҳаво тез-тез ўзгариб турадиган шаронтда далада ишлаш организмнинг чиниқишига, соғлиқни мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Лекин бундай мослашув хусусиятлари одамда бирданига ривожланмайди. Узоқ вақт ҳавонинг совиб туриши натижасида киши баданининг ҳарорати пасайиб кетади, баданини титроқ босади. Агар ана шу вақтда ҳарорат ўлчаб кўрилса, одатдагидан пастроқ бўлиши мумкин. Бу белгилар бадандан чиқаётган иссиқлик етарли эмаслигини, организм ҳаддан ташқари совуқ қотганлигини билдиради. Бундай ҳолда кишининг ҳимоя қилиш хусусиятлари камайиб кетган бўлиб, осонгина касалланиб қолиши мумкин.

+15+22 даражада организм иссиқлик чиқаришини бемалол тартибга сола билади. Ортиқча иссиқлик атрофдаги ҳавога осонгина тарқалади, еттирмаган иссиқлик эса оксидланиш жараёналарининг қисман активлашуви ҳисобига тўлдирилади. Лекин ҳавонинг ҳарорати +30+35 даражага кўтарилиши билан киши организмда ортиқча иссиқликни чиқаришдек мураккаб процесс содир бўлади.

Ҳаво ҳаракатчан ва намлик кам бўлганда, ҳатто +30 даражада ҳам организм иссиқлик балансининг бузилишига бардош бера олади. Баданининг сиртида тер ҳосил бўлади, у бугланиб ортиқча иссиқликни олиб чиқиб кетади. Лекин ҳаво ҳаракатсиз ва намлик кўп бўлса, тер бугланмайди, ҳосил бўлган иссиқлик ташқарига чиқиб кетмасдан, организмда қолади ва секин-аста тўпланаверади.

Ўрганмаган ёки чиниқмаган кишиларда бундай ҳаддан ташқари исиб кетиш юрак уришини тезлаштиради, чарчоқ умумий ҳолсизланиш, бош оғриши ва шу кабилар рўй беради. Агар уларнинг ҳарорати ўлчаб кўрилса, 37,2—37,5 даражада бўлади. Организмнинг ҳаддан ташқари исиб кетиши хавфлидир, шунинг учун ҳам исиб кетишнинг биринчи белгиларидаёқ совуқ сувда ювиниш, бош ва кўкракни хўлаш, ёқани бўшатиш, камарни ечиш ва сазқинда ётиш керак. Душ қабул қилинганда ёки дарёда чўмилганда бу ҳолат дарров ўтиб кетади.

Қилишқ хўжалик машиналарининг кабиналарида иссиқ кунларда ҳарорат атрофдаги ҳаводан 7—8 даража юқори бўлади. Бунга сабаб шуки, кабиналарнинг ва ўраб турувчи металл қисмларнинг сирти қуёшда анча қизийди. Бундан ташқари олдинда жойлашган двигател кабинанинг олд деворини ва тагини баъзан +35+40 даражагача қиздиради. Шунинг учун механизаторлар машиналарнинг соз ишлашини айниқса диққат билан назорат қилишлари ва уларнинг қизиб кетмаслиги учун эҳтиёт чораларини кўришлари лозим.

Об-ҳаво шаронтининг ёмон таъсир қилишидан оддий ва ҳаммага қулай усуллар билан қутулиш мумкин. Аввало, иш кунини шундай ташкил қилиш керакки, даладаги ишлар унчалик иссиқ бўлмаган вақтларда — эрталаб ёки кечқурун бажарилсин, ҳола

ичидаги ишлар ва тушки овқат эса куннинг энг иссиқ вақтига — соат 13 дан 16 га қадар тўғри келсин. Эрталаб далада ишларининг яна яхши томони шундаки, тупроқда памик сақланади ва чапг кам бўлади. Тушки овқатларининг ва дам олиннин албатта дарахтлар салқинида ёки хона ичида ўтказиш керак. Агар яқин-атрофда салқин жой бўлмаса, брезентдан айвонча қилиб олинса ҳам бўлади.

Исиб кетини ва совуқ ейинидан сақланишда кийим жуда катта роль ўйнайди. Ёз вақтида далада енгил, ранги очиқ, кенгроқ тикилган кийим кийиш керак, чунки соф ҳаво баданга осонгина ўтиб, ортиқча иссиқликни олиб кетади. Хотин-қизлар экиларини парварини қилини, ўрим-йиғим ва хирмонда ишлагга борар эканлар, зигир толаси ёки ип газламадан тўкис қилиб тикилган, ёқаси очик кўйлак кийдилар, бошларига албатта оқ дурра ўрайдилар.

Эркак механизаторларга бу даврда ип газламадан тўкис қилиб тикилган шим ва куртка кийиш тавсия қилинади. Ёзда комбинезон унчалик тўғри келмайди, чунки у баданга ҳавони кам ўтказиши. Комбинезонни машиналарни ремонт қилиш ва уларга техник жиҳатдан қараши вақтида ифлосланишдан сақланмоқ учунгина кийиш керак. Эрта баҳорда ва кузда комбинезонни кийим устидан даладаги ҳамма ишлар учун кийиш тавсия этилади, чунки у баданини совуқ ва чапгдан яхши сақлайди. Пойабзал ҳамма ҳолатларда енгил бўлиши ва оёқни қисмаслиги керак.

Қишда даладаги қорларни эришдан сақлаш, ўғит ташини, транспорт ва бошқа ишларда телегрейка, пахталик шим, иссиқ этик ва қўлоқчин қалпоқ кийиш керак. Қаттиқ совуқда қўй терисидан қилинган белбоғли калта нўстин, пийма, мўйна ёки жуи қўлқоп кийган яхши. Чаққон ҳаракат қилиш баданини қиздиради. Совуқни биринчи ҳис қилишдаёқ бир печа марта ўтириб-туриш, эгилиш ва қўлларини ҳаракатга келтириш керак. Агар оёқ ёки қўллар совуққотса, бармоқларини тез-тез ҳаракатлантириш, совуқ еган жойни қўлқоп билан ишқалаш лозим. Қаттиқ совуқ вақтида оёқларининг пами бўлмаслигига эътибор қилиш керак. Агар этик ва пайтавалар ҳўл бўлса, уларни дарҳол алмаштириш ёки қуритиш зарур.

Ёзда организмнинг иссиқлашига қарши курашининг энг муҳим воситаларида бири тўғри сув ичиш режими ҳисобланади. Бундай режим дегадга фақат етарли миқдордаги тоза сув тушунилиб қолмасдан, шу билан бирга бу сувнинг таркиби, даражаси ва ичиш режими ҳам тушунилади.

Гап шундаки, организмнинг нормал фаолияти учун зарур бўлган тузлар ва бошқа моддаларининг қўп қисми тер билан бирга ажралиб чиқади. Организмда қўп суюқлик йўқотилишидан қўп қуюқланади, бу эса юракнинг ишларини қийинлаштириб қўяди. Жуда қўп суюқлик истеъмол қилиш ҳам организмни оғир аҳволга қўяди, чунки юракка ортиқча нагрузка тушади. Шунинг учун ҳам сув ичиш режимининг асосий вазифаси тер билан бирга йўқоладиган сув ва тузларнинг ўринини тўлдириш, уларнинг балансини тиклашдан иборатдир. Мева ширбатлари, компот, аччиқ кўк

(инфрақизил ва ультрабинафша нурланиш) катта тезликда бўлса, киши организмга ёмон таъсир қилади (юрак фаолияти бузилади, организм ҳаддан ташқари қизиб кетиши мумкин), натижада меҳнат унумдорлиги пасайиб кетади.

Киши организмга радиациянинг таъсири унинг кўриниши, тезлиги ва киши нурланишга йўлиққан вақт билан белгиланади.

Меҳнат илмий-тадқиқот институти маълумотлари асосида инфрақизил нурланишининг тезлигига қараб меҳнат шароитининг характеристикасини келтирамиз:

Нормал (озроқ нурланиш)	Шимолӣй ва ўртача иқлим минтақаларида нурланиш $0,5 \text{ кал/см}^2$ гача ва жанубий иқлим минтақасида 1 кал/см мин. гача
Ноқулай	Иқлим минтақасидан қатъий назар нурланиш $7 \text{ кал/см}^2 \text{ мин.}$ гача.
Айниқса ноқулай	Иқлим минтақасига қараб нурланиш $7-8 \text{ кал/см}^2 \text{ мин.}$ дан ортиқ.

Меҳнат илмий-тадқиқот институти берган маълумотларга қараганда, ишловчиларнинг иш жойида ультрабинафша нурлар билан нурланишининг спектри ва тезлигига қараб меҳнат шароити қуйидагича характерланади:

Нормал шароитлар—шундай шароитларки, бунда ишловчилар актив бўлмаган ультрабинафша нурланишга йўлиққан бўлади (тўлқиннинг узунлиги $0,38$ дан $0,32 \text{ МК}$ гача) — озроқ нурланиш;

Йўл қўйса бўладиган шароитлар — шундай шароитларки, бунда ишловчилар актив ультрабинафша нурланишга йўлиққан бўлади (тўлқиннинг узунлиги $0,32 \text{ МК}$); масалан, электронайвандлаш вақтида тўсиқлар билан тўла ҳимоя қилинмаган ва ҳоказо;

Ноқулай шароитлар — бу шундай шароитларки, бунда ишловчилар актив нурланишга йўлиққан бўлади (тўлқиннинг узунлиги $0,32 \text{ МК}$ дан камроқ); масалан, экрансиз волтли ёй, қўргошин кварцли лампалар ва шу кабилар билан ишлашда ҳимоя тўсиғи бўлмаган.

Иссиқлик ва қуёш радиациясининг тезлиги антинометрлар деб аталувчи асбоблар ёрдамида ўлчанади. Бу асбоблар радиация кучланишини бир минут давомида 1 см^2 сатҳда олинадиган кичик каллорияларда кўрсатиб беради.

3-§. Чангга қарши кураш

Чанг дала шароитида ноқулай фактор ҳисобланади. Қуруқ тупроққа ишлов беришда, тракторлар, сеялкалар, пахта териш, кўрак чувиш машиналари ҳамда бошқа машиналар ҳаракат қилган вақтда чанг кўп ҳосил бўлади.

Чанг миқдори ва таркиби ишларнинг турига, ишлатиладиган машиналарга, тупроқнинг намлиги ва таркибига ҳамда бошқа шарт-шароитларга боғлиқ. Қишлоқ хўжалигидаги чанг узоқ вақт татсиб қилганда кўз, бурун, томоқ ишлиқ лардаларини қичитирилади, бу ҳол яллиғланишга ҳам ўтиши мумкин.

Дон экинларини янчишда, кўрак чувиш вақтида ҳосил бўлган чанг кўзга айниқса катта хавф туғдиради, чунки бу чангга турли қолдиқ нарсаларнинг майда заррачалари бўлади.

Чанг терлаган ва ёғлаш материаллари билан ифлосланган терига ўтириб, тер ва ёғ безларининг тешикларини бекитиб қўяди, бу эса кўпинча йирингли касалликлар — фурункулёз, пиодермия ва бошқа касалликларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Тракторларнинг кабинасидаги ҳавонинг чанг босилишини камайтиришга турли йўллар билан эришилади. Биринчи навбатда, барча чоклар зичлаштирилади, тешик ва ёриқлар камайтирилади. Кабина эшикчалари ва деразалари резина ва кийгиз қатламлари билан зич қилиб ёпилиши лозим. Полга резина гиламча тўшалани, унинг ричаглар кесинган жойидаги тешикчалари 2—3 миллиметр камроқ бўлиши керак. Машинанинг устки қисмини ҳар куни ҳўл латта билан артиш, шўнингдек тупроқ ёпишган жойларини тозалаш туриш катта аҳамиятга эга. Молотилка, дон тозалаш машиналари, комбайнлар ва шу сингариларда чанг ҳосил бўладиган ва чанг ажралиб чиқадиган жойларни герметизация қилиш иш зонасига чанг киришига халақит беради. Молотилка ва дон тозалаш машиналарини шундай ўрнатиш керакки, иш бораётган томон шамолнинг йўналишига тўғри келсин.

Дала ишларида чанг ҳосил бўлишига барҳам бериш қийин. Шўнинг учун чангга қарши курашда шахсий ҳимоя воситалари катта роль ўйнайди. Чанг ўтказмайдиган зич (шайтон тери сингар) газламалардан тикилган комбинезон бадани чанг ўтишидан яхши ҳимоя қилади. Ҳавода чанг ҳаддан ташқари кўп бўлган ишларда — тупроқ чанги, минерал ўғитлар чанги билан боғлиқ ишларда, хирмонларда, пахтани дастлабки қайта ишлаш пунктларида ва бошқа жойларда чангга қарши респираторлар ва ҳимоя кўзойлақларида фойдаланиш зарур. Уларни ишдан кейин албатта чангдан тозалаш даркор. Агар кўзда санчиб оғриш пайдо бўлса ёки бурун бўшлиғи ачинса, тезлик билан врачга мурожаат қилиш керак.

Чанг факторини ўрганишдан мақсад — чанг ҳосил бўлиш мабдаларини, унинг иш жойларига ўтириши, зарарлилик даражасини аниқлашдан иборат. Ишловчиларнинг нафас олиш зонасида йўл қўйса бўладиган чанг концентрацияси санитария-гигиена шароитлари нормативларида келтириб ўтилган. Чанг миқдори қуйидагича белгиланади:

а) тортиш усули билан — ишловчининг нафас олиш зонасида ҳаво ҳажми бирлигидаги чангнинг миқдори белгиланади;

б) сифат-ҳисоблаш усули билан — ҳаво ҳажмидаги чанг заррачаларининг миқдори билиб олинади.

4-§. Ишлатилиб бўлинган газлар

Тракторлар, ўзи юрар шассилар ва ичдан ёнар двигателларга эга бўлган бошқа машиналар ишлаган вақтда иш зонасидаги ҳаво ишлатилиб бўлинган газлар билан ифлосланади. Ана шу газларда ёқилгининг тўла ёки чала ёнишидан ҳосил бўлган кўпгина миқдордаги моддалар, шу жумладан одам учун зарарли бўлган карбон оксиди, карбонат ангидрид, метан, альдегидлар, цианид бирикмалар, окролени буглари ва бошқа бирикмалар бўлади. Агар этилли бензиндан фойдаланилса, ишлатилган газларда анча заҳарли қўроқнинг бирикмалари бўлади.

Ҳавонинг кўп ифлосланишига асосий сабаб — двигателнинг яхши ишламаслиги ёки таъминлаш ва ўт олиш системасининг яхши созланмаганлигидир. Бунинг натижасида ёқилги тўлиқ ёнмайди. Газ чиқадиган трубадан карбон оксиди, окролени ва цианид бирикмаларга эга бўлган кўп миқдордаги тутун ажралиб чиқади. Ишлатилган газнинг миқдори газ чиқадиган трубаининг жойлашши ва тузилиш хусусиятига ҳам боғлиқ. Масалан, баъзи бир гилдиракли тракторларда, ўзи юрар шассиларда ва бошқа машиналарда газ чиқадиган трубалар ён ва орқа томонда бўлиб, ҳайдовчининг нафас оладиган зонасида карбон оксиди газини юқорига чиқиб кетадиган машиналардагига қараганда 3—4 баравар кўп бўлади. Газ чиқадиган труба пастроқ жойлашган ёки бузуқ бўлса, ҳаво ишлатилиб бўлинган газлар билан ифлосланади.

Ишлатилиб бўлинган газларнинг миқдори ва таркиби двигателнинг системасига ва ҳолатига ҳам боғлиқдир. Дизелли двигателларнинг чиқарган газларида карбюраторли двигателдагига қараганда карбонат ангидрид 10—15 баравар кам бўлади. Яхши созланган ва ремонт қилинган ҳар қандай системадаги двигатель бузуқ ва яхши созланмаган двигательга қараганда кам карбон оксиди ва бошқа зарарли таъсир қилувчи бирикмалар чиқаради.

Карбон оксиди (CO) кўпроқ ис газини номи билан машҳур. Карбон оксидининг организмга зарарли таъсири шундан иборатки, бу оксид нафас олишда қондаги гемоглобин билан бирга қуюқ бирикма-карбоксигемоглобин ҳосил қилади. Карбон оксиди билан қўшилган гемоглобин бир вақтнинг ўзига кислород билан бирикмиш имкониятидан маҳрум бўлади. Шунинг учун карбон оксиди билан канча кўп гемоглобин зарарланган бўлса, организм тўқимасига кислород қон билан бирга шунча кам тушади.

Кислород етишмаслиги марказий нерв ва юрак-томир системаларига айниқса ёмон таъсир қилади. Текширишлар шунини кўрсатадики, бир метр ҳавода $0,04 \text{ м}^2$ карбон оксиди бўлган ҳонада узок вақт ишлаганда кишида сурункали заҳарланиш авж олади, унинг дастлабки белгилари — бош оғриғи, бош айланиши, хотиранинг сусайиши, уйқусизлик, иш қобилиятининг йўқолишидир. Юқори концентрациядаги ис газига эга бўлган ҳаводан ҳатто бир марта нафас олишнинг ўзидаёқ кучли заҳарланиш мумкин, бу заҳарланишида бош оғриғиди, кўнгил айниб қусилади, баъзан одам ўзидан

кетиб қолади. Шунинг ҳам айтиш керакки, механизаторларда карбон оксиди билан кучли заҳарланиш бўлмайди, chunkи дала шароитида СО нинг юқори концентрацияси вужудга келмайди. Лекин бундай заҳарланиш ёниқ биноларда узоқ вақт ишлаганда: двигателларини стендларда сынаб кўрилганда, приводда, темирчилик устахонасида, мисгарлик цехида ва бошқа жойларда ишлаганда рўй бериши мумкин.

Ҳавода газ концентрацияси $0,03 \text{ мг/л}$ дан юқори бўлса, йўл қўйса бўладиган даража ҳисобланади.

Карбон оксидини аниқлаш методикаси тракторчилар, комбайнчилар, прицепчилар ва бошқаларнинг нафас олиш зонасида ҳар 2—3 соат ишлагандан кейин ҳаво намунасини таниб олишдан иборат. Ҳаво намунаси резина камерасига ёки 1—3 литрли ҳажмдаги шишага олинади, камера ёки шишага олинган иккита трубка тиқилган бўлади, биттаси идишнинг деярли тагигача боради, иккинчиси пробирка яқинида тугайди.

Ўғитлар турадиган, қорамол ва паррандалар сақланадиган иш биноларининг ҳавосида аччиқ ҳидли газ—аммиак бўлади. У узоқ вақт таъсир қилса юқори нафас олиш йўллари яллиғлантиради. Аммиакнинг йўл қўйса бўладиган концентрацияси — $0,03 \text{ мг/л}$. Ҳаводаги аммиак концентрацияси Ленинград меҳнатини муҳофаза қилиш институтида шиланган универсал газоанализатор-1 ёрдамида аниқлаб чиқилади.

Қишлоқ хўжалик ўсимликлари зараркундаларига қарши курашмоқ учун ҳозирги вақтда кўпгина заҳарли химикатлар қўлланилмоқда, улардан бир хиллари киши организмга кучли заҳарловчи таъсир кўрсатади. Энг кўп қўлланиладиган заҳарли химикатлар ва уларнинг ҳавода йўл қўйса бўладиган концентрацияси санитария-гигиена шароитлари нормативларида кўрсатиб ўтилган. Ҳаводаги заҳарли химикатлар концентрацияси махсус жиҳозланган лаборатория бўлган шароитда газохромотографик усул билан аниқланади.

Ўзбекистон санитария, гигиена ва касб-ҳунар касалликлари илмий тадқиқот институти кейинги вақтларда бундай бир қатор тажрибаларни, хусусан, «Ўзбекистон ССР беш йиллиги» совхозида ўтказди.

Ҳайдовчининг нафас олиш зонасида иш жойи ҳавосининг ёниқлиги ёнишидан чиққан газ билан ифлосланиш даражасини белгилаш учун баъзи бир газларнинг концентрациясини аниқлаш мақсадида намуналар таниб олинади. Қишлоқ хўжалик машиналари механик-ҳайдовчиларининг организмга зарарли таъсир қиладиган негази концентрациясини камайтириш учун газ чиқадиغان трубанинг тешиги турадиган баландлигини 25—30 сантиметрга кўтариш керак. Тракторларда ишлаш вақтида, хусусан, тупроқ бороналашда тракторчиларнинг иш жойида метеорологик факторлардан ва ҳавонинг чиқинди газлар билан ифлосланишидан ташқари, ҳайдовчининг нафас олиш йўллари чанг билан ифлослангани ҳам сезилади.

5-§. Шовқин, тебраниш ва силкиниш

Қишлоқ хўжалик ходимларининг меҳнатини соғломлаштиришнинг муҳим проблемаларидан бири — шовқин ва тебранишга қарши курашишдир. Шовқин ва тебраниш ишлаб турган қишлоқ хўжалик машиналарига хос нарсалардир.

Трактор ва комбайндаги шовқиннинг асосий манбаи — двигателдир. Тадқиқотлар трактор тўхтаб турганда шовқин 75—85 дБ дан ошмаслигини кўрсатади (дедбел — шовқиннинг кучини ўлчаш учун қабул қилинган шартли бирлик). Трактор ҳаракат қилган вақтда шовқин 100—105 дБ дан ошади. Бундай шовқин организмга салбий таъсир қилади. 95—100 дБ шовқинда ишлаган тракторчилар кунининг охирига бориб қулоқлари шангиллаганидан, баъзилари бош оғриғи, умумий дармонсизликдан шикоят қилганлар. Гарчи бу ҳодисалар бир ярим — икки соатдан кейин ўтиб кетса-да, лекин улар шовқиннинг ёмон таъсир қилишидан далолат беради. Шовқинга қарши курашнинг энг самарали воситаси — трактор ва комбайнларнинг газ чиқариш трубаларига глушитель ўрнатишдир. Ҳозирги вақтда конструкторлар ва машинасозлар шовқинни камайтиришнинг қулай воситаларини ишлаб чиқиш устида иш олиб бормоқдалар, токи механизаторларнинг иш жойларидаги шовқин йўл қўйса бўладиган даражада, яъни ўртача частотали диапазонда 85 дБ дан ошмасин.

Двигателдан ва узатиш механизмларидан иш жойларига юқори частотали тебраниш ўтади. Болтлар яхши маҳкамлашмаган, маховик ва бошқа айланувчи деталлар яхши тўғриланмаган бўлса, тебраниш анча кучли бўлади. Қишлоқ хўжалик машиналаридаги юқори частотали тебраниш, одатда, унчалик кучли қувватга эга эмас ва ишловчиларга зарарли таъсир қилмайди. Лекин бу тебраниш шовқин манбаи бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли унга қарши курашмоқ керак.

Машиналар потекис ва қаттиқ жойдан юрганда силкиниш ҳосил бўлади. Силкинишларининг частотаси ва кучи ишнинг характерига ва агрегатнинг ҳаракат тезлигига боғлиқ. Анча қаттиқ силкинишлар тупроқ ва тош йўллардаги транспорт ишларида, ериш юқори тезликда ҳайдаш ва бороналаш вақтида ҳосил бўлади. Силкинишга қарши курашда машиналарнинг юрадиган қисмига ва ҳайдовчи ўтирадиган жойига амортизатор ўрнатиш ёрдам беради.

Ҳозирги замон Т — 125, К — 700, Т — 54 С тракторлари ва бошқа баъзи бир тракторларда ўтиргичларнинг амортизацияси анча яхшилانган. Бундай ўтиргичлар бошқа ҳамма тракторларда, эски машиналарда, ўзи юрар шасси ва комбайнларда ҳам бўлиши керак. Бу, тракторчиларнинг меҳнат шароитларини анча соғломлаштиришга, меҳнат унумдорлигини оширишга ёрдам беради.

Барча пахта териш машиналарида иш жойлари машиналарнинг олд қисмига жойлашган. Бу машиналарнинг ҳаммасида ҳайдовчининг иш жойига чиқиши учун зинапоялар бор. Зинапоя машина-

нинг чап томонига жойлашган. Турли машиналарда биринчи зинанинг баландлиги ердан 46—61 см масофада бўлади. Биринчи ва иккинчи зиналар орасидаги масофа 33—50 см атрофидадир.

Машинани бошқариш ричаглари орасидаги масофа 23—27 см атрофидадир. «Ўзбекистон» маркали пахта терини машинасида ҳам, ХН — 3,6 маркали машинада ҳам бошқариш штурвали горизонтал текисликка нисбатан бурчак остида жойлашган. Бошқариш штурвалининг буидай жойланиши гигиеник нуқтаи назардан қулайроқдир, chunkи машинани бошқариш вақтида қўллар бирмунча эркин ҳаракат қилади.

Ўруғлик даражаси. Ўруғлик етарли бўлмаса ёки ёритиш нормал бўлмаса, бу ҳол ишчиларнинг ишчанлик қобилиятига салбий таъсир қилади. Ўруғлик етарли бўлмаганда кўриниш органлари чарчайди, бу марказий нерв системасига салбий таъсир кўрсатиб, умумий чарчаниш кучайтиради. Бундан ташқари, ўруғлик етарли даражада бўлмаса, ҳаракат қилувчи агрегатлар ва уларнинг қисмлари билан, хавфли химиявий моддалар билан ишлаганда кўпинча жароҳатланиш содир бўлади.

Шовқинининг интенсивлигини ўлчаш. Ишлаб чиқаришдаги шовқини ишчининг диққатини ва иш қобилиятини пасайтиради, унинг соғлиғига ёмон таъсир қилади. Шовқинининг зарарлилик даражаси унинг интенсивлигига ва спектрал характеристикасига, ишловчининг шовқини шаронтида қанча вақт бўлганига, шовқини манбаининг иш жойларига нисбатан қандай жойлашганига, шунингдек, кинизларнинг шахсий хусусиятларига боғлиқдир. Составида юқори частотали товушлар устунилик қилувчи шовқинлар товуш кучининг даражаси худди шундай бўлган бир частотали шовқинларга нисбатан кўпроқ зарарли таъсир қилади.

Технологияни ўзгартириш—шовқини, тебранишлар билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш операцияларини шовқинсиз ишлаб чиқариш жараёنлари билан алмаштириш муҳим аҳамиятга эга. Шовқинга қарини курашнинг техник тадбирларидан ташқари эшитиш органларини антифонлар, заглушклар билан шахсий ҳимоя қилиш воситаларидан фойдаланишга катта эътибор берини керак. ВЦСПСнинг Бутуниттифок Меҳнатни муҳофаза қилиш марказий илмий-тадқиқот институти томонидан ишлаб чиқилган шовқинга қарини 1,23 наушниклари ҳозирги вақтда антифонларнинг энг яхши конструкциялари ҳисобланади.

Шовқиннинг интенсивлигини ўлчаш учун дала шаронтида ШЗ-М, ШЗ-ЛИОТ, МИУ-5 деган шовқини ўлчагичлар, Даниянинг «Брюль ва Кьер» фирмаси ҳамда Англиянинг «Доу» фирмаси чиқарган шовқини ўлчагич асбоблар ишлатилади.

Тебранишнинг ва турткисимон силкинишларнинг ўлчаш. Тракторлар ва қишлоқ ҳўжалик машиналаридаги тебраниш ва турткисимон силкинишлар ишловчиларнинг ҳар хил организм системаларига, биринчи навбатда асаб системасига, вестибуляр аппаратига ва юрак-томир системасига салбий таъсир қилади.

Тебранишлар кенглигининг йўл қўйса бўладиган миқдори

СССР Бош давлат санитария инспектори томонидан 1965 йил 8 майда тасдиқланган (527—65-сонли) «Тебранишлар таъсирини камайтириш юзасидан муваққат санитария қондалари»да белгилаб берилган. Тебранишнинг кини организмга зарарли таъсир қилишининг олдини олиш тадбирлари врачлар, медицина-санитария врачлари, соғлиқни сақлаш пунктлари, саноат-санитария врачлари учун методик йўл-йўриқ бўлган «Тебраниш касаллиги ва унинг профилактикаси»да атрофлича баён қилиб берилган. 278—59-сонли бу йўл-йўриқни СССР Бош давлат санитария инспектори 1959 йил 8 январда тасдиқлаган.

Тебраниш бир секунддаги тебраниш миқдориغا (частота герц ҳисобида) ва жойини ўзгартириш миқдориغا (кенглиги мм. ҳисобида) ёки тезлигига (тезлик бирлиги $см/сек^2$) қараб ўлчанади. Турткисимон силкинишлар вақт бирлиги — бир секунд ичидати силкинишлар тезлиги ва частотаси ҳажмига (турткилар миқдори-га) қараб ўлчанади.

Чанг босганлик, газ босганликни ва ҳавонинг бактериялар, заҳарли химикатлар билан ифлосланганлигини аниқлаш, шунингдек шовқининг интенсивлигини ва тебранишни ўлчаш учун махсус жиҳозланган лабораториялар талаб қилинади. Шу сабабли мазкур тадқиқотлар учун санитария-эпидемиология станцияларининг, пор-малаш ва машина-синаш станцияларининг ва илмий тадқиқот институтлари соҳа лабораторияларининг ходимлари жалб қилинади. Ёп-атрофдаги муҳитнинг ҳолатини анализ қилишдан олинган ма-териаллар асосида нормативлардан четга чиқишларга барҳам бе-риш тадбирлари ишлаб чиқилади, иш учун анча қулай шарт-шар-онтлар яратилади.

Агар меҳнатнинг метеорологик ва микроклим шароитларини нормалаштириш соҳасидаги тадбирларни амалга ошириш катта қийинчилик тугдирса ёки бу қийинчиликларга барҳам беришда иш-лаб чиқариш технологияси тўсқинлик қилса, бундай ҳолларда ало-ҳида ажратилган жойларда дам олиш учун қисқа муддатли танаф-фус ташкил этиш йўли билан оғир жисмоний ишларни енгиллаш-тириш учун шароит яратиш керак.

Оғир жисмоний ишларни бажаришда кийим-бош буг ўтказа-диган, ички кийимлар намини осонгина шимадиган бўлиши лозим. Корижама ва иш пойабзали хавфсизлик техникаси ва ишлаб чиқа-риш санитарияси талабларига жавоб бериши, юқори унум билан ишлаш учун қулай шароит яратиши, бахтсиз ҳодисаларнинг содир бўлиши ва ишчиларнинг касал бўлиши сабабларига барҳам бериши керак. У ёки бу тадбирнинг қўлланилиши хавфсизлик техникаси ва саноат санитариясининг тармоқ қондалари, Бош давлат инспек-торининг махсус қарорлари ёки қондалари билан тартибга солиб ту-рилади.

Дала ишлари вақтида, сабзавотлар, уруғликлар ва ҳоказоларга пиллов бериш вақтида ифлосланган ҳавонинг зарарли таъсиридан эҳтиёт бўлиш учун чанг ва бошқа заҳарли моддалар ажралиб чи-қилиши билан боғлиқ бўлган жараёнларни герметизация қилиш, чанг

ҳосил бўладиган жойларни намлаш, биоплардаги газ ва чапглари тортувчи вентиляция билан йўқотиш ёки қишлоқ хўжалик машиналарига махсус чанг сўргичлар ўрнатиш, нафас олиш органлари учун шахсий ҳимоя мосламалари (противогазлар, респираторлар, боғлайдиган докалар)дан фойдаланиш ва коржома кийиб ишлаш керак. Профессинал заҳарланишлар профилактикасида заҳарли химикатлар ва бошқа заҳарли моддаларнинг тўғри сақланиши катта аҳамиятга эгадир.

Нормативларда белгилангандан кўра бактериялар билан ортиқ даражада зарарланган тақдирда (1 м^3 ҳавода 7000 дан ортиқ микроб бўлса), санитария-эпидемиология станцияси ва ветеринария хизмати кучлари билан шовилинч ҳолда дезинфекциялаш тадбирларини амалга ошириш керак.

6-§. Заҳарли химикатлар билан ишлашда меҳнат гигиенаси

Меҳнатнинг санитария-гигиена шарт-шароитларига риоя қилиш, қишлоқ хўжалик экинларининг зараркунадаларига ва касалликларига қарши курашда заҳарли материаллар ва химиявий воситаларни тўғри ишлата билиш пахтакорлар ва умуман деҳқонларнинг сиҳат-саломатлигини сақлашда катта роль ўйнайди.

Гарчи кейинги йилларда қишлоқ хўжалик зараркунадаларига қарши курашмоқ учун пестицидлардан фойдаланиш 1966—1967 йилларга нисбатан бирмунча камайган бўлса-да, лекин бу мақсадлар учун ҳали ҳам кўп миқдорда препаратлар сарфланмоқда; бу препаратлардан илмий асосда оқилона фойдаланиш ҳосилдорлигини оширишда катта роль ўйнайди.

Ана шундай шароитда аҳолининг хавфсизлиги тўғрисида ҳамда ўсимликлар ва уй ҳайвонларини заҳарланишдан сақлаш тўғрисида ғамхўрлик қилиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлиги, «Ўзсельхозтехника» бирлашмаси, Ўзбекистон ССР Соғлиқни сақлаш министрлиги, уларнинг жойлардаги органлари, маҳаллий Советларнинг ижроия комитетлари заҳарли химикатлардан қишлоқ хўжалик мақсадларида фойдаланиш хавфсизлигини таъминлаш юзасидан муайян ишларни амалга ошириб келмоқдалар. 1970 йилда республикада 2,8 миллион тонна заҳарли химикатлар сақланадиган 14 та ихтисослаштирилган омборлар қурилди.

Ҳар йили 10 мингга яқин агроном, тракторчи ва бошқа мутахассислар курс ва семинарларда ўқитилмоқда. Экинларга ишлов берадиган кишилар медицина кўригидан ўтадилар. Зарарланган майдонларга ишлов беришга янада дифференциалроқ ёндашиш туфайли заҳарли химикатлар сарфлаш бирмунча қисқарди, одамлар ва ҳайвонларнинг заҳарланиш ҳолатлари камайди.

Лекин айрим жойларда ўтказилаётган тадбирлар аҳолининг ва ишчи бевосита заҳарли химикатлар билан боғлиқ бўлган кишилар-

нинг хавфсизлигини тўла таъминлаш вазифаларига жиддий эътибор берилмаётир.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида ишловчи олимлар ва тажрибакорлар томонидан олиб борилган текширишларнинг кўрсатишича, тупроқда заҳарларнинг тўпланиши кўнгини майдонлардаги ёввойи ҳайвонлар, қушлар, фойдали қазилмалар ва микроорганизмларнинг ҳалок бўлишига олиб келади.

Айрим хўжаликларда заҳарли химикатларни ишлатиш билан боғлиқ бўлган кўнгини масалалар, масалан, бу химикатлар солинган идишларни йўқ қилиб ташлаш усуллари, дори сепадиган асбобларнинг ишчи органларини ремонт қилиш вақтида ювгандан кейинги сувни зарарсиз қилиш, иссиқ иқлим шароитида қўлланиладиган коржоманинг йўқлиги тўғрисидаги масалалар туғилмоқда. Ваҳоланки бу масалаларни ҳал этиш учун барча шароитлар мавжуд. Препаратларнинг сақланиши ва уларни ташиниши тартибга солинамаслиги аҳолига жиддий хавф туғдириши мумкин. «Узсельхозтехника» системасидаги ҳамда колхоз ва совхозлардаги омборларнинг кўпчилиги санитария талабларига жавоб бермайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Ўзбекистон ССР қишлоқ хўжалик министрилиги, Ўзбекистон ССР Соғлиқни сақлаш министрилиги, «Узсельхозтехника» республика бирлашмаси, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси заҳарли химикатларнинг одамларга ва жонли табиатга зарарли таъсир қилиши билан боғлиқ бўлган масалаларни чуқур ўрганмоқда. Ишларни ташкил этиш вақтида олинадиган муҳим маълумотлар ҳозиргача аниқлаб чиқилмаган. Далаларни инвентаризация қилиш вақтида олинган маълумотлар, одатда, авиация ёрдамида химиявий ишлов бериш вақтида эътиборга олинмайди. Қишлоқ хўжалик зараркунадаларига қарши курашнинг биологик методлари кенг ёйилмоқда. Баъзи хўжаликлар осма аппаратларнинг етишмаслиги, уларни ремонт қилиш базасининг йўқлиги қишлоқ хўжалик зараркунадаларига қарши кураш учун авиацияни қўлланишни камайтириш тўғрисидаги қарорларнинг бажарилишини орқага суриб келяпти.

Мутахассислар ўсимликларни химоя қилиш станцияларини давлат бюджетига ўтказиш препаратлар сарфлашни кескин қисқартирган ва зарарланиш хавфини камайтирган бўлур эди, деб ҳисобламоқдалар.

Шу билан бирга, қишлоқ хўжалик зараркунадаларига қарши курашда заҳарли химикатлар ишлатиш самарадорлигини ошириш, улардан фойдаланишда кўнгилсиз ҳолларга йўл қўймаслиги учун қуйидагиларга амал қилиш зарур:

колхоз ва совхозларнинг раҳбарлари, мутахассислари, қишлоқ хўжалик ва соғлиқни сақлаш, «Узсельхозтехника» органлари қишлоқ хўжалик эҳтиёжлари учун ишлатиладиган заҳарли химикатларни сақлаш, ташиниш ва ишлатишнинг белгилаб қўйилган қондаларига сўзсиз риоя қилинишини таъминлашлари лозим;

ҳар бир хўжаликда бутун йил мавсуми учун махсус ўқиб-ўрганиб келган ходимларнинг доимий составини аниқлаб чиқиш керак;

колхоз ва совхозлардаги бригадалар заҳарли химикатлар ишлатилганлигини, уларнинг муддатини, ишлов берилган қишлоқ хўжалик экинларининг ривожланиш фазаларини кўрсатган ҳолда ҳисобга олиб боришлари керак;

ҳар йили агрономлар, ўсимликларни ҳимоя қилиш мутахассислари, бригадирлари учун семинар машғулотлари уюштириш, уларни аттестациядан ўтказиш, заҳарли химикатлардан фойдаланишнинг хавфсизлик техникасига алоҳида эътибор бериш лозим;

маҳаллий шароитга энг мос механизация воситаларини ва заҳарли химикатлар хилини аниқлаш учун ҳар бир колхоз ва совхоздаги пахта, беда, маккажўхори, оқ жўхори майдонлари инвентаризациядан ўтказилиши керак;

экинлар ва кўчатлар ҳақиқатда зарарланган тақдирдагина, текшириш натижаларига қараб, уларга заҳарли химикатлар билан ишлов берилиши керак: бунда биринчи навбатда ердаги воситалардан, асосан, пуркаш методидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Қишлоқ хўжалик авиацияси ҳақиқатан ҳам зарур бўлиб қолган тақдирдагина, колхоз ва совхозларнинг буюртмалари билан, инвентаризация актларига мувофиқ, авиация ёрдамида ишлов беришга ярайдиган участкалардагина ишлатилиши лозим;

химиявий ишлов беришда биринчи навбатда заҳари кам бўлган препаратлар: олтингугурт, эфирсульфонат, тедон, кельтон, фосфорли органик заҳарлар: корбофос, хлорофос, фитнос, БН-53 ва бошқа препаратлардан фойдаланиш керак;

сут берадиган ва гўнуга боқиладиган моллар бор жойда ДДТ препаратларидан ва гексохлорандан фойдаланиш ярамайди. Химиявий ишлов берилган пахта уватларида ва далаalarda молларни боқиш ҳамма жойда тақиқланиши керак;

1973—1975 йиллар мобайнида барча хўжаликларда заҳарли химикатлар сақланадиган омборлар қурилиши, улар белгиланган талабларга жавоб бериши лозим;

Ўзбекистон ССР Граждан авиацияси бошқармаси қишлоқ хўжалигида заҳарли химикатлар билан ишлашнинг белгиланган тартибига риоя қилини, учувчилар состави ўртасида интизомни кучайтириши, бу ишларни амалга оширишда санитария-ҳимоя нормаларига риоя қилинишини таъминлани, сөз аппаратура ва шахсий ҳимоя воситалари билан таъмин этилиши лозим.

Комплекс механизация ва химиялаштиришни, меҳнатни ва илгорларга ҳақ тўлашни илмий асосда ташкил этишни жорий қилиш республика колхоз ва совхозларида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун, хўжаликларнинг экономикасини янада кўпроқ мустаҳкамлаш ва шу асосда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг беш йиллик плани тошшириқларини муддатидан илгари бажариш учун п'арт-шароитлар яратиб беради.

7-§. НОТ системасида хавфсизлик техникаси ва меҳнатни муҳофаза қилиш

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ишлаб чиқаришда ишловчиларнинг сўхат-саломатлигини муҳофаза қилиш билан мустаҳкам боғлангандир.

Ҳар бир ходимнинг барқарор иш қобилиятини сақлаган ҳолда унинг имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш учун, ишлаб чиқариш муҳитининг ишлаётган киши организмга ёмон таъсир кўрсатишига барҳам бериш учун шарт-шароит яратиш меҳнатни илмий асосда ташкил қилишнинг таркибий қисмидир.

Хавфсизлик техникаси соҳасидаги ишларнинг асосий йўналиши — профилактика, яъни травматизм (майиб бўлиш) ва профессионал касалликларнинг олдини олишга қаратилган тадбирлар системасини амалга оширишдан иборатдир. Хавфсизлик техникасининг вазифасига технология жараёнларини ўрганиш, меҳнат хавфсизлигини таъминловчи янги, яна ҳам такомиллашган жараёнларни ишлаб чиқиш ва жорий қилиш, шунингдек кўп меҳнат сарф қилинадиган ишларни механизациялаш киради.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнатни оқилона ташкил этмаслик кўпинча травматизмга олиб келади. Қишлоқ хўжалик травматизмининг сабабларини таҳлил қилиш қийин, чунки уни қайд қилиш ва ҳисобга олишнинг ягона системаси йўқ. Травмалар совхозларнинг ёрдамчи хўжаликлар ишчиларида анча аниқроқ қайд қилиб борилади.

Қишлоқ жойларидаги аҳоли ўртасида содир бўладиган травматизмин текшириш шунини кўрсатадики, травматизм колхозчиларга қараганда совхоз ишчилари ўртасида кўпроқдир. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришидаги травмалар қуроғ ва асбоб-ускуналар билан ишлашда (22,6 процент), қишлоқ хўжалик машиналарида ишлашда (17,7 процент), молларга қарашда (16,7 процент), қишлоқ хўжалик қурилиши ва ремонт ишларида (6,2 процент) ва бошқа сабаблар натижасида (18,8 процент) бўлганлиги қайд қилинган¹. Ҳаммадан кўра кўпроқ шикастланишлар тракторда (55,5 процент) ва прицепли агрегатларда (15,4 процент) ишлаганда содир бўлган.

Травматизм процентлари қишлоқ хўжалигининг тармоқлари бўйича (чорвачиликда — 35,6 процент, далачиликда — 24,2 процент, ремонт устаконаларида — 19,3 процент) ва касблар бўйича (чорвадорлар орасида — 34,6 процент, далачиликда банд бўлган турли касб ишчиларида 29,4 процент ва тракторчилар орасида — 16,7 процент) фарқ қилади.

Қишлоқ хўжалигидаги травматизм сабабларини ўрганиш унинг профилактикаси усуллари ва методларини белгилаш ҳамда техника ва асбоб-ускуналардан янада рационалроқ фойдаланиш имконини беради.

¹ С. Я. Фрейдлин. Травматизм профилактикаси ва травматология ёрдамини ташкил қилиш. Медгиз, 1963 йил, 52-бет.

Москвадаги автотрактор илмий-тадқиқот институтида тракторларни эксплуатация қилиш вақтида хавфсизликни ошириш учун МТЗ-50 трактори учун пневматик тормоз системаси ишлаб чиқилди.

Травматизмнинг олдини олиш учун унинг сабабларини ўрганиш катта аҳамиятга эга.

I. Техник сабаблар:

- а) технологик жараёнларнинг пухта эмаслиги;
- б) асбоб-ускуналарнинг мукамал эмаслиги;
- в) жиҳозлашнинг қониқарсиз аҳволда эканлиги;
- г) тўсиқлар ва эҳтиёт қиладиган воситаларнинг йўқлиги;
- д) технологик жараёнга мувофиқ келмайдиган асбоб-ускуналардан фойдаланилганлиги.

II. Ташкилий сабаблар:

- а) меҳнатнинг нотўғри ташкил қилинганлиги (норационал иш режими, ишнинг ҳаддан ташқари чўзилиб кетганлиги ёки интенсиблиги);
- б) гавданнинг узоқ вақт, мажбуран бир хилда, нонормал ҳолатда туриши;
- в) иш жойлари ва ўтиш жойларининг қониқарсиз ташкил этилганлиги;
- г) ишчиларнинг етарли даражада ўқитилмаганлиги;
- д) технология режимининг бузилганлиги;
- е) хавфли иш усуллари қўлланиш, ишчиларнинг ҳаракатлари бир-бирига мос келмаганлиги;
- ж) шахсий ҳимоя воситаларининг йўқлиги;
- з) хавф тўғрисида огоҳлантиришнинг йўқлиги.

III. Санитария-гигиена сабаблари:

- а) ишлаб чиқариш бинолари кубатураси ва майдонининг етарли эмаслиги;
- б) метеорология шароитининг нормал эмаслиги;
- в) ёритишнинг кам ва норационал эканлиги;
- г) зарарли ва захарловчи моддалар;
- д) зарарли нурланишларнинг юз бериши;
- е) шовқин ва силкинишни кучлилиги;
- ж) мансий биноларнинг қониқарсиз аҳволда бўлиши.

Қишлоқ хўжалик травматизми кўпроқ ташкилий характердаги камчиликлар туфайли, ишловчиларнинг хавфсизлик техникаси қондаларини билмаслиги ёки бажармаслиги ҳамда қишлоқ хўжалик машиналарида ва қурулларида тўсиқларнинг йўқлиги туфайли содир бўлади. Масалан, 1972 йилда республикадаги қишлоқ хўжалик травматизми қуйидаги сабаблар туфайли: қишлоқ хўжалигида техника назоратининг йўқлиги ва ишларнинг нотўғри ташкил этилганлиги (—42 процент); ишловчиларга хавфсизлик техникаси қондаларининг ўргатилмаганлиги ва яхши йўл-йўриқ берилмаганлиги (—17 процент), машиналар, станоклар ва механизмлардаги асбоб-ускуналарнинг бузилганлиги, тўсиқларнинг

йўқлиги (=11 процент), оғир ва кўп меҳнат сарф қилинадиган ишларни механизациялаш воситаларининг йўқлиги (=12 процент)¹ туфайли рўй берган.

Кўрсатиб ўтилган сабаблардан ташқари, қуйидаги факторлар: а) айрим психологик ва физиологик моментлар (хусусан, чарчан); б) ходимнинг етарли малакага эга эмаслиги; в) маиший шароитларнинг қониқарсизлиги каби хусусий фактлар ҳам травматизмга сабаб бўлади.

Травматизм сабабларини ўрганган вақтда хавфнинг пайдо бўлиш белгиларига: зарар кўрган киши хавфли оқибатларнинг олдини олиши мумкин эдими, ишчи хавфнинг олдини олиш учун етарли билимга эга эдими, у ўз касбини севар эдими ва ҳоказоларга эътибор бериш керак. Меҳнатга оғли муносабатда бўлиш, унинг юқори даражада илмий ташкил этилиши ишлаб чиқаришдаги травматизмни камайтиришининг энг муҳим омилдир.

Травматизм профилактикасида ишлаб чиқариш-техника эстетикаси муҳим роль ўйнамоғи лозим. Афсуски, амалда бу масалаларга кам эътибор берилади. Қишлоқ хўжалик травматизми сабабларини таҳлил қилиш травматизм вужудга келишининг техник, ташкилий ва санитария-гигиеник шароитларини комплекс тарзда ўрганиш керак эканлигини кўрсатди.

Меҳнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик техникаси соҳасидаги тадбирларни ишлаб чиқиш ва бажаришга бевосита раҳбарликни, шунингдек иш вақти, дам олиш вақти режими тўғрисидаги, хотин-қизлар ва болалар меҳнатини муҳофаза қилиш ҳақидаги меҳнат қонуниларига рноя этилишини назорат қилишга хавфсизлик техникаси бўйича ижнер амалга оширади.

Колхоз ва совхозларда, бўлимларда, фермалар ва бригадаларда меҳнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик техника соҳасидаги ишларни ташкил этишга жавобгарлик хўжалик раҳбарларига ёки колхозларнинг правленеларига юклатилади. Уларнинг вазифаларига нисмалар кириши қишлоқ хўжалигида меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги махсус қондаларда белгилаб берилган². Қишлоқ хўжалик корхоналарининг раҳбарлари хавфсизлик техникаси ва ишлаб чиқариш санитарияси юзасидан амалга ошириладиган тадбирларни планлаштирадилар, уларни пул ва моддий воситалар билан таъминлайдилар, хўжаликларда хавфсизлик техникаси ва ишлаб чиқариш санитариясининг аҳволини мунтазам равишда текшириб турадилар.

Қишлоқ хўжалиги ишчилари ва хизматчилари касаба союзи Марказий комитети меҳнат шароитини, хавфсизлик техникасини, ёнги хавфсизлигини, ишлаб чиқариш санитариясини яхшилаш, ишлаб чиқариш маданиятини ошириш, ишлаб чиқаришдаги трав-

¹ В. В. Стародубцев. Меҳнат муҳофазаси ва хавфсизлиги техникаси — меҳнатни илмий асосда ташкил этишининг таркибий қисмидир. Қилини шаҳри, 1968 йил, 77—81-бетлар.

² Қишлоқ хўжалигида меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича справочник. М., 1968 йил, 598-бет.

матизмни камайтириш мақсадида колхоз, совхозларда ва қишлоқ хўжалик корхоналарида ҳар ойда «Меҳнатни муҳофаза қилиш кунин» ўтказилишининг тавсия этди.

Айрим илгор хўжаликларда бу иш кўндан буён ўтказилмоқда ва ижобий натижалар бермоқда. Тошкент область Қуйи Чирчиқ районидаги «Ўзбекистон ССР беш йиллиги» нахтацилик совхозида хавфсизлик техникаси хизмати ташкил этиш тажрибаси диққатга сазовордир. Совхозда ўтказилган хавфсизлик техникаси кўриги кунинда техника соҳасидаги жамоатчи инспекторлар, маъмурият вакиллари, оддий ишчилар қатнашдилар. Меҳнатни муҳофаза қилишда йўл қўйилган барча камчиликларга оператив равишда ва илложи борича тўла-тўқис барҳам берилди. Хўжаликдаги хавфсизлик техникаси инженери бош инженерга эмас, балки совхоз директорига бўйсунди. Бу эса унга бригада бошлиқларига, участкаларининг бошлиқларига ва бош инженерга талаб қўя олинган имконининг беради. Ишни бундай ташкил қилиш қишлоқ хўжалигидаги травматизмни камайтириш имконини берди, баъзи йилларда эса травматизм бутунлай содир бўлмади.

Қишлоқ хўжалик жараёнларини янада механизациялаш иш бажарувчилардан машиналар конструкциясини, техник жиҳатдан эксплуатация қилиш қондаларини, хавфсизлик техникаси ва ишлаб чиқариш санитариясининг қонда ва йўл-йўриқларини билишини талаб қилади. Бунинг муҳимлигига сабаб қишлоқ хўжалигидаги айрим ишларнинг мавсумийлигидир, бинобарин, бу ишларга ишлаб чиқариш шaroити билан нотаниш бўлган кўпгина ишчилар жалб қилинади.

Ишлаб чиқариш таълим методларига: хавфсизлик техникаси бўйича кабинетлар ташкил қилиш, ишчиларга бригадада ва алоҳида иш жойида умумий йўл-йўриқ бериш, курслар ва семинарлар уюштириш, плакатлар ва деворий газеталар чиқариш киради. Хавфсизлик техникаси қондаларини бузишнинг конкрет ҳолларига ва уларнинг оқибатларига доир материаллар тўплаш, улар тўғрисида ишчиларга маълум қилиш керак.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг маъмурияти колхоз ва совхозларда ишга қабул қилишнинг шундай системасини жорий қилиш лозимки, токи бу система қабул қилинган янги ишчининг дастлабки умумий йўл-йўриқ олмай туриб, иш бошлашига йўл қўймасин. Янги қабул қилинган ва бир вақтда инструктаждан ўтадиган ишчилар группасидагиларининг сонини 25 кишидан ошмаслиги лозим. Механизмларда хизмат қилмаса ҳам, уларга яқин турувчи ишчиларга ҳам хавфсизлик қондалари ўргатилиши зарур.

Иш жойида берилган дастлабки йўл-йўриқ иш жараёнида бундан кейин оператив йўл-йўриқ берилишини истисно қилмайди. Бир йилда камида бир марта ўтказиладиган такрорий инструктаж ишчиларининг хавфсизлик техникаси соҳасидаги билимларига синов бўлади, бу билимларини кенгайтиради ва чуқурлаштиради.

8-§. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ходимларига маиший хизмат кўрсатиш

Меҳнатнинг санитария-гигиена шароитларини яхшилаш, иш жойи ва ишлаб чиқариш территориясини эстетик дид билан безатиш, ишлаб чиқаришдаги ишчиларга пухта маиший хизмат кўрсатиш иш қобилиятини оширувчи, меҳнат унумдорлигини кўпайтирувчи ижобий факторлардир.

Ишчиларга маиший хизмат кўрсатиш ана шу шароитларни вужудга келтиришда муҳим роль ўйнайди.

Саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигида ҳам ишлаб чиқариш биноларининг гигиенаси, уларни қуриш ва фойдаланишга тонширишда мавжуд санитария қондаларини бажаришдан ташқари, ишлаб чиқариш биноларини ёрдамчи маиший бинолар билан таъминлашни ҳам талаб қилади.

Ишловчилар корхонада узоқ вақт бўлганда (сут-товар фермасида соғувчилар бир сменали иш режими шароитида 16 соатгача бўладилар) овқатланиш ва дам олиш учун хоналар ташкил қилинади, бу ерда ишчилар тушки овқат вақтидаги танаффусни ва махсус белгиланган кўшимча танаффусни кўнгилли равишда ўтказадилар.

Ишдан кейин баданни тоза сақлаш ва ишчининг шахсий кийимларини ифлосланишдан эҳтиёт қилиш учун умивальниклар ва душлари бўлган гардероб хоналар ташкил этилади.

Ишловчилар ишда бўлган вақтларида уларнинг талабларини қондиришга мўлжалланган барча бинолар ва жиҳозлар маиший ёки санитария-маиший бинолари ва жиҳозлари дейилади.

Умивальник краплари, душ сеткалари, унитазлар, очиқ вешалкалар, ёпиқ шкафчалар сони корхонадаги ишчилар миқдорига мос келиши, сменалар ўртасидаги танаффус вақтларини, шунингдек, санитария-маиший жиҳозларининг ҳар биридан фойдаланиш учун қанча вақт кетишини ҳисобга олиш керак.

Гардероб, душ ва ҳожатхоналарни цех биноларидан ташқарида жойлаштиришда улар ўртасида иситилган йўлаклар бўлиши зарур. Ҳожатхоналар, ювиниш ва душ хоналаридаги ҳамда хотин-қизларнинг шахсий гигиенаси хоналаридаги поллар сув ўтиб турадиган ва сув чиқиб кетадиган томонга нишаб қилинади. Бу хоналарнинг деворларини ювиш осон бўлиши учун уларга камида 1,5 метр қилиб плиткalar қопланади.

Гардеробхоналар, кўчалик, уйлик ва иш кийимларини (коржомаларни) сақлашга хизмат қилади. Кийимлар: а) театр тилидаги очиқ вешалкаларда (бир метр узунликда кўпи билан 5 та илгак бўлади); б) эшиги йўқ очиқ шкафчалардаги вешалкаларда; в) ёпиқ алоҳида шкафчаларда сақланиши мумкин.

Кийимларни сақлаш усули ишлаб чиқариш характерига ва гардеробдан фойдаланадиган кишилар сонига боғлиқ. Агар коржома фақат битта халат ёки фартукдан иборат бўлса, театр тилидаги вешалкада, бир неча предметдан иборат коржома—шкафчаларда

сақланади. Корижама ва уй кийимлари гардеробда сақланиши керак.

Одатда, эркекларнинг ва хотин-қизларнинг гардероблари алоҳида хоналарда жойлашган бўлади. Гардероблар умумий хонада жойлашган бўлса, ечиниб-кийиниш учун айрим хоналар бўлиши керак. Корижама ҳўл бўладиган, чанг ва заҳарли моддалар билан ифлос бўладиган ишлаб чиқаришларда қуришчилар ва корижама-нинг чангини кетказадиган хоналар ҳам ташкил этилади. Хўжаликлар корижомаларни мунтазам равишда ва ўз вақтида тозалаш, ювиш ва ремонт қилишни уюштириши, бу мақсадлар учун махсус жиҳозланган бинолар ажратилган бўлиши керак (Ўзбекистоннинг кўпгина хўжаликларида корижомаларни мунтазам равишда ювиб туриш йўлга қўйилган).

Ҳожатхоналар иш жойидан кўпи билан 100 метр нарида қурилади. Узоқроқ кетиб қолиш мумкин бўлмайдиган ёки цехда ҳаракат қилиш қийин бўлган ишлаб чиқаришда бу масофа 75 метрдан ошмаслиги керак. Ҳожатхоналарда эшикли кабиналар бўлиши керак. Ҳожатхона олдида тўсиқ (тамбур) қурилади, унга умивальник ўрнатилади. Тўсиқ ёмон ҳидларнинг бошқа хоналарга тарқалишига ҳалақит беради.

Хўжалик территориясида водопровод ва канализация мавжуд бўлса, одатда ҳожатхоналар ювиш қлозетлари билан жиҳозланади. Ҳожатхоналарда пол ва деворларни вақт-вақти билан ювиб туриш учун бранденойтли махсус кранлар ўрнатилади.

Агар хўжалик территориясида водопровод ва канализация бўлмаса, ҳожатхоналар оддий типда бўлади — чуқур қазилиб, устига кабина ўрнатилади. Улар турар-жой ва ишлаб чиқариш биноларидан, сув таъминоти манбаларидан камида 25 метр нарида жойлаштирилади. Чуқурларнинг $\frac{2}{3}$ қисмидан кўпроги тўлиб қолишига йўл қўйиш мумкин эмас. Нохуш ҳидларнинг йўқолиши учун ҳожатхоналар атрофига яшил дарахтлар экилади.

Вақтинча дала шийноиларида ҳожатхона учун чеккароқ жойдан кенлиги 30 см, чуқурлиги 70 см, бўлган ҳандақ қазилади. Уни қазинида туироқ бир томонга ташланади, ҳандақнинг $\frac{3}{4}$ қисми тўлагач, текислаб кўмиб юборилади.

Ювинадиган жой ва душхоналар гардеробхоналарга яқинроқ, иложи борича бир комплексда жойлаштирилади. Ювинадиган жой эркеклар ва хотин-қизлар учун алоҳида-алоҳида бўлади. Агар кранлар 6 тадан ортиқ бўлмаса, ювинадиган жойни тамбурли ҳожатхоналарда жойлаштирилса ҳам бўлади.

Ювинадиган кранлар, ишлаб чиқариш характериға қараб, 10—35 кишига 1 тадан мўлжал қилиб ҳисобланади. Чўчқачилик, чўчқа бўрдоқчилиги ва сут—товар фермаларида барча умивальникларга иссиқ сув келтирилган бўлиши лозим.

Ишлаб чиқаришда хонада чекиш ман қилинган бўлса, чекиладиган жойлар, алоҳида ташкил қилинади. Агар иш очиқ ҳавода ва иситилмаган бинода бажариладиган бўлса, иситиш хоналари барпо қилинади.

Қорхона биноларини ва территориясини кўкаламзорлаштириш — ҳаво таркибининг яхшиловчи, асаб-руҳий чарчоқни ва кўзларининг толиқинини камайтирувчи тадбирдир.

Қўнчилик қишлоқ хўжалик ишлари очик ҳавода, қўйинча ноқулай метеорологик шароитларда олиб берилади, шу сабабли дала шийпонининг тўғри ташкил қилиш катта аҳамиятга эга. Вақтинчалик дала шийпонларида турар-жой учун вагончалардан фойдаланиш санитария томонидан жуда мақсадга мувофиқдир. Бу вагончаларни шамоллатиш осон, улар қуёш радиацияси ва бошқа ноқулай атмосфера шароитларидан яхши ҳимоя қилади. Дала шийпонларида ухлаш хоналаридан ташқари, кийим ва пойабзал қўриқадиган 8—10 м² ҳажмдаги хона, шахсий кийимлар сақланадиган омбор, ювиниш хонаси ва бригадир, унинг ёрдамчиси ва ҳисобчининг ишлаши учун 10 м² ҳажмдаги хона бўлиши керак. Доимий дала шийпонлари қуришда ётоқхоналарни жапу-би-шарқ томонга жойлаштириш мўликалланади. Турар-жой биноларининг баландлиги камида 2,7 м, ёруғлик коэффиценти 0,12 процент, температураси 18—20° бўлиши лозим¹.

Дала шийпони албатта сифатли ичимлик сув билан таъминланиши, агар бундай имконият бўлмаса, сувни қайнатиб совитиб қўйиш ёки зарарсизлантириш керак.

Айрим ихтисос ишчилари коржома ва пойабзал олишлари керак бўлади (шахсий ҳимоя юзасидан турли буюмлар олишга ҳуқуқ берадиган ихтисослар рўйхати ва буюмлар номенклатураси меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича тегинли справочникларда келтириб ўтилган). Қорхона маъмурияти ва касаба союз ташкилоти ишчиларининг ўз вақтида коржома билан таъминланишини, уни янгилаб туриш, ремонт қилиш ва юздириш устидаги назорат қилишлари керак.

Ишчиларга маиший хизмат кўрсатишни таҳлил қилишда уларнинг овқатланишини ташкил этишга катта эътибор берилади. Бу масалага уч томондан: овқатланиш режими, унинг калориялиги ва сифатининг яхшилиги томонларидан қаралади.

Озиқ-овқат маҳсулотларини олиш, таниб келтириш, сақлаш ва ошхонада пишириш вақтида санитария қондаларига риоя қилиниши лозим, бу эса овқатдан заҳарланиш, инфекция ва гельминтозларнинг вужудга келиши мумкинлигининг олдини олади.

Овқатланиш режими иш қуни режимига боғлиқ. Қишлоқ хўжалик ишчиларининг тўрт маҳал овқатланиши мақсадга мувофиқдир, бунда бир кеча-кундузга мўлжалланган калориялилик қўйидагича бўлиши керак: биринчи понушта рационнинг 25—30 процентини, иккинчи понушта 10—15 процентини, тушқи овқат 40—50 процентини, кечки овқат 15—20 процентини ташкил этиши лозим. Уч маҳаллик овқатланиш режими (тушқи овқатга қисқа та-

¹ Қишлоқ участка ва санитария врачлари учун гигиена қўлламаси, Медгиз, 1961 йил.

наффуе берилганда) нонушта рационининг 35 процентини, тушки овқат 25 процентини, кечки овқат 40 процентини, узоқроқ танаффуе берилганда нонушта рационининг 20 процентини, тушки овқат 45 процентини, кечки овқат 35 процентини ташкил этиши мумкин (СССР Медицина фанлари академияси овқатланиш институтининг маълумотлари асосида).

Буида овқатланиш муддатлари ишчиларнинг меҳнат фаолияти режими билан мослаштирилади, чунки кўп мускул кучи сарфланадиган иш олдида овқатланиш овқатининг етарли ҳазм бўлмаслигига олиб келади, қорин жуда тўйиб кетганда эса ишлашга ҳазакият беради.

Ишчиларнинг овқатланишини ташкил қилишда овқатининг калориялилиги қишлоқ хўжалик меҳнатининг ҳар хил турларини бажаришда ишчиларнинг қанчалик куч-гайрат сарфлашини ва овқатининг сифат составини (оқсил, мой, карбонсувлар, витаминлар ва минерал тузлар), бажарилаётган ишнинг ўзига ҳос хусусияти ва оғирлигини, ишчиларнинг ёшини ҳисобга олган ҳолда мўлжаллаб чиқилади, чунки 60 ёшдан катта бўлган кишилар овқатининг калориялилиги 20—40 ёшдаги кишиларникига қараганда 20 процент камроқ бўлади.

Овқатланадиган жой шундай жойлашган бўлиши керакки, токи ишчилар танаффуе вақтида овқатланиб олишга улгурадиган бўлсинлар. Шунинг учун ҳам буфет ёки ошхона ташкил этишда тушки овқат учун берилган танаффусларнинг узунлиги ва сменалар сони ҳисобга олинади. Шунга мувофиқ овқатланадиган жойгача бўлган масофа бир ва икки сменали ишда ҳамда 1 соатли танаффуе берилганда 600 метрдан ошмаслиги керак.

Овқатланиш жойлари холодильник установакалари билан жиҳозланган бўлиши, сифатли ичимлик, сув, идишларни ювиш учун иссиқ (температураси 85° дан кам бўлмаган) сув билан, шунингдек, қўл ювиш учун етарли миқдордаги сув билан таъминланиши зарур. Агар ишчилар заҳарли химикатлар ёки хавфли моддалар билан иш кўрадиган бўлсалар, овқатланадиган хона ишлаб чиқариш цехларидан алоҳида жойланади. Лекин унга иш кийимдакириш қатъиян тақиқланади. Дала шароитида доимий ошхонагача бўлган йўлга анча вақт кетадиган бўлса, овқат совимаслиги ва ўзининг мазасини йўқотмаслиги учун иш жойига термосларда етказиб берилади.

Далага овқат етказиб берувчи кишилар мунтазам равишда медицина кўригидан ўтиб туришлари керак.

Ичимлик сув иқлим шароитлари ва иш характериға қараб бир кишига 2—5 литр ҳисобидан етказиб берилади. Қайнатилмаган сувдан санитария назоратининг руҳсати билангина фойдаланиш мумкин. Ичимлик сувини цехларга фонтанчали қувурлар орқали юбориш мақсадга мувофиқдир. Ичимлик сувининг температураси 20° дан ошмаслиги ва 8 дан кам бўлмаслиги, яхшиси 8—12° бўлиши лозим, чунки совуқ сувининг мазаси анча яхши бўлади ва чандоқини яхши қолдиради.

Тешлида комбинатларида бир оз туз солинган ва газли сувдан фойдаланган маткул, бунинг учун сатуратор установкаларидан фойдаланилади. Дала шароитида ичиш учун зарур миқдорда минерал тузларга ва витаминларга эга бўлган квасдан, шунингдек чойдан фойдаланиш мумкин.

9-§. Ишлаб чиқариш эстетикаси

Эстетика бадний ижод қонунларини, техника соҳасидаги эстетик қонуниятларни ўрганади. Бундан мақсад — эстетикани ишлаб чиқаришга ва турмушга кенг жорий қилишдир.

Ишлаб чиқариш эстетикаси моддий ишлаб чиқаришдаги, яъни қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, шунингдек бошқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларидаги бадний асосларни текширишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Бунинг маъноси шуки, ишлаб чиқариш эстетикаси, биринчидан, меҳнат билан гўзаллик ўртасидаги ўзаро муносабатни ўрганишга ва меҳнатда гўзаллик ҳис-туйғуларини ривожлантиришга ёрдам бермоғи лозим: **иккинчидан**, ҳар қандай меҳнат нисон ўзаро ҳаракат қиладиган муайян моддий муҳитда содир бўлиши туфайли, ишлаб чиқариш эстетикаси бир қанча аралаш фанлар билан биргаликда меҳнатнинг оптимал шарт-шароитларини яратиш юзасидан тавсиялар беради.

Ниҳоят, ишлаб чиқариш эстетикаси ишлаб чиқаришда ва турмушда ишлатиладиган саноат буюмларининг эстетик формаларини илмий асосда ишлаб чиқади, эстетик жиҳатдан мукаммал бўлган предметлар тайёрланишига эришади.

Ишлаб чиқаришни умумий равишда ташкил қилиш талаблари ҳам меҳнатда эстетик асосларни ривожлантиришни тақозо қилади.

Кейинги вақтларда жамоатчилигимизнинг диққат эътибори меҳнатни илмий асосда ташкил этиш (НОТ) масалаларига қаратилгандир. Ишлаб чиқариш эстетикаси принципларида фойдаланмай туриб, НОТни жорий қилиш мумкин эмас. НОТ ҳам, ишлаб чиқариш эстетикаси сингари, меҳнат унумдорлигини ошириш учун энг қулай шарт-шароитлар яратишга: корхонада психофизиологик жиҳатдан энг қулай ташқи вазиятни таъминлашга, ходимнинг чарчоғини камайтиришга ҳаракат қилади.

Ишлаб чиқариш эстетикаси — кўн қиррали, синтезга асосланган эстетикадир. У бир қанча фанлар билан ҳамкорликда вужудга келади, бу фанларнинг объекти ҳам меҳнат фаолиятидир. Булар — экономика ва ишлаб чиқаришнинг ташкил этиш, физиология, агро-иктисодий психологиядир.

Меҳнат ва гўзаллик. Асрлар бўйи шундай аҳвол ҳукм суриб келдики, бунда эстетика моддий ишлаб чиқариш соҳасига аралашмай, фақат санъат соҳаси билангина чекланиб келди. Эксплуататор синфларининг идеологлари бундай аҳволни абадий ва табиий деб ҳисоблаб келмоқдалар. Бу фикрда жамият ҳаётининг пегизи бўлган ишлаб чиқариш меҳнатига нисбатан ғоятда потўтрқ қараш

акс этган. Меҳнат — одам ҳаётининг доимий шартидир. Меҳнат фақат барча моддий ва маънавий бойликлар негизи бўлиб қолмасдан, шу билан бирга одамнинг вояга етиши ва камолотининг негизи ҳамдир.

Дунёдаги барча нарсалар каби инсоннинг ўзини ҳам вужудга келтирган меҳнат ўз тарихига эга. Бу тарих шундан иборатки, табиатдаги буюмларни ўзлаштириш ва қайтадан ўзгартиришдан иборат меҳнат фаолияти жараёнида инсонда фақат оғ ривожланиб қолмасдан, гўзаллик туйғуси ҳам ривожланиб борган.

К. Маркс меҳнатнинг моҳиятини таҳлил қилар экан, одам табиатдаги объектларнинг формасини ўзгартириб, ўз мақсадини оғли равишда амалга оширади ва шу билан бир вақтда ўз табиатини ҳам ўзгартиради, «ўзида мудраб ётган қобилиятларини тараққий эттириб, бу кучларнинг фаолиятини ўз ҳукмига бўйсундиради», деб таъкидлаб ўтади. К. Маркс одамнинг оғли, бир мақсадга қаратилган фаолияти ҳайвоннинг инстинктидан фарқ қилувчи хусусиятга эга эканлигини қайд қилиб, бундай деб ёзган эди: «Дуруст, ҳайвон ҳам ишлаб чиқаради. У, масалан, асалари, қундуз, чумоли ва ҳоказолар қилганидек, ўзига уя ёки макон қуриб олади. Бироқ, ҳайвон фақат ўзи ёки болалари бевосита муҳтож бўлган нарсанигина ишлаб чиқаради; у бир томонлама ишлаб чиқаради, ҳолбуки одам универсал ишлаб чиқарувчидир; ҳайвон бевосита табиий эҳтиёж ҳукми билан ишлаб чиқаради, ҳолбуки, одам ҳатто табиий эҳтиёждан ҳоли бўлса ҳам ишлаб чиқараверади ва, сўзнинг том маъноси билан айтганда, табиий эҳтиёждан ҳоли бўлгандagina ишлаб чиқаради; ҳайвон фақат ўзини ўзи ишлаб чиқаради, одам эса бутун табиатни такрор ишлаб чиқаради; ҳайвоннинг маҳсули унинг табиий организм билан бевосита боғлиқ, одам эса ўз маҳсулига бемалол қарама-қарши тура олади. Ҳайвон материяни ўзи мансуб бўлган турнинг ўлчами ва эҳтиёжига мувофиқ ҳолдагина шакллантиради, одам эса ҳар қандай турнинг ўлчамларига мослаб ишлаб чиқара олади ва ҳамма ерда предметга тегишли ўлчамини татбиқ қила олади; шу туфайли одам материяни гўзаллик қонунарига мувофиқ ҳам шакллантира олади»¹.

Демак, гўзаллик туйғуси меҳнат фаолияти жараёнида табиатни амалий жиҳатдан ўзлаштириш, уни ўзгартириш натижасидир.

Кўп асрлар давомида моддий ишлаб чиқаришдаги меҳнат қуллик меҳнати, мажбурий меҳнат бўлиб келди, шу сабабли ўз жозибадорлиги ва гўзаллигидан маҳрум бўлиб келди. Антагонистик эксплуататорлик жамиятида меҳнатнинг чинакам моҳияти бузиб кўрсатилади. Ҳудда кўнчилик меҳнаткашлар учун у қувончсиз меҳнат, оғир қулфат ҳисобланади.

Капиталистик формацijoje вужудга келган машиналар ва уларга асосланган йирик саноат ишчини эксплуатация қилишни тағин

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Санъат тўғрисида. 1-том, М., 1957 йил, 158-бет.

Тезлига комбинатларида бир оз туз солинган ва газли сувдан фойдаланган матқул, бунинг учун сатуратор установкаларидан фойдаланилади. Дала шароитида ичмш учун зарур миқдорда минерал тузларга ва витаминларга эга бўлган квасдан, шунингдек чойдан фойдаланиш мумкин.

9- §. Ишлаб чиқариш эстетикаси

Эстетика бадний ижод қонунларини, техника соҳасидаги эстетик қонуниятларини ўрганади. Бундан мақсад — эстетикани ишлаб чиқаришга ва турмушга кенг жорий қилишдир.

Ишлаб чиқариш эстетикаси моддий ишлаб чиқаришдаги, яъни қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, шунингдек бошқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларидаги бадний асосларни текширишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Бунинг маъноси шуки, ишлаб чиқариш эстетикаси, биринчидан, меҳнат билан гўзаллик ўртасидаги ўзаро муносабатни ўрганишга ва меҳнатда гўзаллик ҳис-туйғуларини ривожлантиришга ёрдам бермоғи лозим; **иккинчидан**, ҳар қандай меҳнат нисон ўзаро ҳаракат қиладиган муайян моддий муҳитда содир бўлиши туфайли, ишлаб чиқариш эстетикаси бир қанча аралаш фанлар билан биргаликда меҳнатнинг оптимал шарт-шароитларини яратни юзасидан тавсиялар беради.

Ниҳоят, ишлаб чиқариш эстетикаси ишлаб чиқаришда ва турмушда ишлатиладиган саноат буюмларининг эстетик формаларини илмий асосда ишлаб чиқади, эстетик жиҳатдан мукаммал бўлган предметлар тайёрланишига эришади.

Ишлаб чиқаришни умумий равишда ташкил қилиш талаблари ҳам меҳнатда эстетик асосларни ривожлантиришни тақозо қилади.

Кейинги вақтларда жамоатчилигимизнинг диққат эътибори меҳнатни илмий асосда ташкил этиш (НОТ) масалаларига қаратилгандир. Ишлаб чиқариш эстетикаси принципларидан фойдаланмай туриб, НОТни жорий қилиш мумкин эмас. НОТ ҳам, ишлаб чиқариш эстетикаси сингари, меҳнат унумдорлигини ошириш учун энг қулай шарт-шароитлар яратингга: корхонада психофизиологик жиҳатдан энг қулай ташқи вазиятни таъминлашга, ходимнинг чарчоғини камайтиришга ҳаракат қилади.

Ишлаб чиқариш эстетикаси — кўн қиррали, синтезга асосланган эстетикадир. У бир қанча фанлар билан ҳамкорликда вужудга келади, бу фанларнинг объекти ҳам меҳнат фаолиятидир. Булар — экономика ва ишлаб чиқаришнинг ташкил этиш, физиология, агро-иқтисодий психологиядир.

Меҳнат ва гўзаллик. Асрлар бўйи шундай аҳвол ҳукм суриб келдики, бунда эстетика моддий ишлаб чиқариш соҳасига аралашмай, фақат санъат соҳаси билангина чекланиб келди. Эксплуататор синфларининг идеологлари бундай аҳволни абадий ва табиий деб ҳисоблаб келмоқдалар. Бу фикрда жамият ҳаётининг негизи бўлган ишлаб чиқариш меҳнатига нисбатан гоятда нотўғри қараш

акс этган. Меҳнат — одам ҳаётининг доимий шартидир. Меҳнат фақат барча моддий ва маънавий бойликлар негизи бўлиб қолмасдан, шу билан бирга одамнинг вояга етиши ва камолотининг негизи ҳамдир.

Дунёдаги барча нарсалар каби инсоннинг ўзини ҳам вужудга келтирган меҳнат ўз тарихига эга. Бу тарих шундан иборатки, табиатдаги буюмларни ўзлаштириш ва қайтадан ўзгартиришдан иборат меҳнат фаолияти жараёнида инсонда фақат онг ривожланиб қолмасдан, гўзаллик туйғуси ҳам ривожланиб борган.

К. Маркс меҳнатнинг моҳиятини таҳлил қилар экан, одам табиатдаги объектларининг формасини ўзгартириб, ўз мақсадини онгли равишда амалга оширади ва шу билан бир вақтда ўз табиатини ҳам ўзгартиради, «ўзида мудраб ётган қобилиятларини тараққий эттириб, бу кучларининг фаолиятини ўз ҳукмига бўйсундиради», деб таъкидлаб ўтади. К. Маркс одамнинг онгли, бир мақсадга қаратилган фаолияти ҳайвоннинг инстинктидан фарқ қилувчи хусусиятга эга эканлигини қайд қилиб, бундай деб ёзган эди: «Дуруст, ҳайвон ҳам ишлаб чиқаради. У, масалаи, асалари, қундуз, чумол ва ҳоказолар қилганидек, ўзига уя ёки макон қуриб олади. Бироқ, ҳайвон фақат ўзи ёки болалари бевосита муҳтож бўлган нарсанигина ишлаб чиқаради; у бир томонлама ишлаб чиқаради, ҳолбуки одам универсал ишлаб чиқарувчидир; ҳайвон бевосита табиий эҳтиёж ҳукми билан ишлаб чиқаради, ҳолбуки, одам ҳатто табиий эҳтиёждан ҳоли бўлса ҳам ишлаб чиқараверади ва, сўзнинг том маъноси билан айтганда, табиий эҳтиёждан ҳоли бўлгандагина ишлаб чиқаради; ҳайвон фақат ўзини ўзи ишлаб чиқаради, одам эса бутун табиатни такрор ишлаб чиқаради; ҳайвоннинг маҳсули унинг табиий органиزمи билан бевосита боғлиқ, одам эса ўз маҳсулига бемалол қарама-қарши тура олади. Ҳайвон материяни ўзи мансуб бўлган турнинг ўлчами ва эҳтиёжига мувофиқ ҳолдагина шакллантиради, одам эса ҳар қандай турнинг ўлчамларига мослаб ишлаб чиқара олади ва ҳамма ерда предметга тегишли ўлчамини татбиқ қила олади; шу тўғрисида одам материяни гўзаллик қонунларига мувофиқ ҳам шакллантира олади»¹.

Демак, гўзаллик туйғуси меҳнат фаолияти жараёнида табиатни амалий жиҳатдан ўзлаштириш, уни ўзгартириш натижасидир.

Кўп асрлар давомида моддий ишлаб чиқаришдаги меҳнат қўллик меҳнати, мажбурий меҳнат бўлиб келди, шу сабабли ўз жозибадорлиги ва гўзаллигидан маҳрум бўлиб келди. Антагонистик эксплуататорлик жамиятида меҳнатнинг чинакам моҳияти бузиб кўрсатилади. Ҳудуд кўпчилик меҳнаткашлар учун у қувончсиз меҳнат, оғир қулфат ҳисобланади.

Капиталистик формацияда вужудга келган машиналар ва уларга асосланган йирик саноат инчсини эксплуатация қилишини таъин

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Савият тўғрисида, 1-том, М., 1957 йил. 158-бет.

ҳам кўпроқ кучайтирди, унинг шахсий меҳнат малакаси ва қобилиятига барҳам берди.

А. В. Луначарский капиталистик саноат билан санъат ўртасидаги ўзаро муносабатни текширар экан, бундай деган эди: «Ҳалол ҳунармандчилик меҳнатиини сиқиб чиқарган қабих, арзон-гаров-нарсалар, шубҳасиз, маданиятни ерга уришдир. Албатта, бозордаги ҳар қандай рақобатни арзон-гаров нарсалар билан йўқотишга интилувчи фабриканти кўпинча ҳатто маҳсулотнинг сифат нуқтаи назаридан ёмонлашиб кетишига ҳам парво қилмаган»¹.

Албатта, ўша вақтдан буён капиталистик ишлаб чиқаришда кўп нарсалар ўзгарди. Корхона эгаси энди ғоятда авж олиб кетган конкуренция курашига бардош бермоқ учун ўз меҳнатиининг сифатига бепарволик билан қарай олмайди. Энди уни арзон-гаров нарсаларгина эмас, балки буюмларининг мақсадга мувофиқлиги, ташқи гўзаллиги ҳам қизиқтиради. Ишчилар синфи ўзининг узоқ вақт олиб борган қаттиқ кураши билан иш кунининг қисқартирилишига эришди, капиталистларни меҳнат шаронтини яхшилашга мажбур қилди. Бироқ, асосий нарса—ишлаб чиқариш воситаларининг ҳусусий мулклиги, капиталистик эксплуатация аввалгидек қолаверди, бунинг натижасида ишчи капиталистик «рационализация» га қарамасдан, илгаригидек ҳозир ҳам ижодкор бўлмаган ҳуқуқсиз ишчи бўлиб қолмоқда. 20-йилларининг ўрталарида Детройтда илгор ҳисобланган Форд заводларида бўлган В. Маяковский қуйидагиларни жуда тўғри ёзган эди: «Ҳаммаёқ ёғ тушса ялагудек тоғ-тоза... «Техника — Форднинг ўзи учун техника, бизга эмас», — дердилар ишчилар. Кўзи синиб қолмаслиги учун қалин шиша ли кўзойнак беради. Одамларвар. Бундай қилишга сабаб шуки, шиша юшқа бўлса, кўзойнакнинг кўзлари синиб қолади ва бунинг учун ҳақ тўлаш керак бўлади, қалин шишада эса фақат тирналган жой қолади, бу — кўзга икки йилдан кейин таъсир қилса ҳам барибир ҳақ тўланмайди. Мен Форд дарвозалари ёнида еменадан чиқаётганларни тўрт соат кузатиб турдим, одамлар трамвайларга чиқишарди-ю, тинка-мадорлари қуригашидан шу заҳотиёқ динакка кетишарди»².

Одам билан машина ўртасидаги, одам билан ишлаб чиқариш муҳити ўртасидаги муносабат ҳамма вақт ижтимоий характерга эга бўлади. Ҳозирги замон капиталистик корхонаси техника тараққиёти шартларига жавоб бермаслигини тасаввур қилиш мумкин эмас. Капитализм шаронтида гўё машина ишлаш учун қулай ёки оғир бўлишини ҳисобга олмасдан қурилади, деб аҳволни юзаки тасаввур қилиб бўлмайди. Лекин шу нарса аниқки, капитализмдаги ҳар қандай янгиллик оқибат натижада бойлик орттириш маифаатларини кўзда тутати ва ишчини эксплуатация қилишни кучайтирмадан туриб амалга оширилиши мумкин эмас.

¹ А. В. Луначарский. Санъат ҳақида мақолалар. М.,—Л., 1941 йил, 536-бет.

² В. Маяковский. Тўла асарлар тўплами, 7- том, М., 1958 й., 339, 341-бетлар.

В. И. Ленин ўзининг «Мусобақани қандай уюштириш керак?» деган машҳур асарида капиталистик конкуренцияни ва хусусий уддабурронликни мадҳ этган буржуа ёзувчиларини фой қилиб, шу нарсани кўрсатиб берган эдики, социализм мусобақани сўндирмайдигани эмас, балки аксинча, меҳнаткашларнинг ҳақиқатан кўпчилигини шундай иш майдонига тортиш учун биринчи марта имкон берадики, улар бу иш майдонида «ўзларини кўрсата оладилар, ўзларининг лаёқатларини ўстира оладилар, талантларини юзага чиқара оладилар ва бу талант ҳамда қобилиятлар халқда тўлиб-тошиб ётибди, ammo капитализм буларни минглаб ва миллионлаб эзиб, янчиб, бўғиб келган эди»¹.

Социалистик жамиятда меҳнатга бўлган муносабат одамнинг қадр-қимматини, унинг лаёқатларини, оқиллигини ва жамиятга фойдали эканлигини кўрсатувчи амалий мезондир.

Техника тараққиёти ишлаб чиқариш эстетикасига кенг имконият очиб берибгина қолмасдан, балки унга янги, катта тадлаблар ҳам қўяди. Ган шундаки, техник такомиллаштиришлар оғир жисмоний меҳнатга барҳам берини билан бирга, кўпинча технология жараёнини кўндан-кўн жузъий майда операцияларга бўлиб юборади, ишчи амалга оширадиган, унинг руҳига салбий таъсир қиладиган ҳаркатларни бир хил қилиб қўяди, баъзан зериктириб, тез чарчатади.

10-§. Меҳнат шароитлари эстетикаси

Иш вазиятининг ўзи, одам меҳнат қиладиган шароит унда қувноқ, кўтаринки кайфият, ишчанлик руҳини уйғотиши лозим. Яхши меҳнат шароити ходимда яхши ҳис-туйғулар вужудга келтиради, булар орқича зўр бериш ва чарчашни камайтиради.

Меҳнат унумдорлиги фақат машиналарнинг техник жиҳатдан такомиллашувини, ишлаб чиқаришнинг ташкил қилини ва ходимларнинг малакасини оширишинигина тақозо қилмайди. Меҳнат унумдорлиги бу меҳнат содир бўладиган бир қанча шарт-шароитлар комплексига боғлиқдир. Масалан, мутахассислар иш жойларининг яхши ёритилиши, ишлаб чиқаришдаги шовқиннинг йўқотилиши ёки ҳатто бирмунча камайтирилиши, яхши вентиляция, ҳаво намлигининг нормал бўлиши, деворлар ва асбоб-ускуналарнинг мақсадга мувофиқ тарзда бўялган бўлиши меҳнат унумдорлигини анчагина оширишни аниқлаб чиққанлар.

Нормал меҳнат қилиш шароитини вужудга келтиришда ранг ва нур жуда муҳим ўрин тутати; улар одамнинг асаб системасини ва руҳий ҳолатини қўзғатади ёки тинчлантиради, унинг иш қобилиятини оширади ёки камайтиради. Меҳнат яна ҳам кўпроқ қувончли ва унумли бўлиши учун ишлаб чиқариш хоналарининг зерикарли даражадаги бир хиллигига чек қўйини, уларга кўпроқ нур ва тегishли бўёқлар бериш керак. Ёрқин бўёқлар берилган

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 26-том, 416—417-бетлар.

хона қандайдир кенгроқ, баландроқ бўлиб қолгандай кўринади, бундай хонада ишлаш осовроқ, ёқимлироқ ва қулайроқ бўлади. Албатта, хонани қандай рангга бўйида, ишлаб чиқариш характери ҳисобга олиниши, технология жараёни билан мослаштирилиши керак, chunkи ранг мақсадга мувофиқ равишда берилгандагина, ўзининг ёрқинлигига эришади.

Деворлар, пол, иши, машина ва тракторларнинг бўёғи кишини зериктирадиган даражадаги бир хиллик ўрнига кўзларни қувонтириши, иш жойи фонда предметнинг жуда яхши кўриниб туришини таъминламоғи лозим. Ҳаддан ташқари ёрқин қилиб бўйланган деворлар одамни тез чарчатиб қўяди, анча майинроқ ранглар нормал психофизиологик шароит яратади. Қизил ва тўқсарик ранглар биологик нуқтани назардан актив ранглар гуруҳасига, зангори ва бинафина ранглар пассив ранглар гуруҳасига киради. Ишлайдиган хонани тўғри бўйиш — меҳнатнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш учун рангнинг табиий ва эстетик хусусиятларидан тўла-тўқис фойдаланиши демакдир.

Рангнинг одамга қанчалик зўр таъсир қилишини унинг медицинада ишлатилиши — «колелотерапия» ҳам кўрсатиб турибди. Бундан ярим асрдан кўпроқ вақт муқаддам рус психиатри В. М. Бехтерев, ундан кейин эса чет эл врачлари ҳам ранг билан даволай бошлаганлар. Ҳозирги вақтда айрим касалликларда ранг билан даволаш умумий методлар билан бир комплекда қўлланилади. Бу касалхоналарда палаталар ва операция хоналаридаги деворлар, ишлар ва мебеллар касаллигининг хилига, беморларнинг ёшига ва шу қабиларга қараб, илмий тадқиқотлар асосида ҳар хил рангларга бўйлади.

Музыка сингари кучли эмоционал таъсир воситасидай фойдаланиш масаласи ҳам жиддий эътибор беришга молик бўлган масаладир. Шўхчан музыка юрак фаолиятини ва қон айланишини яхшилашни исбот қилинган. Музыка таъсирида организмда психиклик айирбошлаш, нафас олиш тезлиги ўзгаради. Бу масалани ишлаб чиқаришга таъбиқ этиш ҳозирча кам ишлаб чиқилган, ваҳоланки бизнинг корхоналаримизда дастлабки ишлаб чиқариш жараёнига музыкани киритишга оид жиддий ва муваффақиятлик тажрибалар ўттизинчи йиллардаёқ ўтказилган эди.

Қулай меҳнат шароитини вужудга келтиришда музыка муҳим фактор бўлиши, бир қатор корхоналарда исток линияларидаги бир хил меҳнат туфайли чарчашни, травматизмни камайтириши, маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириши мумкин. Бу ерда одатдаги радиопрограммаларга эга бўлган динамикларни оддийгина ўрнига қўйиш назарда тутилаётгани йўқ. Бу ўринда гап мусайян оҳангдаги махсус танланган куйлар устида боради, бу куйлар оҳанги турли корхоналар ва иш кунининг турли давлари учун ҳар хил бўлади.

Умумий ишлаб чиқариш маданиятини оширмасдан туриб, техника тараққиётининг бўлиши мумкин эмас. Ишлаб чиқариш эстетикаси ана шу техника тараққиётига ёрдам беради. Бу тушун-

чаларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Юксак ишлаб чиқариш маданияти иш жойининг тоза бўлишидан, ишчининг озода кийи-нишидан, дераза ва полларининг артиб тозаланганидан, стеллаж-ларининг бўялиши ва уларга асбобларининг тартиб билан қўйилиши-дан, яхши гардеробдан бошланади.

Юксак ишлаб чиқариш маданияти яхши эстетик дидни, чина-кам гўзал нарсаларга меҳр-муҳаббатни, ҳар қандай бемаъни ва ярамас нарсаларга ишбатан мурасасиз бўлишни тарбиялайди.

Ташиқ шароит одамнинг ички дунёсига, унинг ҳатти-ҳара-катларига таъсир қилади. Натижада буларнинг ҳаммаси ишчи-нинг унумли ишлашига ёрдам беради.

4-БОБ

МЕҲНАТ ҚИЛИШ ВА ДАМ ОЛИШНИНГ РАЦИОНАЛ РЕЖИМЛАРИ

1-§. Меҳнат қилиш ва дам олишнинг рационал режимлари — меҳнат жараёнларининг тўғри ташиқ қилишнинг муҳим шартидир

Меҳнат қилиш ва дам олиш режими физиологик, социал ҳам-да иқтисодий тадқиқотлар маълумотларини ҳисобга олган ҳолда тузиламоғи керак. Бу эса меҳнат қилиш ва дам олиш режимларини тўғри ишлаб чиқишга ҳамда уларнинг сифатини яхшилашга олиб боради. Ишлаб чиқариш манфаатларини, меҳнаткашларнинг шаксий ва иқтисодий манфаатларини янада тўлиқроқ қондириш имконини беради.

Тўғри меҳнат қилиш ва дам олиш режими — ишлаш билан дам олиш даврларини шундай алмаштириб туришни тақозо қи-ладики, унда кишининг ишлаш қобилияти юксак даражада, узок вақт сақланиб туради, демак унинг меҳнат самарадорлиги юқо-ри даражада бўлади.

Ватанимиздаги меҳнат физиологиясига доир тадқиқотлар ки-шининг меҳнат қилиш ва дам олиш режимига илмий асосда баҳо беришда меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларига асосланишнинг ўзи кифоя қилмаслигини кўрсатди. Меҳнат физиологлари киши-нинг меҳнат қилиш ва дам олиш режимини аниқлашда ишлаёт-ган киши организмнинг кундалик фаолият шароитига мослашши характерли билан қизиқиб қолдилар. Шунинг учун ҳам меҳнат режимига ишлаб чиқариш кўрсаткичлари асосида баҳо бериш билан бир қаторда ўша режимга физиологик нуқтан назардан баҳо бериш масаласини ҳам ишлаб чиқиш лозим.

Иш куни давомида киши иш қобилиятининг бир неча марта ўзгариб туриши меҳнат қилиш ва дам олиш режимларини физио-логик нуқтан назардан асослаб беришни тақозо этади.

Физиологлар одам иш қобилиятининг иш куні динамикасида икки ҳолатда ўзгариб туришини, яъни дастлаб ортиб бориши ва иш кунининг охирига келганда пасайиб қолишини ҳамда қуйидаги уч даврни:

а) дастлабки даврда эришилган юқори иш қобилиятининг барқарор сақланиб қолиши; б) дам олишдан кейин эришилган юқори иш қобилиятининг барқарор сақланиб туриши; в) чарчаш сабабли иш қобилиятининг пасайиш даврларини ўз ичига олишини аниқлаганлар.

Смена давомида иш қобилиятининг бундай икки хил ривожланиши — иш қобилиятининг дастлаб ортиши, сўнгра пасайиши бутун иш куні ичйда икки марта: сменанинг биринчи ярмида (тушликка қадар) ва иккинчи ярмида (тушликдан кейин) такрорланиши мумкин.

Шундай қилиб, фақат ишлаб чиқариш кўрсаткичларигагина эмас, балки физиологик ҳулосаларга ҳам асосланадиган режимларни рационал режимлар деб ҳисоблаш мумкин. Меҳнат қилиш ва дам олишнинг рационал, яъни физиологик жиҳатдан асослаб берилган режими ишловчиларнинг соғлигини сақлаш, меҳнат унумдорлиги юқори бўлган пайтларда уларнинг жисмоний ва маънавий кучларини ривожлантириш имконини бериши керак.

Рационал меҳнат қилиш ва дам олиш режимини тузиш пайтида сменада ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори кўрсаткичлари ҳисобланадиган меҳнатнинг юқори унумдорлигига эришишда маҳсулот бирлигини тайёрлашга сарфланадиган вақтга ҳамда браkning борлиги ёки йўқлигига, шунингдек иш куні давомида иш қобилиятининг юқори даражада бўлишига (иш қобилиятининг юқори даражаси танаффус вақтларида функционал кўрсаткичларини иш бошлангандан олдинги даражага яқин бўлган даражага қадар тиклаш билан характерланади); ишнинг илчил даврлари пайтида ва иш тугани биланоқ функционал кўрсаткичлар барқарор даражасининг мавжудлигига; иш қобилияти ҳамда меҳнат унумдорлиги юқори даражасининг тез ва самарали ҳосил қилинишига, бу даражани узоқ вақтгача сақлаб қолишига; ишлаб чиқаришда қаттиқ чарчанишнинг олдини олиш ҳамда унинг авж олиб кетишини чеклаб қўйишга эътибор берилади.

Иш куні динамикасида иш қобилиятининг юқори даражасини сақлаб туриш учун рационал меҳнат қилиш ва дам олиш режимида иш даврларини дам олиш ҳамда тушлик қилишга аниқ ажратилган танаффуслар билан тўғри алмаштириб туриш назарда тутилмоғи керак. Камида 30 минут давом этадиган тушлик танаффуслар, физиологларнинг фикрича, иш кунининг ўртасида берилгани маъқул. Бунда тушлик танаффус овқатланиш учун шароит яратиблина қолмасдан, иш қобилиятини тиклаш имконини ҳам беради. Физиологик жиҳатдан асослаб берилган регламентли танаффусларнинг узантирилиши муҳим аҳамиятга эга. Масалан, асабни анча зўриқтирадиган ишларда тез-тез, аммо қисқа-қисқа танаффус қилиб туриш самарали бўлади, мускул-

ларни қаттиқ зўриқтиришни талаб этадиган оғир ишларда унча тез-тез бўлмаса-да, узоқроқ давом этадиган танаффуслар қилиш яхши натижа беради.

Меҳнат қилиш ва дам олиш режимини илмий жиҳатдан асослаб бериш учун меҳнат жараёнида организмда юзага келадиган физиологик ўзгаришларни ва юрак-қон томирлари системасининг функционал ҳолатини ўрганиш, томир уриши ҳамда артерия қон босимини аниқлаш; кўриш ва эшитиш реакциясининг сирдан билинмайдиган даврини аниқлашни ўз ичига оладиган нерв системасининг функционал ҳолатини, мускул кучлари ҳамда статик чидамликни, ҳаракатларининг уйғунлашуви ва барқарорлигини, нафас олиш системасининг функционал ҳолатини тадқиқ қилиш керак.

Ишлаб чиқаришда меҳнат қилиш режимини ўрганиш учун физиологик тадқиқотлар ўтказилади. Бунда маълум миқдордаги бир гуруҳ ишчилар 3—5 кун давомида бир хил шароитда, бир вақтнинг ўзида текширилади.

Бир иш сменаси, бир иш ҳафтаси ичида одамнинг иш қобилияти анча ўзгаради. Бу ҳол иш сменаси ва ҳафтасининг ҳар хил соатларида қилинадиган битта ишнинг ўзи келтириб чиқарадиган физиологик ўзгаришларининг ифодаланишида ўз аксини топади. Шунинг учун иш сменаси, иш кuni давомида такрорланиб турадиган физиологик тадқиқотларни меҳнат қилиш ва дам олиш режимини ишлаб чиқариш шароитида ўрганишнинг энг тўғри методик усули деб ҳисоблаш лозим.

Тушлик танаффусдан олдин ва иш кунининг охирида барча физиологик кўрсаткичларни ўлчаш катта қизиқиш туғдиради.

Физиологик кўрсаткичларни ва уларнинг иш кuni динамикасидаги ўзгаришларини ўрганиш меҳнат жараёнидаги турли даврларнинг қанча давом этишини аниқлаб олиш ҳамда барқарор иш қобилияти ва иш қобилиятини тиклаш даврини ҳосил қилишга характеристика бериш имконини яратади.

Физиологик тадқиқотлар методикаси комплекс методика бўлиши лозим, яъни унда меҳнат фаолияти жараёнида организм турли функцияларининг зўриқиш даражасини аниқлаш билан бир қаторда меҳнат жараёнининг организмга кўрсатадиган таъсири ҳам таҳлил қилинмоғи керак. Бунинг учун ҳар хил касб эгаларининг саломатлиги касбга алоқадор касалликларинигина эмас, балки умумий касалликлар деб аталган касалликларни ҳам назарда тутган ҳолда уларнинг неча мартадан касал бўлганликлари, касалликларининг сифат структураси, қанчагача давом этганлиги жиҳатидан ўрганилади.

Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат шароитларини соғломлаштириш тадбирлари ишлаб чиқаришда кам чарчаб, меҳнат қилиш қобилиятини узоқ вақтгача сақлаб қолишга эришишга қаратилган.

Одамнинг иш қобилияти ҳамisha юқори даражада бўлавермайди. Иш кuni эндигина бошланган пайтда иш қобилияти унчалик юқори бўлмайди ва муайян иш ритмига кириб олиш учун маълум

вақт сарфлашни талаб этади. Бу ўзини ишга ҳозирлаш даври бўлиб, ярим соатга яқин давом этади. 2—2,5 соат мобайнида меҳнат унумдорлигининг юқори бўлиши қайд қилинган. Бу — жуда сермахсул вақт бўлиб, кундалик топшириқнинг энг масъулиятли қисми худди ана шу соатларда бажарилади.

2,5—3 соат давомида юқори унумдорлик билан ишлагандан кейин одам ўзининг бир оз чарчаганини ҳис этади, унда дам олиш истаги пайдо бўлади, меҳнат унумдорлиги пасая бошлайди. Тушлик танаффус вақтида иш қобилияти тикланади, аммо у куннинг биринчи ярмидаги даражага кўтарила олмайди ва одам тезроқ чарчайди.

Иш қобилиятини кўтаришда иш жойидаги микроклимдан тортиб «психологик иқлим»гача бўлган том маънодаги ишлаб чиқариш вазияти, яъни коллективдаги ўзаро муносабатлар катта роль ўйнайди. Меҳнат шароитини яхшилаш асосан икки йўл билан: ишлаб чиқариш муҳити шароитини яхшилаш ҳамда меҳнат қилиш ва дам олиш режимини рационализациялаш йўли билан олиб борилади.

2-§. Пахтачиликда меҳнат қилиш ва дам олиш режими

Ўзбекистон пахтакорлари пахтадан юқори ҳосил етиштириш учун курашиб, деярли йил бўйи тер тўкиб меҳнат қиладилар. Ёзда температура соя жойда 42—43° гача этади, қишда ҳаво намлиги ортиб, температура жуда пасайиб кетади. Республиканинг шимолӣ районларида совуқ 30° гача этади.

Ҳаво температураси кескин алмашиб турган шароитда кузги шудгор, суғориш шохобчасини тозалаш, шўр ерларни ювиш, экин олди тайёргарлик ишлари шамоллаш касалликларининг юзага келишига, кўпинча иш қобилиятининг йўқолишига сабаб бўлади.

Иш жойида бемалол ҳаракатлана олмаслик, шабада, машинанинг металл қисмларига баданининг тегиб туриши сабабли механизаторлар организмнинг совқотиши кучаяди. Шунинг учун механизаторларнинг кийим-кечаклари иссиқ бўлиши, бемалол ҳаракатланиш имконини берадиган бўлиши керак. Бунда қўлланилиши лозим бўлган энг рационал йўл—усти ёпиқ, иссиқ кабинада ишлашдир. Далада ишлайдиган кишилар пойабзал ва кийимларини қуришиб олиш имконини берадиган иссиқ биноларда дам олишлари керак. Сувчиларга резина этик берилиши лозим. Совуқ тушган пайтларда ишлайётган кишиларни иссиқ овқат билан таъминлаб туриш жуда муҳим.

Иш куни мобайнида 5—10 минутдан 2—3 марта танаффус қилган маъқул. Бундай танаффуслар пайтида ишлайётганларнинг ўзларидан тайёрланган жамоатчи инструкторлар раҳбарлигида ишлаб чиқариш гимнастика машқларининг унча мураккаб бўлмаган комплексини бажариш тавсия этилади.

Экиш вақтида об-ҳаво шароити анча қулай: ҳаво температураси юқори, намлик кам бўлади, аммо бу ерда бошқа факторлар таъсир қилади. Иш қисқа муддатларда олиб борилади, тракторчидан агрегатни тўғри олиб юриш учун бутун диққат-эътиборни ишга солиш талаб этилади, чунки бу пайтда йўл қўйилган озгина хато ҳам келгусида, айниқса квадрат уялаб экиш вақтида экинга ишлов беришни қийинлаштириб юбориши мумкин. Экиш пайтида (дориланган уруғлар билан ишлаш, бир йўла минерал ўғитлар ва гербицидларни тупроққа солиб кетиш) механизаторларнинг, айниқса уруғ сепувчиларнинг организми химиявий моддалар комплекси таъсирга берилувчан бўлади. Нафас олиш зонасида тўпланадиган чанг йўл қўйиладиган охириги санитария нормаларидан бир неча ўн мартача ошиб кетади. Уруғ сепувчи агрегатга уруғ ва ўғитлар ортиси пайтида вақт-вақти билан оғир юк кўтаришга (40 кг га қадар) дам ўтмай сеялканинг у бошидан-бу бошига бориб келиб туришга мажбур бўлади. Иш кунининг айрим пайтларида (уруғни ўзи кўтариб юриш вақтида) уруғ сепувчининг томир уриши минутига 120 га қадар тезлашиб кетадики, бу ҳол қилинаётган ишнинг анча оғирлигидан далолат беради.

Чигит ушиб чиққан пайтда уни культивация қилиш билан бирга қўлда ўташ, яғналаш, дориланган уруғларни қўшимча тарзда экиш ишлари ҳам олиб борилади. Оғирлиги 2—2,5 кг ли кетмон билан ишлаганда гавдани буккан ҳолда қилинадиган ҳаракатлар миқдори 1 минутда 50—60 га етади. Қилинадиган меҳнат оғир бўлиб, томир уриш минутига 120—125 гача етади, юрак ритмини тиклаш учун 8—10 минут ҳеч нарса қилмаслик талаб этилади.

Кун исган пайтларда механизаторларнинг меҳнат шароитлари айниқса ноқулай бўлади, чунки қуёш билан двигатель қиздириб юборадиган машинанинг металл қисмлари иссиқлик чиқарадиган қўшимча манбалар ҳисобланади. Бундан ташқари, ҳаво температураси ортганда бензиннинг буғланиши кучаяди, мойлаш материалларининг эриб кетиш қобилияти ортади, заҳар дорилар, шовқин ва тебранишнинг зарарли таъсири кучаяди. Қуруқ ерга ишлов бериш чангининг кўпайиб кетишига олиб боради.

Исиб кетишга қарши курашишнинг бир қанча усуллари бор. Бу усуллардан бири—меҳнат қилиш ва дам олишнинг рационал режимларини ишлаб чиқиш ҳамда жорий қилиш; бунда ишни сутканинг исбатан салқинроқ соатларига тақсимлаб чиқилади, кундуз кунининг анча узайганлиги бу вазифани бажаришни енгиллаштиради.

Июнь—август ойларида далада икки цикли иш кунини жорий этиш тавсия этилади. Бунда иш асосан эрталабки ва кечки соатларда бажарилади. Дам олинадиган ерга бориб келиш кўп вақт олмайдиган ва узоқ танаффус қилинган вақтда куч-қувватни яхшилаб тиклаб олиш учун шрат-шаронт яратилган жойдагина иш кунининг бундай тартибини жорий қилиш мумкин.

Июнь, июль, август ойларидаги олти кунлик иш ҳафтасида иш кунининг намунавий тартиби қуйидагича бўлиши мумкин:

I босқич. Иш	соат 7—00 дан 9—00 гача
Танаффуслар (иккинчи нонушта)	соат 9—00 дан 9—30 гача
Иш	соат 9—30 дан 12—00 гача
Танаффуслар	соат 12—00 дан 17—00 гача
II босқич. Иш	соат 17—дан 19—30 гача

Умуман иш кунин 7 соат давом этади.

Бундай кун тартиби хўжаликлар учун жуда қулай. Чунки дала унча узоқ бўлмаса, ишчилар ўз уйларида овқатланадилар, бинобарин, далада иссиқ овқат ташкил қилишга эҳтиёж қолмайди. Агар иш кунини вақтинча 10 соатга қадар узайтириш зарурати туғилса, кун тартибини қуйидагича қилиб белгилаб олиш мумкин:

I босқич. Иш	соат 6—30 дан 8—00 гача
Танаффуслар (нонушта)	соат 8—00 дан 8—30 гача
Иш	соат 8—30 дан 13—00 гача
II босқич. Иш	соат 16—00 дан 20—00 гача

Ортиқча ишланган соатлар камроқ зўриқиб ишланган даврлар ҳисобидан қопланмоғи керак.

Дам олиш учун қўшимча танаффуслар берилиши жуда муҳимдир. Бундай танаффуслар меҳнатнинг оғирлиги, зўриқтириши ва ишлаб чиқариш шароитига қараб 1—1,5 соат ишлангандан кейин бериб турилиши лозим. Агар шундай танаффуслар берилмаса, жуда тез чарчалади, меҳнат унумдорлиги тушиб кетади, кишилар зарур иш ритминини бузиб, тартибсиз дам оладилар. 7 соатлик иш кунини шароитида ишнинг биринчи босқичида икки мартадан ва иккинчи босқичида бир мартадан, 10 соатлик иш кунини шароитида эса ишнинг биринчи босқичида 3 мартадан ва иккинчи босқичида 2 мартадан танаффуслар берган маъқул.

Меҳнат қилиш ва дам олиш режими планлаштирилаётган вақтда хизматчиларнинг ҳамма категорияларининг ҳисобга олиш зарур. Масалан, сувчилар учун ишни икки сменада уюштириш самаралироқ бўлади. Хоразм областидаги Охунбобоев помли колхозда 7 сувчи учун ўзгарувчан иш графиги ишлаб чиқилган бўлиб, ҳар кунини улардан 4 таси 1-сменада, 2 таси 2-сменада ишлайди ва 1 таси дам олади. Меҳнат бу тарзда ташкил қилингани учун сугориш ишлари ҳам тўхтаб қолмайди, одамлар ҳам яхши дам оладилар.

Ҳосилнинг йиғиб-териб олиш—йилнинг энг қизғин палласи. Ҳаво температурасининг пасайиши туфайли бу вақтда ишлаб чиқариш шароити яхшиланади. Бироқ қисқа муддатлар, зўр бериб ортиқча ишлаш ишлаётган кишилар организмда ноқулай ўзгаришларни келтириб чиқариши мумкин. Тадқиқотлар шунини кўрсатдики, иш «кун чиққандан кун ботгунгача» давом этадиган

ҳосилни йиғиб-териб олишнинг энг долзарб пайтида механизаторлар кўпинча суткалаб далада қолиб кетадилар, ўша ерда бир неча соатгина дам оладилар. Бунда юрак ритми тезлашади, артериал босим бирмунча кўтарилади, гипертоник типдаги реакцияларга мойиллик кучаяди. Чарчай бошлаган пайтда ҳам ишни давом эттиривериш меҳнат унумдорлигини анча пасайтириб, баъзан 30—50 процентгача тушириб юборади. Йиғим-теримнинг қизғин суръати пахта териш машиналарини тинмай ишлатишни талаб этади, шунинг учун ишни икки сменада ташкил этган маъқул. Ҳаллани икки сменада йиғиб-териб олиш бўйича ўтказилган тажриба бир сменада «кун чиққандан кун ботгунгача» ишлагандагига қараганда агрегатда меҳнат унумдорлигини 70 процентгача ошириш мумкин эканлигини кўрсатмоқда.

Пахтани қўлда йиғиб-териб олиш—юк кўтариб, эгилиб юриш билан боғлиқ бўлган операция кўп меҳнат талаб қилади. Бу операция бел, елка мускулларини зўриқтириб юборади. Ҳар бир соат ишлагандан кейин дам олиш учун 10 минут танаффус қилган маълул. Бундай танаффуснинг 2—3 минутини мускул группаларини бўшаштириш учун қадди-қоматни ростлашга, қолган 7—8 минутни эса ўтирган ҳолатда дам олишга сарфлаш тавсия этилади.

Терилган пахтани топириладиган жойгача олиб боришни тўғри ташкил қилиш жуда муҳим. Чунки теримчилар вақтни тежаш мақсадида 30—35 кг гача бўлган пахтани бирдан тарозига олиб борадиларки, бунинг оқибатида кескин физиологик ўзгаришлар юз беради. Масалан, бундай қилинганда томир уриши минутага 150 мартагача тезлашиб кетади, нафас тикила бошлайди. Теримчи пахтани 800—1000 метр масофага кўтариб келтириш учун кунига 2 соатга қадар вақт сарфлаш мумкин. Агар бу вақт махсус ташувчилар, аравалар ва ҳоказолар ҳисобига тежаландиган бўлса, ҳар бир теримчи кўшимча тарзда 15—20 кг дан пахта териши мумкин.

3-§. Чорвачиликда меҳнат қилиш ва дам олиш режими

Кўнчилик совхоз ва колхозларда ишлаб чиқариш специфик шароитларга эга эканлиги натижасида чорвачилик билан шугулланувчи асосий хизматчиларнинг, биринчи навбатда, сут соғувчиларнинг иш вақти ҳамда дам олиш пайти нораціонал ташкил этилган. Масалан, умум томонидан қабул қилинган кун тартибига биноан, сут-товар фермаларида молларга қараш билан боғлиқ бўлган соғиш, овқатлантириш ва бошқариш турлари ўртасида вақтни нисбатан тенг ажратиш назарда тутилади. Молларнинг физиологик хусусиятлари шундай қилишни талаб этади. Кун тартибининг бузилиши маҳсулдорликнинг пасайишига, сут ҳосил бўлиш жараёнининг секинлашувига олиб боради. Баъзан кун тартибига риоя қилинмаслиги сабабли сигирларнинг сут безлари—елини яллиғланиб қолади.

Сигирларни суткасига уч марта соғиш кўпроқ тарқалган. Сигирлар уч марта соғилганда кўпинча соғувчиларнинг иш куни ёзда эрталаб соат 3—4 ларда бошланиб, кечқурун соат 10—11 ларда тугайди, қишда эса эрталаб соат 4—5 ларда бошланиб, кечқурун соат 8—9 ларда тугайди. Сут соғувчилар бутун иш куни давомида бир неча марта (одатда икки ёки уч марта) танаффус қиладилар, албатта, аммо кўпинча фермада суткасига 10—12 соатдан банд бўладилар, сигирларнинг болалаш пайтида эса фермада 14—15 соатлаб қолиб кетадилар.

Сигир соғиш, ем-хашак бериш, бинони тозалаш билан боғлиқ меҳнат талаб жараёнлар механизациялаштирилган хўжаликларда ҳам соғувчилар кўни билан 7 соат ишлашлари кераклигига қарамадан, кўпинча деярли кун бўйи фермада банд бўладилар. Уларнинг кўп вақтлари ферма билан уйга қатнашга кетади. Фермадан узоқда турадиган соғувчилар жуда қийналадилар. Чорвадорлар ўз вазифаларини бажариш учун кўпинча суткасига 3—4 марта ишхонага бориб келишга мажбур бўладилар. Меҳнатни бу тарзда ташкил қилиш одами фермага «михлаб» қўяди, ундан катта жисмоний куч сарфлашни талаб қилибгина қолмасдан, уни нормал дам олиш, билим олиш, болаларни тарбиялаш билан шуғулланиш имкониятидан маҳрум қилиб қўяди.

Иш кунининг тартибга солинмаганлиги меҳнат унумдорлигига салбий таъсир қиладди.

Бундай кун тартиби ёшлар учун жуда ноқулай бўлганлиги сабабли улар фермага бориб ишлашга унча қизиқмайдилар.

Меҳнатнинг қониқарсиз ташкил этилиши чорвачиликда кадрларнинг қўнимсизлигига сабабчи бўлади. Янги кадрларни чорвачилик фермаларига қандай қилиб мустаҳкам ўрнаштириш ва у ерларда ишлашга қандай тайёрлаш керак? Бу проблемани ҳал этишда меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш муҳим роль ўйнамоғи лозим, чунки унинг асосий вазифаларидан бири меҳнатнинг ижтимоий-нормал интенсивлигини таъминлашдир. Чорвачиликда одамнинг иш кучидан рационал фойдаланишигина эмас, балки ишдан ташқари вақтда ҳам бундай кучни тиклаш учун жуда қулай шарт-шароит яратиш имконини ҳам берадиган меҳнат билан дам олишни тўғри алмаштириб туриш жуда муҳим. Бу вазифаларни ҳал этиш учун қуйидагича иш қилинмоғи керак:

1. Иш куни ва смена ичида дам олиш режимини илмий жиҳатдан асослаб бериш ҳамда жорий қилиш керак. Одам организмининг нормал ишлаши учун шароит яратиб берадиган иш куни режимини рационал режим деб ҳисоблаш мумкин. Иш кунини жуда эрта (эрталаб соат 3—4 ларда) бошдан одам организмининг физиологик эҳтиёжлари нуқтан назаридан самарали бўлмайди.

Бутун смена давомида меҳнат қилиш ва дам олиш режими одамнинг меҳнат фаолиятини дам олиш ҳамда тупилик қилишга аниқ ажратилган танаффуслар билан рационал тарзда алмаштириб туриш асосига қурилмоғи керак. Одамнинг иш қобилияти

ҳамиша бир хил бўлиб турмайди. Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, ишнинг дастлабки икки соати мобайнида меҳнат унумдорлиги ортиб боради, сўнгра тахминан бир ярим соат ичида бир хил бўлиб туриб, ундан кейин—иш кунининг ўрталарига борганда аста-секин пасая бошлайди. Тушлик танаффусдан кейин иш қобилияти яна ортади-ю, куннинг биринчи ярмидаги даражага кўтарила олмайди, сўнгра эса яна пасая бошлайди.

2. Чорвачилик фермаларида иш кунининг нормал давом этиш режимини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш керак.

Бу жиҳатдан мамлакатнинг кўпчилиги илғор хўжаликларида қилинаётгани сингари чорвачиликда ҳам икки сменали ишга ўтиш гоят муҳим аҳамиятга эга.

3. Ҳафталик режимни, чунончи, беш кунлик иш ҳафтаси режимини, шунингдек бир йиллик меҳнат ва дам олиш режимини рационал ишлаб чиқиш керак.

Тўғри меҳнат қилиш ва дам олиш режимларини жорий қилиш физиологик, иқтисодий ҳамда социал талабларга жавоб бериши лозим, яъни одамнинг саломатлигини мустаҳкамлаши, нормал иш қобилиятини сақлаб қолишга, малака ҳосил қилиш ва уни ўстиришга ёрдам бериши, нормал технологик жараёнини таъминлаши, мураккаб қишлоқ хўжалик техникаси ва ҳоказолардан максимал даражада фойдаланиш имконини яратиши лозим.

Бунда меҳнат жараёнини айрим операцияларга тақсимлаб чиқиш, жисмоний ва нерв-психик зўриқиш ўртасида керакли мослашув бўлишига риоя қилиб, фойдали иш ҳаракатлари ҳамда дам олиш микротанаффусларни бирга қўйиш, меҳнат қилиш ва дам олишнинг энг яхши тартибига риоя қилиш керак. Одатда иш кунининг бошланғичида ва охирида, яъни кўпроқ чарчалган пайтда меҳнат суръати иш қобилияти жуда ортиб кетган вақтдагига қараганда пастроқ бўлади. Катта ёшдаги одамларнинг (сигирларни қўлда соғувчиларнинг) энг кўп ҳаракатлари қуйидагича бўлади, бир секунд ичида бармоқлари 6 марта, қафтлари 3 марта, қўллари 30 марта, оёқлари 45 марта, бутун гавдаси 30 марта ҳаракатга келади.

Иш кунини мобайнида дам олишнинг қанча давом этиши, унинг формаси ва тақсими иш сменаси давомидо одам иш қобилиятининг физиологик қонуниятларини белгилаб берадиган меҳнатнинг оғирлиги ва зўриқтиришининг ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш нормал овқатланиш ва бунинг учун яхши шароит яратиш билан ҳам боғлиқдир. Турар жойдан узоқроқдаги фермаларда хизматчиларга бир маҳал иссиқ овқат ташкил қилиш, чорвадорларга тушлик танаффусдан яхши фойдаланиш, кўнгилдагидек дам олиш имконини яратиб бериш зарур. Тушлик танаффусга ҳамиша бир вақтда—иш кунининг ўрталарида чиқиш одатда жуда яхши натижа беради. Тушлик танаффус 45—60 минут давом этиши: гигиена тадбирларига (ювиниш, душга тушиш, кийимларни алмаштириб олиш ва ҳока-

золарга) 5—10 минут, овқатланишга 20—30 минут, овқатланилгандан сўнг дам олишга 10—20 минут сарфланиши керак.

Меҳнат қилиш ва дам олишнинг суткалик режимини рационал ташкил этиш юқори иш қобилиятини ҳамда организмнинг нормал ишлашини таъминлаш учун гоёат муҳим аҳамиятга эга. Бунда тўлиқ иш кунин суткасига саккиз соатдан ошмаслигини, ҳар бир сменада ҳам бир хил дам берилишини, суткасига камида 7—8 соат ухланишини, ишнинг маҳаллий вақт билан эрта деганда соат олтида бошлаб, кечин билан соат 21 да тамомлаш керак.

Чорвачилик фермаларида меҳнат қилиш ва дам олиш режими жуда хилма-хилдир.

Чорвадорлар учун энг қулай иш режими икки сменали ишдир. Ҳозир мамлакатимиз колхоз ва совхозларида фермаларда меҳнатни икки сменали қилиб кенг жорий этиш учун ҳамма шарт-шароитлар мавжуддир.

Бироқ икки сменали иш режимини муваффақиятли амалга ошириш учун чорвадорларнинг (соғувчилар, бузоқ боқувчилар, чўчқа боқувчилар, паррандабоқарлар ва ҳоказоларнинг) моллар гуруҳларига иккитадан бўлиб биргаликда қараш учун ихтиёрий розиликлари бўлиши зарур. Ихтиёрий равишда биргаликда ишлаш—муваффақият қозонишнинг энг ишончли гаровидир. Масалан, Тошкент областининг Чиноз районидаги «Чиноз» совхозининг сут-товар фермасида ҳар икки ходим шундай танлаб олиндики, бунда ёш соғувчи тажрибалироқ соғувчи билан бирга ишлайдиган бўлди.

Чорвачилик фермаларида меҳнат талаб жараёнларни механизациялаш муҳим аҳамиятга эга. Масалан, сут-товар фермаларининг икки сменали ишга ўтказиш учун жуда бўлмаганда соғини ва сугориш ишлари механизациялаштирилган бўлиши керак. Механизациялаш даражаси қанчалик юқори бўлса, икки сменали иш шунчалик самарали бўлади.

Чиноз районидаги «Чиноз» совхозининг чорвачилик фермаларида икки сменали ишнинг жорий этилганига бир пача йилдан ошди. Бу ҳўжаликда сут-товар фермаси ходимларини икки сменали режимга ўтказишда алоҳида қийинчиликлар пайдо бўлган эди. Икки сменали кун тартибини жорий этишда соғувчилар меҳнатини енгиллаштириш, уларнинг иш кунини тартибга солиш вазифаси илгари сурилган эди. Шунинг учун иш жараёнини механизациялаш даражаси илгариги ҳолатида бўлгани ҳолда янги кун тартибига ўтиш пайтида чорвадорлар сонини 15—20 процент кўпайтирилди. Винобарин, ҳар бир ходимга моллар туёғини кўпайтириш ва маҳсулот етиштириш лағрузкаси бирмунча пасайди.

Аммо замон бу зарарларнинг ортиғи билан қопланишини кўрсатди. Энди соғувчилар сутканинг асосий қисмида илгаригидек фақат ферманинг ўзида қолиб кетмай, нормал дам олиш ва ўқиш имконига эга бўладилар. Бу, кадрларнинг қўнимсизлигига барҳам берди, ёшлар фермага ишлаш учун келадиган бўлиб қол-

Сут соғувчиларнинг намунавий кун тартиби

Иш операцияларининг мазмуни	Ишнинг бошланиши (соат/мин)	Ишнинг тугаши (соат/мин)	Ишнинг қанча давом этиши (соат/мин)
1	2	3	4
Сигирлар уч марта соғиладиган икки смена- ли иш			
Биринчи вариант			
(Сигирларни кундузи биринчи ва иккинчи смена биргаликда соғади)			
<i>Биринчи смена</i>			
Сигирларга ем-хашак бериш, уларни соғиш, аппаратларни ювиш, моллар, охурлар ва би- вонг тозалаш	5—00 10—30	10—30 11—30	5—30 1—00
Танаффус	11—30	12—42	1—12
Сигирларга ем-хашак бериш			
Соғиш аппаратларини ювиш, соғиш			
Биринчи смена иш қуралини охири	12—42	14—12	13—30
Сменанинг қанча давом этиши	—	—	9—12
<i>Иккинчи смена</i>			
Сигирларни яйловга ҳайдаш, иш жойини, йўлларни тозалаш, тўшамаларни алмаштириш	14—12 16—12	16—12 17—12	2—00 1—00
Танаффус			
Сигирларни боғлаб қўйиб, уларга ем-хашак бериш, соғиш аппаратлари ва идишларни ювиш, молларга кечаси бериладиган ем-хашак- ни тайёрлаш ва молларнинг ўзини кечаси мол боқадиган хизматчига топшириш	17—12	21—54	4—42
Сменанинг қанча давом этиши	—	—	8—12
Иккинчи вариант			
(Сигирларни биринчи смена эрталаб, иккин- чи смена кундузи ва кечқурун соғади)			
<i>Биринчи смена</i>			
Сигирларга ем-хашак бериш, уларни соғиш, идишлар ва аппаратларни ювиш, сигирларни тозалаш, иккинчи марта ем-хашак бериш, си- гирларни яйловга ҳайдаш	5—00 11—30	11—30 12—30	6—30 1—00
Танаффус			
Сигирларни боғлаб қўйиб, уларга шпрдор ем-хашак бериш, молларни бошқа сменага топшириш	12—30	14—12	1—42
Сменанинг қанча давом этиши	—	—	8—12
<i>Иккинчи смена</i>			
Ишга келиб, биринчи сменадан сигирларни қабул қилиб олиш, иккинчи марта соғиш, идишлар ва аппаратларни ювиб, сигирларни тозалаш	13—50	18—00	4—10

1	2	3	4
Танаффус	18—00	19—00	1—00
Концентратлар олиш, молларга ем-хашак бериш, учинчи марта соғиш, аппаратлар ва лдчиларни ювиш, молларга кечасилик дағал ем-хашак бериш, уларни молбоқарга топшириш	19—00	23—02	4—02
Сменанинг қанча давом этиши	—	—	8—12

2-жадвал

Уч сменали ишда молбоқарлар учун намунавий
кун тартиби (соат/минут)

Кўрсаткичлар	I смена	II смена	III смена
1	2	3	4
Биринчи вариант (беш кунлик иш ҳафтасида)			
Ишнинг бошланиши	6—00	14—00	22—00
Ишнинг тугаши	15—12	23—12	7—12
Тушлик танаффус	1—00	1—00	1—00
Иш кунининг қанча давом этиши	—	—	8—12
Иккинчи вариант (олти кунлик иш ҳафтасида)			
Ишнинг бошланиши	6—00	14—00	22—00
Ишнинг тугаши	15—42	23—42	6—12
Тушлик танаффус	1—00	1—00	1—00
Иш кунининг қанча давом этиши	—	—	7—12

дилар. Қолхозда сигирлар сони икки барабардан зиёдроқ кўпайганлигига қарамасдан, хўжаликда соғувчиларнинг етишмаётганлиги сира сезилмас эди. Фермада иш аллақачонлар пухта ишлаб чиқилган кун тартиби асосида олиб борилар, бу кун тартиби молларни молхонада боқиб даврида ҳам, яйловда боқиб пайтида ҳам унча ўзгармас эди.

Агар икки сменали ишга ўтишнинг дастлабки даврида меҳнат унумдорлиги бирмунча пасайган бўлса, янги метод тўла ўзлаштирилганидан ва иш жойлари қайта жиҳозланганидан кейин ферма ходимларининг нарузкаси кўпайди.

**Меҳнатни икки даврли қилиб ташкил қилишда сут-товар
фермаси ходимларининг намунавий кун тартиби**

Иш операциялари	Ишнинг бошлани- ши (соат/ мин)	Ишнинг тугани (соат/мин)	Ишнинг қанча да- вом этиши (соат/мин)
1	2	3	4
Молларни молхонада боқиб даврда			
Сут соғувчилар учун			
Эрталабки соғиш	5—00	7—00	2—00
Молларни тозалаш	7—00	7—30	0—30
Тапаффус	7—30	8—00	0—30
Маҳсулдор ва янги туққан ситирларни соғиш	8—00	8—30	0—30
Аппаратларни йиғиб олиш ва ювиш	8—30	9—00	0—30
Тапаффус	9—00	17—00	8—00
Ситирларни бойлаб қўйиш	17—00	17—30	0—30
Кечки соғиш	17—30	19—30	2—00
Тапаффус	19—30	20—00	0—30
Маҳсулдор ва янги туққан ситирларни соғиш	20—00	20—30	0—30
Аппаратларни йиғиб олиш ва ювиш	20—30	21—00	0—30
Икки циклда ишнинг қанча давом этиши		7 соат	
Молбоқарлар учун			
Биринчи смена	5—00	13—00	8—00
Иккинчи смена	13—00	21—00	8—00
Учинчи смена	21—00	5—00	8—00
Ем-хашак берувчилар учун			
Эрталаб ем-хашак бериш	5—00	7—30	8—00
Кундузи ем-хашак бериш	13—00	14—30	1—30
Кечкурун ем-хашак бериш	17—30	20—30	3—00
Ишнинг қанча давом этиши		7 соат	
Молларни яйловда боқиб даврида Сут соғув- чилар учун			
Эрталабки соғиш	6—00	8—00	2—00
Молларни тозалаш	8—00	8—30	0—30
Тапаффус	8—30	9—00	0—30
Маҳсулдор ва янги туққан ситирларни соғиш	9—00	9—30	0—30
Аппаратларни йиғиб олиш ва ювиш	9—30	10—00	0—30
Тапаффус	10—00	18—00	8—00
Молларни бойлаб қўйиш	18—00	18—30	0—30
Ситирларни соғиш	18—30	20—30	2—00
Тапаффус	20—30	21—00	0—30
Маҳсулдор ва янги туққан ситирларни соғиш	21—00	21—30	0—30
Идишларни йиғиб олиш ва ювиш	21—30	22—00	0—30
Икки циклни қанча давом этиши		7 соат	
Молбоқарлар учун			
Биринчи смена	5—00	18—00	18—00
Иккинчи смена	18—00	5—00	11—00
Ем-хашак берувчилар учун			
Биринчи марта ем-хашак бериш	6—00	9—30	3—30
Иккинчи марта ем-хашак бериш	18—00	21—30	3—30

Чорвачилик фермалари ишчиларининг икки кун дам олинадиган
беш кунлик иш ҳафтасига ўтган пайтдаги ишга чиқиш
графиғи (звено етти кишидан иборат)

Ходимлар категорияси	Ду- шанба	Се- шанба	Чор- шанба	Пай- шанба	Жума	Шанба	Як- шанба
1-асосий	ИК	ИК	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК
2-асосий	ИК	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК
3-асосий	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК
3-асосий	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК	ИК
5-асосий	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК	ИК	ИК
1-алмашинувчи	ИК	ДК	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК
2-алмашинувчи	ДК	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК	ИК

Э с л а т м а: ДК— дам олиш куни, ИК— иш куни.

Молбоқарларнинг меҳнат режими молбоқарларнинг намунавий кун тартиби жадвалида келтирилган график асосида уч сменада ташкил қилинади.

Сут-товар фермаларида икки даврли кун тартиби кенг қўлла-шилмоқда. Меҳнатни ташкил қилишнинг бу методи одатдаги ишдан прогрессив бўлиб, икки сменали ишга ўтиш методи сифатида харак-терланади. Икки даврли иш бир сменали кун тартибидан шу билан фарқ қиладики, унда сут соғувчиларнинг асосий иш операциялари эрталабки соатларда бажарилиб, кундузги танаффуслар анча узаяди, соғувчилар уй-рўзгор ишларига, болалари ва ҳоказоларга кўпроқ эътибор бериш имконига эга бўладилар. Икки даврли иш икки сме-нали ишдан шу билан фарқ қиладики, унда эрталабки ишларни қайси соғувчилар бажарган бўлса, кечки ишларни ҳам ўшаларнинг ўзалари қиладилар. Юқорида келтирилган 3-жадвалда сут-товар фермаларида меҳнатни икки даврли режимда уюштириш жуда рационал метод эканлиги яққол кўриниб турибди.

«Чипоз» совхозда кадрлар масаласининг узил-кесил ҳал этил-ганлиги меҳнатни икки сменада ташкил қилишнинг асосий ижобий самарасидир. Бу совхознинг икки сменали иш жорий этилган фер-маларида чорвадорларнинг, биринчи навбатда сут соғувчиларнинг иш куни анча тартибга тушиб суткасига етти соатдан ошмайдиган бўлиб қолди, кадрларнинг қўнимсизлигига барҳам берилди, ёшлар ишлаш учун фермаларга кела бошладилар, ходимларнинг интизоми яхшиланиб, тошпириладиган иш учун масъулияти ортиди, механизация воситаларидан самаралироқ фойдаланиладиган бўлибди, мол-ларга қараш яхшиланиб, уларнинг маҳсулдорлиги ва меҳнат унум-дорлиги ортиди.

Икки сменали ишга ўтказишга ҳали тайёрланмаган фермаларда икки даврли иш кунини ташкил қилиш мумкин. Шуни унутмаслик керакки, икки даврли иш куни саккиз соатдан узоққа чўзилмасли-ги лозим. Ҳафталик меҳнат қилиш ва дам олиш режимини ишлаб

чиқётган пайтда ўша бир ҳафта ичида иш қобилиятининг ўзгарини қонуниятларини ҳисобга олиш керак.

Ҳар ҳафтада меҳнат қилиш ва дам олишни бир-бири билан алмаштиришда ҳафтадаги иш кунининг беш кундан ошмаслигини пазарда тутиш керак. Чунки ҳафтанинг сўнгги кунларида иш унча унумли бўлмайди, бинобарин, ходимлар ҳафтада икки кун дам олишлари лозим. Дам олиш кунлари оралатмасдан бир йўла берилгани маъқул. Шундай қилинганда беш кун давомида унча чарчамасдан ишнинг давом эттириш имконини берадиган меҳнатнинг кўнгилдагидек бажарилиши ва жуда самарадор бўлишига эришилади. Сменаларда ишчиларнинг навбатма-навбат ишлашларига эришиш ҳам жуда муҳим. Бир ходимнинг ҳафталик иш вақти 41 соатдан ошмаслиги керак.

Ишга чиқиш графикларини тузиш чорвачилик фермалари ходимларини ҳафтада икки кун дам олинадиган беш кунлик ишга ўтказиш билан боғлиқ масъул тадбирлардан биридир. График тузаётганда конкрет шароитлар учун рационалроқ кун тартибини ишлаб чиқиш ҳамда муайян коллективнинг меҳнат қилиш ва дам олишни бир-бири билан тўғри алмаштириши учун мосроқ келадиган алмаштиришни аниқлаб бериш лозим. Бунда иш ҳафтасининг иш соатлари белгилаб берилган қонунларга риоя қилиш даркор. Ҳар бир ходимга, одатда, узлуксиз беш кун ишлаганидан сўнг икки кун дам берилиши керак.

Барча ишчи гуруҳларида цикл (ҳафта, ой ва шунинг сингарилар) учун дам олиш кунларининг ҳамда ишлаб берилган соатларнинг миқдори бир хил бўлиши лозим. Иш тўхтаб-тўхтаб бажариладиган ишлаб чиқариш цикли ходимлари учун (масалан, ремонт устахоналари, ёрдамчи корхоналар ва ҳоказолар учун) графиклар тузаётганда бу талабларни амалга ошириш қийин эмас. Бу ходимлар беш кун узлуксиз ишлаганларидан кейин, одатда, шанба ва якшанба кунлари бир йўла икки кун дам оладилар.

Узлуксиз технологик жараёнлар билан боғлиқ ишлаб чиқаришда (чорвачилик, сут заводи ва ҳоказоларда) ҳамма ходимларга айни бир вақтнинг ўзida умумий тарзда дам бериб бўлмайди. Шу сабабли бу ўринда ўзгарувчан (узлуксиз) график тузишга тўғри келади. Гурӯҳга бешта асосий ишчи ва иккита алмаштирувчи ишчи киради. Бир ҳафталик циклда ҳар бир киши беш кун ишлайди ва икки кун дам олади. Бу график жуда қулай, тузини учун осон бўлиб, уш чорвачиликда ҳам, узлуксиз циклда ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларида ҳам қўлланиши мумкин. Бироқ кўпинча ишчилар жуда бўлмаганда ҳар ойда бир марта шанба ва якшанба кунлари дам берилишини талаб қиладилар. Бу график асосида иш тўтилса, етти ишчидан фақат иккитасигина шундай имкониятга эга бўлади. Бинобарин, ишчи гуруҳлари ўртасида меҳнат қилиш ва дам олишни шундай алмаштириш керакки, у ишчиларнинг етакларини қондирин имконини берсин ва рационал графикка қўйиладиган талабларни бузмасин. Шунинг учун, чорвачиликнинг қайси тармоғи эканлигидан қатъи назар, меҳнат қилиш ва дам олиш кун-

ларини қуйидаги тартибда бир-бири билан алмаштириш яхши натижа беради: ферманинг ҳар бир ходими келаси ҳафтада рўйхат бўйича ўзидан кейин турган ходимнинг графиги асосида ишлайди, рўйхатнинг охиридаги ходим бундан истисно бўлиб, у биринчи ходимнинг графиги бўйича ишлайди. Бунда ҳар гал звено олдинги ҳафтада қайси график асосида ишлаган бўлса, ўша график асос қилиб олинади. Етти кишидан иборат группа учун мана шу принцип асосида график тузиш мақсадга мувофиқ бўлиб, унда бундай гурӯппада бутун циклининг етти ҳафтадан кейин тугаши, сўнгра саккизинчи ҳафтадан бошлаб яна биринчи ҳафтадаги каби такрорланишини кўрсатиш мумкин.

Олти, беш, тўрт ва уч кишидан иборат группалар учун ишлаш ҳамда дам олиш графиклари ҳам шу принцип асосида тузилади. Келаси ҳафтада ишлаш ва дам олиш кунларини алмаштириш ҳам етти кишилик группаларникидек бўлиб қолаверади. Ҳамма ҳолларда биринчи ҳафта графигини тўғри тузишга алоҳида эътибор бериш лозим.

5-жадвалда шу нарса кўриниб турибдики, олти кишидан иборат группада ҳафтада тўрт киши беш кундан ишлайди ва икки киши дам олади, дастлабки икки кунда эса беш киши ишлайди, бир киши дам олади. Иш ҳажмини (нагрузкани) кунлар бўйича ўзгартириб бўлмайдиган ишлаб чиқаришлар (масалан, чорвачилик) шароитида бундай группада ҳар кун беш киши ишлаши керак.

Бинобарин, душанба ва сешанба кунларида бу группанинг икки ходимига бошқа иш қилдириш зарур. Беш кишидан иборат группада ҳафтанинг тўрт кунда тўрт киши ишлаб, бир киши дам олади, қолган уч кун мобайнида эса икки кишига бирдан дам бериш талаб этилади. Демак, бу группага уч кунга учта алмаштирувчи ходим керак бўлиб, агар ҳўжаликда олти кишилик группа мавжуд бўлса, алмаштирувчи ходимларнинг иккитасини бўш кунларида ўша группадан олиш мумкин.

Иккита группани, масалан, ихтисоси жиҳатида бир-бирига яқин бўлган ишловчиларнинг (соғувчилар ҳамда бузоқ боқувчиларнинг ем-хашак берувчилар, молбоқарлар ва бошқаларнинг) тўрттаси ва учтасидан ёки бештаси ва иккитасидан иборат группаларни бирлаштириш зарурати туғилган шароитларда бу группалар учун етти ишловчининг ўз ичига оладиган битта график тузиш мақсадга мувофиқроқдир.

Бўлинмада мана шундай битта группа ёки ихтисоси жиҳатидан бир-биридан ажралиб турадиган бир қанча группа бўлган ҳолларда эҳтимол, графикни бу группалар ишчилари шанба ва якшанба ёки якшанба ҳамда душанба кунлари дам оладиган қилиб тузишга тўғри келар.

Бошқа группа билан бирлаштириш назарда тутилмайдиган группанинг икки кишисига дам бериш графигини мана бундай қилиб: бир ишчи жума ва шанба кунлари, иккинчиси якшанба ва душанба кунлар дам оладиган қилиб тузиш, эҳтимол, яхши натижа беради.

Ҳафтада беш кун ишлаб, икки кун дам оладиган чорвачилик
фермалари ишчилари меҳнат қилиши ва дам олишининг ўзгарувчан графиги
(олти кншидан тузилган звено)

Ҳафталар	Кунлар	Ишчилар					
		1-си	2-си	3-си	4-си	5-си	6-си
1	2	3	4	5	6	7	8
Биринчи	Душанба	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК	ИК
	Сешанба	ИК	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК
	Чоршанба	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК
	Пайшанба	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК
	Ҷума	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК	ИК
Иккинчи	Шанба	ИК	ДК	ДК	ИК	ИК	ИК
	Якшанба	ДК	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК
	Душанба	ИК	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК
	Сешанба	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК
	Чоршанба	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК
Учинчи	Пайшанба	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК	ИК
	Ҷума	ИК	ДК	ДК	ИК	ИК	ИК
	Шанба	ДК	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК
	Якшанба	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК	ИК
	Душанба	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК	ИК
Тўртинчи	Сешанба	ИК	ИК	ИК	ДК	ИК	ИК
	Чоршанба	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК	ИК
	Пайшанба	ДК	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК
	Ҷума	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК
	Шанба	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК
Бешинчи	Якшанба	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК
	Душанба	ИК	ИК	ДК	ИК	ИК	ИК
	Сешанба	ИК	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК
	Чоршанба	ДК	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК
	Пайшанба	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК
Олтинчи	Ҷума	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК
	Шанба	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК
	Якшанба	ИК	ИК	ИК	ДК	ИК	ИК
	Душанба	ИК	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК
	Сешанба	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК	ИК
	Чоршанба	ДК	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК
	Пайшанба	ИК	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК
	Ҷума	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК
	Шанба	ИК	ИК	ИК	ДК	ДК	ИК
	Якшанба	ИК	ДК	ДК	ИК	ИК	ИК

Еттидан кўпроқ кишини ўз ичига оладиган гуруҳлар учун ҳафтада беш кун ишлаб, икки кун дам олинадиган меҳнат қилиш ҳамда дам олишнинг узлуксиз графиклари мавжуд икки, уч ва ҳоказо графикларни тегишли тарзда бирлаштириш йўли билан тузилади. Масалан, 19 кишига график тузиш учун еттита ходимга иккита график, бешта ходимга битта график ва ҳоказо олинади. Бу методнинг қўлланилиши меҳнат қонуналарининг талабларига ва социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши амалиётига тўлиқ жавоб берадиган меҳнат қилиш ҳамда дам олиш графиклари тузишни осонлаштиради.

Мутахассислар чорвачилик фермаларини икки сменали ишга ўтказишда молларни қимларга бирктиб қўйишнинг нормаларини, меҳнат сарфини, иш кунни хронометражини жорий қилишни яхшилаб ўрганишлари керак.

Уч марта соғиш усули қўлланилганда соғувчиларнинг икки сменаси орасидаги ишни қандай тақсимлаш кераклиги ҳақида ҳар хил фикрлар бор. Кундузи сигирларни қайси смена—эрталаб-ки смена соғиши керакми ёки кечқурунги смена соғиши керакми?—деган савол тузилади.

Кўичилик, сигирларни иккинчи (кундузги) соғиш билан ҳар иккала сменанинг соғувчилари биргаликда шуғулланишлари керак, деган хулосага келган. Шундай қилиш туфайли кундузги соғишга вақт камроқ сарфланади, сигирларни бир сменада иккинчисига ўтказиш уюшганроқ ҳолда ўтади, соғувчилар моллар хатти-ҳаракатининг бирор хусусияти, молларга ем-хашак бериш тўғрисида гаплашиб олиш имконига эга бўладилар. Тажриба бундай «эстафета»нинг фойдали ва самарали эканлигини кўрсатмоқда.

Чўчқа боқиш фермаларида меҳнат қилиш ва дам олиш режимларининг тартибга солиниши яхши натижа берди. Бу жиҳатдан Тошкент областидаги «Сергели» чўчқачилик совхозининг фермаларидаги меҳнатни икки сменада ташкил қилишни жорий этиш тажрибаси диққатга сазовордир. Ургочи моллар фермаларида ишни икки сменали қилиб ташкил этиш пайтида она чўчқалар ва чўчқачалар иккита чўчқа боқувчига бирктиб қўйилиб, улар ўзларига бирктирилган она чўчқалар ва чўчқачаларга қарайдилар, чўчқаларни яхшироқ семиртириш билан шуғулланиладилар.

Икки сменали ишда молхоналарни тозалашга, молларга ем-хашак бериш ва ёрдамчи ишларни (чўчқаларни чўчқахонадан чиқариш ва киритиш, станокма-станок тақсимлаб чиқиш, гуруҳлар ичида навларга ажратиш, оҳак ҳамда бошқа юкларни иш жойига олиб бориш ва ҳоказо ишларни) бажаришга сарфланадиган вақт бир сменали ишга қараганда анча қисқаради.

Асосий иш вақти (фақат иш пайти) меҳнатни бир сменали қилиб ташкил этганда умумий иш кунининг 51,9—65% ини ташкил қилган бўлса, икки сменада у —83,5—89,5 процентгачани ташкил этган.

Бу икки сменали кун тартибининг биринчи навбатда вақтни унумсиз сарфлашни қисқартириш имконини яратилидан далolat беради. Икки сменали ишда ферма мудирлари ва бригадирларининг шунингдек мутахассис зоотехниклар ҳамда ветеринария ходимларининг роли ортади. Бу соҳада тўплаган тажриба чорвачиликда меҳнатни ташкил қилишнинг бу формаси келажаги порлоқ форма эканлигини кўрсатмоқда.

6-жадвал

Қиш пайтида она чўчқалар билан чўчқачаларга қарашнинг кун тартиби

Қилинадиган ишлар	Ишнинг бошланиши соат/мин	Ишнинг тугалиши соат/мин	Қанча давом этиши соат/мин
<i>Биринчи смена</i>			
Она чўчқалар ва чўчқачаларни қабул қилиб олиш, она чўчқаларни йилонга чиқариш, уларга озуқа хашак бериш, чўчқачаларга озуқа ва сув бериш, станокларни тозалаш	5—30	8—30	3—00
Чўчқахоналарни йиғиштириш, тўшамаларни алмаштириб, ядишларни ювиш	8—30	10—30	2—00
Танаффус	10—30	11—30	1—00
Озуқа, ем-хашак бериладиган бўлимларни тозалаш, чўчқачаларни озиқлантириш, уларга сувиқ ачитқилар динириш, она чўчқалар ва чўчқачаларни иккинчи смената тонинириш	11—30	13—30	2—00
<i>Иккинчи смена</i>			
Озуқа ем-хашак бериладиган бўлимларни тозалаш, чўчқачаларга озуқа бериш	13—30	15—00	1—30
Она чўчқалар билан чўчқачаларга озуқа бериш учун хона ва инвентарни тайёрлаш, она чўчқаларни йилонга кўйиб юбориш	15—00	18—00	3—00
Танаффус	18—00	18—30	0—30
Она чўчқалар ва чўчқачаларга озуқа бериш, озуқа бериладиган бўлимларни ҳамда бошқа биноларни тозалаш, она чўчқалар ва чўчқачаларни туниги чўчқабонларга тонинириш	18—30	21—00	2—30

4-§. Қоракўлчиликда меҳнат қилиш ва дам олиш режими

Халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларида амалга оширилган фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқариш ҳамда меҳнатнинг илмий асосда ташкил этилишининг жорий қилини — маҳсулот ишлаб чиқаришнинг кўнайитириш ва меҳнат унумдорлигини оширишнинг зарур шартидир.

Қишлоқ хўжалигининг янада ривожлантириш вазифаларини муваффақиятли ҳал этиш учун ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил

қилишни такомиллаштиришга жиддий эътибор бериш зарур, чунки ҳатто энг яхши техникани жорий этиш ҳам меҳнатни янги, янча такомиллашган формада ташкил қилишга ўтиш билан бирга олиб борилмаса, кутилган натижаларга эришиб бўлмайди. Ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг техника эришган даражадан орқада қолиб кетишининг ўзи—меҳнат унумдорлигининг ўсишини тўхтатиб қўядиган ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини пасайтириб юборадиган сабаблардан биридир.

Бу ҳол сўнги ўн йил ичида туб ўзгаришлар юз берган қоракўлчилик соҳасида ўзининг жуда ёрқин ифодасини топди. Қоракўлчилик янги техника базасига эга бўлди, жуи қирқиш, сув тортиш сингари меҳнат талаб ишлар батамом механизациялаштирилди, ем-хашак тайёрлаш, қўзиларни сўйиш, териларни тозалаш ишлари қисман механизациялаштирилди.

Аммо бу ишлар жараёнида меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил қилиш соҳасида айтарли ўзгариш рўй бермади, шунинг учун меҳнат унумдорлиги сезиларли даражада ўзгармади, ишлаб чиқариш рентабеллиги ўсмади.

Меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш соҳасидаги вазифалардан бири меҳнатнинг нормал интенсивлигини таъминлашдир. Бу вазифани ҳал этишда ишчи кучидан рационал фойдаланиш ва уни ишдан ташқари вақтда тиклаш учун жуда қулай шароит яратиш имконини берадиган меҳнат қилиш ҳамда дам олиш режимларини бир-бирига тўғри уйғунлаштириш катта роль ўйнайди.

Қоракўлчиликни ташкил қилиш ва бошқарини шартларига биноан, фақат битта жараёнининг ўзи—қўйни яйловда боқини доимий ҳамда ҳар кунги такрорланиб турадиган жараёндир. Қолган ишлаб чиқариш жараёнлари бажарилиш вақти жиҳатидан қисқа муддатли жараёнлар бўлиб, уларда қилинадиган меҳнат характери жуда интенсив бўлади. Шу билан, меҳнат қилиш ва дам олиш режими ҳар бир технологик жараёнда алоҳида-алоҳида ўрганилган.

5-§. Қўйларни яйловда боқини пайтида меҳнат қилиш ва дам олиш режими

Қўйлар яйловда боқилади. Қўйларнинг тўйиб ем-хашак ейиши учун 14 соат давомида яйловда бўлини кераклиги эксперимент йўли билан аниқланган. Бунда меҳнат қилиш ва дам олиш режимининг характерига бевосита ҳамда ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган иқлим хусусиятларини ҳисобга олиш керак. Қўйлар бир йил давомида яйловда боқилган пайтда чўнонларнинг меҳнат қилиш ва дам олиш режими ўзгаради.

Баҳор—ёз пайтларида бир хил режим бўлса, куз—қиш вақтларида эса бошқача режим бўлади. Адабий манбалардан ва бизнинг кузатишларимиздан олинган маълумотларга кўра, баҳор—ёз пайтларида меҳнат қилиш ҳамда дам олишнинг рационал режими қуйидагичадир.

1. Эрталаб соат 6 дан 7 гача қўйларни сугориш.

2. Соат 7 дан 12 гача қўйларни яйловда боқиш.
3. Соат 12 дан 16 гача дам олиш.
4. Соат 16 дан 17 гача қўйларни иккинчи марта сугориш.
5. Соат 17 дан 24 гача қўйларни яйловда боқиш.
6. Соат 24 дан 4 гача дам олиш.

Меҳнат қилиш ва дам олишнинг бундай режими қўйларни куннинг энг иссиқ пайтларида салқинлатиб, жуда қулай вақтда яйловда боқиш имконини беради. Бундай режимда чўпонлар ҳам моллар ҳам ўзларининг яхши ҳис этадилар ҳамда уларнинг кучлари тўлиқ тикланади.

Куз—қиш пайтида меҳнат қилиш ва дам олиш режими ўзгариб, қўйдагича бўлиб қолади:

1. Соат 6 дан 12 гача қўйларни яйловда боқиш.
2. Соат 12 дан 13 гача қўйларни сугориш.
3. Соат 13 дан 14 гача дам олиш.
4. Соат 14 дан 19 гача қўйларни яйловда боқиш.
5. Соат 19 дан 21 гача дам олиш.
6. Соат 21 дан 24 гача қўйларни яйловда боқиш.

Куз—қиш палласида қўйлар яйловда асосан йилнинг кундуз кунларида боқилади. Бироқ, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, юқорида келтирилган кун тартиблари вақтга ва конкрет об-ҳаво шароитига қараб бирмунча ўзгаради. Лекин иқлим шароитларидан тўғри фойдаланишга асосланадиган меҳнат қилиш ва дам олиш режими сақланиб қолади.

6-§. Жун қирқишда меҳнат қилиш ва дам олиш режими

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, қўйларнинг жунини қирқиш жуда меҳнат талаб ишлаб чиқариш жараёналаридан биридир. Жун қирқишга ажратиладиган иш кунини 10 соат давом этади. Йилнинг энг иссиқ кунларида—май ва август ойларида жун қирқишга алоҳида эътибор бериш лозим.

Қўй жунини қирқувчилар ва қўйларга ем-хашак берувчиларнинг меҳнати ўзининг юқори даражадаги интенсивлиги билан ажралаб туради, шунинг учун меҳнат қилиш ва дам олиш режими-нинг бир-бирига тўғри қўйилиши муҳим амалий аҳамиятга эга.

Совхозда қўйларнинг жунини қирқиш ва дам олиш бўйича қабул қилинган режим устида олиб борган кузатишларимиз жун қирқиш кун тартибида илмий тавсияларнинг ҳисобга олинмаётганилигини кўрсатди. Иш эрталаб соат 8 дан бошланиб, соат 11 га қадар давом этади. Соат 11 дан 11—20 гача ёки 12 га қадар ишчилар нонушта қилиб оладилар. Соат 12дан 14 га қадар иш яна давом этдирилади. Соат 14 дан 15 гача тушлик қилинади. Соат 15 дан 19—20 га қадар ишланади.

Бундай кун тартибида ишчилар қаттиқ чарчайдилар, чунки куннинг энг иссиқ пайтларида ишлашга тўғри келади, оғир иш

шаронтида бериладиган бир соатлик танаффус эса кучини тиклаб олиш имконини бермайди. Олиб борилган тадқиқотлар танаффусни соат 14 дан 16 гача давом эттириб, яна бир соатга чўзишни таъвия этиш имконини берди. Кунининг энг исиган пайтида икки соат дам олиш ишчиларга ўз кучларини тиклаб олиш имконини яратди. Янги дам олиш режимининг қўлланилиши шуни кўрсатдики, икки соат дам олгандан кейин ишчиларнинг меҳнат унумдорлиги анча ошди, ҳолбуки, бир соат дам олиб, ишга тушилан пайтда иш кунининг иккинчи ярмида меҳнат унумдорлиги пасайиб кетар эди. Масалан, хўжаликда бир соат танаффус қилиш ҳақида қарор қабул қилинган пайтда ишчилар тушликка қадар 20—25 бош қўйнинг жуинини қирққан бўлсалар, тушликдан кейин қўйи билан 15 қўйнинг жуинини қирққанлар. Икки соатлик танаффуснинг жорий этилиши кунининг иккинчи ярмида ишчиларнинг 35—40 бош қўйнинг жуинини қирқадиган бўлиб қолганликларини кўрсатди.

Ана шу воқеанинг ўзи икки соатлик танаффус меҳнат унумдорлигини қанчалик оширишини яққол кўрсатиб турибди. Бунда кунининг иккинчи ярмидаги иш анча салқин тушган пайтда бошланиши, бу эса ишчиларни ортиқча чарчатмаслиги ҳам муайян даражада роль ўйнайди, албатта.

7-§. Колхоз ва совхозларни ҳафтада беш кун ишлашга ўтказиш ишларини ташкил қилиш

Партия XXIII съездининг СССР халқ хўжалигини ривожлатиришининг 1966—1970 йилларга мўлжалланган беш йиллик планига доир директиваларида ҳамда КПСС Марказий Комитети, СССР Министрлар Совети ва ВЦСПСнинг 1967 йил 7 мартдаги қарорида мамлакатимиздаги ишчи ҳамда хизматчиларни ҳафтада беш кун ишлаб, икки кун дам олишга планли равишда ўтказиш белгилаб берилди.

1967 йил мобайнида кўнчилик корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, фабрика ҳамда заводлар ишлаш ва дам олишнинг янги режимига ўтди. 1968 йил ўрталарига келганда СССРдаги икки мингдан зиёд совхоз ва кўнчилик колхоз ҳафтада беш кун ишлашга ўтказилди.

Саноат корхоналарининг, шунишдек совхозлар ва колхозларнинг иш тажрибаларини ўрганиш меҳнат қилиш ҳамда дам олишнинг бу режими меҳнатни илмий асосда ташкил қилишга тўла жавоб беришини кўрсатмоқда.

Физиология нуқтан пазаридан қараганда, ҳафтада беш кун ишлашга ўтиш ишлаётганларнинг соғлигини сақлаш, келаси иш ҳафтаси бошланиши олдидан иш қобилиятини тўлиқ ва мустаҳкам тиклаш учун жуда яхши шаронтларни яратиб беради ҳамда ишчиларнинг юқори иш қобилиятини тўла таъминлайди.

Ҳафтада беш кун ишлашнинг соқнал аҳамияти биринчи навбатда шу билан белгиланадики, унда бўш вақт кўнаяди (меҳнат-

кашлар ҳар йили қўшимча тарзда 52 кун дам оладилар), бўш вақтдан дам олиш, болаларни тарбиялаш, ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқиш, ўз маданий савиясини ошириш учун тўлиқроқ фойдаланиш имконияти кенгайди.

Ўзбекистон ССР хўжаликларида олиб борилган тадқиқотлар ҳафтада беш кун ишлашга ўтган колхоз ва совхозлар меҳнаткашларининг клублар, кўргазмалар, музейлар, театрларга тез-тез бориб турадиган бўлиб қолганликларини кўрсатмоқда.

Мола босиш, ерни юмшатиш, экин экин нормаларини бажариш 2% дан 19% га қадар ортди. Механизаторлар, чорвадорлар ва қишлоқ хўжалик ишларида ишлайдиган ишчиларнинг иш ҳақлари 5—15% дан ошиб кетди.

Совхоз (колхоз) бўлималарининг иш ҳафтасининг янги режимга ўтишини ташкил қилиш муайян тадбирлар йиғиндисини бажаришдан иборат бўлиб, бир қанча изчил босқичлардан ўтади.

План-ташкилий тадбирларни амалга оширишнинг биринчи босқичида ишчи ва хизматчиларни ҳафтада беш кун ишлашга ўтказишни ташкил қилиш ҳамда унга кундалик раҳбарлик қилиш учун совхоз (колхоз)да комиссия тузилади. Хўжалик марказий комиссияси маъмурият ва ишчилар касаба союзи комитети, партия ҳамда комсомол ташкилотлари вакилларида, мактабгача тарбия, даволаш-профилактика ва маданий-оқартув муассасалари, умумий овқатланиш корхоналари вакилларида ҳамда ишлаб чиқариш илгорларидан тузилади. Комиссияга совхоз директори (колхоз раиси) бошчилик қилади.

Пирик, кўп тармоқли хўжаликларда зарурат туғилган ҳолларда бўлималар, бригадалар ва цехларда комиссиялар (ишчи гуруҳлар) тузилиши мумкин.

Совхоз (колхоз)нинг янги иш режимига ўтишга кўни билан 3—4 ой қолганда тайёрлов комиссиялари тузилиши керак. Хўжаликларда ташкил этилган НОТ советларига ва уларнинг ячейкаларига беш кун ишлаб, икки кун дам олишга ўтиш билан боғлиқ ҳамма ишларни олиб бориш топширилади.

Комиссия (НОТ совети) план тузади ва хўжаликни янги иш ҳафтаси режимига ўтказишга тайёрлаш даврида ўша планга мувофиқ иш тутади ҳамда хўжалик янги режимга ўтказилгандан кейин қилинадиган ҳамма тадбирларни амалга оширади.

Юзага келган режимларни ҳамда ишлаш ва дам олиш шароитларини ўрганишнинг иккинчи босқичида комиссия юзага келган режимларни ҳамда ишлаш ва дам олиш шароитларини ўрганади.

Мавжуд режимларни, ишлаш ва дам олиш шароитларини бухгалтерия ўқитининг ҳар хил категориядаги хизматчиларнинг иш вақтидан қандай фойдаланаётганликларига ҳамда иш кўнининг фотохронометраж кузатувларига доир маълумотларини анализ қилиш, ишлаб чиқариш биноларини кўздан кечириш, иш жойидаги шароитларни ўрганиш, хўжаликдаги ишчи ва хизматчиларнинг шу масала ҳақидаги фикрларини савол-жавоб воситасида билиб олиш йўли билан ўрганилади.

Иш ҳафтада 6 кун ва 5 кун ишланганда ҳар бир ихтисос гуруҳи учун иш вақтининг календарь (планли) фондини аниқлаш ҳамда таққослаб чиқишдан бошланади.

Ҳар бир ой учун иш вақти календарь фондини ҳисоби (соат ҳисобида) қуйидаги формула асосида ишлаб чиқилади:

$$\Phi = (I_k \cdot C_m) - K_1$$

Бу ерда: Φ — календарь фондини ҳисоби;

I_k — шу ойдаги иш кунларининг миқдори;

C_m — сменанинг қанча давом этиши (соат ҳисобида);

K_1 — шу ойда дам олиш кунларидан олдинги кунларда ва байрам олди кунларида сменанинг неча соатга қисқариши.

Ҳафтада беш кун ишлаб, икки кун дам олинадиган бўлганда ҳам иш вақтининг фонди худди шундай ҳисоб-китоб қилинади. Ишлаш ва дам олишнинг янги режимида барча иш кунлари учун смена 8 соат-у 12 минут қилиб белгилаб қўйилганлиги (байрам кунлари бундан мустасно) сабабли бунда K_1 кўрсаткичи бўлмайди.

Иш вақти фондини ҳар бир ой ва кварталга мўлжалланган кўрсаткичлари бир йил учун кунлар ва соатлар ҳисобида жамлаб чиқилади ҳамда ҳафтада беш кун ишланга қадар ва ундан кейинги шарафда таққослаб кўрилади. Бунинг натижасида бир йил учун тахминан бир хил (2079—2075 соат) бўлиб чиқиши керак. Масалан, 1968 йилда иш кунлари ҳафтада 6 кун ишланадиган жойда 306 кунни, беш кун ишланадиган жойда эса 254 кунни ташкил этди.

Иш вақтининг календарь (планли) фонди ҳисоблаб чиқилганидан кейин ҳар бир ихтисос бўйича ишловчиларнинг ҳақиқий иш вақти ва бу вақтдан йил бўйи ойлар бўйича, қишлоқ хўжалик ишларининг паллалари бўйича фойдаланиш кўлами аниқлаб олинади.

Айрим ишлаб чиқариш коллективларида ишловчиларнинг ихтисос гуруҳлари бўйича иш кунининг ҳақиқатан қанча давом этишини аниқлаш, шунингдек бу кўрсаткични ҳафталар, ойлар, йил фасллари бўйича тақсимлаб чиқиш учун иш вақтидан фойдаланиш анализ қилинади.

Бунда фақат деҳқончилик ходимлари учунгина эмас, балки чорвадорлар учун ҳам иш вақтининг йиллик фонди ҳисоблаб ва анализ қилиб чиқилади, чунки чорвачилик соҳасида ҳам қўшимча иш вақти сарфлашни талаб этадиган мавсумийлик ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш (чўчқаларнинг болаланиш, қўйларнинг қўзилаши, қўйларнинг жунини қирқиш ва ҳоказолар) мавжуддир.

Тракторчилар (машинистлар)нинг ҳисоб варақалари, шоферларнинг йўл варақалари, деҳқончилик, механик устaxonалар ходимларининг нарядлари, шунингдек ойлик табеллар хўжаликда иш кунининг қанча давом этиши ҳақида ҳақиқий кўрсаткичга эга бўлиш ва иш вақтидан йил фасллари бўйича фойдаланиш

учун асосий материал вазифасини ўташи мумкин. Ўтган 2—3 йил учун ана шундай ҳужжатлардан ихтисослар бўйича танлаб олинган маълумотлар бўлгани маъқул. Кўпинча ҳужжатларга бундай кўрсаткич мутлақо қўйилмайди ёки «тахминан» қўйиб қўйилади, шунинг учун асосий иш турларининг бажарилишини кузатиш бланкаларини тўлдириш йўли билан бу кўрсаткични аниқлаш зарур.

Иш кунининг қанча давом этиши ва бир ойлик давр ичида иш вақтидан фойдаланиш ҳақидаги кўрсаткичларни танлаб олиш учун табель бланкаларидан фойдаланиш мумкин. Ҳар бир иш кунининг қанча давом этганлиги ҳақидаги кўрсаткичлар ҳисоб варақалари, нарядлари ва ҳоказолардан олинган тегиншли саналар асосида бланкаларга киритилади.

Олинган материаллар ишлаётганларнинг (тракторчилар, машиначилар, механика устахонаси ишчилари, турли соҳа ишчилари, сут соғувчилар, бузоқ боқувчилар, молбоқарлар, чўчқа боқувчилар ва ҳоказоларнинг) профессионал коллективлари бўйича гуруҳларга ажратиб чиқилади. Кузатиш ва текшириш маълумотлари ёрдамида ҳар бир гуруҳда иш кунининг ўрта ҳисобда қанча давом этганлиги, бир ҳафта, бир ой ҳамда йил фасллари бўйича иш кунлари ва соатларининг миқдори, шунингдек бир йилги ойлар ҳамда фасллар бўйича иш вақтидан фойдаланиш структураси аниқлаб ва белгилаб чиқилади.

Ишлаб чиқариш объектларини, иш жойлари ва иш шароитларини кўздан кечириш ҳамда ўрганишдан кўзда тутилдиган мақсад нормал ишлашни таъминлайдиган тадбирлар ишлаб чиқиш ва зарур шароитлар яратиш, меҳнат режимлари ўзгарган шароитда меҳнатни ташкил қилиш, меҳнат жараёнларини рационаллаштириш ҳамда белгилаб берилган топишиқларни бажариш тадбирларини тайёрлаш учун маълумотларга эга бўлишдир.

Пахтачилик соҳасида ишлаб чиқариш бригадаларининг формалари ва катта-кичиклиги, бригада ичида меҳнатни ташкил қилиш масалалари шу нуқтан назардан қайта кўриб чиқилади, трактор агрегатларининг икки сменали ишини ташкил этиш, бу агрегатлардаги иш шароитларини яхшилаш имкониятлари ўрганилади, кўзда бажариладиган ишларни механизациялаштириш имкониятлари аниқлаб олинади. Бўлималар бўйича алмашлаб экиладиган ерлар ва чорвачилик бинолари рўйхатга олинади. Механика устахоналарида иш жойларининг қандай жойлашганлиги ва уларда меҳнатнинг ташкил қилиниши, йилнинг ҳар хил даврларида айрим жараёнларни бажариш шароитида икки ёки уч сменали иш ташкил қилиш заруралиги ҳамда имконияти аниқлаб олинади.

Ҳўжаликнинг барча бўлимларида, шунингдек совхоз (колхоз) территориясига жойлашган, унинг иши билан узвий боғланган корхоналар ҳамда муассасаларда (болалар яслилари ва боғчалари, клублар, ошхоналар, магазинлар ва ҳоказоларда) иш

шароитлари ўрганилади ҳамда янги шароитда уларни нормаллаштириш имкониятлари белгилаб олинади.

Учинчи босқич — ишлаш ва дам олин ш тадбирлари ҳамда режимларини белгилаш босқичи меҳнат қилиш ва дам олишнинг янги режимларини, шунингдек ҳафтада беш кун ишлашга ўтиш билан боғлиқ тадбирларни белгилаб олин ишларини ўз ичига олади. Бу ишлар меҳнатнинг мавжуд режимлари ва шароитларини ўрганишга алоқадор бўлган тадбирлар бажарилгандан кейингина амалга оширилади. Бу ишларни ҳафтада беш кун ишлаш учун нагрузка нормаларини қайта кўриб чиқиш ва ҳисоблаб чиқишдан бошлаш тавсия этилади. Нормалар қайта кўриб чиқиладиганда дастлаб уларнинг бажарилиш реаллиги мавжуд нормаларни (етти соатлик иш кун и ҳисобида) ҳақиқий бажарилиши ва ўтказилган фотохронометраж кузатувлари билан солиштириш воситасида текшириб кўрилади. Хўжаликда қабул қилинган ишлаб чиқариш нагрузка нормалари текшириб ва аниқлаб олинганидан кейин улар 8 соат-у 12 минут қилиб белгиланган беш кунлик иш кунлари учун қайта ҳисоблаб чиқилади. Бунинг учун мавжуд нормани 7 га бўлиб, 8,2 га кўпайтирилади. Хўжаликларда 1,17 коэффициентини амалда қўллан иш, яъни нагрузка (ишлаб чиқариш) нинг барча кундузги (смена) нормаларини ўрта ҳисобда 17% га кўпайтириш мумкин.

Ҳайвонларга қараш номалари ҳар бир ишчи илгариги олти иш кун ида қанча маҳсулот олган бўлса, беш иш кун ида ҳам шунча маҳсулот етиштирадиган қилиб қайта кўриб чиқилади. Бунда молларга қараш ва маҳсулот етиштириш нормалари қайта кўриб чиқилади. Бунга молларга қараш нормаларини ва молларнинг маҳсулдорлигини ошириш йўли билан эришни мумкин. Бироқ нагрузка нормаларини оширишдан олдин у нормаларни техника жиҳатидан асослаб берилган нормаларга мослаб олинади. Нагрузка нормалари молларга (қорамол, чўчқа ва қўйларга) қараш тиновий нормаларининг тўлими асосида тузатилади.

Чорвадорларнинг норма ва вазифаларини қайта кўриб чиқишда фотохронометраж кузатувлар катта роль ўйнайди. Бундай кузатувлар айрим аперацияларни бажариш учун сарфланадиган ҳақиқий иш вақтини ва ҳар хил ихтисослар бўйича иш кунининг қанчагача давом этишини аниқлаб олин имконини беради.

Нагрузка (ишлаб чиқариш) нормалари қайта кўриб ва қайта ҳисоблаб чиқилганидан кейин ҳар бир тармоқ ҳамда бўлинма бўйича хизматчилар сони ҳисоблаб чиқилади. Бунинг учун иш ҳажми тармоқлар ва бўлинмалар бўйича одам-кун ҳамда норма-мена ҳисобида, чорвачилик бўйича эса молларнинг жинсий ёш гурунналари ҳисобида аниқланади. Бу маълумотлар ва янги формалар асосида ихтисослар бўйича молларга қараш ва қилинадиган барча ишларни бажариш учун зарур миқдорда қанча ходим керак бўлиши мўлжаллаб олинади. Бўлинмалар ва коллективлар бўйича қанча ходим кераклиги ҳақида олинган маълумотлар уларнинг ҳақиқатан қанча эканлиги ҳақидаги маълумотлар билан солиш-

тириб чиқилади. Бунинг натижасида бригадалар, фермалар ва бошқа ишлаб чиқариш единидаларининг ихтисос группалари бўйича ишчи кучи билан қанчалик таъминланганлиги аниқланади. Ходимларнинг мавжуд миқдори биринчи галда ўз ишини узлуксиз технологик цикл асосида уюштирадиган тармоқлар ва бўлинмаларда тўлдирилади.

Технологик жараёнининг бирлиги билан характерланадиган ишлаб чиқариш коллективлари миқдори ва катта-кичиклигининг барча ҳисоб-китоблари қилиниб ҳамда аниқлаб бўлинганидан кейин ҳар бир коллектив учун меҳнат қилиш ва дам олиш режимларини ишлаб чиқишга киришилади.

Ишлаш ва дам олиш графикларини ташлаб олиш ҳамда ишлаб чиқишнинг зарур шарти қонуни асосида белгилаб берилган иш кунининг муайян вақтгача давом этиш нормаларига риоя қилиш ҳамда қуйидаги талабларни бажаришдир:

иш ҳафтасининг иш соатлари 41 соатдан ошиб кетмаслиги, ҳавоси иссиқ ва оғир ишларда, шунингдек болалар боғчалари ва яшилари тарбиячиларининг ҳамда медицина ходимларининг ҳафталик иш соатлари 36 соат бўлиб, иш ҳафтаси 5 кундан ошмаслиги лозим;

ишчи, одатда, сурункасига беш кун ишлаганидан кейин бир йўла икки кун дам олишни даркор;

муайян бригаданинг (коллективнинг) ҳар бир ходимига шанба ва якшанба кунлари ёки якшанба ҳамда душанба кунлари дам берилиши керак;

барча ишчи группаларининг дам олиш кунлари ва ишлаб берадиган соатлари (ҳафта, ой ва ҳоказолари) бир хил бўлиши лозим;

ишлаш ва дам олиш графиксининг тузиб чиқилиши технологик жараёни ҳамда умуман тошшириқни самарали бажаришга, шунингдек машина ва ускуналардан унумли фойдаланишга ёрдам бериши керак.

Иш кунини тартибини белгилаб олиш — ишлаш ва дам олиш режимиини ишлаб чиқишнинг биринчи босқичидир. Кун тартиблари иш сменаларининг миқдори ва уларнинг қанча давом этиши билан характерланадиган суткалик меҳнат режимини белгилаб беради.

Ишлаш ва дам олиш тартиблари бир ҳафтага ҳамда ундан узоқроқ давом этадиган муддатга тузилади. Бунда иш ҳафтаси билан ишлаб чиқариш ҳафтаси бир-биридан ажратиб кўрсатилади.

Иш ҳафтаси — ҳар суткалик ҳамда ҳар ҳафталик танаффуслар билан ишлайдиган ишчи ва хизматчиларининг меҳнат қилиш режими физиологик жиҳатдан энг қулай ҳар кун иш сменаси 8 соат (12—30 минут фарқ қилади), ишдан ташқари вақт 16 соат (12—30 минут фарқ қилади) бўлиши керак.

Ишлаб чиқариш ҳафтаси — ҳўжаликнинг, бўлинманинг режими ишлаб чиқариш ҳафтаси сурункасиз иш

риш шароитида беш кун ишлаш ва бир йўла икки кун дам олишга ёки сурункали ишлаб чиқариш шароитида календарь ҳафтада кечаю-кундуз ишланадиган беш (олти ва етти) иш кунига тенг бўлиши мумкин.

Шу сабабдан сурункали ҳамда сурункасиз ишлаб чиқариш учун ишлаш ва дам олиш графигини тузиш принципи бир-биридан анча фарқ қилади.

Сурункали ишлаб чиқариш циклидаги ходимлар учун графиклар тузиш унча қийин эмас, чунки коллективнинг барча ходимлари узлуксиз беш кун ишлаганларидан кейин бир йўла икки кун, одатда шанба ва якшанба кунлари дам оладилар. Идора хизматчилари ва мутахассисларининг қурилиш бригадалари, болалар муассасалари ва ҳоказолар ходимларининг ишлари шундай график асосида уюштирилади. Деҳқончилик тармоқлари, механика-ремонт устaxonаси ва автогараж ишлаб чиқариш бригадаларининг иши ҳам йилнинг айрим пайтларида (қишда, куз ҳамда илк баҳорда) худди шундай график асосида ташкил қилиниши мумкин.

Ҳафтада беш кун ишлаб, икки кун дам олишни жорий қилиш қуйидаги социал-маиший ва социал-маданий тадбирларни ишлаб чиқиш ҳамда ўтказишни тақозо этади:

ошхоналар ишини яхшилаш ва уларнинг кўпроқ кинига хизмат қилиш қobiliятини ошириш;

маданий-оммавий ва спорт ишларини ишдан ташқари вақт-ни янгича тақсимлаган ҳолда қайта қуриш, икки кунлик дам олишни кўнгилдагидек ўтказиш учун шарт-шароит яратиш (клуб ва кутубхона, бадний ҳаваскорлик ишларини активлаштириш); кечки ва сиртқи ўқув юртларида ўқишни ташкил қилиш, шунингдек хўжалик мутахассисларининг кучлари билан барча категориялардаги ходимларнинг малакаларини ошириш;

зарурат туғилган жойларда болалар мактабгача тарбия муассасаларининг иш соатларини иш ҳафтасининг янги режимига мослаб ўзгартириш, ишланмайдиган кунларда болаларни боғча ёки яслига қабул қилиб олувчи навбатчи гурунналар ташкил этиш;

совхоз ходимларига санитария-гигиена ва даволаш-профилактика хизмати кўрсатишни яхшилаш (медицина пунктлари ва бошқаларнинг иш графигини ўзгартириш);

смена ичида аниқ белгиланган қўйилган танаффусларни (гимнастика машғулотлари ўтказиш, дам олиш ва ҳоказолар учун белгиланган қўйиладиган қисқа муддатли танаффусларни) жорий қилиш.

Хўжаликларда, бачъан эса бўлинималарда (аҳоли яшайдиган жойларда) ҳам «Ишдан ташқари вақтлардан (икки кунлик дам олишдан) фойдаланиш тадбирларининг пилани» тузилади.

Ишлаб чиқилган меҳнат қилиш ва дам олиш режимлари, наг-рузка (ишлаб чиқариш) ҳамда меҳнатга ҳақ тўлаш нормаларини тартибга солиш шартлари, шунингдек ҳар бир категориядаги хизматчиларнинг вазифалари «Совхозни ҳафтада беш кун ишлаб,

икки кун дам олишга ўтказиш тўғрисидаги низомга ёзиб қўйилади.

Барча тайёргарлик ишлари бажарилгандан кейин хўжалик бўлиммаларининг ҳафтада беш кун ишлаб, икки кун дам олишга ўтказишга тайёр ёки тайёр эмаслиги текшириб кўрилади. Комиссия хўжалик мутахассислари ва бўлиммаларнинг раҳбарлари билан биргаликда бўлиммаларни (коллективларни) ҳафтада беш кун ишлаб, икки кун дам олишга ўтказишга доир ҳамма ҳужжатларни яна бир бор кўздан кечириб ҳамда текшириб чиқади, бевосита шу иш билан шуғулланадиган кишиларни ўша ҳужжатлар билан таништиради, уларни барча ҳисоб-китоблар, тадбирлар, нагрузка нормалари ва меҳнатга ҳақ тўлаш шартларидан хабардор қилади.

Ишчилар касаба союзи йиғилишларида ҳамма ҳужжатларни кўриб чиқиш хўжаликни янги режимга ўтказишга тайёргарликнинг якуловчи ишидир. Комитетда айрим бўлиммаларнинг ҳафтада беш кун ишлашга ўтиш учун кўрган тайёргарлигига, баҳо берилади, янги режимга ўтишнинг тахминий плани белгилаб олинади ҳамда шу масалага оид барча таклиф ва мулоҳазалар муфассал равишда муҳокама қилинади.

Тайёрланган ва расмийлаштирилган ҳужжатлар хўжаликни беш кун ишлашга ўтказиш район комиссиясининг (одатда, ҳужжатларни район қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши бошқармасининг план бўлими тўплайди) ҳамда қишлоқ хўжалик ишчилари ва тайёрловчилари касаба союзи район комитетининг муҳокамасига қўяди.

Тўртинчи босқич — ҳафтада беш кун ишлаш жорий этиш босқичи тегишли органлардан рухсат олинганидан кейин совхозда хўжалик ишчилари ва хизматчиларини иш ҳафтасининг янги режимига ўтказиш тўғрисида буйруқ чиқарилиб, унда совхоздаги янги бўлиммаларни ҳамда умуман совхозни янги иш режимига ўтказиш юзасидан кўрсатмалар берилади. Шуниси ҳам борки, янги режимга ўтиш муддати буйруқ чиққан кундан бошлаб қўни билан икки ҳафтадан кейин деб белгилаб қўйилади. Комиссия буйруқ чиққан кундан то унинг амалга оширилишга қадар совхоз мутахассислари ва бўлиммаларнинг раҳбарлари билан биргаликда бевосита бўлиммаларда ишчилар коллективларида ҳафтада беш кунлик янги жорий қилиш борасидаги тайёргарлик ишларини олиб боради: меҳнат қилиш ҳамда дам олиш графикларининг, иш кўни тартиблари ва конкрет топириқларнинг ёзма нусхаларини кўнайтириб, улардан ижрочиларни хабардор қилади; бригадалар, фермалар, цехлар, коллективлар ходимларига техникавий жиҳатдан асослаб берилган нагрузка (ишлаб чиқариш) нормаларини ҳамда меҳнатга ҳақ тўлаш шартларини маълум қилади; бевосита бўлиммаларнинг, коллективларнинг ўзида ташкилий-техник тадбирларни амалга ошириш учун тадбирлар кўради; меҳнаткашларга ўз бўш вақтларидан оқилона фойдаланиш имконини берадиган социал-маданий тадбирлар ўт-

казинга тайёргарлик кўриш билан боғлиқ ҳамма ишларни уюштиради.

Совхоз ҳафтада беш кун ишлаш режимига ўтказилгандан кейин хўжаликда янгича ишнинг қандай бораётганлиги, белгилаб берилган тадбирларнинг қандай амалга оширилаётганлиги устидан оператив назорат ўрнатилади, аниқланган камчиликларга барҳам бериш тадбирлари белгилаб олинади, ишбай асосида ишлайдиган ишчиларнинг нормал ишлашлари ва ҳақ олишлари учун зарур шарт-шароитлар яратилиш устидан назорат ўрнатишга алоҳида эътибор берилади, хўжаликда ҳафтада беш кун ишлаб, икки кун дам олинадиган биринчи кварталда қилинган иш натижалари таҳлил қилиб чиқилади; иш ҳафтасининг янги режими жорий этилишининг иқтисодий ва социал жиҳатдан самарадорлиги аниқлаб олинади ҳамда район қишлоқ хўжалик бошқармасига совхозда қилинган ишларнинг натижалари ва илгари олинган топишириқларнинг бажарилганлиги тўғрисида ҳисобот тайёрланади.

5-БОБ

ИШ ВАҚТИНИНГ САРФ БУЛИШINI ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ

1-§. Меҳнат усуллари ва методларини ўрганиш

В. И. Ленин коммунистлик қурилишда илгор меҳнат усуллари ва методларини амалда жорий қилишга, уларни ўрганиш ва оммавий равишда ёйиш ишини ташкил қилишга катта эътибор бериб, қуйидагиларни зарур деб ҳисоблади: «Жойлардан ва марказнинг ўзидан хўжалик қурилиши ишидаги амалий тажрибаларни хоҳ матбуотда бўлсин, хоҳ касаба союз, совет, партия ва шунга ўхшаш ташкилотларнинг йиғилишларида, конференцияларида, съездларида бўлсин диққат билан ва ҳар томонлама ёритилиш ва ўрганиш партиянинг шак-шубҳасиз ва энг муҳим вазифаси қилиб қўйилсин»¹.

Коммунистлик партия ва Совет ҳукумати В. И. Лениннинг бу кўрсатмаларига амал қилиб, касаба союзлари ва комсомолнинг бевосита иштироки билан ишлаб чиқариш илгорларининг меҳнат тажрибасини жорий қилиш, оммавий ихтирочилик ва рационализаторликни ривожлантириш, меҳнатни ташкил этишни яхшилаш ишларида меҳнат активлигини ва ижодий ташаббусни ҳар томонлама авж олдиришмоқдалар.

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 32- том, 484- бет.

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш илғор меҳнат тажрибасини, унинг усуллари ва методларини ўрганишни, жорий қилиш ва ёйишни кўзда тутди. Меҳнатнинг энг яхши усулларини танлаб олиш учун, ишлаб чиқариш жараёнларини амалга оширишнинг рационал йўллари ва методларини тузиб чиқиш учун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши илғорлари ва новаторларининг иш кўрсаткичларини тўплаш ва умумлаштириш катта аҳамиятга эгадир. Бунда уларни ёйиш мумкин бўлган соҳа ва бу ишнинг берадиган иқтисодий самараси эътиборга олинади, бу ҳол маъмур хўжалик ва ишлаб чиқариш новаторларининг иш тажрибасини умумлаштиришнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида ҳулоса чиқариш имконини беради.

Илғор тажрибани ўрганиш, умумлаштириш ва ёйишни ташкил этиш анча мураккаб ва қийин ишдир. Бу ишни амалга ошириш учун уни бажаришга доир ташкилий формалар ва методларнинг барқарор системасига эга бўлиш, бу ишга хўжалик ходимларини, жамоат ташкилотларини, қишлоқ хўжалик илғорларининг ўзларини ва ишлаб чиқариш новаторларини, хўжаликларнинг агрозоотехник ва инженер-техник ходимларини ҳамда илмий ходимларни жалб этмоқ керак.

Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалигининг турли соҳаларида илғор меҳнат усуллари ва методларини ўрганиш, ёйиш ва жорий қилиш ишларини ташкил этиш юзасидан муайян тажриба тўпланган.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида бу иш бевосита дама ва фермаларда олиб борилади. Бу ишнинг ташкилотчилари агрономлар, зоотехниклар, бригадирлар ва бошқа кишилардир. Корхоналардаги илғор меҳнат усуллари ва методларини ўрганиш, ёйиш ва жорий қилиш ишларига умумий раҳбарликни одатда совхоз директори (колхоз раиси) амалга оширади; у, қондага кўра, корхонадаги меҳнатни илмий асосда ташкил этиш советига раислик ҳам қилади. Корхоналардаги илғор меҳнат усуллари ва методларини ўрганиш, умумлаштириш ва жорий этишнинг методик маркази — илмий-тадқиқот норматив станциялари меҳнатни илмий асосда ташкил этиш лабораториялари ва бўлимлари, техник — иқтисодий советлар, НОТ советлари ва ижодий таппаббускор группалардир. Уларнинг ишига агрономлар, зоотехниклар, ишлаб чиқариш илғорларидан иборат активлар, партия, касаба союз ташкилотларининг, шунингдек бошқа жамоат ташкилотларининг вакиллари жалб қилинади.

Қўйғина колхоз ва совхозларнинг тажрибаси илғор тажрибани ўрганиш, умумлаштириш, ёйиш ва жорий қилишнинг бутун жараёнини ўрта асосий босқичда ўтказиш мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатди:

- 1) илғор тажрибани комплекс тарзда ўрганиш;
- 2) илғор меҳнат тажрибасини умумлаштириш. Уни жорий қилиш юзасидан ташкилий-агрозоотехник тадбирлар ишлаб чиқиш, зарур тайёргарлик ва ташкилий ишларни амалга ошириш;

3) илгор тажрибани жорий қилиш.

Илгор меҳнат тажрибасини ўрганиш, умумлаштириш, ёйиш ва жорий қилиш соҳасидаги ишларни муваффақиятли бажариш учун аввало, мазкур участкада ва касбда ишлайдиган асосий ходимларни белгилаб чиқиш керак. Уларнинг меҳнат қилиш методларини яхшилаш бригада, ферма ва умуман хўжаликдаги меҳнат унумдорлигини анчагина оширишни таъминлайди.

2-§. Меҳнат жараёнининг операциялар, усуллар, фаолият ва ҳаракатларга бўлиниши

Меҳнат нормаларини рационализациялаш ва ишлаб чиқиш мақсадида иш вақтининг сарфланишини ўрганиш турли усуллар билан олиб борилиши мумкин. Бу усуллар ичйда сменадаги иш вақтининг сарфланишини ўрганиш йўллари бириччи даражали аҳамиятга эгадир. Бундай ўрганишнинг асосий вазифаси — иш вақтининг иррационал сарф бўлишини аниқлаш ва бажарилаётган иш бирлигига ҳисоблаганда, иш вақтини умумий сарфлашни қисқартириш тадбирларини ишлаб чиқишдир.

Иш бирлигига сарфланадиган ҳақиқий иш вақти уч гурппага бўлинади.

Биринчи гурппа — иш бажариш учун зарур фойдали вақт сарфлаш. Бу гурппага қуйидагилар киради:

1) ижрочини, машиналарни ва бошқа меҳнат қуроолларини ишга тайёрлаш билан, буни иш куни охирида ёки мазкур технологик операция тамом бўлганда якунлаш билан боғлиқ бўлган тайёргарлик-якунлаш вақти;

2) меҳнат предметини зарур йўналишида (шакли, ўлчови, ҳолати, ҳосаси, жойлашуви ва шу кабилар бўйича) ўзгартирувчи асосий иш ҳаракатларига, асосий фаолиятни такрорлашни таъминловчи ёрдамчи ҳаракатларга сарфланадиган оператив вақт;

3) иш жойига ташкилий-техник жиҳатдан хизмат кўрсатиш вақти; бу вақт иш вақтида машиналарга техника хизмати кўрсатишга (машиналарнинг юришини тартибга солиш, майда камчиликларни тугатиш, иш сифатини текшириш ва ҳоказоларга) сарфланади;

4) одамнинг физиологик эҳтиёжлари талаб этган танаффус вақтлари.

Меҳнат жараёнини лойиҳалаштирганда ва меҳнат нормасини ишлаб чиққанда иш бирлигига кетадиган фойдали вақт сарфини қисқартиришга ҳаракат қилиш керак. Бунга турли-туман тадбирларни амалга ошириш: меҳнат усулларини рационализациялаш, иш жойини ташкил қилишни яхшилаш, ижрочиларни иш қойларига мақсадга мувофиқ тарзда жойлаштириш, технология усулларини такомиллаштириш ва ҳоказолар билан эришиш мумкин.

Иккинчи гурппа — турли сабаблар билан иш вақтининг бекор кетиши. Меҳнат жараёнларини рационализациялашда вақтининг

бекор кетишига барҳам бериш тадбир-чораларини кўзда тутиш керак. Шу нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, ҳар томонлама асосли меҳнат нормаларини ҳисоб-китоб қилганда ҳам вақтнинг бекор кетиши ҳисобга олинмайди.

Учинчи группа — технологик ва меҳнат жараёнларини ташкил қилиш тақозо этган танаффус вақтлари. Бу вақтда ижрочи бўш ўтиришга ёки ўз ишининг навбатдаги циклини (юк ортилган транспорт воситасининг бўш транспорт воситаси билан алмаштирилишини, уруғликнинг сепкага солинишини, маҳсулотни ортиш ҳамда тушириш ва ҳоказоларни) кутиб, технологик жараённинг боришини пасивлик билан кузатишга мажбур бўлади.

Иш вақти сарфининг учинчи группаси олдинги икки группа ўртасидаги оралиқ ҳолатни ташкил қилади. Муайян технологик жараёни ташкил этиш шароитида ижрочининг ишида кўрсатиб ўтилган танаффусларнинг бўлиши муқаррардир, шу сабабли бу танаффуслар зарур (ҳисобга олинган) вақт сарфига киради. Лекин ана шу танаффуслар мобайнида ижрочи бекор ўтиришга мажбур бўлганлиги сабабли мазкур танаффуслар фойдасиз вақт сарфи категориясига — вақтнинг бекор кетишига ҳам тааллуқлидир.

Меҳнат жараёни раціонализацияларида бундай вақт сарфини қисқартиришга, яъни борича эса йўқотишга ҳаракат қилмоқ керак.

Иш вақтининг сарф бўлишини ўрганиш аналитик методга асосланади. Вақт сарфини ўлчаш йўли билан меҳнат жараёнлари таркибий элементларга бўлинади. Бундай элементлар жумласига ҳаракатлар, фаолият, усуллар киради.

Меҳнат ҳаракати — одамнинг меҳнат жараёнида бармоқларини, қўл ва оёқларини бир неча марта бир жойдан иккинчи жойга кўчириши, гавдасини эгиши (бармоқларини қисилиши, ёзиши, қўлини узатиши, қадам ташлаши, чўққайиши, эгилиши ва ҳоказолар) меҳнат ҳаракатлари ҳисобланади.

Меҳнат жараёнида фақат одамнинг ўзигагина эмас, балки у иш бажарадиган машиналар ҳам ҳаракат қилади. Бироқ, бу энди меҳнат ҳаракати эмас, балки механик ҳаракатдир.

Меҳнат фаолияти — одамнинг бир ёки бир неча аъзолари дам олмасдан бажарган ҳаракатлар йиғиндисидир; одам бу ҳаракатларни буюмга яқинлаштириш, уни олиш ва бошқа жойга қўйиш ёки меҳнат воситаларига яқинлаштириш ва уларни кўздан кечириш, машина ёки бошқа асбобнинг ишини кузатиш учун қилади (масалан, соғиш аппарати ёнига, кўчатлар солинган яшик ёнига бориш, қўл узатиб бошқариш ричагини ушлаш, уруғлик солинган қопни кўтариш ва ҳоказо).

Меҳнат ҳаракатлари ва фаолияти технологик жиҳатдан мустақилликка эга эмас.

Меҳнат усули — узлуксиз бажариладиган ва муайян операцияни амалга ошириш учун алоҳида бир мақсадни кўзлаган меҳнат фаолиятининг комплексидир. Масалан, картошка доналарини экиш агрегатига ЗКС — 0,2 загрузчиги ёрдамида ортиндан иборат

меҳнат усули бир қанча меҳнат ҳаракатларининг: картошка солинган қоп томонга ўтиш, қопни илиш, қоп илинган зағрузчик стреласини қўзғотиш, картошкани экиш агрегатининг бункерига солиш ва ҳоказо ҳаракатларининг йиғиндисидир.

Меҳнат усулларига доир мисоллар: ситирининг елиниши ювиш, трактор бакига ёнлиги қўйиш, пичан боғларини гарамга узатиш, агрегатининг иш бажарилидаги бир текис ҳаракати, агрегатининг бекор айланиши ва бошқалар.

Меҳнат усуллари комплекси бир-бирига боғланган ва бириктириб бажариладиган бир қанча усулларга бўлиниши мумкин.

Меҳнат жараёнида меҳнат усуллари билан бир қаторда фақат машинада бажариладиган усуллар ҳам амалга оширилади. Масалан, ситирларни соғиш аппарати билан соғишда ҳодим ситирларининг елиларини ювиш, аппаратларни улаш ва ўчиртишдан иборат меҳнат усулларини бажаради, сут соғиш усулини эса соғиш аппаратлари бажаради. Мураккаб техниканинг татбиқ қилиниши меҳнат жараёнларининг характерини ўзгартиради. Ҳодим механизмларни бошқариш, машиналарининг ишлашини кузатиш соҳасидаги меҳнат усулларини кўпроқ бажарадиган бўлиб қолади. Меҳнат предметларига бевосита технологик таъсирини эса машиналарининг иш органлари ўтказиши.

Меҳнат жараёнини ўрганишда унинг мазмуни: қандай ҳаракатлар, фаолият, усуллар қандай тартибда бажарилаётгани, уларга қанча вақт сарфланиши, бу вақтдан қанчаси энг унумли, ҳодимни унчалик чарчатмайдиган вақт экани ва ҳоказолар текшириб чиқилади.

Меҳнат жараёнининг бўлиниш даражаси унинг характерига, қўйилган мақсадга боғлиқ бўлиб, ҳар бир конкрет ҳолда алоҳида белгиланади. Бунда ҳаминша муҳим бир қоидага амал қилиш керак: меҳнат жараёнини шундай мақсад билан бўлиш зарурки, уни ўрганиш вақтида меҳнат жараёнининг у ёки бу элементининг узунлиги қандай факторлар билан аниқланишини билиб олиш мумкин бўлсин.

Вақтдан фойдаланишни кузатишлар йўли билан ўрганилади, бу кузатишлар бир қанча босқичлардан: кузатишга тайёрланишдан, кузатиш олиб бориш, ҳосил қилинган натижаларни ишлаб чиқиш ва таҳлил қилишдан иборат бўлади.

Биринчи босқичнинг бориши жараёнида кузатиш объектлари танланади, техника, меҳнат жараёнларининг технологияси ва ташкил этилиши билан олдиндан танишиб чиқилади, ишлан тўзилади ва ўрганиш усуллари танлаб олинади, зарур асбоблар тайёрланади.

Кузатишлар бирон-бир ўзгариш киритилиши мўлжалланаётган иш жойларида ўтказилади.

Илгор меҳнат методлари ва усулларини ўрганиш ва кенг ёйиш учун вақт сарфини қиссий ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Вақт сарфини ўрганишни ижрочилар томонидан бажариладиган иш хусусиятларини яхши биладиган мутахассслар амалга оши-

радилар. Мутахассислардан ташқари, кузатишларни бошқа кишилар ҳам ўтказиши мумкин, лекин улар олдиндан тайёрланган ва яхши йўл-йўриқ олган бўлишлари шарт.

3-§. Радио ва телевидениенинг қишлоқ хўжалигидаги роли

Қишлоқларни радиолаштиришнинг асосий вазифаси миллион-миллион қишлоқ аҳолисига радио эшиттиришларни мунтазам равишда тинглаб туриш имконини беришдир. Телевидение эшиттиришларни фақат тинглаб қолмасдан, шу билан бирга кўриш имконини ҳам беради. Шунинг учун ҳам радио ва телевидение коммунистик тарбиянинг қудратли воситасига айланмоқда, маданий дам олишга ёрдам бермоқда ва аҳолининг мамлакатимизда ҳамда чет элларда рўй бераётган воқеалардан хабардор бўлишига имкон туғдирмоқда.

Бундан ташқари радиолаштириш воситаларидан маҳаллий эшиттириш учун ҳам фойдаланиш мумкин. Аҳолини маҳаллий воқеалардан хабардор қилиб туриш, айрим ходимларнинг радио орқали чиқишларини уюштириш, маҳаллий мавзуларда тематик эшиттиришлар, бадий хаваскорлик коллективларининг концертларини ва шу кабиларни ташкил этиш имкони туғилади. Айрим қишлоқ хўжалик корхоналари шароитида радиолаштириш воситаларидан кўпинча маъмурий-хўжалик мақсадларида ҳам фойдаланадилар: коллективдаги социалистик мусобақа тўғрисида ахборот, йиғилишлар, кенгашлар, маданий-оммавий тадбирлар ўтказиш тўғрисидаги эълонлар бериб борилади. Шундай қилиб, радиолаштириш қишлоқ хўжалигида алоқа воситаси вазифасини ҳам бажаради.

4-§. Меҳнат усуллари, фаолляти ва ҳаракатларини бажаришнинг энг оқилона йўлларини излаб топишда кинематограф, телевидение ва бошқа техник воситаларидан фойдаланиш

Киносъемка илмий тадқиқотлар методи сифатида фан ва техниканинг кўпгина соҳаларида кенг татбиқ этилмоқда. Бунга сабаб аввало, шуки, ўрганиладиган жараёнлар ҳақиқатда қандай бораётган бўлса, киносъемка ёрдамида плёнкада худди шундай кўринишда акс эттирилади ва кейинчалик неча марта керак бўлса, шунча марта ва синчиклаб ўрганилиши учун зарур бўлган тезлик билан экранда такрор кўрсатилиши мумкин.

Илмий тадқиқот ташкилотлари ва корхоналарининг иш тажрибасини ўрганиш ҳамда ишлаб чиқариш ва лаборатория шароитларида ўтказилган экспериментлар меҳнатни ташкил қилиш ва нормалаштиришнинг қуйидаги масалаларини ҳал этишда, яъни: а) рационал меҳнат жараёнларини лойиҳалаштиришда; б) қўлда бажариладиган ва машина-қўл кучи билан бажарилади-

ган операцияларнинг айрим элементлари ҳамда тайёргарлик-якуллаш ишлари ва иш жойларига хизмат қилиш учун вақт нормативларини тузиб чиқиш мақсадида дастлабки маълумотлар олишда; в) оммавий ва йирик серияли ишлаб чиқаришда (зарур норматив — маълумот материаллари йўқ бўлган тақдирда) баъзи бир операцияларга (масалан, йиғиш операцияларига) бевосита нормалар белгилашда; г) илғор меҳнат методлари ва усулларини ўрганиш, умумлаштириш ҳамда илғор тажрибани оммалаштириш ва қишлоқ хўжалик ходимларини ўқитиш учун йўл-йўриқ берадиган материалларни тўплашда; д) потокли линияларда берилган тоншириқларни, вақт нормаларини (ишлаб чиқариш нормаларини) аниқлаб олиш ва операцияларни бир-бирига мослаштиришда;

е) бригадаларнинг оптимал составини белгилаш ва бригадаларда меҳнат тақсироти ва кооперациясининг энг мақсадга мувофиқ формаларини таъминлашда;

ж) кўп станокда ишлайдиган ишчилар меҳнатини ташкил этишининг рационал схемаларини тузиб чиқиш ва хизмат кўрсатиш нормаларини белгилашда;

з) иш вақтининг бекор кетишини ва унумсиз сарфланишини аниқлашда киносъёмкани қўлланиш жуда яхши самара беришини кўрсатди.

Бу вазифаларни киносъёмка материаллари асосида ҳал қилиш кўз ёки дурбин билан кузатишга қараганда тубдан фарқ қилади. Киносъёмка ўрганилаётган жараённинг вақтда ва маълум даражада фазода об'ектив равишда қайд қилинишини, тадқиқотчиникига нисбатан анча кенгроқ кўриш майдонини (айниқса кўп камерали съёмкада), жараёни қайд қилишнинг тартибга солинган тезлигини, жараёни такрорлаш (плёнкани кўриб чиқиш)нинг ўзгарувчан тезлигини, суратга олинган об'ектни плёнкада акс эттиришининг ва экрандаги тасвир ўлчовининг ўзгарувчан масштабини таъминлаб беради.

Киносъёмканинг бу хусусиятлари меҳнат жараёнини ўрганишнинг юқори даражада аниқ бўлишини таъминлайди. Бу хусусиятлар тез ўтиб кетадиган ва бир вақтда бўладиган операцияларни ўрганиш, иш элементларининг таркиби жиҳатидан барқарор бўлмаган жараёнларини текшириш (бу ҳол майда серияли ишлаб чиқаришда тадқиқотлар ўтказишда ва янги маҳсулот ишлаб чиқаришни бошлаш даврида айтишда муҳимдир), бригадаларнинг ишини таҳлил қилиш имконини беради.

Бундан ташқари, киносъёмкада фақат вақт сарфини эмас, балки меҳнат жараёнини бажариш усулларини ҳам ўрганиш мумкин.

Шу билан бирга киносъёмкалардан фойдаланишда бу методнинг анча сермеҳнат эканлигини ҳамда кўз ва дурбин билан кузатишга қараганда кўпроқ сарф-харажати талаб қилишини назарда тутини лозим. Шу сабабли саноат тармоғи учун ёки бир гуруҳна тармоқлар учун, оммавий операцияларни ўрганиш ва

такомиллаштириш учун нормативлар ишлаб чиқиш вақтида киносъёмкани татбиқ этиш ва унинг натижаларидан фойдаланиш анча мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат жараёнларини ҳар қандай киноаппарат билан суратга олиш мумкин. Бир қаторли ва икки қаторли съёмка қилишга имкон берувчи 16 миллиметрли (2×8) мм, шунингдек 8 миллиметрли энсиз плёнкадан фойдаланган маъқул. 2×16 мм ли энсиз плёнкали камералар кинотасвирнинг етарли даражада юқори сифатли бўлишини таъминлайди. Бунда 35 миллиметрли съёмкага қараганда материал сарфлашда анчагина иқтисод қилинади, плёнканинг узунлиги 2,5 барабардан зиёд қисқариши ҳисобига суратларни расшифровка ва анализ қилиш учун сарфланадиган меҳнат камаяди.

5-§. Сменадаги вақт сарфини ўрганиш усуллари

Меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш ҳамда техникадан фойдаланишни яхшилаш, мавжуд меҳнат нормаларини текшириш ва янги нормаларни ишлаб чиқиш учун вақт сарфини билиш зарур. Вақт сарфини аналитик метод ёрдамида ўрганилади. Текшириладиган меҳнат жараёни қуйидаги таркибий элементларга: усуллар иш фаолияти, ҳаракатлар ёки комплексларга бўлинади. Уларнинг ҳар бири юзасидан вақт сарфи аниқлаб чиқилади.

Вақтдан фойдаланиш кузатишлар ёрдамида ўрганилади. Кузатишларнинг учта асосий тури мавжуд: фотография, хронометраж ва фотохронометраж.

Иш вақтининг фотографияси ижрочиларининг иш куни давомида ҳақиқатда иш билан тўла таъмин этилганлигини, иш вақтининг қанчаси бекор кетганлигини ва бунинг сабабларини аниқлаш, ходимларнинг меҳнат функцияларини, ихтисосларни бир-бирига қўшиб олиб бориш имкониятларини аниқлаш, иш куни тартибларини, меҳнат ва дам олиш режимларини ишлаб чиқиш, ҳақиқий соатлик иш унумини белгилаш, тайёргарлик-якунлаш ишларига, иш жойига хизмат кўрсатишга кетадиган вақт нормативларини ишлаб чиқиш учун ўтказилади.

Машиналардан фойдаланиш вақтининг фотографияси агрегатларнинг қанча вақт ишлашини, уларнинг бекор туришини аниқлаш, бир соат ичидаги ва сменадаги меҳнат унумдорлигини белгилаш, ёқилги ёки электр қуввати сарфлаш нормативларини ишлаб чиқиш учун қўлланилади.

Иш жараёнининг фотографиясидан комплекс тарзда кузатиш вақтида фойдаланилади, бунда айни вақтнинг ўзида ижрочи иш вақтининг сарфлашини, машиналардан фойдаланиш ва уларнинг параметрлари (иш тезлиги, қамраб олиш кенлиги, соатлик иш унуми, ёқилги сарфлаш ва ҳоказолар) ўрганилади, технологик жараёнининг боришига (масалан, донни, унинг намлигини қуришти температурасининг ўзгаришига) характеристика тузиб чиқилади. Буни амалга ошириш техникаси шундан иборат:

ки, иш вақтининг фотографияси вақтида акс эттирилган маълумотлардан ташқари, бир вақтнинг ўзида машиналарнинг иши тўғрисидаги маълумотлар, уларнинг ишидаги танаффус ва бекор туришлар қайд этилади, технологик жараёнинг боришини характерловчи кўрсаткичлар ўлчанади.

Кузатишларнинг бу тури механизациялашган дала ишларини, қишлоқ хўжалик экипларини парвартиш қилишда ва чорвачиликда ишлатиладиган доимий машиналарга хизмат кўрсатиш ишларини ўрганиш вақтида татбиқ қилинади. Кузатиш материалларини ишлаб чиқиш вақтида ҳар бир ижроچига доир иш вақтининг ва машинадан фойдаланиш вақтининг сарфланиши юзасидан алоҳида маълумотлар тузиб чиқилади.

Маршрут фотографияси ижрочининг иш вақтини ва машиналар (ускуналар)дан фойдаланиш вақтини улар доимий равишда бир жойдан иккинчи жойга кўчириб турилганда ўрганиш вақтида татбиқ қилинади. Бу ўринда, вақт сарфидан ташқари, одам ёки машинанинг ҳаракат маршрути қайд қилинади, уларнинг босиб ўтган масофаси ҳам кўрсатилади. Фотографиянинг бу хили, жумладан, сигир соғувчининг оғилда сигир соғиш вақтида ҳаракат қилиш йўли, молбоқарнинг сигирлар турган оғилнинг озодлигини сақлаш мақсадида қилган ҳаракатини, созловчи мастерларнинг ўзларига бириктирилган техникага ва ҳоказоларга хизмат қилиш вақтида қилган ҳаракати маршрутини ўрганиш ва рационализациялаш имконини беради.

Мустақил фотография (фотографиянинг бир тури) кузатишнинг шундай бир кўринишидирки, бунда иш вақтининг сарф бўлишини ижрочининг ўзи: ишчи, колхозчи, мутахассис қайд қилади. Бу усул вақтнинг оммавий равишда бекор кетиши ва унинг умумсиз сарф бўлишини аниқлаш, ишлаб чиқаришнинг бирон-бир участкасида индаги ҳамжихатликни яхшилаш, бошқариш ходимлари меҳнатини ташкил этишни такомиллаштириш учун катта аҳамиятга эгадир.

Ишчилар ва колхозчиларнинг диққатини бажараётган меҳнат функцияларидан чалғитмаслик учун, мустақил фотография жараёнида кўпроқ иш кунндаги танаффуслар ва бекор туришларгина қайд қилинади, уларнинг сабаблари кўрсатилади ва вақтнинг бекор кетишига барҳам бериш юзасидан таклифлар киритилади (агар имкони бўлса, ишлаб чиқариш ходимлари янада батафсилроқ нарсаларни ҳам ёзиб қўядилар).

Бригадирлар, мутахассислар ва бошқариш меҳнатининг бошқа ходимлари иш кунини ўзлари фотография қилаётган вақтларида иш вақти сарфининг ҳамма категорияларини ёзиб борадилар, ишчиларга йўл-йўриқ бериш, турли ҳужжатларни ишлаб чиқиш, ишлаб чиқаришни планлаштириш, хизмат юзасидан кўчиб юринилар, мажлислар ва ҳоказолар билан боғлиқ бўлган вақтни қайд қиладилар. Улар ёзувларини йилнинг турли даврларида 5—7 кун мобайнида олиб борадилар. Мустақил фотография материалларидан бошқариш меҳнатини ташкил этишни яхшилаш учун фойда-

ланилади. Колхоз ва совхозларда меҳнатни илмий асосда ташкил этиш кенг жорий қилинаётганлиги муносабати билан мустақил фотография тобора кўпроқ оммалашмоқда. Социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши шароитида ҳар бир ходим ишдаги камчиликларни очишдан, ўзининг ва ўртоқларининг ишини яхшилашдан, меҳнат унумдорлигини оширишдан манфаатдордир.

Хронометраж — кузатишнинг шундай бир туридирки, унда меҳнат жараёнининг бир қисми: оператив ишнинг даврий равишда такрорланиб турувчи элементлари ёки тайёргарлик-якуллаш ишларининг ва иш жойига ташкилий-техникавий хизмат кўрсатишнинг айрим элементлари батафсил ўрганилади.

Хронометраж ёрдамида меҳнат жараёнини такомиллаштириш, илгор меҳнат усулларини ўрганиш, меҳнат жараёнининг айрим элементлари юзасидан вақт нормативларини ишлаб чиқиш учун маълумотлар олинади. Хронометражда, ўрганилаётган меҳнат жараёни усуллар, фаолият ва баъзи ҳолларда ҳаракатларга бўлинади. Масалан, оғилхоналарда сигирларни соғиш аппаратлари билан соғиш жараёнини рационализациялашда қуйидаги элементлар ажратиб кўрсатилади: елинни ювиш, дастлабки сут оқимларини соғиш, аппаратни ишга тушириш, елинни охириги марта уқалаш, чала қолган сутни механик равишда қўлда соғиш, аппаратни узиб қўйиш, соғиш устидан актив кузатиш, пассив вақт (соғувчининг бўш вақти), аппаратни кўчириш, ижрочининг бир сигирдан иккинчи сигирга ўтиши ва ҳоказолар. Ҳар бир иш элементи юзасидан иш вақтининг сарф бўлиши ўлчаб чиқилади, уларни бажаришнинг энг тежамли усуллари белгилаб олинади. Ана шу асосда молларни парвариш қилиш нормаларини ҳисоблаб чиқиш учун дастлабки материал бўлиб хизмат қилувчи вақт нормативлари ҳисоблаб кўрилади. Олинган материаллардан ижрочиларга тўғри иш усулларини ўргатишда ҳам фойдаланилади.

Фотохронометраж иш вақтидан фойдаланишни ёки иш жараёнини мураккаб кузатиш бўлиб, бунда бир кузатувчининг ўзи иш сменасининг айрим даврларида фотографияни, бошқа даврларида хронометражни амалга оширади. Фотохронометражни меҳнат жараёни элементлари қатъиян даврий равишда такрорланиб турмайдиган ишларда, масалан, сигирларни машинада соғиш вақтида, шунингдек элементлари даврий равишда такрорланиб турадиган ва нисбатан узоқ давом этадиган ишларда татбиқ этиш мақсадга мувофиқроқдир.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши шароитида фотохронометраж меҳнати рационализациялаш ва нормалаштириш мақсадида ўтказиладиган кузатишнинг асосий тури ҳисобланади.

Объектларнинг миқдорига қараб, бир кишининг ёки машина агрегатининг иши ўрганилаётган вақтда кузатишлар алоҳида кузатишлар бўлиши, агар грушпанинг иши ўрганилаётган бўлса группа кузатишлари бўлиши мумкин. Кўз ёки дурбин билан кузатишда вақтининг сарф бўлиши вақтининг миқдорини соат, хронометрлар ёрдамида ёки индекс-белгилар ёрдамида бевосита ўлчаш

йўли билан бутун смена давомида тўхтовсиз қайд қилиб борилади. Вақтнинг миқдори рақамлар билан, график ёки мураккаб усулда ёзиб бориш мумкин.

Моментларни кузатиш методи ижрочиларнинг катта группаси банд бўлган ишларда, жумладан, парникларда, ремонт устахоналарида, паррандачилик фабрикаларида ва ҳоказо жойларда татбиқ қилиниши мумкин. Бу усул меҳнат жараёни элементларини иш куни давомидаги вақтнинг тасодиғий пайтларида қайд қилишдан иборатдир. Кузатишлар олдиндан тузиб қўйилган маршрут бўйича айланиб чиқиш йўли билан амалга оширилади. Маршрут қайд қилиш пунктлари (жойлар)дан иборат бўлиб, бу пунктларда кузатувчи ўзи кўра оладиган ҳамма нарсани кўздан кечириши, ижрочилар нима билан банд эканлигини аниқлаши ва кўриш натижаларини кузатиш варағига ёзиб қўйиш лозим. Бу хил кузатишлар вақтнинг кўпроқ бекор кетишини аниқлаш имконини беради. Иш жойларида иш кунининг алоҳида фотографияси ўтказилиши мумкин.

Кузатишлар олинган материалларни дастлабки тарзда ишлаб чиқиш билан тамомланади, бу ишлаб чиқиш вақт элементларининг узунлигини ҳисоблаб чиқиш, сменадаги вақтдан ҳақиқий фойдаланиш балансларини тузиб чиқиш, иш кунининг структурасини аниқлашдан иборат бўлади. Кузатиш материалларини дастлабки тарзда ишлаб чиқишнинг зарур моменти — қабул қилинган ўлчов миқдорларига кетган оператив вақт сарфини ҳисоблаб чиқшдир. Агар бир гектар ерга ишлов бериш, муайян турдаги бир бош молга ем-хашак беришга кетадиган иш вақти фотография қилинса, ўлчов миқдорлари бир тонна, центнер, погон метр, минг дона ва шу қабила бўлиши мумкин.

Иш вақтининг сарф бўлишини ўрганишнинг яқинловчи босқичи кузатиш вақтида олинган натижаларни таҳлил қилишдан иборатдир. Аслида бу босқич кузатиш материалларини дастлабки тарзда ишлаб чиқиш жараёнидаёқ бошланади, чунки жараёнинг айрим элементлари узунлигини машиналарнинг иш кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқиш, сменадаги вақт балансларини тузиш ўрганилаётган меҳнат жараёнининг ташкил этилиши тўғрисида маълум бир хулоса чиқаришга имкон беради. Бундан кейинги таҳлил қилиш схемаси ҳар хил бўлиши мумкин ва бу схема кузатишларнинг мақсади ва турига боғлиқ. Бунда:

а) бажарилган ишнинг сифати, унинг технологик талабларга мувофиқ келиш-келмаслиги, белгиланган технологик талабларнинг бузилиш сабаблари аниқланади ва уларга барҳам бериш тадбирлари белгиланади;

б) ижрочилар иш жойининг ташкил этилиши, унинг планлаштирилиши, машина ва ускуналарнинг жойлаштирилиши таҳлил қилинади. Ижрочилар ва машина агрегатларининг ҳаракат маршрутлари, бир хил типдаги иш жойларида меҳнат предметларининг жойлаштирилиши таққослаб кўрилади, улардан энг тежамлилари танлаб олинади;

в) меҳнат усуллари кўриб чиқилади, уларни бажариш вариантлари таққосланади. Бунда қандай усулларга барҳам бериш, қайсиларини қандай қилиб такомиллаштириш кераклиги; қандай мосламалар, инвентарь, тара, асбоблар у ёки бу усулни бажариш учун энг қулай эканлиги аниқлаб чиқилади;

г) смена вақтидан умумий фойдаланиш таҳлил қилинади. Бунда сменадаги асосий ишнинг салмоғига, бевосита ва бавосита бекор кетган вақтнинг миқдори ва сабабига алоҳида эътибор берилади, иккинчи даражали ишларга, тайёргарлик-якунлаш ва иш жойига ташкилий-технологик хизмат кўрсатиш ишларига кетадиган вақтни қисқартириш йўллари қидириб топилади;

д) меҳнат жараёнида қатнашувчи ҳар бир ишчининг иш вақтидан фойдаланиши аниқлаб чиқилади. Бунинг учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин:

1. Смена ёки иш кунининг ҳақиқатда қанча вақт давом этиш коэффициенти ($K_{см}$):

$$K_{см} = \frac{T_{см}^x}{T_{см}}$$

бунда:

$T_{см}^x$ — сменанинг ҳақиқатда қанча давом этиши;

$T_{см}$ — сменанинг белгиланган давом этиш вақти

2. Вақтнинг фойдали сарф бўлиш ёки ижрочининг фойдали банд бўлиш коэффициенти; бу коэффициент смена давомида ижрочи бажараётган ишнинг узлуксизлик даражасини характерлаб беради ($K_{фв}$)

$$K_{фв} = \frac{T_{фв}^x}{T_{фв}} = \frac{T_{тя}^x + T_{оп}^x + T_{тtx}^x + T_{идш}^x}{T_{см}^x}$$

бунда:

$T_{фв}^x$ — сменада ҳақиқатда фойдали сарф бўлган вақтнинг умуман қанчага чўзилиши;

$T_{тя}^x$ — тайёргарлик-якунловчи иш вақти.

$T_{оп}^x$ — оператив вақт;

$T_{тtx}^x$ — иш жойига ташкилий-техник хизмат кўрсатиш вақти;

$T_{идш}^x$ — ижрочининг дам олиши ва шахсий эҳтиёжи учун кетган танаффус вақти.

3. Ходимнинг иш билан тўла таъминланганлик коэффициенти (сменанинг ҳақиқатда қанча вақтга чўзилишини ҳисобга олганда $K_{хт}$).

$$K_{хт} = K_{фв} \cdot K_{см} = \frac{T_{фв}^x}{T_{см}}$$

4. Вақтининг бекор кетиш структураси (%).

5. Иш бирлигига сарфланган ҳақиқий меҳнат (киши-соат ёки киши-минут):

$$T_{иб}^x = \frac{X_c \cdot T_{см}^x}{ИХ}$$

бунда:

X_c —иш билан банд бўлган ходимлар сони;

$T_{см}^x$ —иш куни (сменанинг) ҳақиқатда қанча вақтга чўзилиши;

$ИХ$ —бажарилган ишнинг ҳажми.

6. Ҳақиқатда ишга сарфланган меҳнат даражаси (%):

$$Д_{им}^x = \frac{T_{иб}^x}{T_{и}^x} \times 100$$

бунда:

$T_{и}^x$ —меҳнат жараёнини оқилона ташкил этишга мўлжалланган норматив меҳнат сарфи.

Машиналар ишлатиладиган жараёнларда бу машиналарнинг қувватига яраша ва смена давомида иш билан тўла таъминланишини таҳлил этиш, ишнинг параметрларини: ҳаракат тезлигини, ишни қамраб олиш кенглигини, соатлик иш унумини ва ҳоказоларни аниқлаш катта аҳамиятга эгадир. Вақт мобайнида машиналардан фойдаланишга баҳо беришда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин:

1. Машиналардан фойдаланиш коэффициентини ($K_{мф}$)

$$K_{мф} = \frac{T_{и}^x + T_{б}^x}{T_{см}^x}$$

бунда:

$T_{и}^x$ —смена давомида машинанинг иш билан ҳақиқий юриш (асосий иш) вақти;

$T_{б}^x$ —смена давомида машинанинг бекор юриш вақти;

$T_{см}^x$ —сменанинг ҳақиқатда қанча вақтга чўзилиши.

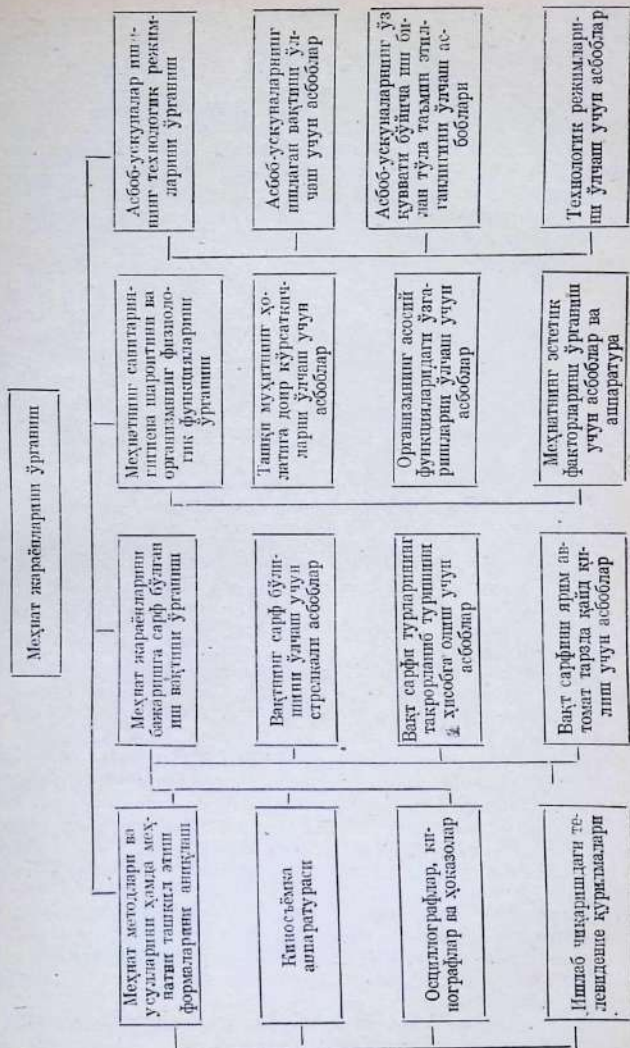
2. Машинанинг асосий иш коэффициентини ($K_{аш}$)

$$K_{аш} = \frac{T_{и}^x}{T_{см}^x}$$

3. Смена давомидаги танаффуслар ва машинанинг бекор туриш коэффициентини.

Таҳлилда транспорт хизмати ва машина агрегатларига техника хизмати кўрсатиш қандай ташкил этилганлигини, қандай кам-

Меҳнат жараёнларини ўрганиш учун техника воситалари

чиликларга йўл қўйилганлигини аниқлаш муҳимдир. Шунингдек, ижрочиларнинг меҳнати ва дам олиш режими, санитария-гигиена, техника-хавфсизлиги нуқтаи назаридан меҳнат шароитига эътибор бериш зарур.

Баҳолаш кўрсаткичларининг татбиқ қилиниши турли категориядаги ходимларнинг иш билан тўла таъмин этилганлигини аниқлашга, уларнинг меҳнат вазифаларининг фарқига боришга, айрим ходимларнинг иш кунидан тўла фойдаланиш ва бошқаларининг иш кунини қисқартириш йўллари топишга, ҳар бир иш бирлигига кетадиган меҳнат сарфини камайтириш йўллари белгилаб чиқишга ёрдам беради.

6- БОБ

МЕҲНАТНИ НОРМАЛАШТИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ, УНИНГ ВАЗИФАСИ ВА МЕТОДИ

1- §. Ишлаб чиқаришда меҳнатни нормалаштиришнинг роли ва унинг вазифаси

Меҳнатни нормалаштириш меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг асосий омилларидан биридир.

Колхоз ва совхозларда меҳнат тақсимоти, кооперацияси, иш жойларини тўғри танлаш, иш жараёнларининг илгор усулларини ишлаб чиқаришга жорий этиш, меҳнатни ва унга ҳақ тўлашни ҳамда ишлаб чиқаришни тўғри планлаштириш каби муҳим ишларни меҳнатни тўғри нормалаштирмасдан турлиб мутлақо амалга ошириш мумкин эмас.

Ишлаб чиқариш жараёнларининг бажарилишида сарфланадиган меҳнат ўлчаиш (ҳисобга олиб) борилади. Хўжаликларда иш элементларига сарфланадиган меҳнатни ўлчашда энг тўғри йўл иш вақти ҳисобланади. Меҳнатни нормалаштириш билан ишлаб чиқариш жараёнларини рационал ташкил этиш асосида меҳнатни ўлчаш усуллари белгиланади. Ишлаб чиқариш жараёнларини бажаришга сарфланадиган меҳнат (вақт) сарфлари тўғри аниқланади. Бунинг учун бригадалар чорвачилик фермалари ва бошқа бирликлар тўғри комплектлаштириши керак, яъни буларга ишчи кучлари, ишлаб чиқариш қуроллари харажат лимитлари, иш ҳақи фонди ва бошқалар хўжалик ҳисоби принципи асосида тўғри бирктилиши керак. Шу билан бирга машина-трактор паркидан ва бошқа тармоқлардан самарали фойдаланиш йўллари тўғри аниқланиши керак.

Меҳнатни нормалаштириш социалистик жамиятнинг асосий иқтисодий қонунлари талаби билан объектив равишда, яъни иш

вақтини иқтисод қилиш, меҳнат унумдорлигини тинмай ошириш, меҳнатга қараб тақсимлаш қонунлари билан боғланган.

Илмий асосда тузилган нормалар колхоз ва совхозларни планлаштириш, уларда ҳўжалик ҳисобини тўлиқ жорий этиш, иш ҳақи фондини тўғри белгилашнинг асосий омилларидан ҳисобланади.

Меҳнатни нормалаштириш олдида:

а) ишлаб чиқариш тармоқларида меҳнат унумдорлигини тинмай ўстириб боришни таъминлаш; б) иш ва маҳсулот бирлигига илмий асосда белгиланган меҳнат (вақт) сарфлаш нормасини узлуксиз жорий этиб бориш; в) ишлаб чиқариш жараёнлари бўйича иш элементларига сарфланадиган меҳнатни (вақтни) тўғри ўлчаб (ҳисобга олиб) бориш имкониятларини яратиш каби муҳим вазифалар туради. Шунинг учун ҳам ҳар бир иш учун белгиланадиган норма ишловчиларнинг физиологик томонларини тўлиқ ҳисобга олган ҳолда белгиланиши керак.

Нормалар ишловчиларни ишга бўлган муҳаббатини оширишга, уларнинг бажарадиган ишлари ёки етиштириладиган маҳсулотлари унумли ва сифатли бўлишига ёрдам бериши керак. Бунга эришиш учун нормаларни белгилашда иш жараёнида бўладиган шовқинлар, иш жойларининг жиҳозланиши, ёруғлик, температура ва бошқа шароитлар тўғри ўрганилиши керак. Норма белгилашда ишловчиларнинг нормал ишлашига тўсқинлик қиладиган нуқсонлар аниқланиши, унга тезликда барҳам бериш йўллари белгиланиши шарт.

Меҳнатни тўғри нормалаштириш меҳнатга социалистик принцип асосида ҳақ тўлашни амалга оширишга катта имконият яратади. Шундай экан, нормалаштиришда ҳар бир иш учун ишловчиларнинг сарфлайдиган иш вақтлари элементлар бўйича тўғри ўрганилиши керак.

2-§. Меҳнат сарфи нормаси

Қишлоқ ҳўжалигида ишлаб чиқаришнинг характерига қараб меҳнат сарфи нормаси уч хил формада бўлади: иш вақти нормаси, ишлаб чиқариш нормаси ва биркитиш нормаси.

Иш вақти нормаси — бу маълум иш бирлиги ёки маҳсулот етиштиришга сарфланган умумий зарурий иш вақтидир.

Бунга бир гектар ерни ҳайдашга, бир центнер пахтани теришга, бир тонна юкни ташинишга ва бошқаларга сарфланган вақтлар мисол бўла олади. Практикада иш вақти элементларга бўлиниб ҳисобга олинади. Масалан: ер ҳайдаш ва қатор ораларини ишлашда айланишларга кетган, бир хилдаги ем-хашақларни молларга едиришга кетган вақт ва ҳ. к.

Умумий иш вақтининг нормаси ичида асосий ишларга сарфланган вақтдан ташқари ишга тайёрланиш ва ишни якунлашга ва бошқа ёрдамчи ишларга сарфланган вақт ҳам ҳисобга олинади.

Ишлаб чиқариш нормаси деб бир ишчи ёки колхозчининг бир иш бирлигида (бир кун ёки бир сменада) бажарган иши миқдори ёки етиштирган маҳсулот миқдорига айтилади. Ҳозирги вақтда соат ва минут нормалари ҳам белгиланади. Бир иш кунинда бажарилган ишлар, гектар, центнер, дона ва бошқа ўлчов бирликлари билан ўлчанади.

Ишлаб чиқариш нормаси кўпинча битта ишловчига мўлжалланади. Алоҳида вақтларда ишлаб чиқариш нормаси бир группа ишловчиларга ҳам белгиланади, масалан, пахта тозалайдиган машиналарда ишловчиларга ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш нормаси билан ишлаб чиқариш вақт нормаси бир-бирига боғлиқдир, яъни сменанинг неча соат эканини билиб, осонлик билан сменада бажариладиган ишлаб чиқариш нормасини белгилаш мумкин ёки аксинча.

Иш нормалари юқоридаги турларининг бир-бири билан боғланишини қуйидаги формуладан яққолроқ кўриш мумкин:

$$N = \frac{N_{ш}}{B_{см}} \quad \text{ёки} \quad B_{см} = \frac{N_{ш}}{N}$$

Бунда:

N —норма вақти (мин).

$N_{ш}$ —иш кунининг узунлиги (мин).

$B_{см}$ —бир смена (иш кунинда) бажариладиган норма (га, т. дона ва бошқалар).

Биркиртиш нормаси деб чорва молларини уларнинг ёши ёки группаларига қараб алоҳида ва бир группа молбоқарларга бир-китилишига айтилади.

Биркиртиш нормасини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$B_n = \frac{N_{ш}}{N}$$

Бунда:

B_n —биркиртиш нормаси

$N_{ш}$ —сменанинг ёки белгиланган иш кунининг узунлиги (мин)

N —бир бош молга қараш учун сарфланадиган вақт нормаси.

Қишлоқ хўжалигида асосий қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш учун сарфланадиган меҳнат сарфи нормативи (бир 4. маҳсулот етиштиришга сарфланадиган вақт нормаси) ишлаб чиқилмоқда. Буни ишлаб чиқишга кўпчилик илмий текшириш институтлари сафарбар этилган. Ўзбекистонда НОТ илмий текшириш институти бу нормативни тузиш билан шуғулланмоқда.

Қуйида механизация даражасининг ҳозирги аҳволини ҳисобга олиб, машина теримдан кейин тўкилган пахта қўл билан терилганда пахта етиштиришга кетадиган меҳнат сарфи нормаси жадвалини келтирамиз.

Пахта етиштиришга меҳнат сарфи нормаси (киши-соат ҳисобида)

Областлар	Машина- да пахта териш, %	Бир гек- тардан олинади- ган ҳосил (цн)	Меҳнат сарфи ; киши—соат			
			Бир гектарга		Бир центнерга	
			жами	шундан механи- заторлар	жами	шундан механи- заторлар
Тошкент	58	25,0				
Экишгача ва экиш дав- рида			110	9		
Ўсиш даврида			295	16		
Йиғим-терим даврида			299	27		
Жами			704	52	28,2	2,1
Сирдарё	60	23,8				
Экишгача ва экиш дав- рида			115	9		
Ўсиш даврида			290	21		
Йиғим-терим даврида			286	27		
Жами			691	57	29,0	2,4
Республика бўйича	24	25,9				
Экишгача ва экиш дав- рида						
Ўсиш даврида						
Йиғим-терим даврида			810	43	31,3	1,7

Деҳқончиликда меҳнат сарфлаш нормативи экин ҳосилдорли-
ги, даланинг узунлиги ва бошқа факторларга қараб белгиланади.

Меҳнат сарфлаш нормативи чорвачиликда ҳам амалга ошири-
лади. Чорвачиликда меҳнат сарфлаш нормативи бир бош мол ва
чорва маҳсулотлари бирлиги бўйича белгиланади. Бунини белги-
лашда иш процессларида сарфланган ҳамма бевосита вақтлар
(гўнг чиқаришга, ем-хашак беришга, соғишга ва бошқаларга

Кўрсаткичлар	Бир бош ситирдан сут соғин нормаси (цн)				
	1000 гача	1500	2000	2500	3000
Сут қўлда соғилиб, гўнг ДН-300 а- грегатда ёки бричкада танилиб, ем-ха- шак қўлда берилганда:					
бир бошга (йиллик)	200	204	208	223	235
бир иш сутга	25	13,6	10,3	8,9	7,8
Сут соғин машинада, гўнг ДН-300 агрегатда ёки қўлда танилиб, ем-ха- шак қўлда берилганда					
Бир бошга (йиллик)	150	155	158	170	178
Бир иш сутга	18,5	10,3	7,8	6,7	5,8
Сут соғин, гўнг таниш машинада, ем- хашак бериш эса қўлда бўлганда					
Бир бошга (йиллик)	140	149	152	163	171
Бир иш сутга	17,5	9,9	7,5	6,5	5,7

сарфланган вақтлар) ҳисобга олинади. Қуйидаги жадвалда бир центнер сут ва бир бош сигирга меҳнат сарфлаш нормаси (механизациянинг ҳозирги даражаси ҳисобга олинганда)¹ келтирилади (киши-соат).

3-§. Меҳнатни нормалаштиришни ташкил этиш

Пахта ва бошқа қишлоқ хўжалик экинларини етиштиришда, чорвачилик фермаларида ишларнинг механизмлар билан бажарилаётганлиги, илғор агротехника фани ютуқларининг муваффақиятлари кенг жорий қилинаётганлиги туфайли колхозчи ва совхоз ишчиларининг меҳнати анча мураккаблашди, меҳнат унумдорлиги бирмунча ошди. Ана шулар меҳнат нормаси олдига оширилган талабларни қўймоқда.

Шунинг учун меҳнатни нормалаштиришда иш процессларини чуқур ўрганиб, уларнинг бажарилишини таъминлайдиган вариантларни белгилаш ва ҳар бир иш турига техник ва иқтисодий томондан баҳо беришни амалга ошириш зарур бўлиб қолди.

Социалистик ишлаб чиқариш ишловчиларнинг фақат маҳсулот етиштириб беришлари учунгина курашмайди, балки, уларнинг ҳар томонлама соғлом бўлиши, ишлаш даврлари ёки меҳнатга қобилиятлари узоқ йиллар давом этиши учун ҳам курашади.

Тузилган иш нормаларининг бажарилишини тўлиқ таъминлаш учун колхоз ва совхозларда мутахассислар ва илғорлар иштирокида ҳар бир иш турининг оғир-енгиллигига қараб белгиланган нормалар чуқур ўрганилиши керак. Колхоз правленнелари ва совхоз дирекциялари иш нормаларини илмий асосда ташкил қилинган меҳнат билан боғлаб, ҳар йили қайтадан кўриб чиқиб, прогрессив нормаларга асосан, уларга тегишли ўзгартини ва тузатишлар қилишлари керак.

Колхоз ва совхозларнинг ишлаб чиқариш тармоқларида иш турлари жуда кўп. Бу иш нормаларини ҳар йили қайтадан кўриб чиқиб, тегишли янгилликларни киритиб туриш учун хўжаликлар етарли шароитларга эга эмаслар. Шунинг ҳисобга олиб, партия ва ҳукуматимиз нормалаштириш ишлари бўйича колхоз ва совхозларга ёрдам беришни илмий текшириш институтларининг зиммасига юклади. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда 14 та республика, 35 та область нормалаштириш илмий текшириш институти, 155 та районлараро нормалаштириш пунктлари бор.

Лекин шунга қарамай, нормалаштириш пунктлари хўжаликлардаги ҳамма иш турларини ўрганишга имкониятлари бўлмай қолиши мумкин. Бундан ташқари йил давомида баъзи ишларнинг нормасини қайтадан кўриб чиқишга тўғри келиб қолади. Шундай ҳолларда хўжаликлар норма белгилаш бўйича ўзларининг мута-

¹ Справочник по нормативам затрат труда на производство сельскохозяйственной продукции в колхозах и совхозах УзССР. «Ўзбекистон» нашриёти, 1968 й.

хассисларига ҳам эга бўлишлари керак. Бу вазифа хўжаликларда кўпинча экономистлар ёки экономист — нормировкачилар зиммасига юклабди. Ҳозирги вақтда нормалаштириш ташкилотлари томонидан колхоз ва совхозларга деҳқончиликда от, қўл кучи билан ва механизация билан бажариладиган ишлар учун намунавий типовой норматив ишлаб берилди. Ана шу намунавий нормативга асосан колхоз ва совхозлар ўзларининг ишлаб чиқариш нормативларини тузадилар. Колхозларда меҳнат нормативини колхоз ус-тавига асосан колхозчилар умумий мажлиси тасдиқлайди.

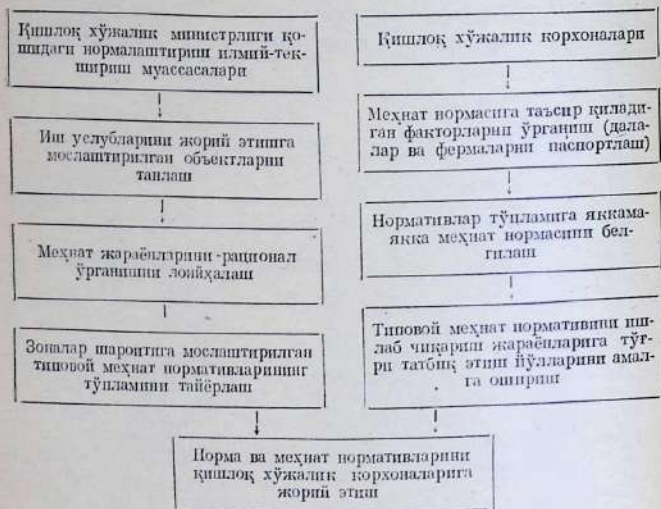
Даланинг узунлиги ўрта ҳисобда 300—400 м бўлганда.

Тар-тиб №	Ишлар номи ва уларнинг сифат кўрсаткичлари	Агрегатлар состави		Иш нормаси (7 соатлик иш куни)
		Трактор маркалари	Қ/Х маши-налари мар-калари	
1	Сугориш тоқобчаларнинг тоза-лаш (бир гектарга 15 м ҳисо-бида) Қўлда (70%) Механизмда (30%)	Қўлда Канад тозалайдиган машина		2,8 м ³ 210 м ³
2	Гўнг ташини (бир гектарга 10 тонна норма)	T-28 M	РПТМ-2,0	3,5 га
3	Минерал ўғитларни ташини (6 км оралиғига)	—«—	2ПТС-4-793	10,3Т
4	Кузги ер ҳайдаш 30 см чу-курликда	T-4	ПН-4-35	5,81 га
5	Экин олдидан бороналаш бил-ан бирга планировка қилиш	T-4	планиров-щик	14,0 га
6	Экин учун чигитни, ўғитни гербицидларни 6 км масофага ташиб келтириш	T-28 M	2ПТС-4-793	4,90 Т
7	Уялаб экин (гербицид ва ўғит билан)	T-28-X-4	СТХ-4	7,70 га
8	Квадрат ёки тўғри бурчакли уялаб экин (ўғит ва герби-цидлар билан)	T-28-X-4	СТХ-4	5,90 га
9	Сугориш 1— 2— 3 ва кейингилар	Қўлда « Қўлда		0,63 га 0,80 га 1,05
10	Сугориш учун эгат олиш (озуқа билан)	T-28-X-4	КРХ-4	6,65 га
11	Сугориш учун эгат олиш (озуқасиз)	—«—	—«—	8,00 га
12	Қўдалангига I культивация	—«—	—«—	6,50 га
13	Узинасига I «	—«—	—«—	7,90 га
14	II ва бошқалар	—«—	—«—	6,44 га
15	Машинада пахта терадиган майдонни деформация қилиш	—«—	самолёт	6,50 га
16	Пахта терини	T28X4	АН-2	498 га
	Машинада пахта терини I—	қўлда	ОПН-4-8	4,80 га
	II—	T28X4		0049 м
		—«—	ХТ-1,2	1,96 га
			—«—	2,59 га

Совхозларда меҳнат нормативини касаба союз ташкилотлари билан келишилган ҳолда совхоз директори тасдиқлайди.

Қуйида Ўрта Осиё қишлоқ хўжалик экономикаси илмий-текшириш институтининг республика колхозлари учун тузиб тақдим этган ишлаб чиқариш нормативидан баъзи намуналарни келтирамиз.

Колхоз ва совхозларда меҳнат нормативларини тузиш ва жорий этиш схемаси

4- §. Меҳнатни нормалаштириш усуллари

Меҳнатни (ишини) нормалаштиришда: жамлаш иш жараёнларини элементларга бўлиб, аналитик нормалаштириш усуллари қўлланилади.

Жамлаб нормалаштириш иккига бўлинади:

а) ўрта ҳисобий (арифметик) усулда меҳнат (ишлаб чиқариш) нормаларини белгилаш; б) ўрта прогрессив кўрсаткичларга асосланиб меҳнат (ишлаб чиқариш) нормаларини белгилаш. Ўрта ҳисобий усулда меҳнат нормаларини белгилаш жуда оддий ва уни ҳамма хўжаликларда осонлик билан қўлланиш мумкин.

Бу усулда ўтган даврда ёки бир сменада (иш кунида) ҳақиқатда бажарилган иш нормалари жамланади ва умумий сумма норма сонига бўлиниб ўртача иш нормаси белгиланади.

Бунда прогрессив янги нормаларни белгилаш учун ўртача арифметик кўрсаткичларни олиш ярамайди. Чунки бу кўрсаткичлар ёмонроқ ишлаган ишловчиларнинг иш нормаларини ҳам ўз ичига олган бўлади. Масалан, 10 та колхозчининг ийёзни ўтоқ қилишдаги бир кунлик бажарган иш натижаларини олсак қуйидагиларни кўришимиз мумкин. (га) 035; 040; 045; 020; 050; 038; 042; 047; 048; 015 га. Бунда умумий бажарилган иш 3,8 гектарни, ҳар бир колхозчининг ўртача бажарган иши эса 0,38 гани ташкил этади. Шунинг ўрта арифметик усулда белгиланган норма дейишимиз мумкин. Лекин 10 колхозчидан уч киши фақат 015; 020; 036 гектар ерни, яъни ўртача нормадан анча кам ишлаганлар. Булар шундай норма бажариш билан яхши ишлаган колхозчиларнинг иш якунларини пасайтиради. Шунинг билан бир қаторда буларнинг кўрсаткичлари умумий норма ичида кўришмай кетади.

Ўрта прогрессив кўрсаткичларга асосланиб норма белгилашда ўрта арифметик норма белгилаш усули билан топилган нормага шундан юқори бажарилган ишлар нормаси қўшилади ва юқори норма бажарган ишловчилар сонига бўлиниб, норма аниқланади. Бизнинг мисолда (038—040—045—050—038—042—047—048—3,48,8—0,44 га) ўртача норма 044 гектарга тўғри келади. Бу нормани ўрта арифметик усул билан аниқланган нормага қараганда анча ортқлиги, яъни прогрессивлиги бордир. Бундай ҳолда яхши ишлаган илгор колхозчиларнинг иш тажрибасини ҳисобга олиб, янги иш нормасини 045 гектар деб кўрсатиш мумкин. Меҳнатни нормалашнинг бу усули оддий бўлгани билан унинг жиддий камчиликлари ҳам бор. Масалан, бу усул ишларнинг бажарилиш миқдорига турли омилларнинг, маълум шароитларнинг ва ишлаш усулларининг қандай таъсир этганигини аниқлаш имконини бермайди.

Нормалашда иш жараёнларини ҳар томонлама синчиклаб, унга сарфланадиган вақтларни тўғри ўрганиб норма белгилаш усулини топиш керак. Ана шу масалани тўғри ҳал қилишда иш жараёнларини элементларга бўлиб, аналитик нормалаштириш усули қўлайдир.

Иш жараёнларини элементларга бўлиб аналитик нормалаштиришда асосан техник нормалаштириш усули қўлланилади.

Иш жараёнларини элементларга бўлиб аналитик нормалаштириш колхоз ва совхозлар ишлаб чиқаришининг ҳамма тармоқларида меҳнатни тўғри уюштириш ва илмий жиҳатдан асосланган иш нормаларини белгилаш учун қўлланилади. Бу нормалаш иш процессида меҳнат унумига таъсир этувчи ҳамма факторларни ва ишлаб чиқаришнинг моддий-техника шароитини ўз ичига олади. Иш жараёнларини элементларга бўлиб аналитик нормалаштиришнинг (техник нормалашнинг) вазифалари: а) ишнинг энг яхши режимини ҳамда деҳқончилик ва чорвачиликда, ёрдамчи ва қўшимча тармоқлар ишлаб чиқариш процессларида меҳнатни уюштиришнинг янги формалари ва усулларини жорий қилишдан; б) ишлаб чиқариш шароитига тўғри келадиган ва меҳнат унуми-

Олинган хрисомурталар ишлэб чыгаралы. Хрисомурталык ишлэб чыгыш одатда куйундуги бешичилерге: а) иш атуш элементтеринин (иш техник қарак, бийик куйиш ая бийичилерин) шифрлоом; б) дар бир иш элементини кеткен куткун хрисомурт; в) иш аячтыннын тарыхинин аякдашта булукалы.

Иш нуви давомида (сменада, сутунда) ҳар бир иш амалиётига сарфланган вақтлар ҳисобланади. Сўнгра уларнинг ялпи иш вақтига бўлган процентдан нисбати белгиланиб, иш вақтининг тарзиби аниқланади. Кейин ялпи вақтдан техникавий ва танқиливий намунамалар натижасида ҳамда ишловчининг айби билаи бешор кетган вақт аниқланиб, иш вақтининг ҳудуд тарзиби ҳузулади ва 1 соат асосий (фойдали ёки соф) иш вақтида баъжарилган иш миқдори ҳисоблаб чиқилади. 1 соат вақт ичида баъжарилган ишни ишловчидагилан соатлар соғига кўнайитириш буан бизан техник норманинг мойилхаси ҳузулади.

Иш жараёналарини элементларга бўлиб анализини нормалаштиришда норма белгиланган мутахассисларнинг олдига прогрессивни нормаларини белгилайдиган ташқири маҳиятин ташқири атинда юқори кўрсаткичларга эга бўлган илторлар тажрибаларини омичаданштирини ованфаси ҳам туради.

Ишлаб чиқариш практикасида иш жарафиларини элементларга бўлиб нормалаштиришнинг уч хил тартиби учрайди:

1) Аналитик экспериментал нормалаштиришида норма белгилан учун зарур иш шараитлари ва керакли бошқа материаллар бир хўжалик устида ўрганиб борилади. Норма белгилан учун зарур иш шараитлари нормалаштириш ўзидан мутахассислари томонидан ўтказилади.

2) Аналитик ҳисоблаш тартибида нормалаштиришда ҳужжаларда иш нормативини тузиш учун олдин ҳисоблаб кўйилган тайёр маълумотлардан фойдаланилади. Бундай нормативлар ҳужжаларга қитобча шаклида юборилади. Бу қитобча шаклидаги норматив нормалар белгилловчи илмий муассасалар томонидан тузилиб тайёрланган бўлади.

3) *Намунавий норматив* ҳар томонлама ўрганилиб шариҳларга мослаштирилиб, тегишли ташкилотлар томонидан тасдиқланиб тақдим этилган бўлади.

Меҳнат нормаси устида отаран таассурот ҳосил қилиш учун
ни вақтларининг структурасини анализ қилиш керак.

Иш вақти деб бир кун ёки сменада (соатда) маълум иш бirlигини bajarish учун ишловчиларнинг сарфлайдиган вақтига ай-
тилади.

Им пакти икки гурунага:

ишлаб чиқариш топширигида белгиланган ишларни бажариш учун нормалаштирилиб қўйилган иш вақтига ва белгиланган ишларни бажариш процессида нормалаштирилмаган иш вақтига бўлинади.

Биринчи гурппага колхозчи ёки ишчи ўзи белгилаб олган кунлик ёки смена (соат) нормаларини бажариш учун сарфлайдиган вақти киради.

Иккинчи гурппага шу белгиланган нормани бажариш даврида уларнинг дам олишга ва бошқа эҳтиёжларга (ишларга) сарфланган вақти киради.

Ҳар бир иш тури бўйича ишларни оғир ва енгиллигига қараб норма белгилашда иш вақтини уч гурппага бўлишимиз мумкин:

а) ялпи вақт; б) фойдали вақт; в) соф вақт (бу қонун бўйича белгиланади).

Ялпи вақтга ишловчининг ишда ўтказган ҳамма вақти киради.

Фойдали вақтга ялпи вақтдан дам олиш ва бошқа эҳтиёжлар учун кетган вақтни чегириб ташлагандан қолган вақт киради.

Соф вақт эса 7 соатли иш кунини ҳисобланади. Ҳар бир иш учун норма 7 соатли иш кунини бўйича белгиланиши керак. Бунинг учун хронография ва хронометражнинг якунларидан фойдали вақтда бажарилган бир соатли иш унумини 7 соатга кўпайтириб норма белгилаш мумкин.

Иш вақтининг тўғри сарфланишини ўрганиш учун трактор, от-улов ва қўл ишларида вужудга келадиган элементлар бўйича турларга ажратиш—классификация қилиш зарур. Иш вақтини, асосан қуйидаги жадвалда келтирилган элементларга бўлиш мумкин.

Иш вақтининг классификацияси

Ишни бажариш учун нормалаштирилиб қўйилган вақт. Ишлаб чиқариш топширигини бажариш учун сарфланган вақт	Ишнинг бажарилишида нормалаштирилмаган (бекор кетган) вақт
1. Ишга тайёрланиш ва ишни тамомлаш: а) агрегатни қабул қилиш ва кейин техник қаровдан ўтказиш; б) агрегатни ишдан олдин ва кейин техник қаровдан ўтказиш; в) агрегатга ёнилни қўйиш; г) иш майдонига бориш ва қайтиб келиш. 2) асосий (фойдали) иш вақти: а) асосий бажарилиши керак ишларга сарфланади; б) ёрдамчи ишларга сарфланади (иш қилинаётган ерларда қайрилишларга ва бошқаларга кетадиган вақт); в) қўл билан бажариладиган ишларга кетадиган вақт;	1. Техник сабаблар: а) агрегатнинг бузуқлиги; б) иш органларини тозалаш. 2. Ташкилий сабаблар: а) ёнилни бўлмайд қилиш; б) транспорт бўлмайд қилиш; в) бошқа ташкилий сабаблар. 3) Агрегатга хизмат кўрсатувчи шахслар айби билан: а) ишнинг кеч бошлаганлиги ва эрта тамомлаганлиги; б) иш вақтида кетиб қолиш; в) хизмат кўрсатувчи шахсларнинг бошқа сабаблар билан кетиши. 4) Об—ҳавонинг ноқулайлигидан ишламай туриш.

Ишни бажариш учун нормалаштирилиб қўйилган вақт. Ишлаб чиқариш топширигини бажариш учун сарфланган вақт	Ишнинг бажарилишида нормалаштирилмаган (бекор кетган) вақт
г) машина-қўл билан бажариладиган ишларга кетадиган вақт; д) агрегат ёки ҳайвонларни бажараётган ишларининг устида кузатиш ўтказиб туришга кетадиган вақт. 3) Ердамчи иш вақти: а) иш вақтида агрегатларга қарашга кетадиган вақт; б) қўшимча ёнилен қўйиб бериш ва бошқалар; в) агрегатларни техник қаровдан ўтказиб бериш. 4) Техноложик хизмат: а) уруғликлар солини ва тайёрлаш; б) бункерлардан йиғилган маҳсулотларни бўшатиш. 5) Иш вақтида дам-олиш: а) овқатланиш; б) бошқа иш жойига ўтиш.	5) Бошқа сабаблар билан бекор туриш.

5-§. Қишлоқ хўжалик ишларини нормалаштириш

Колхоз ва совхозларнинг ишлаб чиқариш характери ва уларда қўлланиладиган ишлаб чиқариш қурулларига қараб ишларни беш гурппага бўлиш мумкин: 1. Механизация билан бажариладиган дала ишлари; 2. Стационар ҳолатда бажариладиган механизация ишлари; 3. Қўл кучи билан бажариладиган ишлар; 4. Транспорт ишлари; 5. Чорвачиликда бажариладиган ишлар.

Юқорида кўрсатилган гурппадаги ишларга норма белгилашда тавсия этиладиган факторлар ҳар хил бўлади. *Механизация билан бажариладиган дала ишларига* агрегатнинг юрини тезлиги, ишлаш кенглиги, иш вақти, тупроқнинг ҳолати, далалар узунлиги, участкаларнинг рельефи ва конфигурацияси каби факторлар, *стационар ишларга* машина ва қуруллар типиди, қайта ишланаётган маҳсулотлар ёки ишлар тури, уларнинг бажарилиш усуллари, *транспорт ишларига* транспорт воситалари ва унга тиркаладиган асбоблар типиди, ташиладиган юклар тури, юрини тезлиги, масофанинг узоқ-яқинлиги, юкни ортиш ва тушириш суръатлари юкларнинг ҳолатлари каби омиллар, *қўл билан бажариладиган ишларга* иш вақти, иш суръати, маҳсулотларнинг ёки ишларнинг турлари, иш шароитлари каби факторлар, *чорвачиликда бажариладиган ишларга* эса бириктиладиган мол ҳайвонлар сониди, молларнинг маҳсулдорлигиди, боқилиш усуллари, ишларнинг механизациялаштирилиши каби факторлар киради. Норма белгилашда юқоридаги факторлар иш вақти нормасиди ва ишлаб чиқариш нормасиди тавсия этилади. Норма белгилашдаги факторлар ҳар хил бўлса ҳам, лекин улардаги иш процессларини элементларга бўлиб ўрганиш бир хил йўл билан олиб борилади. Ҳар бир ишга норма белгилашни сифатли ўтказиш учун бу ишга яхши малакали мутахас-

сисларни жалб этиш зарур. Қуйида юқорида айтиб ўтилган беш хил иш турлари бўйича норма белгилаш усуллари билан танишамиз.

6-§. Механизацияланган дала ишларини нормалаштириш

Колхоз ва совхозларнинг далачилик соҳасида бажариладиган ишларни машиналаштирилиши даражаси йилдан-йилга ортиб бормоқда, далачилик хўжаликларида комплекс механизация тўлиқ амалга ошириб боришмоқда, ер ҳайдаш, кўпчилик экинларни экиш, экинлар қатор ораларини ишлаш, ем-хашак тайёрлаш, экинлар ҳосилини йиғиб-териш олиш каби ишлар илғор механизация асосида бажаришмоқда. Ана шуларни ҳисобга олганда бу ишларни тўғри нормалаштириш катта аҳамиятга эга, чунки бу соҳада тўғри норма тузиш билан тракторчи ва бошқа механизатор кадрларнинг меҳнатига тўғри баҳо берган бўламиз. Бу эса меҳнат унумдорлигини кўтаришга катта имконият беради.

Қишлоқ хўжалигида механизацияланган дала ишларининг сменалик ишлаб чиқариш нормасини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$N_m = \frac{C_m - C_t + C_{ш}}{C_r}$$

Бунда:

N_m —сменалик ишлаб чиқариш нормаси

C_m —иш қуйининг (смена) узунлиги (мин).

C_t —сменада ишга тайёрланиш ва ишни якунлашга норма бўйича сарфланиши керак бўлган иш вақти (мин).

$C_{ш}$ —смена давомида ишловчиларнинг физиологик заруриятлари учун сарфланадиган вақт. (Таъриба шуни кўрсатадики, бу—сменадаги умумий иш вақтига нисбатан 1,5—2%ни ташкил этиши мумкин).

C_r —ишга тайёрланиш, ишни якунлаш, ишловчиларнинг физиологик зарурият ва бошқа ишларга сарфлайдиган иш вақти, яъни $C_r = C_{офга} + C_{ттга} + C_{д}$ гадан ташкил топади.

Бунда:

$C_{офга}$ —бир гектар ҳисобида сарфланадиган оператив (ҳақиқий) иш вақти.

$C_{ттга}$ —технологик танаффуслар.

$C_{дга}$ —дам олишларга сарфланган вақтлар. Оператив вақт нормаси ($C_{офга}$) асосий вақт ($C_{ога}$) ва ёрдамчи ($C_{в га}$) вақтдан ташкил топади.

Ана шуларни ҳисобга олганда бир гектар ҳисобига сарфланадиган вақт қуйидаги шаклга эга бўлади:

$$C_r = C_{ога} + C_{вга} + C_{ттга} + C_{дга}$$

технологик танаффусга ($C_{ттга}$) техник қаровлар: агрегатларни

иш органларини тозалаш ва бошқа шунга ўхшаш ишларга сарфланган вақтлар киради.

Дам олиш вақт нормативини (соатга) тўғри аниқлаш катта аҳамиятга эга.

Дам олиш вақтининг бир гектарли нормасини қуйидаги формула ёрдамида топиш мумкин:

$$\text{Сога} = \frac{Д_0}{100} \cdot \text{Софга}$$

Д₀—олдиндан белгиланиб қўйилган дам олиш проценти (ишларни оғир ва енгиллигига, мураккаблигига қараб оператив вақтдан 5—10% ни дам олиш вақтига ажратиш мумкин).

Бир гектардаги асосий ишларнинг вақт нормативини қуйидаги формула билан аниқлаймиз:

$$\text{Сога} = \frac{60 \cdot 10000}{Вр \cdot Vр}$$

Бунда:

Вр—иш қуролининг ишлаш кенглиги (м)

Vр—норма бўйича агрегатнинг юриш тезлиги км/соат

60—бир соатдаги минут

10000—бир гектардаги квадрат метр.

Агрегатларнинг ишлаш тезлиги нормаси уларнинг тортиш характерига қараб белгиланади.

Иш қуролларининг ишлаш кенглиги эса $Vр = Ат \cdot Мб \cdot К$ формула ёрдамида аниқланади. Бунда:

Ат—агрегатдаги тиркалган машина ва қуроллар ёки плуглар корпусининг сони.

Мб—бир машина ва қуролини ёки плугнинг конструктив эн олиши, м.

К—конструктив эн олиш кенглигидан фойдаланиш коэффициенти.

Ёр ҳайдашда агрегатларни конструктив эн олиш кенглигидан фойдаланиш коэффициенти бирдан ортиқ бўлади (1,06—1,11) Бороналашда, культивацияда йиғим-теримда (0,95—0,96) экишда, қатор ораларини ишлашда одатда бирга тенг бўлади.

Ёрдамчи ишларга одатда бурилишлар, уруғ, ўғитлар солиш, бункерни бўшатилш ва бошқа ишлар киради. Бир гектар ҳисобидан бурилишларга (Тага) кетган вақт нормасини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$\text{Тага} = \frac{10000 \cdot \text{Та}}{Вр \cdot \text{Лу}}$$

Бунда:

Та—бир бурилишга белгиланган вақт нормаси, м

Лу—даланинг узунлиги, м.

Бир гектар юзасидан сеялканни уруғ билан тўлатиш, ўғитлаш

каби ишларга сарфланадиган вақт нормативи қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$T_{\text{всг}} = \frac{N_y}{E - M_k} a x_c$$

Бунда:

$T_{\text{всг}}$ —бир гектар юзасидан сеялкани уруғ билан тўлатишга сарфланадиган вақт нормативи, мин.

N_y —уруғ экиш нормаси (ўғит ташиш) бир гектарга, кг.

E —экиш агрегати яшигининг сифими, кг

M_k —сеялкадаги қолган уруғ, кг

x_c —сеялкани бир тўлатишга сарфланадиган вақт нормаси, мин

Ўрим-йиғим терим даврига мослаштирганда формула қуйидагича бўлади:

$$T_d = \frac{Y}{E} \cdot X_p$$

Бунда:

Y —бир гектардан олинган ҳосил, цн.

X_p —комбайн бункерларини бўшатишга кетадиган вақт нормативи.

E —пахта тарадиган машина бункерининг ҳажми, кг.

Трактор агрегатларининг иш унуми уларнинг эн олиш кенглиги, тезлиги ва ишлайдиган вақтига боғлиқдир. Агрегатларнинг ишлаш тезлигига тупроқнинг тип, механик состави, участкалар рельефи, далаларнинг конфигурацияси ва табиий-ишлаб чиқариш шароитлари таъсир этади. Бу шароитларни тўғри ўрганишда далаларни паспортлаштиришнинг аҳамияти каттадир.

Далаларни паспортлаштириш билан хўжаликлар ўзларининг табиий ишлаб чиқариш шароитларини тўғри ўрганадилар, яъни далаларнинг катта-кичиклигини ва унинг рельефини, участкалар конфигурациясини, тупроқлар таркибини, ҳосилдорлигини, уруғликлар экиш ва ўғитлар сепиш нормаларини ишлаб чиқариш қуролларидан фойдаланиш тажрибаларини ва бошқаларини, далаларни паспортлаштиришда ер тузилиш картаси, тупроқ картасидан ва агротехник тадбирларни ўтказиш ҳақидаги маълумотлардан фойдаланилади.

Дала паспортида, дала майдонининг узунлиги, эни ва даланинг узунлиги бўйича қайси классга кириши, тупроқнинг механик составлари очиқ ёзилган бўлади.

Ишлаб чиқариш қуролларининг сменадаги иш унуми ва улар сарфлайдиган ёнилгиларнинг миқдори даланинг узунлиги ва энига боғлиқ бўлади. Тажрибада кўришимизча, даланинг бўйи узун бўлиб, эни калта бўлса, тракторнинг иш унуми юқори бўлиб, ёнилги сарфи (салт юришларнинг кам бўлиши ҳисобига) камайиб боради. Ана шунинг учун ҳам норма белгилашда далаларнинг узунлиги

ва эини тўғри аниқлашимиз керак. Бу масалани тўғри ҳисоблаб чиқаришда даланинг узунлигини 7 классга бўлиб, қуйидаги норма белгилловчи жадвал тавсия қилинади.

Дала паспорти № 1

Тошкент областидаги Ўрта Чирчиқ райони «Коммунизм» колхозининг алмашлаб экин схемаси

Участка №	Участкалар размери				Участкаларда майдонларни тақсимлаш							
	майдон га	узунлиги м	эн м	Узунлиги бўйича участка қайси классга кирди	Бурчакларни қиялаш даражаси ва градуслар							
					1 гача	1-3	3-5	5-7	7 дан ошқ	Механик состави	Тупроқ фарқи бўйича	Даланинг бошқа тарихи
					1 гача	1-3	3-5	5-7	7 дан ошқ	енгил	сер унум	Даланинг бошқа тарихи
1	100	1010	780	1000	арт	—	100	—	—	100		100
2	80	800	600	1000	арт	—	80	—	—	80		80
Жами	180	—	—	—	—	—	180	—	—	180		180

Ерларни паспортлаштириш колхоз-совхоз бўйича ҳамда алоҳида бўлимлар, бригадалар бўйича ҳам ўтказилади. Ўзбекистонда хўжаликларнинг тупроқ шароитини 3 та зонага бўлиш мумкин. I зонада тупроқ шўрланмаган бўлиб, запас суғоришни талаб этмайди.

II зонада тупроқ шўрланмаган бўлса ҳам, лекин запас суғоришни талаб этади.

III зонада тупроқ шўрланган бўлиб, шўрни ювиш учун сув талаб этилади. Демак, норма белгилашда шу шароитлар ҳисобга олиниб, дифференциациялаштирилади. Норма белгилашда далалар бўйининг узун-калталлиги катта аҳамиятга эга. Дала бўйининг узунлиги трактор агрегатларидан унумли фойдаланишга катта ёрдам беради. Масалан, далаининг узунлиги қанча кўп бўлса, ер ҳайдайдиган тракторларининг иш унуми шунча юқори бўлади.

Далаларининг рельефи ҳам ишлаб чиқариш нормасига тегишли таъсир кўрсатади.

Тракторларининг иш унумига далаларининг узунлигидан ташқари тупроқнинг оғир-енгиллигининг ҳам таъсири бўлади. Шунинг учун хўжаликларнинг мутахассислари ўзларининг шароитига қараб динамометрлаштиришни ўтказиши керак. Буни ўтказишда РТТК-АФИ маркали иш ўлчов аппаратларидан фойдаланиш керак.

Далаларни паспортлаштиргандан сўнг ерлар оғир-енгиллигига қараб гурунналарга бўлинади. Бундан мақсад ҳар қайси груп-

падаги тунорқ ва бошқа шаронгларни ҳисобга олган ҳолда иш нормаси ва унга сарфланадиган ёнилғи ва бошқа сарфлар белгиланади.

7- §. Стационар ҳолатида бажариладиган механизациялашган ишларга норма белгилан

Бу группадаги ишларни бажарганда ишловчи ва механик агрегатлар асосан жойида (стационар ҳолатда) туради. Бажарилган ишнинг миқдори эса донга ёки оғирлик ўлчови билан белгиланади. Бунга қуйидаги ишлар киради. Ғалла янчиш, силослаш, ғарамлаш, пахтани вороховкадан чиқариш, кўрак чувиш, картошка, донларни сортларга ажратиш ва бошқалар киради. Бундай ҳолларда машинада бажарилган ишнинг миқдори соф иш вақтида ва ҳар бир соатдаги меҳнат унумига боғлиқ бўлади. Меҳнат унуми эса ўз навбатида ишланаётган маҳсулотнинг машиналарга берилиши, унинг оғирлиги, иш қуролларининг ишлан кенглиги ва шунга ўхшаш омилларга боғлиқдир. Стационар ишларда ишловчиларнинг кунлик (сменалик) иш нормаси қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$Им = V_{соат} \cdot \frac{Сп - (Стя + Со)}{60(1 + \frac{До}{100})}$$

Бунда:

- V_{соат}—машинанинг соатлик иш унуми нормаси
- Сп—иш кунининг (смена) узунлиги (мин).
- Стя—сменада ишга тайёрланиш ва ишни якунлашга нормаси бўйича сарфланиши керак бўлган иш вақти (мин).
- Со—иш жойларини қараб чиқиш, техник ва бошқа ташкилий ишларга сарфланадиган иш вақти
- До—асосий иш вақтидан танаффус, дам олиш ва бошқа шахсий эҳтиёжларга сарфланадиган вақт проценти.

8- §. Қўл кучи билан бажариладиган ишларга норма белгилан

Қишлоқ хўжалигида ҳали ҳам қўл билан бажариладиган ишлар кўп. Шунинг учун бу ишларни тўғри нормалаштиришнинг аҳамияти каттадир. Қўл кучи билан бажариладиган ишларга ўташ, яганалаш, кўчат экиш, картошка, сабзавот экиллари ҳосилни йиғиш, пахта териш каби ишлар киради. Меҳнат унуми иш вақтига ва иш суръатига қараб аниқланади. Норма белгиланда бажариладиган ишларнинг ўлчов бирлигини тўғри аниқлаш керак. Экилларни парвариш қилишда ўлчов бирлиги бўлиб ишланган майдонлар гектар, ҳосил йиғишда йиғиб-териб олинган маҳсулотлар оғирлиги тонна, центнер билан ҳисобланади ва бошқалар.

Қўл кучи билан бажариладиган ишлар нормасини қуйидаги формула ёрдами билан аниқлаш мумкин:

$$Нм = \text{Всоат} \cdot \frac{Сп - Стя}{60 \left(1 + \frac{До}{100}\right)}$$

Бунда:

Нм—бир иш куни (сменада) бажариладиган иш нормаси (га, дона, цн, кг ва бошқалар);

Сп—иш кунининг (сменанинг) узунлиги (минут, соат);

Стя—ишга тайёрланиш ва ишни якунлашга сарфланадиган вақт (минут);

Всоат—бир соатли иш унуми

До—ишловчининг дам олиш ва бошқа шахсий зарурияти учун сарфланадиган вақт.

Қўл кучи билан бажариладиган ишлар учун норма белгиланганда ишга тайёргарлик кўриш ва ишларни якунлаш учун қанча вақт сарфланиши тўлиқ маълум эмас. Бу иш элементларига бир иш кунинда (сменада) 5—10 минут сарфланиши мумкин. Ишловчиларнинг шахсий зарурияти (туалет) учун қанчадан вақт ажратилишини аниқлашда қуйидаги нормативдан фойдаланиш мумкин.

Қўл билан бажариладиган ишларни бажараётган вақтда дам олиш ва шахсий заруриятлар учун сарфланадиган вақт нормаси

	Дам олиш ва шахсий заруриятларга сарфланадиган вақт	
	асосий иш вақтига нисбатан танисил аздадиган вақт, минут	асосий иш вақтига нисбатан %
Енгил ишларга	3—5	5—7
Ўрта ишларга	6—8	10—13
Оғир ишларга	9—12	15—20
Жуда оғир ва мураккаб ишларга	13—15	21—25

Енгил ишларни тариф разрядидаги I—II группага, ўртача ишларни III группага, оғир ишларни IV группага, жуда оғир ва мураккаб ишларни V—VI группага киритиш мумкин.

Мисол. Ўтказилган хронометраж маълумотларига асосан пахтани яганалашда ишловчининг бир соатли иш унуми 0036 га тенг. Ишга тайёргарлик кўриш ва ишларни якунлаш учун 8 минут сарфлади. Иш ўрта группадаги ишларга кириди. Демак, ишловчининг шахсий зарурияти учун асосий иш вақтига нисбатан 10% вақт сарфланади. Сменалик иш нормаси 022 га тенг ёки

$$\text{Нсм} = 0036 \cdot \frac{420 - 8}{60 \left(1 + \frac{01}{100}\right)} = \frac{412}{66} \cdot 0036 = 022 \text{ га.}$$

Масалан, колхозда карамни узилгандан сўнг уни қўлда сортларга ажратишга тўғри келади. Ҳар бир минутда 4 донадан карамни сортровка қилишга тўғри келди, унинг ҳар бирининг оғирлиги 3 кг дан бўлса, 7 соат соф иш вақтида 5040 кг карамни сортларга ажратиш мумкин экан

$$\text{ёки } (7 \times 60 \times 4 \times 3 = 5040 \text{ кг ёки } 5,04 \text{ тонна})$$

9-§. Транспорт ишларининг нормалаштириш

Колхоз ва совхозларда етиштирилаётган маҳсулотларнинг йилдан-йилга кўнаиб бориши транспорт воситаларига бўлган талабни борган сари оширмоқда. Транспорт воситаларининг ичида асосий ишлар автотранспортларга тўғри келмоқда, перспективада эса трактор транспортининг роли ортиб боради. Хўжаликларда бўладиган меҳнат сарфининг анча миқдори транспорт ишларига тўғри келади. Автотранспорт ишларида вақт нормаси белгиланади. Буни 1 тонна ёки тонна-километр юкни ортиш ва тушириш учун сарфланадиган минутлар билан ҳисобланади. Транспорт ишларига белгиланадиган ишлаб чиқариш нормаси тонна ёки тонна-километр билан белгиланади.

Транспорт ишларининг сменалик нормасини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$N_m = \frac{C_m - C_{\text{тя}}}{C_p} \cdot K_t$$

N_m —сменалик (иш куни) иш нормаси (m);

C_m —бир сменадаги иш вақти (иш қунининг узунлиги) *мин*;

$C_{\text{тя}}$ —сменада ишга тайёрланиш ва ишни якунлашга норма бўйича сарфланиши керак бўлган иш вақти (*мин.*);

C_p —бир қатновга (рейсга) норма бўйича сарфланиши керак бўлган вақт (*мин.*);

K_t —транспортларнинг юк кўтарин қobiliяти (тонна).

Агар ишлаб чиқариш нормасини тонна—километр бўйича аниқланса, формула қуйидагича бўлади:

$$N_{\text{мтк}} = \frac{C_m - C_{\text{тя}}}{C_p} K_{\text{тто}}$$

Бунда:

$Ю$ — юкни олиб бориладиган масофа (*км*).

Ишлаб чиқаришда кўпинча шундай ҳоллар ҳам бўлиб туради, яъни юкни ортиш ва тушириш вазифаси шофёрларнинг ёки тракторчиларнинг зиммасига юкланади. Бундай ҳолларда бир киши кунини ҳисобидан қўшимча иш кунини ва шахсий эҳтиёжлар учун қўшимча вақтлар қўйиш зарур.

Бундай ҳолда биринчи формула қуйидаги шаклга эга бўлади:

$$N_m = \frac{C_m - (C_{\text{тя}} + C_d)}{C_p \left(1 + \frac{D_o}{100} \right)} \cdot K_t$$

Бунда:

Сд—қўшимча иш вақти ва шахсий эҳтиёжларга сарфланадиган вақт;

До—оператив иш вақтидаги дам олиш ва шахсий эҳтиёжлар учун сарфланадиган вақтлар проенти.

Хўжаликларда юкни ортиб, белгиланган жойга олиб бориб, яна қайтиб келиш ёки бир рейсга (Ср) сарфланадиган вақт қўйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$C_p = t_n + t_p + \frac{1.60}{v_1} + \frac{1.60}{v_2}$$

Бунда:

t_n —юкни ортишга кетган вақт (мин);

t_p —юкни туширишга кетган вақт (мин);

l —юкни олиб борадиган масофа (км);

v_1 —юкни олиб кетаётгандаги тезлиги км/соат

v_2 —юксиз қайтиб келаётгандаги тезлиги км/соат

60—бир соатдаги минутлар.

Формулани ихчамроқ шаклда қўйидагича қуриш мумкин:

$$C_p = t_n + t_p + \frac{2l}{v_{cp}} \cdot 60$$

v_{cp} —транспорт воситаларининг юк билан ва юксиз ўртача тезлиги, км/соат.

Транспорт воситаларининг ўртача тезлиги қўйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$v_{cp} = \frac{2v_1 \cdot v_2}{v_1 + v_2}$$

Сменалик ишлаб чиқариш нормасини қўйидаги мисол ёрдамида аниқласак, юк самовал тележкаси билан ташилади деб фарз қилайлик.

$K_t = 4,5$; $l = 4,0$ км; $v_1 = 15$ км/соат; $v_2 = 20$ км/соат;

$C_{tp} = 30$ мин; $t_n + t_p = 5$ мин/т; 4,5 тоннага 24 мин.

Бир рейсга кетадиган вақтни топишдан олдин транспортнинг ўртача тезлигини топиш керак (v_{cp})

$$v_{cp} = \frac{2v_1 \cdot v_2}{v_1 + v_2} = \frac{2 \cdot 15 \cdot 20}{15 + 20} = 17,1 \text{ км/соат}$$

Бир рейсга сарфланган вақт:

$$C_p = t_n + t_p + \frac{2l}{v_{cp}} \cdot 60 = 20 + \frac{2 \cdot 4}{17,1} \cdot 60 = 57,0 \text{ мин}$$

Бир сменалик норма

$$H_m = \frac{C_n + C_{tp}}{C_p} \cdot K_t = \frac{420 - 30}{57,2} \cdot 4,0 = 27,4 \text{ бўлади.}$$

Тонна километр ҳисобидаги ишлаб чиқариш нормаси қўйидагича бўлади: $27,4 \cdot 4 = 109,6$ Т/км

Ишлаб чиқариш практикасида тақдим этиладиган қўлланмаларда ишлаб чиқариш нормалари дифференциалланган ҳолатда берилади. Бунда транспорт турлари уларнинг юк кўтариш қобилияти, Юллар группаси, юкни ортин ва тушириш тартиблари юк ташини масофалари ҳисобга олинган бўлади.

Автомобиль транспортида тонна юк ва тонна-километр юкни ортин ва бўшатини учун сарфланадиган вақт нормаси ҳисобланади. Бу вақтлар ўтказиладиган хронометраждаги маълумотларга қараб белгиланади.

Бир тонна-километрнинг вақт нормаси қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$N_{\text{мткв}} = \frac{60 \cdot C_{\text{т}}}{\text{кг} \cdot \text{Вер} \cdot K}$$

$N_{\text{мткв}}$ —1 тонна километрга сарфланадиган вақт нормаси (мин);

K —йўл юришдан фойдаланиш коэффициенти

Транспорт виситаларининг ўртача юриш тезлигини аниқлашда қуйидаги юриш тезлиги нормасига амал қилиш тавсия этилади:

а) асфальтланган, бетонли йўлларда янги I группа йўллар — 39—40 км/с;

б) қаттиқ, тошли йўллар, яъни II группа йўллар — 30—35 км/с;

в) табиий тупроқли йўллар, яъни III группа йўллар — 20—25 км/с.

Бир тонна километрга сарфланадиган вақт нормасини қуйидаги мисол билан кўрамыз. Масалан: ЗИЛ-15 автомашинасининг юк кўтариш қобилияти 4 тонна. Юкни биринчи группали йўлда ташилди, дейлик. Машина бир соатда 60 километр тезликда юрди. Машинанинг ишга тайёрлаш ва тугаллашга сарфланган вақт 3 минут дейлик. Йўл юришдан фойдаланиш коэффициенти 670 дейлик.

1 тонна километрнинг вақт нормаси тенг 056 м/ткм.

$$N_{\text{иткв}} = \frac{60-3}{4 \cdot 40 \cdot 070} = 056 \text{ мин/т/км бўлади.}$$

Қуйида машиналарнинг юк ташинидаги ўртача юриш тезлиги келтирилади (км/соат).

Юк ташини давлари	Хўжаликнинг ўз территориясида		Ташқарида	
	Прицепсиз	Прицеп билан	Прицепсиз	Прицеп билан
Ёзда	28—40	22—35	30—60	27—40
Қишда	25—30	20—30	27—50	23—35
Баҳор-кузда	20—30	15—25	20—40	17—30

10-§. Чорвачиликдаги ишларга норма белгилаш

Чорвачиликда ҳам иш процеслари ва норма белгилаш худди деҳқончиликдаги сингари бўлади, лекин фарқи шундаки, чорвачиликда деҳқончиликка ўхшаш кунлик ва сменалик ишлаб чиқариш нормаси белгиланмасдан, балки бир ишловчига ўки бир группа ишловчиларга молларни беркитиш нормаси белгиланади. Чорвачиликда бир ишлови учун иш нормасини аниқлашдан олдин ҳар бир поданинг турига қараб ундаги молларнинг ҳаммасини боқиш учун қанча киши кераклигини аниқлаш ва уларнинг вазифаларини (яъни сут соғувчи — молбоқар — подачини, чўпон, бош чўпонни ва бошқаларни) белгилаб чиқиш керак бўлади. Алоҳида ишга сарфланадиган вақтлар эса молларнинг маҳсулдорлигига, фермадаги ишларнинг машиналаштирилганлиги даражасига, ишловчиларнинг малакаларига қараб аниқланади.

Чорвачилик соҳасида ҳам хронография ва хронометраж усулларида фойдаланилади.

Хронография ва хронометраж усулларида фойдаланиб илмий асосланган нормани белгилашдан олдин ҳўжайонлардаги фермаларни паспортлаштириш керак.

Паспортлашга қараб молларни боқиш усуллари, маҳсулдорлиги, механизациялаштирилганлик даражаси, меҳнатни ташкил этиш, ишловчиларнинг вазифаси, ички тартиб-қондалари ва бошқалар белгиланади.

Чорвачиликда иш вақтининг классификацияси деҳқончиликдагига қараганда анча фарқ қилади. Масалан, чорвачиликда худди деҳқончиликдаги каби ишга тайёрланиш ва ишни якунлашга сарфланадиган вақтлардан ташқари, зооветеринария ишлари, молларни тарозида тортиш, молларни қочирини каби бир йўла бўладиган ишларга ҳам вақт сарфланади, шундай экан бундай вақтларни ҳам ҳисобга олиш керак. Бир йўла бўладиган ишларга сарфланадиган вақт нормативини аниқлаб тузишда ҳар бир иш тури бўйича сарфланадиган вақт ишловчиларнинг асосий иш кунига пропорционал тартибда тақсимланиши керак.

Юқоридаги фикрларга асосланиб чорвачилик тармоқларида иш вақтининг классификацияси қуйидагича бўлиши мумкин.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, молларни биркитиш нормаси битта ва бир группа ишловчилар бўйича белгиланиши мумкин. Ана шунга асосланиб молларни биркитиш нормаси қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$Нб = \frac{Сп - Стя}{Соп \left(1 + \frac{Дг}{100}\right)}$$

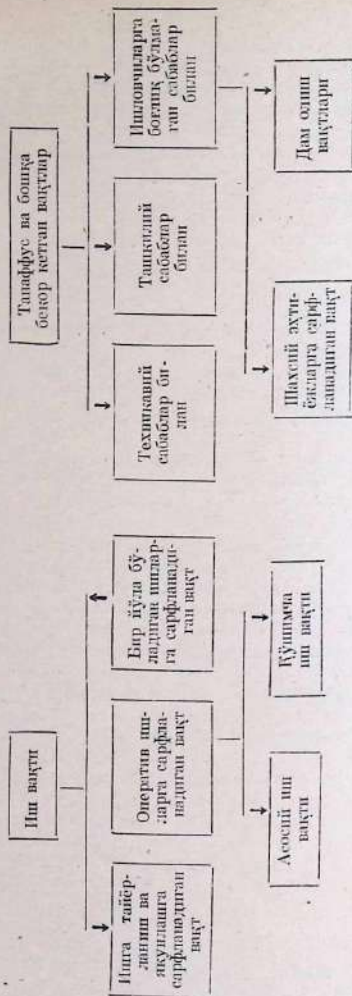
Бунда:

Нб—молларни биркитиш нормаси (бош);

Сп—иш кунининг узунлиги (мин);

Стя—ишга тайёрланиш ва ишни якунлашга сарфланган вақт/мин.

Чорвачилликда иш вақтининг классификацияси схемаси
Иш куни (смена) узунлиги

Соп—бир бош молни боқишга бир кунда сарфланган оне-
ратив вақт/мин;

До—ишловчиларнинг физиологик заруриятлари учун сарф-
ланган вақт/мин ни ифодалайди.

Бу формула кўпроқ молларни бир сменада ва якка-якка бо-
қишда қўлланилади.

Қорамолчиликнинг сут йўналишидаги фермада ўтказилган
хронометраж қуйидаги якунларни берди.

Кузатиш варақасида хронография ёзувларига асосан кузатиш-
ни ўтказиб бўлгандан сўнг қайси ишга қанчадан вақт сарфлан-
ганини аниқлади, яъни сут соғувчининг сменадаги иш вақти
балансини тузди.

Сут соғувчининг сменадаги иш вақтининг баланси

Шифр	Иш операциялари	Ҳақиқий сарфланган вақт (минут)	Умумий жа- мига нис- батан, %
	Иш кунининг давом этиши	366	100
A	Сигирларни соғишга сарфлади	134	33,3
A ₁	Сигирларнинг елинини ювиб артади	41	11,2
A ₂	Сигирлар тозаланди	41	11,2
A ₃	Бузоқларга сут ичирилди	27	7,3
A ₅	Ишга тайёрланиш ва ишни тамомлаш	13	3,7
A ₆	Сут қабул қилувчига сутни топириши	27	7,3
A ₇	Қўл ювиш ва идишни ювиш	6	1,7
A ₈	Ем-хашак тайёрлаш ва молларга бериш	15	4,1
A ₉	Гўнглари тозалаш	72	19,6

Сут соғувчининг сменадаги иш вақти балансини аниқлаб бўл-
гандан сўнг тузатиш якунларини анализ қилиниб алоҳида муҳим
операцияларга сарфланадиган вақтни иқтисод қилиш йўли билан
вақт сарфланишини топишга киришилади. Бу масalani ҳал қи-
лишда хронометраж қаторларни ишлаш карточкаси тўлатилади.
Хронометраж қаторлари карточкасига, масалан «А» шифрли иш-
ларга қайси номерли операциялар кириши ва уларга сарфланган
вақтлар минут ҳисобида кетма-кет ёзиб борилади.

Ўтказилган хронометраж якуни бўйича сут соғувчининг бир
бош сигирга сарфлаган иш вақти қуйидагича бўлган.

Иш №	Иш элементлари	Сарфланган вақт (бир бошга)		Жамига нисбатан %
		минут	секунд	
A	Асосий ишлар			
A	Сигир соғишга	3	28	38,7
A	Сигирнинг елинини ювиш ва артиш	2	3,5	10,6
A	Сигирларни тозалаш	3	09	12,9

Иш №	Иш элементлари	Сарфланган вақт (бир бошга)		Жамига нисбатан %
		минут	секунд	
A	Бузоқларга сут ичириш	—	22	1,5
A	Ёрдамчи ишлар	—	—	—
A	Сутни сут қабул қилувчига топшириш	1	14	5,1
A	Қўл ювиш ва сут идишларини ювиш	—	28	1,7
A	Сигирларга ем-хашак бериш	1	09	4,7
A	Ўнгларни тозалаш	5	32	22,6
	Бошқа ишлар	—	32	2,2
	Жами	24	29	100

Бу кўрсаткичларни қандай йўл билан ҳисоблаб топилганини сут соғиш бўйича кўралик. Бизнинг мисолда сигир соғиш учун 124 минут сарфланган. Қузатиш ўтказган кунимиз ҳамма сигирлардан 105 литр сут соғиб олинган. Бир литр сут учун 1 минут 11 секунд сарфланган ($124 : 105 = 1 \text{ мин } 11 \text{ сек}$).

Сигирнинг елинини ювиш ва артишга 2,3 минут ёки ўрта ҳисобда бир сигирга 3 минут 1 секунд вақт кетган. Лактация даври ўрта ҳисобда 300 кун давом этади. Бу операция учун бир сигирга сарфланадиган вақт 2 минут 35 секунд бўлади.

Демак, юқоридаги хронометраж якунига қараб бир сут соғувчига неча бош сигир биркитиш нормасини аниқласак, 14 бош сигир биркитиш мумкинлиги маълум бўлди.

$$Нб = \frac{420 - 60}{24,3 \left(1 + \frac{5}{100}\right)} = \frac{360}{25,35} = 14 \text{ бош}$$

Колхоз ва совхозларда ўтказилаётган тажрибалар сигирлардан соғиб олинаётган сутларнинг миқдорига қараб ишга тайёрланиш ва уни якунлашга сарфланадиган вақт агар сигирлар қўлда соғилса, 20—30 минут, машиналар ёрдамида соғилса 4—6 минут давом этаётганлигини кўрсатди.

Шахсий эҳтиёжлар ва дам олиш учун сарфланаётган вақт асосий иш вақтига нисбатан бир сменали ишда 3—5%, икки сменали ишларда бўлса 5—10%ни ташкил этмоқда.

Нормалаштиришни яхши йўлга қўйиб бориш учун хўжаликлар ҳамма вақт бу ишни доимо таҳлил қилиб боришлари керак.

МЕҲНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ВА МОДДИЙ РАҒБАТЛАНТИРИШ — МЕҲНАТНИ ИЛМИЙ АСОСДА ТАШКИЛ ЭТИШ АСОСИДИР

1-§. Меҳнатга ҳақ тўлаш принциплари

Меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг ҳамма принципларини ишлаб чиқариш соҳаларига тўла татбиқ этишда колхозчи ва ишчилар меҳнатига объектив баҳо бериш катта аҳамиятга эга.

Социалистик ишлаб чиқаришнинг ҳамма тармоқларида ишловчиларни ўз қобилиятига қараб иш билан таъминлаш ва у бажарган ишнинг сон ва сифатига қараб иш ҳақи тўлаш принципи асосий ўрин эгаллайди.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг бу принципи колхозчиларни ва совхоз ишчиларини ишлаб чиқаришни янада ривожлантиришга рағбатлантиради ҳамда жамоат манфаатлари билан шахсий манфаатларни уйғунлаштириб боришни таъминлайди. Иш ҳақи тўлашда социалистик принципини тўлиқ амалга ошириш учун меҳнатни сарфланган вақт билан ўлчаш талабга етарли жавоб бермайди. Меҳнатга тўғри баҳо бериш учун унинг интенсивлигига қараб, яъни меҳнат маҳсулотининг сони ва сифатига қараб ўлчаш керак. Бу эса меҳнат унумдорлигини кўтаришга имкон беради.

Колхоз ва совхозларда меҳнатнинг прогрессив асосда ташкил этилиши, нормалаштириш ишларининг тартибга солиниши натижасида иш ҳақи тўлашнинг социалистик принципи қарор топди, колхозчи ва совхоз ишчиларининг меҳнати эвазига олаётган иш ҳақлари тобора ошиб бормоқда.

Колхозларда меҳнатга ҳақ тўлаш системасида бирмунча муҳим ўзгаришлар қилинди. Республикадаги қарийб ҳамма колхозларда ички хўжалик ҳисоби тўлиқ жорий қилиниб, колхозчиларга еттиштирилган маҳсулотларнинг миқдорига қараб иш ҳақи тўлаш тартиби амалга оширилди.

1966 йил июль ойидан бошлаб колхозлар меҳнатга гарантияланган иш ҳақи тўлашга ўтдилар. Колхозларда гарантияланган иш ҳақи тўлашнинг амалга оширилиши жамоат ишлаб чиқаришини ривожлантиришда колхозчиларнинг моддий манфаатдорлигини оширди. Колхозлар ҳам совхозлардаги каби меҳнатга ҳақ тўлашнинг олти разрядли тариф ставкасига ўтди.

Социалистик принцип асосида меҳнатга ҳақ тўлашнинг тўғри амалга оширилаётганлиги туфайли ишчи ва колхозчиларнинг меҳнат унумдорлигини оширишдан манфаатдорлиги тобора ортиб бормоқда.

2-§. Иш ҳақи тўлашда тариф системаси

СССР да иш ҳақи тўлаш бўйича тариф системаси В. И. Лениннинг таклифи билан 1921 йилда амалга оширилди. Тариф системаси меҳнат нормасини иш ҳақи системаси билан боғлайди. Тариф системаси бу ишловчиларнинг малакасига қараб иш билан таъмин этиш ва сарфланган меҳнатнинг сон ва сифатига қараб баҳолаш демакдир.

Тариф системаси қуйидаги элементлардан, яъни: а) тариф (сеткаси) жадвали, б) тариф ставкаси, в) тариф-малака спривочнигидан иборатдир.

Тариф жадвали (сеткаси) ишларнинг оғир ва енгиллигига ҳамда малакасига қараб разрядларга бўлиб берадиган форма-дир. Тариф жадвалига қараб чиқариш тармоқларида иш-ларга ҳақ тўлаш дифференциаллаштирилади. Тариф жадвали ишларнинг оғир ва енгиллигига, мутахассисликка қараб ажратиб турадиган бир нечта тариф разрядлари ва коэффициентлардан иборат тузилади.

Ҳозирги вақтда колхоз, совхоз ва бошқа қишлоқ хўжалик дав-лат корхоналарида олти разрядли тариф жадвали қўлланилади.

Қуйида деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларида қўл ва от кучи билан бажариладиган ишларга ва тракторчи-машинистларга ҳақ тўлаш бўйича тариф жадвалини кўриб чиқамиз.

	Тариф разрядлари					
	I	II	III	IV	V	VI
Тариф коэффициенти (қўл ва от кучи)	1,0	1,07	1,14	1,24	1,37	1,57
Тариф коэффициенти (трактор-чи-машинистлар)	1,0	1,17	1,33	1,50	1,75	2,08

Тариф жадвалида I ва VI разрядлар ўртасида таққослаш 1:1,57; 1:2,08 ни ташкил этади. Бу VI разряд I разрядга қара-ганда малака талаб этишни кўрсатади. Шунинг учун ҳам қўл ва от кучи билан бажариладиган ишларнинг VI разрядига I разряд-га қараганда 1,57 марта ортиқ иш ҳақи, тракторчиларга эса 2,08 ортиқ иш ҳақи тўланади. Тариф разрядлари ишларнинг оғир-ен-гиллигини, малакалигини кўрсатса, тариф коэффициенти иш-ларга I разрядга қараганда қанчадан ортиқча иш ҳақи тўлаб бо-ришни кўрсатади.

Тариф жадвалига асосан ишчи ва колхозчиларга иш ҳақи тўлаб бориш дифференциациялантирилади.

Раҳбар ходимлар, мутахассислар ва хизматчиларга иш ҳақи тўлашда оклад тартибидаги ҳақ тўлаш системасидан фойдалани-лади.

Тариф ставкаси бу тариф системасининг бош элементидир.

Бу ишчининг бир иш вақти бирлигида бажарган иши учун тўланиши керак бўлган ҳақнинг миқдорини кўрсатади.

Тариф ставкаси соатли, кунлик ва ойлик бўлади. Колхоз ва совхозларда ҳамма ишчиларга кунлик тариф ставкаси асосида иш ҳақи тўланади, фақат ремонт устахоналари, қурилишлар ва алоҳида ёрдамчи корхоналарда соатли ставка асосида иш ҳақи тўланиб борилади. Деҳқончилик, чорвачилик тармоқларида ҳам соатли тартибни қўлланиб бориш яхши натижа бериши мумкин.

Тариф жадвалини тузишда I разряд ставкаси асос қилиб олинади. Бу ставкани қолган разрядлар коэффициентига кўпайтириб, бошқа разрядларнинг ставкаси белгиланади.

Масалан, I разряднинг ишбай формасидаги баҳоси 2 сўм 95 тийинни ташкил этади. Бунда II разрядники 3 сўм 15 тийин бўлади ($2,95 \times 1,07 = 3$ сўм 25 тийин) шундай ҳисоблардан сўнг тариф жадвали қуйидаги тусни олади.

Деҳқончилик ва чорвачиликда қўл ва от кучи билан ишловчиларга ҳамда тракторчи-машинистларга ҳақ тўлаш бўйича тариф ставкаси (баҳоси)

	Тариф разрядлари					
	I	II	III	IV	V	VI
Қўл ва от кучлари билан бажариладиган ишларга (сўм, тийин):						
а) ишбай ишларга	2,95	3,15	3,37	3,67	4,06	4,65
б) кунбай ишларга	2,76	2,95	3,15	3,43	3,80	4,34
Кунбай ишларга:						
I группа	2,99	3,36	3,78	4,26	4,78	5,38
II группа	3,36	3,78	4,26	4,78	5,38	6,06
III группа	3,64	4,09	4,60	5,18	5,82	6,55
Ишбай ишларга:						
I группа	3,23	3,64	4,09	4,60	5,18	5,82
II группа	3,64	4,09	4,60	5,18	5,82	6,55
III группа	3,93	4,43	4,98	5,60	6,30	7,08

СССР бўйича тариф жадвали ва унинг разрядлари баҳоси юқори органлар томонидан тасдиқланади. Жойларда, совхоз ва бошқа қишлоқ хўжалик давлат корхоналарининг раҳбарлари уни ўзгартириш ҳуқуқига эга эмаслар. Мамлакатимизда қарийб ҳамма колхозлар 6 разрядли тариф жадвалига эгалар. Разрядлар баҳоси эса ҳар бир колхознинг ўз шароитига қараб белгиланади. Ўзбекистон республикасида қарийб ҳамма колхозларда тариф жадвалидаги разрядларнинг баҳоси совхозларникига ўхшайди.

Колхоз ва совхозларнинг ижуда кўпчилигида ҳали ҳам 8 соатли иш кунини давом этмоқда. Шундай бўлгандан сўнг тариф жадвалидаги разрядлар баҳосини 8 соатли иш кунини бўйича белгилашга тўғри келади. Бунинг учун жадвалдаги разрядлар баҳосини 7

га бўлиш керак, чиққан натижани 8 соатли иш кунигаги смена соатига кўпайтириш керак.

Совхоз ва бошқа қишлоқ хўжалик давлат корхоналари ҳамда колхозларда иш ҳақи тўлаш бўйича: а) деҳқончилик ва чорвачиликда қўл ва от кучи билан бажариладиган ишларга, ремонт устахоналарида тракторчи-машинистларга иш ҳақи олти разрядли жадвалга биноан тўланади; б) раҳбар ходимлар ва мутахассисларга иш ҳақи оклад системасига биноан тўланади.

Тариф-малака справочниги бу тариф ставкасининг асосий кўрсаткичидир. Бунда ишлар оғир ва енгиллигига, мутахассисликларига қараб кўрсатилади. Бунда ишнинг разрядлари ва унинг ставкаси ўз аксини топади. Тариф квалификациясини ВЦСПС Президиуми билан келишилган ҳолда СССР Министрлар Советининг меҳнат ва иш ҳақи бўлими тасдиқлайди.

Тариф справочниги ишларнинг технологик процессига қараб тузилади.

Тариф квалификацияси ва справочниги ишловчиларга мутахассислик разрядлари беришда асосий қўлланма бўлиб ҳам ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда колхоз ва совхозларда ишловчи кўнчилик ходимларга класслик даражаси (унвони) берилади.

Тракторчи-машинистларга уларнинг иш тажрибалари ва бошқа кўрсаткичларига қараб I, II, III класс тракторчи-машинисти, шофёрларга I—II—III класс шофёри деган унвон берилади.

1968 йил октябрь ойидан бошлаб чорвачилик ходимларига «Чорвачилик устаси» деган унвон бериладиган бўлди.

Уста сувчиларга «Биринчи класс сувчиси» деган унвон берилди.

Класслик унвонига эга бўлган ишловчилар асосий иш ҳақларига нисбатан қўшимча иш ҳақи оладилар.

Ҳозирги вақтда разряд квалификацияси ремонт устахоналарида ва қурилишда ишловчиларга ҳам берилади. Масалан, темирчи, аккумуляторчиларга 3—4, дурадгорларга 4—5 разряд берилди.

Қишлоқ хўжалигида ишловчиларнинг тарификацияси устида тапирар эканмиз, касб, ихтисос, малака устида ҳам тушунча бериш керак.

Касб — бунига ишчи, колхозчи ва мутахассисларнинг ўқинилари ёки иш тажрибалари натижасида эришилади. Ихтисос — бу ҳам касб, лекин касбга қараганда бир оз тор маънода бўлади.

Малака — ишловчининг иш билиш қобилиятини ва кўн йиллар ишлаши натижасида ортирган билимини кўрсатади. Масалан, агроном, зоотехник, экономист ва тракторчи-машинистлик — бу касбдир. Булар малака бўйича олий, ўрта маълумотли агрономлар, зоотехниклар, экономистларга бўлинади.

Ихтисос бўйича агрономлар далачилик агрономи, ўсимликларини ҳимоя қилиш, уруғчилик, боғдорчилик агрономларига бўлинади.

Тракторчи-машинистлар эса тракторчи, комбайнчи, пахта те-
радиган машина ҳайдовчи, стационар ҳолатдаги машиналарга
қаровчи машинистлар кабиларга бўлинадилар ва бошқалар.

Колхоз ва совхозларда ишларни тарификациялаб, уларга баҳо
беришда бир қанча омиллар ҳисобга олиниши керак. Булардан
энг асосийлари қуйидагилардир: а) мураккаблиги, б) оғирлиги,
в) масъулиятлилиги, г) зарарлилиги ва иш шароитининг ноқу-
лайлигидир.

Мураккаблилик ишлаб чиқаришда қўлланиладиган ишлаб чи-
қариш қуроллари ва ишларнинг технологик процессларига қараб
аниқланади.

Оғирлиги ишларнинг типик ҳолатлари, ишловчиларнинг иш-
ни бажариш шароитлари, ишлаш шароитларига қараб аниқла-
нади.

Масъулиятлилилик хўжаликка келтириладиган зарарларнинг
ҳажмига қараб белгиланади.

Иш шароитининг ноқулайлигига эса иш жойларининг ҳавоси,
унинг ҳарорати, ёруғлиги, захкашлиги, ишловчилар организми-
га ҳар хил газ, заҳар химикатларнинг таъсир этиши кабилар ки-
ради.

Юқоридаги омилларни яна бир неча қисмларга бўлиш ва бал-
лар билан баҳолаш мумкин.

Қуйидаги жадвалда қўл ва от кучи билан бажариладиган иш-
лардан мисол келтирилган.

Баллар ёрдамида қўл ва от кучи билан бажариладиган
ишларни тарификациялаш

Ишлар турли	Омиллар бўйича			Иш шаро- ити	Ишларни балларга қараб ба- ҳолаш	
	мурак- кабли- ги	оғир- лиги	масъу- лият- лилиги		баллар жами	тариф раз- ряди
Қўчатларни саралаш ва экиш жойига келтириш	1	1	1	1	4	1
Чопиқ талаб экинларни ўташ	2	2	2	1	7	2
Қартошкани йиғиш	2	4	2	2	10	3
Пахтани танлаш, пурқаш	3	3	3	4	13	4
Пахтани қўлда териш	4	4	4	4	16	5
Сомон, пичан ва бошиқа хашак- ларни қўлда тарамлаш ва бош- қалар	5	5	4	4	18	6

Жадвалдан кўринишича, пахтани қўлда териш мураккаблиги,
оғирлиги, масъулиятлилиги, иш шароитлари бўйича тўрт балл-
дан ҳар қайсиси баҳоланган, жами баллар сони 16 та бўлган. Ма-
на шу 16 баллни 4 га бўлсак (16 : 4) пахтани қўлда теришни 5

разряд деб, бу ерда ишловчиларга шу разряд билан ҳақ тўлаш мумкинлиги аниқланади.

Механизация билан бажариладиган ишларни тарификациялашда аналитик баҳо бериш методи қўлланилади. Бу — иш процесси шароитини ҳар томонлама жуда яхши ўрганишдир.

Механизация ёрдамида бажариладиган ишларни баҳолашга таъсир этадиган омилларни 3 гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ: ишларнинг оғирлиги.

Иккинчи гуруҳ: ишларнинг мураккаблиги.

Учинчи гуруҳ: ишларнинг масъулиятлилиги.

Бу ҳақда М. Н. Громов ўзининг «Колхоз ва совхозларда меҳнатни илмий асосда ташкил этиш» деган китобида қуйидагича тавсия этади.

Механизация ишларини тарификациялашда омиллар гуруҳлари ва баллар баҳоси

Ишларга баҳо беришда омиллар гуруҳлари	Гуруҳдаги омиллар сони	Ишларнинг характери	Баллар бўйича ишларнинг баҳоси
Оғирлилик	14	енгил ўрта оғир	1 2 3
Мураккаблик	10	жуда мураккаб эмас мураккаб жуда мураккаб	3 4 5
Масъулиятлилик	4	жуда масъулиятли эмас масъулиятли алоҳида масъулиятли	2

Колхоз ва совхозларда меҳнат планини ҳамда иш ҳақи фондини аниқлашда ўртача кунлик тариф баҳосини аниқлаш керак. Бу эса ҳўжаликларда ишга тўғри баҳо бериш ва меҳнат унумининг юқори бўлишига ижобий таъсир кўрсатади. Ўртача кунлик тариф баҳоси алоҳида экинлар, бригадалар, звенолар бўйича ҳам аниқланиши керак. Бу ҳар бир разряд бўйича бажариладиган ишларнинг ҳажмига қараб белгиланади. Ишларнинг ҳажми эса смена нормаси (кун-нормаси) ёки соат-нормаси билан ҳисобланади.

Ўртача кунлик тариф баҳосини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$У_{тб} = \frac{\Sigma m \cdot C_n}{C_n}$$

У_{тб}—иш ҳақи тўлаш бўйича ўртача кунлик тариф баҳоси;

Σ—жамини билдирадиган тариф;

m₁ m₂ m₃—олти разрядли жадвалда (сеткада) ҳар разрядга белгиланган тариф баҳоси;

$Cn_1 Cn_2 \dots Cn_n$ —тариф жадвали бўйича ҳар бир разрядга сарфланадиган смена нормалар сони (киши-кун) ҳисобида;

$\Sigma m Cn$ —разрядлар бўйича ҳамма ишларга сарфланиши белгиланган иш ҳақи суммаси;

Cn —тариф жадвалидаги разрядларга смена—нормалар сони (киши-кун).

Мисол. Пахтачилик билан шуғулланадиган трактор-далачилик бригадасига технологик карта бўйича механизмлар билан бажариладиган ҳамма ишларга 20000 смена-нормаси сарфланиши аниқланади. Шундан: III разрядга — 7000, IV разрядга — 6300, V разрядга — 3700, VI разрядга — 3000 смена-нормаси тўғри келади. Бир смена-нормасининг ўртача баҳосини аниқлаш керак.

$$Утб = \frac{4,09 \times 700 + 4,60 \times 6300 + 5,18 \cdot 3700 + 5,82 \cdot 3000}{20000} = \frac{94236}{20000} = 4,7.$$

Демак, механизмлар билан бажариладиган ишларнинг ўртача кунлик тариф баҳоси бригадада 4 сўм 71 тийинга тўғри келар экан. Ўртача тариф разрядини ҳам аниқлаш керак бўлади. Бу 4,92 га тенг.

3-§. Иш ҳақи тўлаш тартиби ва формаси

Колхоз ва совхозларда иш ҳақи тўлаш тартиби ва формаси социалистик принциплар талабларига жавоб берадиган бўлиши керак, яъни ҳар бир ишчи ва колхозчи бажарган ишнинг миқдори ҳамда сифатига қараб иш ҳақи тўланиши керак. Тариф жадвалида белгиланган иш ҳақи ишловчиларга тўланадиган асосий иш ҳақи ҳисобланади. Бу билан ишловчиларнинг талаби етарли қондирилади дейиш мумкин эмас. Шундай экан, ишловчиларга бажарган ишларининг ёки етиштирган маҳсулотларининг якунига қараб баҳо бериш ҳам зарур. Ана шунинг учун ҳам социалистик принципларда ҳақ тўлашда ишловчиларга асосий ва қўшимча ҳақ бериб бериш тартиби муҳим роль ўйнайди. Асосий иш ҳақи колхозчи ва совхоз ишчиларининг бажарган ишларига йил давомида вақт-вақтида тўланиб бориладиган пулдир. Қўшимча иш ҳақи эса план бажарилганда ва ортиги билан бажарилганда ишловчиларга қўшимча ёки мукофот тариқасида тўланадиган пулдир.

Бригада, ферма ва бошқа ишлаб чиқариш бўлимларида хўжалик ҳисоби асосида ишни ташкил этиб, ишларни якунига қараб ҳақ тўлаб боришни тўғри амалга оширишни таъминлаш иш ҳақи тўлашда асосий ўринни эгаллайди.

Колхоз ва совхозларда меҳнатга ҳақ ишбай ва кунбай формасида тўланади. Ишбай формасида ҳақ маълум иш бирлиги ёки маҳсулот бирлигига тўланса, кунбайда ишланган вақтга тўланади.

Ишбай формасида ҳақ тўлашда қуйидаги тартиблар мавжуд:

а) якка ишбай тартиби; б) группа (бригада) ишбай тартиби, в) ишбай-мукофот тартиби; г) прогрессив-ишбай тартиби; д) билвосита ишбай ва кўтара ишбай-мукофот тартиби.

Кунбай тартибда ҳақ тўлашда эса:

а) оддий кунбай, б) кунбай-мукофот тартиблари амал қилади.

Якка ишбай тартибида ҳар бир колхозчи ва совхоз ишчисига унинг бажарган иш нормасининг ёки топширган маҳсулотининг миқдори ва сифатига қараб ҳақ тўланади. Бу тартиб ишчи ва колхозчилар бажарган ишларини аниқ ҳисобга олиш мумкин бўлган ишларга қўлланилади.

Ҳар бир иш бирлигининг баҳоси эса кунлик тариф баҳосини иш нормасига бўлиш йўли билан аниқланади.

$$\text{Бр} = \frac{\text{Кт}}{\text{Н}}$$

Бр—бир иш бирлигига тўланадиган иш ҳақининг баҳоси (сўм, тийин);

Кт—кунлик ёки сменалик тариф баҳоси (сўм, тийин);

Н—сменалик ёки кунлик ишлаб чиқариш нормаси.

Мисол: пахта култивациясини Т-28×4 трактори билан ўтказдик. Кунлик норма 12 га. Олтинчи разряд бўйича 5 сўм 82 тийин тўланиши керак. Бир иш бирлигига тўланадиган иш ҳақи баҳоси $(5,82:12=0,485)$ 0,485 сўм бўлади.

Бу тартиб жуда оддий ва ҳаммага тушунарли тартибдир. Бунда норма билан иш ҳақининг боғлиқлиги яққол кўриниб турибди.

Бундай ҳолда якка ишбай тартиби ишлаб чиқаришда жуда кам қўлланилади. Ишлаб чиқаришда бу тартибни яхши кўрсаткичларга эришганликлар учун бериладиган мукофотлар билан қўшиб боғлаб борадилар. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқаришда якка ишбай тартиби ишбай-мукофот тартиби асосида амалга оширилади.

Ишбай-мукофот тартибида ҳар бир колхозчи ва ишчига асосий иш ҳақларидан ташқари асосий ишбай баҳоси билан бажарилган ишларининг сон ва сифатига қараб мукофотлар ҳам берилди.

Мукофотларнинг асосий кўрсаткичи эса маҳсулот етштириш планига ортиги билан бажарилиши ва етштирилган маҳсулотлар ёки бажарилган ишлар таннархининг арзонлаштирилишидир.

Хўжалик ишлаб чиқаришининг характериға қараб мукофотлашнинг бошқа тартиби ҳам бор, яъни ишчиларға мукофот иш ҳақи фондидан ва фойдадан ажратилган моддий рағбатлантириш фонди ҳисобидан берилиши мумкин. Ишбай-мукофот тартибида ҳақ тўлашни жуда тўғри ташкил этиш керак. Иш ҳақи фондининг ортиқча сарфланишига йўл қўймаслик керак.

Прогрессив-ишбай тартибида норма бўйича белгиланган ишлар бажарилишиға қараб бир баҳоланса, нормадан ортиқ бажарилган ишлар юқори прогрессив равишда ўсиб турувчи баҳолар билан баҳоланади. Бу тартибда ҳақ тўлаш сўнгги йилларда ишлаб чиқаришда жуда кам учрайдиган бўлиб қолди. Ишбай-мукофот тартибида ҳақ тўлаш кенг авж олиб бормоқда.

Лекин бу тартибни ҳар кун иш якуниға қараб эмас, балки

ўн кунлик, ойлик иш якунларига қараб ёки маҳсулот етиштириш якунларига қараб қўлланса яхши натижа бериши мумкин.

Бригада (группа) ишбай тартибида бир группа ишчи ёки колхозчининг бажарган ишларига ёки топширган маҳсулотларининг миқдори ва сифатига қараб ҳақ тўланади.

Бригада бўйича ишбай баҳоси эса тариф жадвалидаги тариф разрядлари баҳолари бўйича бригада аъзоларига ҳисобланган жами иш ҳақи суммасини бригада (группа) бўйича бажарилган иш (маҳсулот) миқдорига бўлиш йўли билан аниқланади. Бундан чиққан сўм ёки тийинини бригадада (группада) бажарилган ҳақиқий ишнинг миқдорига кўпайтириш йўли билан бригада (группа) бўйича жами иш ҳақи аниқланади.

Бригада (группа) бўйича ҳисобланган жами иш ҳақи бригада (группа) аъзолари ўртасида уларнинг ишлаган киши-кунин (соати) ёки иш ҳақиға нисбатан мутаносиб тартибда тақсимланади.

Бунинг учун бригада (группа) бўйича иш якунига қараб ҳисобланган ҳақиқий иш ҳақи тариф бўйича ҳисобланган иш ҳақиға бўлинади, чиққан коэффициент (сўм-тийин) ҳар бир бригада (группа) аъзосининг ишлаган киши-кунин (соати) ёки иш ҳақиға кўпайтирилади. Группа бўлиб ишловчилар ўртасида иш ҳақини тақсимлашда уларнинг малакалари ҳам эътиборга олинади.

Масалан, пахта тозалаш машинасида Х. Собиров, Ш. Каримов, Д. Ҳасанов ўртоқлар 15 кун ишладилар. Тариф бўйича уларга ҳисобланган иш ҳақи 210 сўм. Булар белгиланган нормани ортгани билан бажариб, 350 сўм олинган муваффақ бўлдилар ёки ҳар сўмга 1 сўм 67 тийин тўғри келади.

Х. Собиров тариф ставкасининг бешинчи разряди ҳисобида 78 сўм.

Ш. Каримов тариф ставкасининг тўртинчи разряди ҳисобида 69 сўм.

Д. Ҳасанов тариф ставкасининг бешинчи разряди ҳисобида 61 сўм иш ҳақи олиб келган эдилар, иш якунига қараб ҳисоблашда

Х. Собировга $78 \times 1,67 = 130,26$ сўм.

Ш. Каримовга $69 \times 1,67 = 115,23$ сўм

Д. Ҳасановга $61 \times 1,67 = 101,87$ сўм

тегади ёки Х. Собиров — 52,26 сўм, Ш. Каримов 46,23 сўм, Д. Ҳасанов 40,87 сўм қўшимча иш ҳақи оладилар.

Билвосита ишбай тартибида иш ҳақи тўлашда ёрдамчи ишловчиларнинг иш ҳақи асосий ишловчиларнинг иш ҳақиға боғлиқ бўлади. Билвосита ишбай тартибида ҳақ колхоз ва совхозларда кўпинча прицепчиларга, силос, дон ташиш ишларида банд бўлган шофёрларга тўлаиб келинади. Буларга тўланадиган ҳақ асосий тракторчи, комбайнчиларнинг иш ҳақиға қараб тўланади. Масалан, асосий комбайнчининг иш ҳақи 100 сўм десак, донни ташишда иштирок этаётган шофёрнинг иш ҳақи 60 ёки 70 сўм бўлиши мумкин ва бошқалар.

Кўтара-ишбай ва кўтара-ишбай-мукофот тартибида муайян бир ишни бажариш бошдан-охиригача шартнома билан баҳолаб берилади, иш тамомлангандан кейин ҳисоб-китоб қилинади, ҳақ тўланади. Иш ҳақи етиштирилган маҳсулотлар миқдорига қараб тўланади.

Меҳнатини сон ва сифатига қараб ҳақ тўлашда меҳнатга ҳақ тўлашнинг кўтара, кўтара-ишбай-мукофот формаси колхоз ва совхозлар учун жуда қулайдир. Бу формада иш ҳақи ишни бажаришда ёки маҳсулот етиштиришда иштирок этган бир тўда ишловчиларининг етиштирган маҳсулотларининг сон ва сифатига қараб тўланади. Етиштирилган маҳсулотнинг миқдорига қараб йил охирида ҳисоблашнинг қадар бригада ва звено аъзолари бажарган ишларнинг сон ва сифатига қараб ҳисобга олиниб борилади. Кейин ҳар бир ишловчининг меҳнатига иш ҳақи ҳисобланади.

Етиштирилган маҳсулотлар миқдорига қараб кўтара ва кўтара-ишбай-мукофот тартибида ҳақ тўлашда тариф ставкасида белгиланган разрядларнинг баҳоси деҳқончилик ва чорвачилик бўйича 25 процент ортиқ ҳисобланади.

Бригада аъзоларига етиштирилган маҳсулотларнинг миқдorigа қараб ҳақ тўлашда экишлар турлари бўйича бир центнернинг баҳоси белгиланади ёки бригада бўйича маҳсулот қийматининг 100 сўми асос қилиб олинади.

100 сўмлик маҳсулот қийматининг баҳосини аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланишимиз мумкин.

$$B = \frac{T \cdot 1,25 \cdot 100}{C}$$

Бунда:

B—100 сўмлик маҳсулот қийматининг баҳоси (сўм);

T—бригаданинг иш ҳақи фонди (сўм);

C—план бўйича бригаданинг сотадиган маҳсулотининг қиймати (сўм).

Бир центнер маҳсулот баҳосини топишда қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$B = \frac{T \cdot 1,25}{C_{ц}}$$

Бунда:

B—бир центнер маҳсулот баҳоси (сўм);

T—бригаданинг иш ҳақи фонди (сўм);

C_ц—бригадада етиштирилган маҳсулот (цн).

Мисол: трактор-далачилик бригадаси 120 гектар майдонга пахта экиш, ҳар гектаридан 30 центнердан, жами 3600 цн пахта бериш планини тузди. Бир центнер пахтани сотиш баҳоси 40 сўмдан ялпи маҳсулот қиймати 144 минг сўмни ташкил этади. Бригаданинг иш ҳақи фонди 4615 сўм.

1) 100 сўмлик маҳсулот қийматининг баҳоси

$$B = \frac{4615 \cdot 1,25 \cdot 100}{144000} = \frac{5768750}{144000} = 40 \text{ сўм бўлади.}$$

2) Бир центнер маҳсулот баҳоси эса

$$B = \frac{46150 \cdot 1,25}{3600} = \frac{57687,5}{3600} = 16 \text{ сўм бўлади.}$$

Бригада аъзолари билан етиштирилган маҳсулотлар миқдори ва қўшимча ҳисобланадиган ҳақлар бўйича ҳисобни қуйидаги формула ёрдами билан ўтказиш мумкин.

$$D = \frac{P \cdot П(T - K \cdot 1,25 - E \cdot 1,25)}{100 \cdot T}$$

Д—ишчилар иш ҳақининг бир сўмига қўшимча тақсимланадиган ҳақ (сўм-тийини ҳисобида);

Р—олинган 100 сўмлик маҳсулот қийматининг баҳоси (сўм);

П—бригаданинг етиштириб складга топширган маҳсулотнинг сотиш баҳоси билан қиймати;

Т—бригада аъзоларига йил давомида тўланиб келинган иш ҳақи фонди (сўм);

К—план бажарилмай қолганлиги туфайли иш ҳақидан иқтисод қилинган пул (сўм);

Е—иш ҳақи бўйича ортиқча сарфланган пуллар.

Юқоридаги мисолга асосан бригада аъзолари билан асосий иш ҳақининг ҳар бир сўмига неча сўмдан қўшимча ҳақ тўғри келишини ҳисобласак, 1 сўм 51 тийин бўлар экан ёки бригаданинг йил охирида етиштирган маҳсулотининг қиймати 176000 сўмни ташкил этди. Бригада ишловчиларга иш ҳақи тўлаш юзасидан белгиланган фондга қараганда 1200 сўм ортиқча сарфлади.

$$D = \frac{40 \cdot 176000 - (46150 - 1200 \cdot 1,25)}{100 \cdot 46150} = \frac{6995350}{4615000} = 1,51 \text{ сўм}$$

Қуналик нормалар белгилаш қийин бўлган ишлар учун қунабай тартибида ҳақ тўланади.

Қунабай ишлар яхши сифатли қилиб белгиланган муддатларда бажарилиши таъминланса, хўжалик раҳбарлари ишловчиларни 20 процентгача иш ҳақлари билан мукофотлаши мумкин.

4-§. Совхозларда меҳнатга ҳақ тўлаш

Совхозлар ва бошқа қишлоқ хўжалик давлат корхоналарининг ишчиларига иш ҳақи қабул қилинган ишлаб чиқариш нормаларига асосланган ҳолда, ишбай-мукофот, кўтара, ишбай-мукофот ва қунабай-мукофот тартибида тўланади. Совхозларнинг деҳқончилик ва чорвачиликда ишловчи ишчиларига иш ҳақи иккита олти разрядли тариф жадвалига асосан тўланади.

Биттаси қўл ва от кучи билан бажариладиган ишлар, иккинчиси механизация билан бажариладиган ишлар учун белгиланган.

Совхозларнинг механизация, қўл ва от кучи билан ҳамда чорвачилик тармоқларида ишловчи ишчиларга иш ҳақи СССР Министрлар Совети қошидаги меҳнат ва иш ҳақи бўлими ҳамда ВЦСПС президиуми тасдиқлаган қуйидаги баҳоларга асосан тўланади (7 соатли ишларга сўм-тийини).

	Разрядлар					
	I	II	III	IV	V	VI
Дехқончилик ва чорвачиликда қўл от кучи билан бажариладиган ишлар бўйича:						
а) ишни кунбай тартибида бажарувчиларга:	2,76	2,95	3,15	3,43	3,80	4,34
б) ишни ишбай тартибида бажарувчиларга:	2,95	3,15	3,37	3,67	4,06	4,65
Тракторчи-машинистларга:						
а) ишни кунбай тартибида бажарувчиларга:	2,99	3,36	3,78	4,26	4,78	5,38
I-группа	3,36	3,78	4,26	4,78	5,38	6,06
II-группа	3,64	4,09	4,60	5,18	5,82	6,55
III-группа						
б) ишни ишбай тартибида бажарувчиларга:						
I-группа	3,23	3,64	4,09	4,60	5,18	5,82
II-группа	3,64	4,09	4,60	5,18	5,82	6,55
III-группа	3,93	4,43	4,98	5,60	6,30	7,08

Тариф жадвалида кўрсатилган разрядларнинг баҳоси деҳқончилик ва чорвачиликда 25 процент орттириб ҳисобланиши мумкин.

Ҳозирги вақтда республикадаги совхозларнинг қарийб ҳаммасида ишлаб чиқариш участкаларида етиштирилган маҳсулотларнинг миқдорига қараб, яъни кўтара ишбай-мукофот тартибида ҳақ тўлаш тартиби авж олиб бормоқда. Бу тартиб меҳнат унумдорлигини оширишида анча прогрессив роль ўйнамоқда. Масалан, бир бригада ёмон ишлаб, кам ва сифатсиз, иккинчиси яхши ишлаб, кўп ва яхши сифатли маҳсулот етиштирса-ю, қандай қилиб ҳар иккинсининг иш натижаларига бир хил баҳо бериш мумкин? Тўғриси, бригадаларда меҳнат ҳақини етиштирилган маҳсулот миқдорига қараб тўлаш керак: бригада ёмон ишлар экан, шунга яраша ҳақ олсин. Айни вақтда яхши ишловчиларни қизиқтириш, уларнинг ишига муносиб равишда баҳо бериш керак. Бунда меҳнатга ҳақ тўлашда социалистик принциплар ўз ифодасини топади. Бунинг учун ҳар бир бригада ва звенода етиштирилган ҳосил ўз вақтида тўғри ҳисобга оlinиши лозим.

Етиштирилган маҳсулотнинг миқдорига қараб йил охирида тўланадиган ҳақ ҳисоб-китоб қилинишига қадар ишчиларга йил давомида: механизация ёрдамида бажариладиган ишлар бўйича тариф ставкаси кунбай тартибининг IV—V разрядларига, қўл ва от кучи билан бажариладиган ишлар бўйича III—IV разрядларига мувофиқ ҳақ тўлаб борилади. Деҳқончилик бригадаларининг аъзоларига иш ҳақи етиштирилган маҳсулотларнинг миқдорига

ёки сотилган маҳсулотларнинг умумий қийматига қараб тўланиб борилади.

Маҳсулотларнинг миқдориغا қараб тўланадиган иш ҳақини ва ҳар бир центнернинг баҳосини бригада ва звено бўйича аниқлаш керак. Бунга тўғри ҳал қилиш учун бригадалар составининг доимий бўлишини таъминлаш керак.

Бригадага берилган ишлаб чиқариш топишириғида ва технологик картада экипларнинг ҳосилдорлиги, яъни ҳосили ва иш ҳақи фонди тўғри аниқланиши шарт.

Совхоз ишчиларининг маҳсулот етиштиришини йилдан-йилга кўпайтиришга ва шу асосда хўжаликнинг рентабеллигини тинмай ошира боришга қизиқтириш мақсадида уларга хўжалик йили давомида ва унинг охирида қўшимча ҳақ беришни кенг йўлга қўйиш тавсия қилинади.

Пахтакор совхозларда гўзани парвариш қилиш давридаги ишларнинг сифатини ва белгиланган муддатларда бажарганлик учун шу муддатларда берилган асосий иш ҳақиға нисбатан қўшимча ҳақ қўйидаги тартибда тўланиши лозим.

Ёрни кузда ўз вақтида сифатли қилиб шудгорлаш, чигитни экишдан олдинги зарур ишлар комплексини ўз вақтида бажарганда шу даврларнинг ўзида ишлаб топган асосий иш ҳақиға нисбатан 30% қўшимча иш ҳақи олади. Чигитни ўз вақтида сифатли қилиб экканда, гўза қатор ораларини ўз вақтида сифатли қилиб ишланганда эса 50% қўшимча иш ҳақи оладилар.

Йиғим-терим компаниясини ўз вақтида, нобудгарчиликка йўл қўймасдан ўтказишни таъминлагани учун: а) дон, маккажўхори, силос экиллари, картошка, қанд лавлаги ҳосилини йиғиштиришда ишлаган тракторчи-машинистларнинг иш ҳақи биринчи 10 кунликда 60%, кейинги даврда 30%; б) бошқа экипларни йиғиштиришда ишлаган тракторчи-машинистларнинг иш ҳақи биринчи 10 кунликда 30%, кейинги даврларда 15% оширилади.

Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, юқорида айтиб ўтилган қўшимча ҳақлар фақат шу ишларда қатнашган ишчиларнинг ўзигагина тўланади.

Юқоридаги ишларга тўланадиган қўшимча ҳақ ишчиларнинг 1,5 ойлик маъсумий иш ҳақи миқдоридан ошмаслиги керак. Совхоз ишчиларига юқоридаги кўрсаткичлар бўйича бериладиган қўшимча ҳақ совхоз директори, бўлим бошлиғи ёки ферма мудури ҳамда ишчи комитетининг вакилларида нборат маҳсус комиссия ишларни текшириб қабул қилгандан сўнг берилади.

Совхозларнинг тракторчи-машинистларига, уларнинг классларига қараб асосий иш ҳақларига нисбатан қўшимча ҳақ берилади. Қўшимча ҳақ I класс тракторчи-машинистларга 20%, II класс тракторчи-машинистларга 10% миқдорида белгиланади. Тракторчи-машинистлар қурилиш, ремонт, юк ортиш-тушириш ва бошқа шу каби ишларда ишлаганларида класс учун қўшимча ҳақ олмайдилар. Тракторни яхши сақлаб ишлатсалар, тракторчи-машинистларга ремонт қилиш учун ажратилган пулдан иқтисод қилин-

ган сумманинг 40%, бригада бошлиғи ва унинг ёрдамчисига 10% и мукофот қилиб берилади. Мукофот бир йўла берилади.

Тракторчи-машинистларга (шу жумладан, тракторчи-далачилик бригадаларининг бошлиғи ва унинг ёрдамчиси бўлиб ишлаганларга ҳам) иш стажларига қараб қўшимча иш ҳақи тўланади. Иш стажи учун тўланадиган қўшимча ҳақ миқдори йил давомида ишлаб топган иш ҳақларига нисбатан қуйидагичадир (асосий иш ҳақларига класслар учун ва бошқа иш ҳақлари, олган мукофотлари ҳам қўшилади).

Масалан, тракторчи-машинист совхозда 6 йил ишлади дейлик. Унинг асосий иш ҳақи 1000 сўми, маҳсулот учун қўшимча ҳақи 200 сўми, бошқа қўшимча ҳақлари 100 сўми ташкил этди, ҳаммаси 1300 сўми ташкил этди. Тракторчига иш стажи учун 8% қўшимча ҳақ берамиз. Бу 104 сўми ташкил этади ($1300 \times 8:100$). Шундай қилиб, тракторчининг жами иш ҳақи 1404 сўм бўлди.

Деҳқончилик тармоғида ишловчи ишчиларга:

а) бригада бўйича пландан ортиқча олинган маҳсулотлар қийматининг 20% гача;

б) маҳсулот бирлигига оз меҳнат ва маблағ сарфлаб уларининг планда белгиланган таннарни камайтирилганда тежалган маблағнинг 25 процентгачаси қўшимча ҳақ (мукофот) тариқасида берилади. Деҳқончиликда ишлаганларда, масалан, дон, шолп каби экинлар бўйича маҳсулот етиштириш планини орттириб бажарганда натура шаклида қўшимча ҳақ ҳам берилади.

Чорвачиликда иш ҳақи тўлаш юқорида белгиланган олти разрядли ставкага биноан қўл, от кучи билан бажариладиган иш кунбай ва ишбай тартиби бўйича бериб борилади.

Чорвачиликда ҳам худди деҳқончиликдаги каби меҳнатнинг сови ва сифатига қараб кўтара-ишбай-мукофот тартиби қўлланилади.

Чорвачиликда меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш учун қуйидаги ишларни қилиш керак:

а) молларни группаларга қараб боқувчиларга иш ҳақи тўлаш бўйича тарифини аниқлаш;

б) ишлаб чиқариш шароитларига қараб молбоқарларга молларни биркитиш нормаларини тўғри аниқлаш;

в) етиштириладиган маҳсулотларининг миқдорини (ҳажминини) аниқлаш;

г) ҳар бир центнер маҳсулотнинг (унинг сифатини ҳам ҳисобга олган ҳолда) баҳосини белгилаш;

д) ишлаб чиқариш шароити ва унинг технологиясига қараб маҳсулот етиштиришгача ва етиштирилгандан сўнг берилиши керак бўлган иш ҳақларини белгилаш;

е) бериладиган мукофотлар ва қўшимча ҳақлар миқдорини белгилаш ҳамда уларни ишчилар ўртасида тақсимлаш тартибларини аниқлаш керак.

Қуйида сут соғувчиларга иш ҳақи тўлаш тартиби билан танишамиз. Сут соғувчиларга 22 бош сигир биркитилиб (сигирлар

машинада соғилади), ҳар сигирдан бир йилда 3000 кг дан сут соғиш ва ҳамма сигирдан 20 бош бузоқ олинш мўлжалланган.

Сутнинг йиллик ялпи миқдори: $20 \times 3000 = 660$ ц бўлиб, шундан 20 ц ферма туғруқхонасида соғилади. Бу миқдори (20 ц) сутни ялпи маҳсулотдан чегирсак, 640 ц қолади. Сут соғувчига ҳар кун V разряд билан 4 сўм 06 тийиндан ҳақ тўланади. Шундай бўлгач, сут соғувчининг йиллик иш ҳақи фонди: $4 \text{ сўм } 06 \text{ ти-йин} \times 365 \text{ кун} = 1481,90 \text{ сўм}$ бўлади. Агар иш ҳақи фондига 25% оширсак, $1481,90 \times 1,25 : 100 = 1852,37 \text{ сўм}$ бўлади.

Бу мисолимизда олинган иш ҳақи фондига 90% и соғилган сут учун, 10% ти олинган бузоқ учун тўланиши кўзда тутилган. Шундай экан:

а) сут учун $1852,37 \times 90 : 100 = 1667,13 \text{ сўм}$ тўланиб, 1 ц сут баҳоси 2 сўм 76 тийин;

б) бузоқ учун $1852,37 \times 10 : 100 = 185,24 \text{ сўм}$ тўланиб, бир бош бузоқ олинш баҳоси 9 сўм 26 тийин бўлади.

Хўжаликдаги аҳволга қараб, қиш даврида (200 кунда) 288 ц ёки йиллик сутнинг 45% ти, ёз даврида (165 кунда) 352 ц ёки 55% ти соғиб олинди, дейлик. Демак, битта сут соғувчининг йиллик иш ҳақи фонди 1667,13 сўм ёки бир кунга 4 сўм 56 тийинга тўғри келади.

Шунга кўра, қиш давридаги 200 кунлик иш ҳақи фонди: $4 \text{ сўм } 56 \text{ тийин} \times 200 = 914 \text{ сўм}$ 73 тийини ташкил этади.

Ёз давридаги 165 кунлик иш ҳақи фонди: $4 \text{ сўм } 56 \text{ тийин} \times 165 = 752 \text{ сўм}$ 40 тийин бўлади. Ойлар бўйича олинган ҳақиқий маҳсулотларга иш ҳақи тўланишига келсак, қуйидаги манзарани кўрамыз. Масалан, июнь ойида — 30 кунда сигирлардан 70 ц сут ва 2 бош бузоқ олинган. Бу ойда асосий сут соғувчи 26 кун, ёрдамчиси 4 кун ишлаган.

Бу ҳолда асосий ва ёрдамчи сут соғувчига сут учун: $70 \text{ ц} \times 2 \text{ сўм } 76 \text{ тийин} = 193 \text{ сўм}$ 20 тийин, бузоқ учун $2 \times 9 \text{ сўм } 26 \text{ ти-йин} = 18 \text{ сўм}$ 52 тийин, жами 211,72 сўм тўланади. Бу миқдор иш ҳақи асосий ва ёрдамчи сут соғувчилар ўртасида уларнинг ишлаган кунлари сонига мутаносиб равишда тақсимланади. Шунда, яъни июнь ойида:

а) асосий сут соғувчига 183,48 сўм

б) ёрдамчи сут соғувчига 28,24 сўм тегади.

Демак, юқоридаги мисолдан кўринадик, қорамолчилик фермаларида ишчиларга иш ҳақи соғиб олинган сутнинг миқдори, соғлом олинган бузоқнинг бош сонига қараб тўланади. Чорвачиликда бошқа грунпадаги молларни боқувчи ишчиларга ҳам иш ҳақи биркитилган моллардан олиннадиган маҳсулотларга соғлом олган ёш моллари ва уларни яхши соғлом боқиб семиртирганлари учун берилади.

Чорвачилик фермаси ишчиларига:

а) ферма бўйича пайдандан ортиқ олинган маҳсулотлар қиммати-нинг 20% гача;

б) маҳсулот бирлигига оз меҳнат ва маблағ сарфлаб, уларнинг планда белгиланган таннарни камайтирилганда тежалган маблағнинг 40% и мукофотга берилади;

в) моллар ййловда боқилганда молбоқарларнинг тариф ставкасидаги иш ҳақи 40% гача оширилиши мумкин. Бруцеллез молларни боқувчиларга 15% оширилади;

г) совхозда «Хизмат кўрсатган» чорвадор деган унвонга эга бўлган ходимларга иш ҳақи 20% оширилган миқдорда тўланади.

«Чорвачилик устаси» деган унвонга эга бўлганлар асосий иш ҳақиға I класс учун 10%, II класс учун 20% қўшимча ҳақ берилади.

д) чорвачилик фермаси ишчиларига натура (маҳсулот) мукофотлари ҳам берилади.

Масалан, ҳар 100 бош қўйдан энг камида 95 та қўзи олишни таъминласа, 95 бошдан ортиқ олинган қўзиларнинг ҳар 10 бошдан бир боши ва буларни сутдан ажратгунча соғлом боқса, 5 бошдан бир боши қўнонларга мукофот тариқасида берилади ва бошқалар.

Ишлаб чиқаришга яхши раҳбарлик қилганлари учун бригада бошлиқларига асосий иш ҳақининг 25%, бош ишчига 15% ти миқдорида қўшимча ҳақ тўланади.

5-§. Совхозларнинг раҳбар ходимлари ва мутахассисларига иш ҳақи тўлаш

Совхозларнинг раҳбар ходимлари ва мутахассисларига иш ҳақи совхознинг ишлаб чиқарини-молни плани белгиланган маҳсулотларини сотишдан келган пулларнинг суммасига қараб тўланади. Раҳбар ходим ва мутахассисларга иш ҳақи оклад тартибида берилади. Совхозларнинг реализация натижасида келадиган пулларининг суммасига қараб иш ҳақи тўлашда типовой кўргазмага қаттиқ амал қилиш керак:

Совхоз раҳбар ходимларига типовой кўргазмада белгиланган иш ҳақи ой сари тўланиб борилади. Бундан ташқари маҳсулот реализация қилиш плани ортиги билан бажарилганда ҳар бир процент ортиқ бажарилган маҳсулот учун 03 процентдан қўшимча иш ҳақи тўланади. Қўшимча ҳақ ишлаб чиқарини фаолиятининг йиллик якунига қараб йил охирида тўланади.

Совхоз раҳбар ходимлари ва мутахассислари қуйидаги ҳолларда мукофот оладилар:

1) Совхознинг йиллик маҳсулот етиштирини, уни давлатга сотиш (тошириш) плани ортиги билан бажарилганда совхоз раҳбар ходимлари ва мутахассисларига ҳар бир ошириб бажарилган процент ҳисобига улар ойлик иш ҳақларининг 10% игача миқдорида мукофот берилади.

2) Совхоз фойда олишга муваффақ бўлса олинган фойдадан мукофот учун 2,5% ажратилади. Агар совхоз планида фойда келтириш назарда тутилмаган бўлиб, лекин маҳсулотларининг тан-нархини пасайтиришга эришилса, тежалган сумманинг 5% ни совхоз раҳбар ходимлари ва мутахассисларини мукофотлашга ажратилади. Бу бериладиган мукофотлар ҳам уларнинг ойлик иш ҳақларига мутаносиб равишда ҳисобланиб ёзилади.

Совхознинг бўлим, ферма мудирлари ва участка бошлиқлари ҳамда мутахассисларига иш ҳақи тўлаш худди совхоз раҳбар ходимлари ва мутахассисларига тўланадиган тартибда амалга оширилади. Лекин айрим фарқ ҳам бор. Биринчидан, совхоз раҳбар ходимлари ва мутахассислари иш ҳақини реализация қилинган (сотилган) маҳсулотларининг суммасига қараб олади. Бўлим ва участка бошлиқлари, ферма мудирлари ва мутахассислар эса иш ҳақини ва мукофотни маҳсулот етиштириш бўйича планининг ба-жарилишига қараб оладилар.

Иккинчидан, бўлим бошлиқлари, ферма мудирлари ва мутахассисларга иш ҳақи етиштирилган маҳсулотлар ҳажмига қараб беш гуруппага бўлиниб тўланади.

Совхозларнинг бўлим ва участка бошлиқлари, ферма мудирлари ҳамда мутахассисларнинг иш ҳақи жадвали

Ходимлар	Ойлик иш ҳақи (сўм)				
	I	II	III	IV	V
Бўлим, агроучастка бошлиқлари, ферма мудирлари, цех бошлиқлари	190—200	180—190	160—170	140—160	130—150
Старший агроном, зоотехник ветврач ва ҳамма ихтисослар бўйича инженерлар	130—150	130—150	130—150		
Ҳамма ихтисослар бўйича агроном, зоотехник, инженерлар	110—140	110—140	110—140	110—140	110—140
Старший ветфельдшер техниклар	100—120	100—120	100—120	100—120	100—120

Колхоз ва совхозларда ёрдамчи корхоналарни қуриш ва уларда ҳар хил маҳсулотларни етказиш йилдан-йилга авж олиб бормоқда. Ёрдамчи корхоналар ҳам ўзининг директори ва бошқа мутахассисларига эгадирлар. Буларнинг иш ҳақи қуйидагича белгиланган (бир ойга сўм):

**Совхозлар ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб берадигли бошқа давлат корхоналарининг
раҳбар ходимлари ва мутахассисларига иш ҳақи тўлаш**

Ходимлар	Совхоз гуруҳналарига қараб ойлик иш ҳақи (сўм)							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Директор	270—300	250—270	210—250	200—210	190—200	180—190	170—180	160—170
Бош агроном, зоотехник, шикенер	230—250	200—230	180—200	170—180	160—170	150—160		
Бош энергетик	250—250	200—230						
Бош экономист	230—250	200—230	180—200	170—180	150—160	140—150	130—145	120—130
Бош бухгалтер	190—210	180—200	170—180	160—170				
Катта агроном, зоотехник, ветврач, шикенерлар, экономистлар	180—190	130—190	165—180	155—165	145—155	140—150	140—150	140—150
Ремонт устахоналарининг мудир	155—165	155—165	145—155	145—155	130—150	130—150	130—150	130—150
Бош мутахассислар вазифининг бакалавр	130—150	130—150	130—150	130—150	130—150	130—150	130—150	130—150
Хўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари	130—150	130—150	125—140	120—130				
Хар хил ихтисосдаги агрономлар, ветврач, шикенер-экономист, гидротехник	110—140	110—140	110—140	110—140	110—140	110—140	110—140	110—140
Бош техник	100—120	100—120	100—120	100—120	100—120	100—120	100—120	100—120
Ветфельдшерлар, ҳамма ихтисосдаги техниклар	90—110	90—110	90—110	90—110	90—110	90—110	90—110	90—110
Ветфельдшерлар, ҳамма техниклар	90—110	90—110	90—110	90—110	90—110	—	—	—

Ходимлар	I	II	III
Ёрдэмчи корхонанинг директори (мудури)	150—160	140—150	130—140
Бош агроном, зоотехник ветврач, инженерлар	120—140		
Агроном, зоотехник, ветврач, механик, экономист инженерлар	95—130	95—130	95—130
Бош фельдшерлар, бош техниклар	90—110	90—110	90—110
Ветфельдшер, техниклар	80—100	80—100	80—100

Колхозларда меҳнатга ҳақ тўлаш тартиби Ғ. М. Миркаримовнинг 1972 йил «Ўқитувчи» нашриёти томонидан нашр этилган «Колхоз ва совхозларда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва планлаштириш» деган китобида ёритилган. Ҳозирги даврда бу соҳада қандай янгиликлар бўлса, студентлар бу тармоқни Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрилигининг тавсияларидан фойдаланиб ўрганиши мумкин.

8-БОБ

ДЕҲҚОНЧИЛИК ВА ЧОРВАЧИЛИКДА АСОСИЙ МЕҲНАТ ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

1-§. Пахтачиликда меҳнат жараёнларини ташкил этиш

Пахтачиликдаги қишлоқ хўжалик ишларини қуйидаги асосий гуруҳларга: шудгор ва ери экинга тайёрлаш бўйича бошқа ишларга, қишлоқ хўжалик экинларини экин ва ўтказиш ишларига, экинларни парварши қилиш ишларига, йиғим-терим ишларига бўлиш мумкин. Кузги шудгорлаш даладаги ҳосил йиғиштириб олиниши ва ерга ўғит солиниши биланоқ ўтказилади. Шудгорлашдан мақсад—тупроқда говак майда дондор қатлам вужудга келтиришдан иборат. Буида тупроқнинг вегетация даврида майдаланиб кетган юқориги қатламини настки қатлами билан аралаштириб, унинг структураси қайта тикланади, ўсимлик қолдиқларида ва тупроқнинг устки қатламида қишлоқчи бегона ўтларнинг уруғлари, ўсимлик зараркунандалари, замбуруғ касалликларини кўзготувчилар чуқур тупроқ остида қолиб кетади, уларнинг кўп қисми ҳалок бўлади.

Кузги шудгорлаш ўтказиладиган энг яхши муддат ноябрь ойи ҳисобланади. Шу сабабли йиғим-терим ишлари муддатини қис-

қартириш, далаларни ҳосилдан тезроқ бўшатиш ва уларни кузги шудгорлашга тайёрлаш керак.

Кузги шудгор 30—32 см чуқурликда ўтказилиши лозим. Ерни фақат загон усулида ҳайдаш керак, чунки фигурали шудгорда қайрилиш жойларида чала қолган ва нотекис ҳайдалган ерлар бўлади, бурчаклар ҳайдалмай қолади. Бундай ҳайдаш хўжаликларимизда ҳали ҳам учраб туради.

Закон усулда ҳайдагандагина, тик ағдариб ҳайдашни ёйиқ ағдариб ҳайдаш билан тўғри алмаштириб боргандагина шудгор юқори сифатли бўлади, тупроқ яхши донатор, бутун майдонда бир хил чуқурликда, қатлам айланаси яхши, чала қолиб кетмаган, қиррали ва очиқ эгатли жойлари кам бўлади. Яхши ҳайдалган майдонларда планировка ишлари анча қисқаради.

Тик ағдарма шудгор қилиш загоннинг ўртасидан бошланади. Дастлабки икки айланинда қатламлар бир-бирига ётади ва улар тупроқ қирралари ҳосил қилади. Ёйиқ ағдарма шудгорда загоннинг чеккасидан ҳайдаб келинади ва қатлам ҳар икки томонга ётади. Ўртада очиқ эгатли жой қолади.

Закон усулида ҳайдашда майдоннинг чеккаларида плуг автомат ёрдамида узлб қўйилади, агрегат айланиб бўлгач, яна уланади. Загоннинг кенглиги 40—50 м бўлгани яхши. Бундай кенгликда ҳайдов агрегатининг бекор айланишига кам вақт кетади, тупроқ қирралари ва очиқ эгатли жойлар кам ҳосил бўлади. Агар бу закон ҳайдов ёйиқ ағдарма шудгор бўлса, бешта очиқ эгатли жой ва тўртта тупроқ қирраси ҳосил бўлади. Биринчи загон тик ағдарма ҳайдов бўлиб, кейин бир ярим загондан сўнг тик ағдармани яна давом эттирилса, иккала ҳайдалган майдон орасидаги ер ёйиқ ағдарма қилиб ҳайдалса, энг яхши натижага эришилади. Бутун участкани ҳайдаб бўлгунча шундай қилинади.

Тик ағдарма билан ёйиқ ағдарма қилиб ҳайдашни ана шундай алмаштириб берилганда тупроқ қирралари ва очиқ қолган эгатли жойлар камади.

Кузги шудгор осма, ярим осма ва прицепли плуглар билан ўтказилади.

Чигит экин учун мўлжалланган уруғлик чигитларнинг ҳаммаси, улар хоҳ туки тўкилган, хоҳ тўкилмаган бўлсин, пахта тозалаш заводларида дориланган бўлади. Туки тўкилмаган уруғларни бевосита хўжаликларининг ўзида мис трихлорфеноли билан дориланш мумкин, бунда маҳсус инструкцияга амал қилиш керак. Туки тўкилган ва ишлов берилган уруғлар экин олдида намланмайди ва уларга қўшимча ишлов берилмайди, туки тўкилмаган уруғлар эса уюм-уюм қилиб икки-уч марта намланади. Бунинг учун уруғлар брезент устига тўкиб қўйилади ва лейка ёки челақдаги сув билан ҳўлланади. Сўнгра уларни бир ерга уйилади, 2—3 соат брезент билан ёпиб қўйилади, яна ёйилади ва намланади. 1 тонна уруғликка 500—700 л сув сарф бўлади. Ҳаво совуқ бўлганда уруғлик уюмда кўни билан 5—6 соат, иссиқ ҳавода 10—12 соатгача сақланади. Уруғлик намлангандан кейин

бир тонна уругликка 40 кг ҳисобидан 12% ли гексохлоран дустн билан чангланади.

Чигитни яхши тайёрланган тупроққа ўз вақтида, яъни белгиланган муддатларда экиш—юқори ҳосил олишнинг энг муҳим шартларидан биридир. Экишни энг яхши агротехника муддатларида, тахминан 6—8 кун ичида ўтказиб олиш зарур. Экиш вақти ҳаво ва тупроқдаги ҳароратга қараб белгиланади.

Тошкент ва Самарқанд областларида чигит экишнинг энг яхши муддати 5—20 апрелдир; Сирдарё, Фарғона, Бухоро областларида, Сурхондарё областининг тоғ этакларидаги районларида—1—15 апрелдир (бу областнинг жанубий районларида 25 мартдан 10 апрелгачадир).

Экиш схемалари ҳар хил бўлиши мумкин. Пахта эрта пишиб етилиши билан бирга ундан юқори ҳосил олиш учун экиш схемасини ва ғўзанинг қалинлигини тўғри танлаш зарур. Бунда майдоннинг ҳосилдорлиги, унинг шўрланган-шўрланмаганлиги, ер ости сувларининг чуқурлиги, шунингдек экиладиган чигит навининг хусусиятлари ва тупроқнинг вилт қўзғатувчилар билан зарарланган-зарарланмаганлиги ҳисобга олиниши керак.

Чигит асосан 90×10 , 90×15 , 90×20 , 60×50 , 60×45 схемалари бўйича экилади, чунки бу схемалар ғўзаларни сугориш, уларга узунасига ва қўндалангига ишлов бериш ва ҳосилни машинада териб олишга қўлайдир.

Кичикроқ участкаларда ва ер сатҳи нотекис ҳамда қўндаланг ишлов бериш мумкин бўлмайдиган, шунингдек вилт билан қаттиқ зарарланган участкаларда қатор оралари 20—30 см бўлган зич уялаб экиш тавсия қилинади.

Пахта йиғим-терими унинг пишиб етилишига қараб, августнинг охирилари—сентябрнинг бошларидан то октябрнинг охирилари—ноябрнинг бошларигача давом этади.

Саноатимиз пахта ҳосилини йиғиб-териб олиш учун машиналар системасини ишлаб чиқармоқда. Бу машиналар меҳнат харажатларини ва йиғим-терим ишлари муддатларини анча қисқартиришга имкон бермоқда.

Далаларни машинада пахта теришга тайёрлаш муҳим аҳамиятга эга. Агар далалар машина теримига яхши тайёрланмаган бўлса, ҳатто яхши ишлаётган машина ҳам пахтани тўлиқ териб ололмаслиги мумкин.

Далани машина теримига тайёрлашга қуйидаги ишлар: бегона ўтларни йўқотиш, ўқариқларни яхшилаб текислаш, машина айланадиган жойларни тайёрлаш киради. Бундан ташқари, терим олдида ғўза барглари сунъий равишда тўктирилади.

Чигит экишда қатор ораларидаги масофа бир хил ва эгатлар тўппа-тўғри бўлишига риоя қилиш, қатор ораларига ишлов беришда ва ғўзани парвариш қилишда эса бегона ўтларга қарши курашиш ва ғўзанинг ётиб қолишига йўл қўймаслик зарур. Ўтлардан нечак, итузум, гүмай ва бошқалар машиналарнинг

шиниделларини кўкартириб қўяди ва терим суръатини пасайтириб юборади.

Охирги культивацияда эгатлар чуқур (қатор ораларининг қоқ ўртасидан) олинади, суғоришда эгатлар ювилиб кетмаслиги учун суғориш айниқса пухта ўтказилади. Суғориш тамом бўлгач, бутун участкадаги ўқариқлар, уватлар ва сув олиб кетган жойлар текисланади.

Ўза баргларини олдиндан тўктирмасдан (дефолиация қилмасдан) турно ҳосилни машинада териш мумкин эмас. Баргларни тўктириш учун АН-2 самолётида кальций цианимид билан кремний-фторли эритма сепилади. Дефолиация кўпчилик ўза тупларида икки-учтадан кўсак очилганда бошланиб, бир-икки кунда тамомланади. Биринчи дефолиациядан сўнг бир неча кун ўтгандан кейин ҳамма барглар тўкилиб кетмаса, иккинчи марта ишлов берилади.

Машина терими бошланишидан уч-тўрт кун олдин далаларининг ҳар икки бошида айланиш жойлари тайёрланади. Эгатлар охирида 8—10 метр кенликдаги майдонда очилган пахта қўлда териб олинади. Сўнгга ўза туплари қирқиб оlinиб, дала шийпонига келтирилади, қуригач, пахтаси териб олинади. Ўза тупларидан тозаланган майдонини грейдер билан текисланади.

Машиналар айланатиган жойларни тайёрлаш билан бир вақтда кўприклар ва участкаларга олиб борувчи йўллар ҳам ремонт қилинади.

Пахта териш машинаси қуйидагича ишлайди: «ХВС-1,2» маркали пахта териш машинаси оддий ёки квадрат уялаб экилган, қатор оралари 60 см бўлган ўза тупларидаги пахтани ва ерга тўкилган пахтани териб оlinишга мўлкалланган. У 1,2 м кенликдаги пахтани териб олади.

Машинанинг асосий иш органлари—териш аппаратлари, пневматик подборщиклар ва пневматик транспортёрлар системасидир. Териш аппаратлари машинанинг чап томонининг олдинги қисмида жойлашган, улардан кейин пневматик подборщикларнинг конус пайчалари бўлади.

Пахтани қабул қилиш камераларидан бункерга узатиш сигнализаторлар билан жиҳозланган ҳаво ўтказини йўллари системаси орқали амалга оширилади. Сигнализаторлар ҳайдовчини қабул қилиш камералари инфосланганидан огоҳлантиради.

Машинага гидросистема ўрнатилган бўлиб, ҳайдовчи унинг ёрдамида иш аппаратларини кўтаради ва туширади, пахтани транспорт воситаларига бўшатинида асосий бункерини ва подборщик бункерини очади.

Тўнги пайтда ишлаш учун машина электр ёриткич билан таъминланган.

Искажга олинган ўза шохлари айланиб турган шиниделли барабанларга тегиб, шиниделлар кўсаклардаги очилган пахтани ўраб олади. Барабан билан бирга араланиб кетган пахта съёмниклар томон юборилади. Шиниделлар съёмниклар олдида орқа-

га ҳаракат қилувчи колодкалар ёрдамида орқа томонга айлана бошлайди. Шпинделга ўралган пахтани съёмниклар олиб, қабул қилиш камерасига узатади. Пахта ҳаво оқими ёрдамида трубопроводлар системасига тортилади ва асосий бункерга тукилади.

2- §. Чорвачиликда иш жараёнларини ташкил этиш

Колхоз ва совхозлар ишлаб чиқаришига чорвачиликнинг илмий жиҳатдан асосланган, ҳўжаликлар жойлашган зонанинг табиий ва иқтисодий хусусиятларига жавоб берадиган системасини жорий қилгандагина чорвачилик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш ва бу тармоқнинг рентабеллигини ошириш соҳасида чорвадорлар олдида қўйилган вазифаларни муваффақиятли bajarish мумкин.

Сигир соғишни ташкил этиш сут қорамолчилигида энг меҳнат талаб жараёнлардан биридир. Бу жараённинг механизациялаштирилиши меҳнат унумини анча оширади ва соғувчилар меҳнатини енгиллаштиради. Механик усулда соғилганда ва комплекс механизация жорий қилинганда, меҳнат оқилона ташкил қилинганда, молларга қараш юзасидан ферма ходимининг иш унуми 4—5 барабар ортади.

Ҳозирги шароитда колхоз ва совхозлар сигирларни механик усулда соғишнинг турли усулларида фойдаланмоқдалар. Сигирлар боғлаб боқилганда бевосита молхонанинг ўзида бидонларга (бир вақтнинг ўзида 2—3 та аппарат билан) соғиш анча кенг тарқалган. Соғишнинг бу усулида соғиб олинган сутга қараб емлашак беришни тартибга солиш ва сутни алоҳида ҳисобга олиб бориш мумкин. Бироқ йирик фермаларда бу усул яхши самара бермайди. Соғувчилар бидонларни сут бўлимига ташини учун кўп вақт ва жисмоний куч сарфлайдилар. Шу сабабли кўпгина ҳўжаликлар соғишнинг анча такомиллашган усулига—молокопроводга ўтдилар, буида алоҳида вакуумпроводга эга бўлган установка-лардан («Молокопровод-100» ва «Молокопровод-200») фойдаланидилар.

Бу усулда сут солинган бидонларни бир жойдан-иккинчи жойга кўчиришга барҳам берилади ва сут поток усулда совутилади, асбоб-ускуналарни намунали сақлаш эса сутнинг яна ҳам юқори сифатли бўлишини таъминлайди. Бир соат мобайнида соғувчи 20 дан ортқ сигирни соғади.

Бироқ, молхонадаги сигирларни машинада молокопровод усулида соғиш ҳам баъзи бир камчиликларга эга (соғиш аппарати ишининг вакуум режими ёмонлашади ва ҳоказо). Шунинг учун ҳам бир қатор колхоз ва совхозларда махсус соғиш майдончалари ташкил этилган бўлиб, унда турли типдаги станоклар ва қурилмалардан («Ёлочка», «Тандем», «Карусель», «Комсомолка» ва бошқалардан) фойдаланилади.

Сигирларни залга ўриятилган соғиш установкаларида соғиш бошқа усулларга қараганда анча самаралироқдир, чунки бунда

қўлда бажариладиган турли операцияларга ва соғувчиларнинг бир жойдан-иккинчи жойга кўчишига сарф бўладиган вақт бир-мунча қисқаради.

Соғиш жараёнидаги технологик операциялар, одатда тайёр-гарлик ишларига, соғиш жараёнида бажариладиган асосий ишларга ва якуловчи ишларга бўлинади.

Бутуниттифоқ чорвачилик институті (ВИЖ) экономика бўлимининг маълумотларига қараганда, сигирларни молхонада машинада соғишда ва соғувчиларнинг иккита соғиш аппарати билан ишлашида тайёргарлик ишларига (халат кийиш, вакуум насосини текшириш, сигирларнинг елинини ювишга тайёрланиш, соғиш аппаратларини сигир соғиладиган жойга келтириш, уларни текшириш ва йиғиш, аралаш ем тайёрлаш, сигирларни соғиладиган майдончага чиқариш ва ҳоказога) кетадиган умумий вақт миқдорининг 5—10 проценти, махсус майдончаларда соғишда эса 2—3 проценти сарф бўлади.

Соғиш жараёнида бажариладиган асосий операцияларга (сигирларнинг елинини ювиш ва уқалаш, соғиш, бир сигирдан иккинчисига ўтиш, сутни идишга қуйиш ва ҳоказоларга) умумий вақтнинг 80—85 проценти тўғри келади.

Якуловчи ишлар (соғиш аппаратларини, молокопроводни ювиш, соғиш майдончасини, инвентарларни, хонани йиғиштириш ва ҳоказолар) сигирларни соғиш майдончасида соғишда умуман соғишга кетган вақтнинг 15—20 процентини, молхонада ДА-3М кўчма аппаратларида соғишда — 20—25 процентини эгаллайди.

Якуловчи ишлардан энг кўп меҳнат талаб қиладиган соғиш аппаратлари ва молокопроводни ювишдир: бу ишлар якуловчи ишларга сарф бўладиган вақтнинг 80—85 процентини ташкил қилади.

Сигирларни машинада соғишнинг турли усулларини ва соғиш установкаларининг иқтисодий самарадорлиги аввало соғиш жараёнини амалга оширувчи ферма ходимларининг меҳнат унумдорлиги билан, шунингдек бир бош сигирга ва еттиштирилаётган маҳсулот бирлигига тўғри келадиган капитал маблағлар ҳажми, асбоблари ишлатиш харажатлари билан белгиланади.

3-§. Чўқачиликдаги ишлаб чиқарини жараёнларини ташкил этиш

Чўқачилик технологияси чўқчаларни кўпайтириш, боқини ва асрашга, меҳнат жараёнларини комплекс механизациялаш учун зарур бўлган машиналар системасидан фойдаланишга доир бир қанча усулларни ўз ичига оладик, бу усуллар юқори маҳсулдорликка эришиш учун керакли зоотехника ва ветеринария шарт-шароитларини таъминлаб беради, маҳсулот бирлигига сарф бўладиган озуқа миқдори камаяди, меҳнат унумдорлиги ортади ва чўқча гўштининг таннархи арзонлашади.

Совет Иттифоқида чўчқа гўшти етиштириш юзасидан йирик механизациялашган комплекслар қурилмоқда ва мавжудлари муваффақиятли ишлаб турибди. Бу комплекслар ишлаб чиқаришнинг ягона технология схемасига ва аниқ меҳнат тақсимо-тига эга бўлган корхоналардан иборат. Улар бир меъёردа ишлов-чи юқори даражада механизациялашган ишлаб чиқариш бўлиб, кам меҳнат ва маблағ сарфлаган ҳолда кўп миқдорда маҳсулот етиштиришни таъминлайди.

Бу хўжаликларда ишлаб чиқаришга доир кўпгина масалалар мустаҳкам озуқа базасини яратиш, ишлаб чиқариш жараёнини механизациялаш, чўчқаларни боқиш, парвариш қилиш ва кўпай-тиришнинг рационал технологиясини жорий қилиш масалалари анча яхши ҳал этилмоқда.

Чўчқаларни семиртириб боқишнинг ташкил этиш катта аҳмиятга эга. Бундан мақсад энг кам харажат сарф қилиб, улар вазнининг юқори даражада ортишига эришишдир. Ана шунинг учун колхоз ва совхозларда семиртиришга қўйилган чўчқаларни йирик-йирик группа қилиб боқиш усули жорий этилмоқда. Чўч-қаларни семиртириб боқишнинг ташкил этиш практикаси шу нар-сани кўрсатдики, гарчи уларни кичик группалар (10—15 бош) усулида парвариш қилиш ва суюқ озуқаларни тез-тез бериб туриш чўчқаларнинг вазнига вазн қўшса ҳам, кўп меҳнат ва моддий пул харажатларини талаб қилади. Чўчқаларни бир жойда 400 бош ва ундан ҳам кўпроқ группа қилиб боқиш улар вазни-нинг камайишига, боқиш муддатининг ортишига, вазн бирлигига сарфланадиган озуқанинг кўпайишига ва маҳсулот нархини қим-матлаштиришга олиб келади.

Ҳозирги вақтда семиртириб боқишнинг асосий тури — чўчқа болаларини гўштга топшириш учун семиртиришдир. Бу иш 3,5—4 ойлик вақтдан бошланиб, 7—8 ойликкача давом этади ва бунда чўчқанинг вазни 100—120 кг га етади. Гўштга топшириш учун семиртиришда асосий озуқа концентратлар бўлиб, улар умумий тўйимлилиги жиҳатидан 70 процентга яқини ва ундан ҳам кўп-роқни, ширани озуқалар 25—30 процентни ташкил этади, шу-нингдек овқат чиқиндилари, ёғи олинган сут, айрон ва бошқалар-дан ҳам фойдаланиш мумкин.

Семиртиришнинг бошларида молларни шундай боқиш керак-ки, улар бир суткада 500 граммгача, семиртиришнинг охирига бориб 750 граммгача эт қўйишига эришмоқ керак. Бунда 1 кг семиртириш учун 5 озуқа бирлиги сарфланади.

4-§. Пахтачиликда технология карталари ва меҳнат жараёиларини ташкил этиш

Пахта етиштириш соҳасидаги перспектив технология карта-лари қишлоқ хўжалик фани ва пахтачилик илмлари эришган асосий ютуқлар ҳисобга олинган ҳолда тузиб чиқилган.

Ўзгаларни парвариш қилиш ва ҳосил йиғим-теримига оид машиналар системаси ҳамда агротехника усуллари учта тупроқ-қилим зонасига татбиқан ишлаб чиқилган.

Биринчи зона—жойнинг микрорельефи яққол кўзга ташланиб турувчи тоғ этаклари бўлиб, бу ерда атмосфера ёғинлари кўп бўлиб туради, булар чигитнинг ернинг табиий нами билан ушиб чиқишини таъминлайди. Бу зонадаги асосий тупроқ—унумдорлиги турлича бўлган бўз тупроқдир, бу тупроқ шўрланмаган ва илгари шўрланшига дучор бўлмаган, ер ости чучук сувлар анча чуқурликда жойланган. Бу зона составига Фарғона водийсининг, Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё областларининг тоғ этакларидаги районлари киради. Ирригация тармоқларида кучли фильтрацияга қарши кураш олиб бориш мақсадида фильтрацияга қарши қопламалар ишлатиш талаб қилинади. Республикада бу зонанинг умумий майдони қарийб 31 процентни ташкил этади.

Иккинчи зона—жойнинг рельефи унчалик аниқ кўзга ташланмайдиган тоғ этаклари бўлиб, бу ерда атмосфера ёғинлари кам миқдорда бўлади, булар экишларнинг нормал ушиб чиқишини таъминлай олмайди, бунинг учун запас ёки экиш олди сувлари бериш керак. Тупроқ қатлами асосан унумдор бўз тупроқдан иборат бўлиб, ер ости сувлари анча чуқурликда жойлашган. Бу зона составига биринчи зонадан пастроқда жойлашган ерлар: Фарғона водийсининг, Тошкент, Қашқадарё, Сурхондарё ва Самарқанд областларининг ерлари киради. Бу зонанинг баъзи бир қисмларида ерларни текислаш ишлари ва сугорини тармоқларида фильтрацияга қарши кураш олиб бориш талаб қилинади. Зона майдони республиканинг 18 процентга яқинини ташкил этади.

Учинчи зона—жойнинг ишлаб унчалик сезилмайдиган ва микрорельефи яққол кўриниб турадиган ерлардир. Тупроқ қатлами—минераллар аралашган, ер ости сувлари у қадар чуқурликда жойлашмаган бўз тупроқ, ўтлоқ ва шўрланши даражаси турлича бўлган ўтлоқ—шўрхок ерлар. Бу зонада экишларнинг нормал ушиб чиқиши ва юқори ҳосил олиш учун турли конструкция ва чуқурликдаги дренажлар қуриш, далазларни пухта планлаштириш, запас сув бериш ва ювиш мақсадида сугорини зарур. Бу зона составига Марказий Фарғона, иккинчи зонадан қуйроқда жойлашган ерлар, қисман Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё областларининг ерлари, Сирдарё, Бухоро, Хоразм областлари ва Қорақалпоғистон АССРининг ҳамма ерлари киради. Республикада бу зона майдони кейинчалик тахминан 50—60 процентни ташкил қилади.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш керакки, пахтачиликнинг турли зоналари республиканинг маъмурий бўлиниши билан мос келмайди. Турли зоналарда пахта етиштириш ишларининг технологияси, аввало, тупроқни экишга тайёрлаш тадбирларида бир-биридан фарқ қилади. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, биринчи зонада экишга қадар ҳеч қандай сугорини талаб қилинмайди, иккинчи зонада запас сув бериш ёки экиш олдида

сугориш, учинчи зонада эса ер ҳайдашдан олдин ёки ҳайдалгандан кейин ювиш мақсадида сугориш ишларини амалга ошириш зарур. Бунини ҳисобга олиб, экишгача ерга ишлов беришни табақалаштирилган ҳолда ўтказиш, баъзи ҳолларда эса ерга асосий ишлов бериш муддатларида ҳам, ювиш мақсадидаги сугориш муддатларида ҳам, ерга минерал ўғитлар солиш усуллари ва муддатларида ҳам табақалаштиришга эътибор бериш зарур бўлади. Ёўза парваришининг ҳам табақалаштирган ҳолда олиб бориш лозим. Масалан, ер ости сувлари яқинроқ бўлган учинчи зонадаги барча майдонларда 4—5 марта вегетацион сугориш, асосий қисмида ер ости сувлари чуқурликда жойлашган биринчи ва иккинчи зоналарда 6—7 марта сугориш мўлжалланади. Шунга мувофиқ экилларнинг парвариш қилиш соҳасидаги бир қанча ишларни бажарини муддатлари ҳам бўлиб чиқилади. Бу нарсалар технология карталарида маълум даражада ўз ифодасини топган.

Ҳўжалик бўйича технология карталарини тузиш вақтида ердаги тошларнинг териб оладиган машиналардан фойдаланишнинг кўзда тутиш керак. Совет Иттифоқида бундай машиналар қўшлаб ишлаб чиқарилмоқда. Шу нарса ҳам эҳтимолдан ҳоли эмаски, республиканинг айрим областлари учун ўз технология карталарини тузиб чиқиш мақсадга мувофиқдир, бу картада шу областларнинг ўзига хос хусусиятлари тўлароқ акс эттирилади.

Пахта ҳосилдорлигини янада ошириш ва унинг таннархини арзонлаштириш соҳасидаги вазифаларни ҳал қилмоқ учун деҳқончилик маданиятини планли равишда ошириб бориш, ҳамма жойда пахта-беда алмашлаб экишни жорий қилиш, тупроқ ҳосилдорлигини ошириш учун минерал ўғитлардан ҳар томонлама фойдаланиш, ерга ишлов беришни ва экилларни парвариш қилишни яхшилаш, машиналардан оқилона фойдаланиш, пахтани механизациялашган поток усулда йиғиб-териб олишни ўзлаштириш зарур.

Пахта ҳосили йиғиб-териб бўлингандан кейин кузги шудгор ўтказиладиган ер майдонларининг 25 процентига бегона ўтларнинг илдизини махсус тарақлагич билан тозалалаб чиқилади, бутароқлагич тупроқни тозалабгина қолмасдан, шу билан бирга илдизларни ортви ва дала ташқарисига чиқариб ташлашни ҳам амалга оширади.

Шу майдоннинг ўзида илдизлар тозаланиб бўлгач, дарҳол ҳайдов тракторига ўрнатилган махсус мослама ёрдамида бегона ўтларининг илдизларига қарши ерга гербицидлар солини мўлжалланади. Бундан ташқари жуда ўт босган участкаларда майдоннинг 25 проценти миқдorigа гербицидлар солинади.

Маҳаллий ўғит майдоннинг 20 процентига гектарига 10—12 тонна ҳисобдан солинади. Бунда бутун йил давомида далага маҳаллий ўғит таниб чиқариш кўзда тутилади.

Барча зоналар учун минерал ўғитларининг бир хил нормаси қабул қилинган: бир гектар ерга 250 килограмм азот, 180 кило-

грамм фосфор, 60 килограмм калий (учинчи зона учун гектарига 30 килограмм) солинади. Лекин бу—республика бўйича ўртача нормадир. Тупроқ шароитларини, агротехника даражасини ва олинадиган ҳосилни ҳисобга олиб, область, район ва хўжалик бўйича ўғитлар нормаси айтиб ўтилган миқдордан юқори ва паст бўлиши мумкин.

Ўғитларни солиш муддатлари зоналар бўйича уларнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда табақалаштирилади. Биринчи ва иккинчи зоналарда фосфор ва калий ўғитларининг асосий қисми ва азот ўғитларининг бир қисми кузги шудгор вақтида солинади, майдонларининг кўпчилик қисмида ювини мақсадида катта нормадаги сугорини ишлари амалга ошириладиган, учинчи зонада эса ўғитларнинг кўп қисми экин олдида чизел ва дискли бороналарга ўрилатилган мосламалар ёрдамида солинади.

Хўжалик ичидаги ва хўжаликлараро сугорини тармоқларини барча майдонларда тозалаш кўзда тутилади, бунда тозалаш ишлари 50 процент майдонда машиналар билан, 50 процент майдонда эса қўлда бажарилади.

Тупроқнинг қуришига қараб аввал текислаш, кейин ёппасига бороналаш ўтказилади, экин олдида чизел тортилади ёки бороналаш ва тупроқни майдалаш билан бирга диск тортилади.

Учинчи зонада кузги шудгордан кейин ҳам ерлар планлаштирилади, кейин валиклар тайёрланади, сугорини тармоғи йўлга қўйилади, сув берилади, валиклар текисланади. Экин олдида чизел ёки диск тортилиб, айни вақтнинг ўзида ўғит солиб кетилади ва тупроқ майдаланиб борона қилинади.

Барча зоналарда майдонларнинг 60 процентига уруғ уяларга белгиланган миқдорда ташлаб экилади. Бу иш зич уялаб экилганда ҳам бир хилда амалга оширилаверади. Экин билан бир вақтда ерга гербицидлар ва донатор инсектицидлар (булар майдоннинг 70 процентига) солиб кетилади.

Республика бўйича ўрта ҳисобда 60 процент майдонга тор қаторлаб, 40 процент майдонга кенг қаторлаб чигит экилмоқда. Технология карталарида кенг қаторлаб экишнинг иқтисодий самарадорлиги 90 сантиметр кенгликда тўрт қаторга экишга мўлжалланган, чунки бундай экин учун ҳозир зарур техника мавжуддир. Лекин бунга кенг қаторлаб экишнинг энг яхши варианты, деб бўлмайди. Эгатлар оралиги 80 сантиметр бўлиб, олти қаторга экилганда бундай кенг қаторли экишнинг техник ва иқтисодий самарадорлиги янада юқори бўлади.

Қишлоқ хўжалик зараркунадаларига қарши курашни самолётлар ёрдамида ва ердаги аппаратлар билан олиб бориш кўзда тутилади. Вегетация даврида экинларга ва уватларга ҳаммаси бўлиб 1,5 марта ишлов берилади, бунда 30 процент майдонга самолётлар билан, 70 процент майдонга катта жойини қамраб олувчи трактор чаплатгич-пуркагичлари билан ишлов берилади.

Биринчи машина теримини 80 процент майдонда, иккинчи машина теримини 90 процент майдонда ўтказиш мўлжалланади.

Қўл билан биринчи терим 20 процент майдонда ўтказилади, бунга уруғлик пахта майдони, участкаларининг ҳажми кичик ёки уларнинг конфигурациясининг нотўғри бўлганлиги сабабли машинада теришга қулай бўлмаган майдонлар киради.

Қўл билан иккинчи пахта терими фақат кичик участкаларда, тахминан 10 процент майдонда ўтказилади. 50 процент майдондаги кўракни махсус кўрак йиғиш машиналарида териш планлаштирилади. Ҳосил машина билан терилган барча майдондаги ерга тўкилган пахтани механизация воситасида териб олиш мўлжалланади.

Йиғим-терим давридаги ишларнинг комплексига қараб шунини айтиш керакки, бу ишларни механизациялаш кейинги йилларда муваффақиятли ҳал этилмоқда, бу ҳол кўпгина хўжаликларга ҳозирнинг ўзидаёқ ҳосилни машиналар билан териб олиш имконини берди. Мавжуд пахта териш машиналарини уруғлик пахтани теришга татбиқ қилиш мумкин эмаслиги туфайли айрим хўжаликларда йиғим-терим ишларини механизациялаш даражаси анча пасайиб кетди. Лекин ҳозир бу проблема ҳам ҳал этилмоқда. Яқин йиллар ичида уруғлик пахтани теришни механизациялашга, шунингдек гўза тупроқларида кўсақлар тўлиқ очилганда навларга ажратиб теришга имкон берадиган машина яратилади.

Мелиорация тадбирларини амалга оширишга катта эътибор берилмоқда. Шу нарсани таъкидлаш керакки, республикадаги ҳақиқатда суғориладиган ерларнинг тахминан 60 проценти маълум даражада шўрланган ёки шўрланишга дучор бўлган, яқин йиллар ичида ўзлаштирилиши керак бўлган майдонларда эса бу ноқулай ҳолат 85—90 процентга етади. Бу ерларда мелиорация тадбирларининг комплексини бажарган тақдирдагина: далаларни пухта планировка қилиш, ҳар тиндаги дренажлар қуриш ва шўрланган ёки шўрланаётган ерларни ювиш асосидагина юқори ҳосил олишга эришиш мумкин.

Далаларни планировка қилиш муҳим мелиорация тадбирларидан биридир, бусиз ернинг шўрини йўқотиш, сувдан оқилонга фойдаланиш, нормал қалинликдаги гўза тупларига эга бўлиш мумкин эмас.

Агарда янгидан ўзлаштириладиган ерларда планировка ишлари лойиҳалаштириладиган ва бу иш амалга ошириладиган бўлса, эски ўзлаштирилган ерлар бу ишларни ўтказишга амалда муҳтождир. Ўзбекистоннинг эски ўзлаштирилган ерларида планировка ишларининг амалга оширилмаслиги туфайли ҳар йили 190 минг тоннага яқин пахта кам берилмоқда.

Шу билан бир қаторда коллектор-дренаж тармоқлари қурилишига янги эътибор бериш зарур. Республиканинг айрим областларида дренаж тармоқларининг ўртача узунлиги бир гектар ер ҳисобига 5—25 метрдан ошмайди, ваҳоланки ҳозирги пайтда мелиоратив жиҳатдан ноқулай бўлган районларнинг кўпчилигида дренаж тармоқларининг ўртача узунлиги гектарига 40—60 метрдан кам бўлмаслиги керак.

Мелiorация тадбирларининг комплексини амалга ошириш далаларининг шўрини йўқотиш ва кенг қаторлаб нахта экинни жорий қилиш, вегетацион сугоришларни камайтириш, сугоришга ва сугоришдан кейинги ишлов беришга сарфланадиган харажатларни қисқартириш ва барча қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигини ошириш имконини беради.

Лекин ишлаб чиқаришда юқори кўрсаткичларга эришиш фақат шунинг ўзи билангина ҳал этилмайди. Шу билан бир қаторда колхоз ва совхозларда меҳнатни тўғри ташкил этмоқ зарур. Фақат шундагина юқори ҳосил олишни таъминловчи перспектив технологияни тўла ўзлаштирган ҳолда машиналардан янада самаралироқ фойдаланиш мумкин.

5-§. Ўзбекистон шароитида қорамол фермаларини комплекс механизациялашга оид технология карталари

Чорвачиликнинг ихтисослашуви ва концентрациялашуви ишлаб чиқаришнинг янги ташкил этилиши ва комплекс механизацияни кенг суратда амалга оширишни талаб қилди.

Ўшт-сут қорамолчилиги учун зарур бўлган машиналарни энг оқилона равишда таилаш мақсадида фермаларни электромеханизацияларга оид технология карталари ишлаб чиқилди. Бу карталарда электромеханизациялашни талаб этувчи ишлаб чиқариш жараёнларининг рўйхати берилган, тахминий иш ҳажмлари, зарур машиналар ва уларнинг техник-иқтисодий кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилган.

Технология карталарининг жорий қилиниши маҳсулот ишлаб чиқаришга кетадиган сарф-харажатларни қисқартириш ва фермаларнинг рентабеллигини ошириш имконини беради.

Қорамол фермаларини комплекс тарзда электромеханизациялашга оид тақдим қилинаётган технология карталари боғлаб боқиб системасига асосланиб ишлаб чиқилган бўлиб, бундан ўштга боқиладиган ва бузоқларни парвартириш қиладиган фермалар мустаснодир, бу фермаларда моллар яйлов юради, охириги семиртиришда эса 60 кун давомида боғлаб боқилади.

Қуйидаги технология карталари ишлаб чиқилган:

1. Боғлаб боқиладиган 200 бош сигирга мўлжалланган ва ҳар бир сигирдан 2000 литрдан сут соғиб олиннадиган сут фермасини комплекс тарзда электромеханизациялашга оид технология картаси. Ферма состави: ҳар бирга 100 бош сигир сиғадиган 2 ойилхона, 50 бош янги туғилган бузоқлар учун профилакторийга эга бўлган битта туғиш бўлими, 140 бошга мўлжалланган битта бузоқхона.

2. Сут йўналишидаги қорамоллардан 150 бош бузоққа (75 бош бузоқ 6 ойликдан 1 ёшгача ва 75 бош бузоқ 1 ёшдан 20 ойликгача) мўлжалланган молхонани электромеханизациялашга оид технология картаси.

3. 600 бош молга, шу жумладан 200 бош сизир ва боғламасдан боқиладиган 400 бош бузоққа мўлжалланган гўшт фермасидаги ишларни электромеханизациялашга оид технология картаси.

4. Боғламай боқиладиган 1000 бош қорамолни норма билан боқиб етилтириш ва семиртириш фермасини электромеханизациялашга оид технология картаси. Ферманинг состави: бузоқлар учун 3 та молхона, усти яхши ёшилган ва айвонли мол боқини майдончалари.

Тавсия қилинаётган технология карталари маҳаллий шароитлардан келиб чиқиб, ўзгартрилиши мумкин. Зарур бўлиб қолса, йиллик иш ҳажмларига асосланиб, айрим машиналар ва қурилмалар миқдорини тегишли тарада қўпайтирган ҳолда катта ҳажмдаги ферманинг технология картасини тузиб чиқиш мумкин.

6- §. Сизирларни боқини нормалари

Сизирларни боқини рационларининг нормативлари ва структураси СССР Госплани, Давлат эксперт комиссиясининг маҳсулот бирлигини ишлаб чиқиш учун берган тавсияномаларига мувофиқ равишда қабул қилинган.

Бир бош сизирни бир йилда боқинининг қуйидаги йиллик нормалари қабул қилинган.

Озуқа турлари	2000	2500	3000
Дағал хашак	6,7	6,8	7,4
Йшил озуқа	62,0	69,7	76,0
Илдизмевалар	9,3	10,0	12,0
Силос	43,5	44,0	48,0
Аралаш озуқа	4,3	4,02	6,05

200 бош сизирга эга бўлган ферманинг йиллик нормалари сизирлар йил давомида бир текисда болалаб турганда сут фермасидаги моллар бошига (184 сизирга) ва тувиш бўлимидаги моллар бошига (16 сизирга) мутаносиб равишда бўлинган.

6 ойликкача бўлган бузоқлар учун ҳар бош ҳисобига: 80 кг дағал хашак, 500 кг яшил озуқа, 300 кг ширадор озуқа, 200 кг аралаш озуқа, 200 кг ёғи олинмаган сут сарфлаш нормаси қабул қилинган.

Гўшт фермасида ҳар бош молни оғилхонада боқини учун озуқа сарфлашнинг қўпайтирилган нормаси қабул қилинган: бунда молларга 180 кун ҳисобидан 18 центнер дағал хашак (шу жумладан, 12 центнер похол), 27 центнер силос, 1,5 центнер аралаш озуқа берилади. 185 кун давомида эса ййловда боқини мўлжалланган.

Бузоқларни етилтириб боқиладиган фермаларда 6 ойликдан 20 ойликкача бўлган бир бош бузоққа 1 кг семирини ҳисобига

10,1 кг озуқа бирлиги сарфлаш норма қилиб қабул этилган. Фермалар хўжалигининг ўзида тайёрланадиган озуқа ҳисобидан таъмин этилиши кўзда тутилган.

7-§. Комплекс механизациялаш учун зарур бўлган машина ва асбоб-ускуналар

Технология карталарини тузиш вақтида хўжаликларнинг гўшт-сут ва сут қорамолчилигидаги кўп меҳнат талаб қиладиган жараёнларини механизациялаш учун машина ва ускуналардан фойдаланиш соҳасидаги тажрибаси умумлаштирилди.

Айни бир вақтда илгари Ўзбекистон шароитида ишлатилмаган машина ва ускуналарни қўшимча равишда танлаб олиш мақсадида ҳозирги вақтда саноатда ишлаб чиқарилаётган машиналар ва уларнинг техник-иқтисодий кўрсаткичлари ўрганиб чиқилди.

Сигирларни боғлаб боқиладиган система шароитида уларни ДА-3М стационар соғиш установкисида жойдан-жойга кўчириладиган челақларга ёки флягаларга соғилади, шунингдек «Молокопровод-100» ва «Тандем» установкаларида сигирларнинг ён томонидан соғилади.

200 бош сигирга эга бўлган ферма учун 1-сон технология картасида механик усулда соғишнинг уч варианты: жойдан-жойга кўчириладиган челақларга соғиш, «Молокопровод-100» ва «Тандем» стационар установкаларида соғиш кўрсатилган.

Фермада сут соғиб олиш эҳтиёжлари учун ва стационар соғиш установкаларини иситиш учун сув иситгичга эга бўлган КВ-200 буғ қозони, шунингдек ВЭТ-200 маркали электр сув иситгич бўлиши кўзда тутилади.

Дағал хашак ва молларнинг тагига солинадиган хашак похлос қирқадиган РСС-6,0 агрегатида ва дағал хашак майдалайдиган ИГК-30 агрегатида майдаланади. Ёз вақтида яшил озуқаларни майдалаш учун КИР-1,5 косилкасидан фойдаланиш керак.

Республикамизнинг сут қорамолчилигидаги кўпчилик молхоналар 100 бош сигирга мўлжаллаб қурилган. Бир вақтлар ем-хашак бериш учун бу молхоналар осма ва ер ости йўллари билан таъминланган. Ем-хашак бериш воситалари—ТВК-804 маркали ем-хашак улашувчи стационар агрегат ва прицепли икки ўқли ПТУ-10К маркали ем-хашак улашувчи агрегатдан 100 бош сигир сиғадиган биода фойдаланиш амалий ва иқтисодий нуқтаназардан мумкин эмас, чунки улар жуда қимматга тушади ва иш бериш сифатлари паст. Бундай биоларда ем-хашак улашувчи бу хил агрегатлардан фойдаланиш учун ички асбоб-ускуналарни қайтадан мустаҳкам қилиб жиҳозлаш зарур.

Фермаларни водопровод суви билан таъминлаш, оғилхоналарда, моллар туғадиган ва семиртириладиган бўлимларда ПА-1 маркали алоҳида сув идришлари ўрнатиш кўзда тутилади.

Био ичида бузоқлар боқиладиган катакларда ва моллар боқиб семиртириладиган очиқ майдонларда грунпа равишда сугориладиган АГК-4 идиши ўриатилади. Фермаларда ёнғинга қарши қураш ва техника эҳтиёжлари учун водопровод тармоқларини кўпайтириш лозим. Моллар гўшт учун боқиладиган фермаларда сугориш учун кўчма ПАП-10А сув идишлари ўриатилади.

Моллар боғлаб боқиладиган бинолардаги гўнгни ТСН-2 куракли транспортёрлар билан, моллар боғламасдан яйлов боқиладиган майдончалардаги гўнг МТЗ ёки осма жиҳозларга эга бўлган ДТ-20 типидagi тракторлар билан вақти-вақтида йиғиштириб турилади.

8-§. Комплекс механизациянинг иқтисодий самарадорлиги

Сут фермаларида ўтказилган кўндан-кўп текширишлар сипирларни стационар соғиш установкаларида соғишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш имконини берди. Буни қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

Ишларнинг номи	Республикада текшириб кўрилган соғиш аппаратларининг	Кўчма аппаратда соғишнинг	Қўлда соғишнинг
Ўртача кўрсаткичлари:			
1. Соғувчи меҳнатининг унумдорлиги (сигир/соат)	45	10,4	5,4
2. Соғувчи меҳнатининг унумдорлиги (литр/соат)	167	113	37
3. Сигирни бир марта соғишга кетган вақт (киши/минут)	1,4	5,7	7,4
4. 1 центер сут соғиш учун кетган вақт (киши/минут)	76	77	162
5. Бир соғувчи бир соғишда қарайдиган сигирлар миқдори	136	24	14

2-жадвал

Сут етиштиришда энг муҳим операцияларни бажаришга сарфланган иш вақтининг структураси (якунга нисбатан % ҳисобида)

Операциянинг номи	Мавжуд технология	Тавсия қилинадиган технология
1. Сигирларни соғиш	45,6	34,4
2. Гўнгни йиғиштириш	20,6	5,5
3. Овқат бериш	24,6	18,0
4. Сигирларни боғлаш	3,4	1,4

Тавсия қилинаётган технология бўйича битта сигирга қараш
учун кетадиган йиллик меҳнат сарфи (киши-соат)

Ишларини номи	Меҳнат сар- фи (киши- соат)
1. Суториш	—
2. Ем-хашак бериш	16
3. Дағал хашакни майдадан ва моллар тагига похол солиш	2,2
4. Чуқур ва траншеялардан силос олиш	2,5
5. Сигирларни кўчма аппаратлар билан соғиш	54,7
6. Сигирларни «Тандем» аппаратида соғиш	14,6
7. Майдончалардаги гўнгни йиғиштириб олиш	0,5
8. Биюлардаги	4,4
9. Тағлик солиш	0,7
10. Сигирларни боғлаш	7,3
11. Молларни қузатиш ва қўл ишлари	24,2
12. Бошиқа ишлар	3,9
13. Асбоб-ускуналарга техник жиҳатдан қараш	8,5
14. Тугни бўлими ва профилакторий	19,4
Кўчма аппарат билан соғиш якуни	144,4
«Тандем»да соғиш якуни	104,3

Тавсия қилинаётган технология бўйича 1 центнер сут
етиштиришга сарфланадиган харажатлар даражаси

Кўрсаткичлар	Сигирларни кўчма аппа- рат билан соғинида	«Тандем» аппа- рати би- лан соғинида
1. Меҳнат сарфлари (киши/соат)	6,3	4,32
2. Капитал маблағ (1 ц га сўм ҳисобида)	13,42	15,76
3. Ишлатиш учун сарф-харажатлар (1 ц га сўм ҳисобида)	4,39	3,95

9-§. Чорвачиликда (қўйчиликда) технология ва
меҳнат жараёнларини ташкил этиш карталари

Қўйчилик маҳсулотлари етиштиришни жадаллик билан қў-
лаштириш учун ашлаб чиқаришни ташкил этишнинг янги метод-
ларини қўлланган ва комплекс механизацияланган янги сура-
тда

Ташкил этиш карталари чор-
вачиликда маҳсулотларни етиштириш учун ашлаб чиқаришни ташкил
этишнинг янги методларини қўлланган ва комплекс механизацияланган
янги сура-
тда

25 минг бош қўйга эга бўлган фермалар учун 36 машинкали ЭСА-36 маркали электр агрегатлар берилади.

б) *Жунини пресслаш.* Технология карталарида қўйларнинг зотига қараб жунини йилига 1 ёки 2 марта (майини ва ярим майини жуниларни 1 марта, дағал ва ярим дағал жуниларни 2 марта) ППШ-0,7 маркали жун машинасида пресслаш кўзда тутилган. Машинада уч киши хизмат қилади, иш унумдорлиги соатига 250 ке, электродвигателнинг қуввати 2,8 киловатт.

в) *Отарларни сув билан таъминлаш.* Технология карталарида ЗИД-4,5 двигателига ўрнатилган лентали сув кўтаргич ёрдамида қудуқлардан сув чиқариш кўзда тутилган; сув кўтаргичнинг соатлик иш унумдорлиги $3,5 \text{ м}^3$ га барабар. ЗИД-4,5 ни ҳар қандай қудуққа ўрнатиш мумкин. У 50 метргача чуқурликда бўлган қудуқлардан сув чиқариб бера олади.

г) *Қўйларни чўмилтириш.* Қўйлар махсус ваннада чўмилтирилади. Ваннага 10 м^3 сув кетади, бундай ваннада соатига 250—300 бош қўйни чўмилтириш мумкин.

11-§. Қўйчилик фермаларида меҳнатни ташкил этиш ва қўйларни чўпонларга ҳамда бошқа ходимларга бirkитиш нормалари

Қўйчилик фермаларида меҳнатни ташкил этиш технология жараёнининг характериға мувофиқ равишда амалга оширилади. Фермада меҳнатни ташкил этишнинг асосий формаси—чўпонлар бригадасидир. Ҳар бир чўпонлар бригадасида қўйларнинг жинси ва ёш гуруҳасига қараб 3—4 киши бўлади.

Технология карталари бир чўпонга қанча қўйни бirkитиб қўйишнинг қуйидаги нормаларини ҳисобга олган ҳолда тузилган: майини жуни ва ярим майини жуни она қўйлар — 200 бош, дағал жуни ва ярим дағал жуни она қўйлар — 225 бош, ургочи қўзилар — 225 бош, барча ёшдаги ахта қўчқорлар — 225 бош, зотли қўчқорлар — 100 бош.

Фермалардаги барча ходимларнинг техник малака даражасини оширишни муваффақиятли ҳал қилгандагина фермаларда комплекс механизацияни ва янги технологияни татбиқ қилишдан олинадиган иқтисодий самардорликнинг юқори даражасига эришмоқ мумкин.

Технология картаси умуман олганда, комплекс механизациянинг иқтисодий самардорлигини, шунингдек, айрим ишларни механизациялашнинг самардорлигини олдиндан аниқлаш имконини беради. Таклиф қилинаётган технология карталарида қўйларнинг жунини олиш, жунини пресслаш, қўйларни сув билан таъминлаш тўла тўқис механизациялаштирилган.

Қўйларнинг жунини машинада олиш меҳнатни анча-мунча энгиллаштиришдан ташқари, жун қирқувчининг меҳнат унумдорлигини бир неча марта оширади.

Дағал жунли ва ярим дағал жунли қўйларнинг жунли йилига икки марта олинади, бунда 1 кг жунга сарфланадиган меҳнат анча кўпаяди. Шу сабабли технология карталарида 1 центнер дағал жун етиштиришга кетадиган меҳнат сарфининг ҳажми 1 центнер майин ва ярим майин жун етиштиришга қараганда ортиқ бўлиши кўзда тутилган.

Технология карталарининг маълумотига биноан 1 центнер жун етиштиришга кетадиган меҳнат сарфи (киши-соат)

	Қўйчилик фермалари ҳажми (қўйлар боши)			
	200	5000	10000	20000
Майин жунли ва ярим майин жунли қўйлар	477	456	454	453
Дағал жунли ва ярим дағал жунли қўйлар	622	603	603	603

Жунни машинада қирқишнинг татбиқ қилиниши меҳнат унумдорлигини оширишдан ташқари, жунни анча тоза ва бир текисда олиш туфайли жун қирқиб олишни кўпайтиради. Жунни тоза ва бир текисда қирқиш натижасида дағал жунли битта қўйдан олинadиган жун 10—13 процент (100—200 грамм), майин жунли қўйдан олинadиган жун 6—8 процент (300—400 грамм) кўпаяди. Шунингдек, жуннинг сифати яхшиланади, чунки қирқиб олинган толаларнинг узунлиги 1 сантиметрдан зиёдроқ ортади.

Жун қирқиб олишнинг кўпайиши ва жун сифатининг яхшиланиши натижасида қўйларнинг жунини машинада қирқиб олишнинг қўлланадиган қўйчилик фермаларининг даромади тахминан 18 процент ортади.

МАП-4 ва ЭСА-12 маркали жун қирқиш агрегатларининг ўз харажатиини қоплаш муддати бир йил, ЭСА-36 агрегатиники—бир ярим йил, шунинг учун ҳам унинг баҳоси бошқа агрегатларга қараганда анча қимматроқдир.

Қўйларни сугоринида механизацияни жорий қилиш билан чўпонларнинг меҳнат унумдорлиги 12—14 барабар ортади.

Жунни ШПШ-0,7 машинасида пресслаш меҳнат унумдорлигини 3—4 барабар оширади, жун ташиш қийматини 40—50 процент, ўраш материали сарфлашнинг 20—30 процент камайтиради, шунингдек анча-мунча кишиларни бошқа ишларда фойдаланиш учун бўшатиб беради.

Технология карталарига қатъий амал қилган ҳолда ҳозирги замон технологиясини рационализациялаш меҳнат ва пул сарфлашнинг камайтириш, бинобарин, қўйчиликдан олинadиган маҳсулотлар таннархини арзонлаштириш имконини беради.

КОЛХОЗ ВА СОВХОЗЛАРДА НОТ ПЛАНЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ ВА ЖОРИЙ ҚИЛИШ

1-§. Хўжаликда НОТ планлари

Қишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнатни планли равишда ва аниқ мақсадни кўзлаб раціонализациялашнинг энг яхши ташкилий формаси—бўлим бошқарувчилари, бригадирлар, илғор ишчилар ва колхозчилар, рационализаторлар ва ихтирочиларни жалб қилган ҳолда хўжаликларнинг мутахассислари томонидан ишлаб чиқиладиган НОТ планларидир. Бу ишга умумий раҳбарлик қилиш колхоз, совхознинг НОТ советига топширилади, бу совет составига 10—15 киши—асосий ва катта мутахассислар, бўлимларнинг энг тажрибали бошқарувчилари, бригадирлар ва фермаларнинг мудирлари, партия, касаба союз ва комсомол ташкилотларининг вакиллари кирадilar. Советга, одатда, корхона раҳбари бошчилик қилади. НОТ совети совхоз дирекцияси ва колхоз правлениеси тасдиқлаган план асосида иш олиб боради.

Колхоз ёки совхоз НОТ советлари қуйидаги вазифаларни ҳал қилади: меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш аввало қарерда зарур бўлса, ўша объектларни (тармоқ, бригада, участкани) таплайди; айрим объектлар бўйича НОТ планларини ишлаб чиқиш учун ижодий гуруҳлар ва бригадалар тўзади; ижодий бригадалар ва гуруҳларга методик раҳбарлиқни амалга оширади, бу бригада ва гуруҳа аъзоларининг ўқинишни уюштиради; ижодий бригадалар ва гуруҳлар томонидан ишлаб чиқилган НОТ планларини муҳокама қилади, иқтисодий ҳисоб-китобларнинг тўғрилигини текширади, планларни совхоз дирекцияси ёки колхоз правлениесининг кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун тақдим қилади;

тасдиқланган НОТ планларининг қандай жорий этилаётганлигини муҳокама қилади ва зарур бўлиб қолганда уларга ўзгаришлар киритади;

меҳнатни ва бошқаришни ташкил этишни такомиллаштириш орасидан айрим масалаларнинг энг яхши ҳал этилиши учун конкурслар ва мусобақалар уюштиради;

ижодий бригадаларни ёки бу бригадаларнинг айрим аъзоларини моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантириш тўғрисида таклифлар киритади.

Хўжаликларда НОТ планлари бевосита ижодий бригадалар ёки гуруҳлар томонидан ишлаб чиқилади. Бу бригадалар ёки гуруҳлар тармоқ белгисига қараб битта ёки бир неча бир хил объектлар учун тузилади (масалан, механизациялашган молхоналарда НОТ бригадаси; сабзавотчиликда НОТ бригадаси, дон экиллари, картошка ва ҳоказолар етиштиришда НОТ бригадалари).

Ижодий бригадалар хўжалик мутахассисларидан, бўлимлар ва бригадаларнинг раҳбарларидан, мазкур соҳадаги ишлаб чиқариш ва меҳнат хусусиятларини яхши биладиган илгор ишчилар ва колхозчилардан иборат қилиб тузилади. Ижодий бригадалар составга зарур бўлиб қолганда медицина ходимлари ҳам киритилади. Бригада аъзоларининг миқдори қўйилган вазифаларнинг мураккаблигига қараб 5 кишидан 10 кишигача бўлади.

Баъзи бир хўжаликларда катта ижодий бригадаларни проблемалар бўйича группаларга бўлиш керак. Масалан, Самарқанд областидаги «Қизилча» совхозида НОТ планларини ишлаб чиқиш бўйича ижодий бригадада тўртта группа тузилган:

1) меҳнат шароитларини яхшилаш группаси (совхознинг бош ветеринар врач, маҳаллий касалхонанинг бош врач ва ишчилар комитетининг раиси);

2) иш жойларини рационал планлаштириш группаси;

3) меҳнат тақсироти ва кооперацияси, меҳнат ва дам олиш режими группаси;

4) чўпонларнинг иш методларини ўрганиш группаси.

НОТ советлари, ячейкалари, ижодий группалари ва активларига ташкилий-методик жиҳатдан раҳбарлик қилиш ва ёрдам кўрсатиш учун йирик қишлоқ хўжалик корхоналарида НОТ бўлимига ёки мутахассисига — ташкилотчи инструкторга эга бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Хўжаликлар конкрет шароитларга қараб НОТ нинг қуйидагича планларини ишлаб чиқишлари ва тузишлари мумкин:

1. Меҳнат жараёнларини илмий асосда ташкил этиш планлари (иш жойларида амалга ошириладиган НОТ планлари); бу планларни ишлаб чиқиш билан айрим ижодий группалар шуғулланади.

2. Ишлаб чиқариш бригадаси, бўлими, ферма, ремонт-механика устахонаси ва бошқа ишлаб чиқариш бўлиmlлари бўйича НОТ нинг йилга плани; бу планин тегингли ишлаб чиқариш бўлиmlасининг НОТ ячейкаси тузиб чиқади.

3. Хўжаликнинг айрим тармоғи бўйича НОТ плани; уни комплекс ижодий бригада ишлаб чиқади.

4. Хўжаликда меҳнатни нормалаштириш ва унга ҳақ тўлашнинг умумий системаси, ишлаб чиқаришнинг бошқаришнинг ташкил этиш, хавфсизлик техникасини такомиллаштириш, меҳнат шароитларини соғломлаштириш ва шу кабиларнинг функционал планлари; уларни айрим функционал ижодий бригадалар ишлаб чиқади.

5. Умуман хўжалик бўйича НОТнинг йилга плани; уни хўжаликдаги НОТ бўлими (лабораторияси) ёки НОТ бўйича ташкилотчи инструктор ва НОТ совети тузиб чиқади.

НОТ планларига киритиладиган тадбирлар қайси объектлар бўйича тузилса, бу тадбирлар рўйхати ва мазмуни шу объектлар характери билан белгиланади. Меҳнат жараёнларини илмий асосда ташкил этиш планлари, одатда, айрим технология комплекси-

лари бўйича ишлаб чиқилади, бу комплекслар ўзаро боғланган бир қанча иш жойларини бирлаштиради. Бу планларда қуйидаги асосий йўналишлар бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш мўлжалланади:

иш жойларини ташкил этишни такомиллаштириш (машиналар, асбоб-ускуналарни танлаш ва жойлаштириш, иш жойларини қулай инвентарь, тара билан таъминлаш; иш жойларини тагин ҳам рационал планлаштириш, машиналарни ишлашга тайёрлаш);

ижрочиларни иш жойларига жойлаштириш (муайян меҳнат жараёнида банд бўлган ходимлар меҳнатни тақсимлаш ва кооперациялашнинг энг рационал формаларини танлаш; уларнинг вазифаларини аниқ белгилаб бериш; барча ижрочиларни тўла ва бир текисда иш билан таъминлаш; вақт жиҳатидан мувофиқлигини таъминлаш ҳамда мумкин қадар узлуксизликка ва бир маромда иш олиб боришга эришмоқ учун меҳнат жараёнларини бажариш графикларини тузиб чиқиш);

меҳнат методлари ва усулларини рационализациялаш;

меҳнатнинг санитария-гигиена шароитларини нормалаштириш, ижрочиларни зарур коржома, ичимлик сув ва ҳоказолар билан таъминлаш;

смена ичидаги меҳнат ва дам олиш режими раціонализациялаш, ишларнинг рационал алмашиб туришини аниқлаш;

илмий жиҳатдан асосланган меҳнат нормаларини белгилаш, ходимларни моддий рағбатлантиришнинг энг таъсирчан методларини танлаш.

Ишлаб чиқариш бригадаси, бўлими, ферма ёки бошқа ишлаб чиқариш бўлинимаси бўйича НОТ нинг йиғма планига иш жойларида амалга ошириладиган НОТ тадбирлари ҳам киради, бундан ташқари бу планда:

ишлаб чиқариш бўлинимасининг катталиги ва составини аниқлаш тўғрисидаги таклифлар;

бўлинималар ичида бошлангич меҳнат коллективларини (звенолар, отрядлар ва ҳоказолари) ташкил этиш юзасидан тавсиялар;

мавжуд машина ва асбоб-ускуналарга техника хизмати кўрсатишни яхшилашга қаратилган тадбирлар;

ходимларга маиший хизмат кўрсатишни такомиллаштиришга қаратилган тадбирлар (дала шийпоилари, душ, ҳожатхона, ечинин хонаси барпо этиш, овқатланишни ташкил этиш ва ҳоказолар);

моддий рағбатлантиришнинг индивидуал ва коллектив формаларини такомиллаштиришга қаратилган тадбирлар кўзда тутилади.

Хўжалиkning айрим тармоқлари бўйича НОТ планларида иш жойлари ва ишлаб чиқариш бўлинималарида амалга ошириладиган НОТ тадбирлари умумлаштирилади ва аниқланади. Бундан ташқари бу планда умумтармоқ аҳамиятига эга бўлган тадбирлар кўзда тутилади. Бу тадбирлар жумласига умумтармоқ хизматлари

ходимларининг меҳнатини ташкил этишни яхшилаш шу тармоқдаги ходимларининг ҳафталик, ойлик ва йиллик меҳнат ҳамда дам олиш режимларининг тартибга солиш, тармоқдаги меҳнатни ҳисобга олишни ва кадрларнинг малакасини оширишни ташкил этиш ишини яхшилаш, социалистик мусобақани ривожлантириш, тармоқ ходимларининг ишлаб чиқариш таълимини ташкил қилиш ва ҳоказолар кирadi.

НОТ нинг функционал планлари умумхўжалик функцияларини тартибга солиш соҳасидаги тадбирларни ўз ичига олади. Бу тадбирлар жумласига қуйидагилар:

меҳнатни нормалаш (хўжаликда норматив ишни ташкил этишни яхшилаш, далалар, боғлар, бошқа кўп йиллик дарахтларни, фермаларни рўйхатдан ўтказиш; техник жиҳатдан асосланган иш нормасини, вақт ёки хизмат кўрсатиш нормасини ва ҳоказоларни жорий қилиш тартиби);

ҳақ тўлаш (хўжаликнинг турли бўлинмаларидаги ходимларнинг индивидуал ва коллектив моддий манфаатдорлигини оширишнинг энг самарали формаларини танлаш, хўжалик ҳисоби стимуллари ва ҳоказоларни ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш);

бошқариш меҳнатини ташкил этиш (хўжалик структурасини такомиллаштириш; ходимларининг мансабларига доир инструкциялар ишлаб чиқиш; диспетчерлик хизматини жорий қилиш, бошқариш ходимларини бошқаришнинг техника воситалари ва шу кабилар билан таъминлаш);

хавфсизлик техникаси (ишлаб чиқаришнинг турли участкаларида меҳнат жараёнларини бажаришнинг хавфсизлигини таъминловчи тегишли техника воситаларини жорий қилиш, иккочиларга йўл-йўриқ бериш; меҳнат шароитларининг хавфсизлиги учун жавобгар бўлган шахсларни ақратиб ва ҳоказо);

хўжаликда меҳнат шароитларини соғломлаштириш (ишлаб чиқариш биноларида ҳамда трактор ва машиналарининг кабиналарида газ, чанг пайдо бўлишига барҳам бериш тадбирларини ишлаб чиқиш, температура режимини ва микроклиматини тартибга келтириш, ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиладиган территорияни кўкаламзорлаштириш, гулзорлар ташкил қилиш; санитария узеллари барпо этиш ва ҳоказолар) кирadi.

Умуман хўжалик бўйича НОТ нинг йиғма плани бошқа планларда белгиланган барча тадбирларни ўз ичига олади ва система-лаштиради, шунингдек хўжалик ички бўлинмалари ўртасидаги хўжалик ҳисоби алоқаларини, бошқаришнинг умумий структура-си ва методларини, бошқарма ходимларининг функцияларини регламентлашни такомиллаштириш каби бошқа планларда кўзда тутилмаган тадбирларни, хўжалик шароитида ва ўқув юртида кадрлар тайёрлаш, хўжаликда социалистик мусобақа формалари-ни ривожлантириш, ишчилар ва колхозчиларни ишлаб чиқариш-ни бошқаришга жалб қилиш ва ижтимоий характердаги бошқа тадбирларни назарда тутadi.

2- §. НОТ планларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш босқичлари

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш планларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш тўғрисида асосий босқич бўйича амалга оширилади. Бу босқичлар қуйидагилардан иборат:

1. Тайёргарлик ишлари. Бу босқичда хўжалиkning НОТ совети ва ишлаб чиқариш бўлиmlариди бу советнинг ячейкалари тузилади. НОТ совети НОТ бўлими (ташкilotчи инструктор) билан биргаликда мутахассисларнинг кенг доирасини, бошқарувчиларни, бригадирларни, илғор ишчилар ёки колхозчиларни жалб қилган ҳолда, корхона ва унинг бўлиmlари хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш асосида меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш зарур бўлган тармоқлар, участкалар ва конкрет иш жойларини танилайди.

Ўрганиладиган объектларни танилашда энг муҳим асосий принциплар — нуқсонларни топишдан иборат. Бу демак, НОТ бўйича тадбирлар биринчи навбатда қуйидагиларни рационализациялашни кўзда тутати, яъни:

а) иш вақти нораціонал сарфланадиган, ходимлар ва техника қўйинча бекор турадиган, белгиланган иш нормалари бажариламайдиган, меҳнатни ташкил этиш даражаси анча паст бўлган иш жойларидаги, участкалардаги меҳнат жараёнларини;

б) меҳнат широнти оғир ва зарарли бўлган иш жойлари ва участкаларидаги меҳнат жараёнларини;

в) меҳнат сарфлашда нотекислик анча катта бўлган, иш кучи ва техникадан фойдаланишда яхши натижаларга эринилмаган ва камчиликларга йўл қўйилган тармоқларда меҳнатни ташкил этишни;

г) хўжалиkning маҳсулот ишлаб чиқаришда қўй меҳнат сарф қилинадиган ва маҳсулот таннарни юқори бўлган бўлиmlарида меҳнатни ташкил этишни;

д) ишлаб чиқаришнинг айрим бўлиmlар ва умуман корхонадаги меҳнат фаолиятининг муваффақиятини ҳал қилаётган участкаларида ишлаётган ходимлар меҳнатини ташкил этишни кўзда тутати.

Меҳнатни рационализациялаш объекти танлангандан кейин ижодий бригадалар ва гурунналар тузилади, улар иш плани, объектни ўрганиш программаси ва методикасини ишлаб чиқадилар, зарур йўл-йўриқлар тайёрлайдилар. Ижодий бригада (гурунна)нинг намунавий иш плани қуйида келтирилади (1-форма). Ижодий бригадалар ва гурунналарнинг барча аъзолари ишлаб чиқариш участкаларида ёки айрим иш жойларида меҳнатни ташкил этишни ўрганиш тартиби ва методикаси билан яхши таниниб чиққан бўлиmlари лозим.

II. Меҳнатни ташкил қилишни ўрганиш. Бунда, аввало, бирламчи учёт (ҳисобга олиш) ва ҳисобот материаллари таҳлил қилинади. Бунинг натижасида белгиланган иш нормаларининг

бажарилиш даражаси, техникадан фойдаланишдаги камчиликлар, ишлари бажаришнинг ҳақиқий муддатлари, нораціонал меҳнат сарфлари, ишга чиқилмаган кунлар миқдори ва сабаблари ва ҳоказолар аниқланади.

Ишлаб чиқаришнинг муайян участкаларида ва айрим иш жойларида меҳнатнинг ташкил этилиш ҳолати фотохронометраж кузатишлар ва мустақил фотографиялар ўтказиш йўли билан ўрганилади. У ёки бу масала юзасидан коллективнинг фикрини аниқлаш ва меҳнатни ташкил қилишни ҳамда ишлаб чиқаришни бошқаришни яхшилаш юзасидан таклифлар тўпилаш мақсадида анкета сўроғи ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

1-форма

Совхоз бўлимидаги қорамол фермасида НОТ бўйича ижодий бригаданинг иш плани

Тартиб	Ишмалар ўрганилади	Ўрганиш методлари	Ким амалга оширади	Ишларнинг бажарилиш муддати
1.	Меҳнат тақсироти ва кооперацияси формалари, ситир соғувчиларнинг икки сменада ишлашнинг жорий қилиш муносибати билан вазифаларнинг тақсимлашнинг мўлларга қараш нормалари	Соғувчилар, молбоқарлар, озуқа берувчилар ва бошқа чорвадорларнинг фотохронометраж йўли билан кузатиш	Ферма зоотехниги, экономист нормировщик бригадир	Ноябрь—декабрь
2.	Молхобанинг микроклими	Ҳавонинг исбий намлигини ўлчаш; ҳавонинг газ ва бактериялар билан ифлосланганлигини аниқлаш учун пробалар олиш, уларни анализ қилиш олинган кўрсаткичларнинг нормативлар билан таққослаш	Ветврач, зоотехник	Ноябрь—декабрь

Меҳнат шаришти оғир ва зарарли бўлган участкаларда санитария-гигиена тадқиқотлари ўтказилади, ижрочиларининг қарор тоған меҳнат қилиш ва дам олиш режимлари, хавфсизлик техникасининг ҳолати, ходимларнинг меҳнат жараянларини бажариш вақтида хавфсизлик техникаси талабларини билиш-билмаслиги ва ҳоказолар ўрганилади. Маҳаллий медицина муассасаларининг ҳисобга олиш ва ҳисобот материаллари асосида ходимларнинг профессионал касалликлари ва ишлаб чиқариш травматизми тўғрисидаги маълумотлар таҳлил қилинади.

Пировардида, ўрганилган ҳамма материаллар пухта ишлаб чиқилади, таҳлил қилинади, шу асосда меҳнатни ташкил этиш-

Меҳнатини ташкил этишининг аҳолига донр якуний карта
Совхоз (колхоз) _____ бўлим _____ бригада (форма)

Тар- тиб	Ишлаб чиқарини жараёни ёки участка нинг номи	Ишларнинг ташкил этилишига ва амалланган қалъиликларга қисқача харақтеристика	Ишма қилиш керак	Ишма бажарилади (ишчиликлар)	Бажарини муддати
1.	Омбордаги картошкани хилларга ажратини	Ишларни аёллар бажарилади, одатда бир жойга тутилиб ишланади, иш нормаси кў- пинча бажаришмайди, иш жойи етаран ёришилмаган	Картошкани хилларга ажратини картошкани сортларга ажратувчи КСНП-20 агрегатини дон фойдаланиш керак; буниги учун бионинг мослаштирини, иш жойларини яхши ёритини, зарур ишчилар миқдорини ҳисоблаб чиқини, янги иш нормасини ва ҳақ тўлаш нормасини ишлаб чиқини, картошкани солинадиган идишларга азият ка тузини.	Бўлим меҳнатини, пробаб экономист, нормировщик	10 март- гача
2.	Яровизация қилинган картошкани экни		Ишма бажарининг ташкилий-технология картасини ишлаб чиқини; бу картада ҳар бир далада уруқлик картошкани ва ўғитларини туширини пунктлари бўлишини назарда тузини. Стеклаж ва ишчилар тайёрлан.	Бўлим агрономи	15 апрель- гача

нинг аҳволига умумий баҳо берилади ва уни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари белгилаб олинади. Ижодий гуруҳлар ва бригадаларнинг чиқарган ҳуҷусаларини меҳнатни ташкил этишнинг аҳволига доир якуний карталар шаклида тузиб чиқиш мақсадга мувофиқдир (2-форма).

III. НОТ планларини тузиш. Меҳнатни ташкил қилишнинг аҳволига доир карталар тузилгандан кейин ижодий гуруҳлар ва бригадалар томонидан меҳнатни ташкил этишга ва унинг шароитларини яхшилашга қаратилган тадбирлар ишлаб чиқилади: зарур бўладиган асосий ва қўшимча асбоб-ускуналарнинг рўйхати аниқланади; иш жойларини планлаштиришга, иш кучини жойлаштиришга, ходимларнинг вазифаларига қандай ўзгаришлар киритиш, қандай иш нормаларига ва хизмат кўрсатиш нормаларига аниқлик киритиш кераклиги, қаерда ва қандай қилиб меҳнат шароитини яхшилаш, янги кун тартиби жорий қилиш лозимлиги ва ҳоказолар белгилаб чиқилади. Амалга ошириладиган ҳар бир тадбир бўйича зарур сарф-харажатлар белгиланади, кутиладиган иқтисодий самарадорлик ҳисоблаб чиқилади.

Шу асосда тадбирларни амалга ошириш навбати белгиланади. Иқтисодий самарадорлигини аниқлаш қийин бўлган тадбирлар бўйича кутиладиган самара ёзма равишда кўрсатилади.

НОТ планларига фақат конкрет тадбирларнинггина киритиш керак. Планлар меҳнат унумдорлигини оширишга ва меҳнат шароитини яхшилашга таъсир кўрсатмайдиган майда таклифлар билан тўлдириб юборилмаслиги лозим. Шу билан бирга планлар умумий бўлиб қолмаслиги ва катта бўлиб кетмаслиги керак. НОТ планларида меҳнатни ташкил этишни ва ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш соҳасидаги тадбирларга асосий ўрин бериш зарур.

Матълумки, ташкилий тадбирлар меҳнат унумдорлигини жиддий равишда ошира олмаган тақдирдагина, ишлаб чиқаришни механизациялаш ва унинг технологиясини ўзгартириш юзасидан қўшимча капитал маблағлар сарфлаш билан боғлиқ тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилади. Ишлаб чиқаришни механизациялаш ва унинг технологияси бўйича тадбирларни планда алоҳида бўлим қилиб ажратиш керак. Масалан, «Механизация ва энергетика», «Ишлаб чиқариш технологияси» каби.

Барча планларни ҳўжаликнинг НОТ совети муҳокама қилади. Бунда тадбирларни жорий қилиш муддатлари аниқланади, бу тадбирларнинг бажарилиши учун жавобгар шахслар ва харажатларни пул билан таъминлаш манбалари белгиланади. НОТ плани совхоз директори ва колхоз правлениеси томонидан тасдиқлангандан кейин, ҳўжаликнинг ишлаб чиқариш-молция планининг таркибий қисми сифатида қабул қилинади.

IV. НОТ планларини жорий қилиш. Бу босқичда топириқлар НОТ бўйича тадбирларни амалга оширадиган ижрочиларга етказилади. Зарур ускуналар сотиб олинади ва тайёрланади, иш жой-

лари қайта планлаштирилади ва қайта жиҳозланади, улар зарур жиҳозлар, инвентарь ва ҳоказолар билан таъминланади.

Меҳнатнинг санитария-гигиена шароитларини, хавфсизлик техникасини ва ишлаб чиқаришда маиший хизмат кўрсатишни яхшилаш тадбирлари амалга оширилади. Ижрочиларни жой-жойига қўйиш, уларни ўқитиш билан боғлиқ бўлган ташкилий тадбирлар бажарилади, меҳнат ва дам олишнинг рационал режимлари, асосланган меҳнат нормалари ва ҳоказолар жорий қилинади. Бутун иш жараёнида НОТ планларининг бажарилиши устидан мунтазам ва амалий назорат ўрнатилган бўлиши керак. НОТ планида кўзда тутилган тадбирлар жорий қилингандан кейин уларнинг ҳақиқий самарадорлиги аниқланади.

3-§. Ишлаб чиқариш бошқармаси ҳузуридаги НОТ совети тўғрисида намунавий низом

Меҳнатни илмий асосида ташкил этиш совети доимий ишлаб турувчи маслаҳат органидир. Советга бошқарма бошлиғи раҳбарлик қилади. Совет составига хўжалиkning асосий мутахассислари, ишлаб чиқариш илғорлари, жамоат ташкилотларининг, илмий-тадқиқот ва медицина муассасаларининг вакиллари киради. Корхоналарга малакали методик раҳбарлик қилиш ва амалий ёрдам кўрсатиш учун НОТ совети ҳузурида методик секциялар тузилади.

Советнинг асосий вазифалари: фан-техника тараққиёти талаблари асосида меҳнат унумдорлигини ва корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлигини янада ошириш мақсадида совхозлар ва колхозларнинг ходимлари меҳнатини ташкил этишни ва уларни моддий жиҳатдан рағбатлантиришнинг энг муҳим йўналишларини аниқлаш; меҳнатни ташкил этишга фан ва илғор тажрибанинг энг янги ютуқларини тезлик билан жорий қилиш юзасидан тадбирлар ишлаб чиқиш; совхозлар ва колхозлардаги меҳнатни илмий асосда ташкил этиш советларининг ҳамда ишлаб чиқариш бошқармасидаги НОТ бўлими (бюроси, лабораторияси)нинг ишларини координациялашдан иборатдир.

Ишлаб чиқариш бошқармасининг НОТ совети: ўзига юкланган вазифаларга биноан бошқарма хўжаликларида НОТ бўйича йиғма иш планлари тузиб чиқади ва тасдиқлайди;

советнинг методик секцияларини тузади, уларнинг иш планларини, шунингдек секцияларнинг совхозлар ва колхозлар учун тайёрлайдиган методик тавсияномаларини кўриб чиқади ва тасдиқлайди;

меҳнатни илмий асосда ташкил этиш советларининг составини, уларнинг иш планини тасдиқлайди ва фаолияти устидан назорат ўрнатади; методик секциялар раҳбарларининг, НОТ бўлимлари, ходимларининг, ишлаб чиқариш бошқармаси мутахассисларининг, шунингдек ташкилотчи инструкторларининг меҳ-

натни илмий асосда ташкил этиш планларининг бажарилиши тўғрисидаги ахборотни тинглайди;

хўжаликларда меҳнатни ташкил этишнинг, ишлаб чиқаришнинг бошқаришнинг, моддий рағбатлантиришнинг илгор-формаларини ва методларини жорий қилиш тадбирларини белгилайди;

ишом ишлаб чиқади ва НОТ бўйича меҳнат шароитини яхшилашни ва унинг унумдорлигини оширишни таъминлайдиган энг самарали тадбирларни жорий қилганликлари учун ходимларни моддий рағбатлантириш тўғрисида хўжаликлардаги НОТ советларининг тавсиясини ҳамда советнинг тегишли секцияларининг хулосаларини тасдиқлайди;

НОТ активларининг ўқишини ташкил этади;

совхозларнинг ишчилари ва колхозчиларининг ишлаб чиқариш-техника ўқиш программасини кўриб чиқади ва тасдиқлайди;

меҳнатни илмий асосда ташкил этиш соҳасидаги илгор тажрибани пропаганда қилиш ва кенг ёйишни таъминлайди.

Иш жараёнида совет меҳнатни илмий асосда ташкил этишга доир илгор тажрибани ўрганиш мақсадида илмий тадқиқот муассасалари, ташкилотлар ва идоралар билан, шунингдек бошқа ишлаб чиқариш бошқармаларининг турдош хўжаликлари билан зарур алоқа ўрнатади.

4-§. Бошқарманинг НОТ совети ҳузуридаги методик секциялар

Методик секцияларининг асосий вазифаси — ишлаб чиқаришнинг ҳар бир тармоғида меҳнатни ташкил этишга онд илгор тажрибани таҳлил қилиш ва умумлаштиришдан, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ишида хўжаликларга малакали методик ёрдам кўрсатишдан иборатдир. Бошқарманинг НОТ совети ҳузурида қуйидаги тармоқ ва тармоқлараро методик секциялар тузилади:

А. Тармоқ секциялари.

Дон етиштириш бўйича; пахтачилик бўйича; сут чорвачилиги бўйича; қўйчилик ва эчкичилик бўйича; чўчқачилик бўйича; ем-хашак тайёрлаш бўйича; сабзавотчилик ва полизчилик бўйича; транспорт, ремонт устaxonалари ва ҳоказолар бўйича тузилади.

Б. Тармоқлараро секциялар.

Ишлаб чиқаришнинг бошқариш бўйича; меҳнатни нормалаш ва унга ҳақ тўлаш бўйича; анализ ва бухгалтерлик ҳисоби бўйича; меҳнатнинг санитария-гигиена шароити, хавфсизлик техникаси ва ҳоказолар бўйича тузилади.

НОТ совети иш тажрибасини ўйлаб бorganи сари, агар зарур бўлиб қолса, методик секциялар рўйхати ва функцияларига ўзгаришлар киритиш мумкин.

Методик секциялар составига ишлаб чиқариш бошқармаси ва айрим хўжаликларнинг мутахассислари, илмий муассасаларнинг ходимлари киради. Секцияларга ишлаб чиқариш бошқармасининг мутахассислари раҳбарлик қиладилар.

Методик секциялар: меҳнатни бошқаришни ташкил этишни ўргатиш ва НОТ планларини тузиб чиқиш юзасидан методик йўл-йўриқлар тайёрлайди; ишлаб чиқаришнинг тегишли тармоқларида НОТ бўйича иш программаларини ишлаб чиқади; хўжаликларнинг НОТ советларига, ячейкалар ва ижодий гуруҳларга меҳнатни илмий асосда ташкил этиш тадбирларини ишлаб чиқиш ва жорий қилишда амалий ёрдам кўрсатади; НОТ бўйича тадбирларни жорий қилганликлари учун совхоз ва колхоз ходимларини моддий рағбатлантириш учун хўжаликлар томонидан НОТ советига тақдим этилган материаллар юзасидан ўз фикрларини билдиради.

Бошқарманинг НОТ совети ва методик секциялар НОТ ни жорий қилиш соҳасидаги ишларнинг боришни тўғрисида ишлаб чиқариш бошқармасининг совети олдида мунтазам равишда ҳисоб бериб туради.

5- §. Совхоз (колхоз) да НОТ совети

Ишлаб чиқариш бошқармасидаги ҳар бир совхоз (колхоз) да НОТ ишларини ташкил қилиш ва координациялаш мақсадида совхоз директори (колхоз правлениеси) хўжаликнинг НОТ советини 10—15 кишидан иборат қилиб тузади ва тасдиқлайди. Хўжаликнинг НОТ совети маслаҳатчи орган сифатида ўзининг бутун фаолиятини совет раиси бўлган совхоз директори (колхоз раиси)нинг бевосита раҳбарлигида амалга оширади.

Совет составига хўжалик раҳбари, мутахассислари, рационализаторлар ва ишлаб чиқариш илгорлари, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш бўйича бошқа ишлардан озод қилинган ташкилотчи инструктор, шунингдек жамоат ташкилотларининг вакиллари киради.

Советнинг асосий вазифаси—хўжаликдаги НОТ ишларини ва ишлаб чиқаришни бошқариш ишларини ташкил этиш; хўжаликда меҳнатни ташкил этишни ва рағбатлантиришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини аниқлашдан иборат. Совет иш кучи, техника ва ишлаб чиқаришнинг бошқа воситаларидан оқил-лона фойдаланишга, ходимларнинг меҳнат шарафтини яхшилашга қаратилган ташкилий-иқтисодий, техник, санитария-гигиена ва бошқа тадбирларни жорий этиш соҳасидаги ишларга раҳбарлик қилишни амалга оширади, ўзининг кўп нусхали ва деворий матбуоти орқали, шунингдек радио орқали меҳнатни илмий асосда ташкил этишни пропаганда қилишни таъминлайди.

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш совети қуйидаги таъсирномаларини: иш вақтидан, машина-трактор паркидан ва ускуналардан фойдаланишни яхшилаш; ходимларнинг малакасини

ошириш формалари ва методларини такомиллаштириш; меҳнатни нормалашини такомиллаштириш ҳамда меҳнат ва дам олиш режимларини рационализациялаш; меҳнатни моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантиришнинг самарали формаларини татиқ қилиш; меҳнат коллективларининг юқори унум билан ишлашини таъминлаш мақсадида меҳнатни ташкил этиш формаларини такомиллаштириш; иш кучини тармоқлар ва ҳўжалик ичидаги бўлинмалар бўйича тақсимлаш; ҳўжаликда ва унинг ичидаги бўлинмаларда бошқаришни ташкил этишни яхшилаш, бошқаришнинг замонавий техника воситаларини жорий қилиш; иш жойларида меҳнат жараёнларини ташкил этишни такомиллаштириш соҳасидаги тавсияномаларни кўриб чиқади ва тасдиқлайди.

Ҳўжаликнинг НОТ совети: советнинг иш планларини ишлаб чиқади ва тасдиқлайди; ишлаб чиқариш бўлинмаларида НОТ ячейкалари ва ижодий группаларни тузади, уларнинг ишни ташкил этади ва назорат қилади; меҳнатни ташкил қилишни ва ходимларни моддий жиҳатдан рағбатлантиришни такомиллаштириш мақсадида зарур тажрибалар ўтказишни, ҳўжаликнинг конкрет шароитларида илмий тавсияларни синаб кўришни, илгор тажрибани жорий қилишнинг энг самарали йўлларини қидириб топишни уюштиради;

НОТ нинг ячейкалар ва ижодий группалар томонидан тақдим қилинган конкрет тадбирларини қараб чиқади;

ҳўжалик бўйича НОТ нинг йнғма планини тузиб, унга жамоат тадбирларини киритади, улардан энг муҳимларини эса ҳўжаликнинг ишлаб чиқариш-молня планига киритиш учун тавсия қилади;

НОТ бўйича самарали тадбирлар ишлаб чиқаришни жорий этишни таъминлаётган ходимларни моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантириш масалаларини кўриб чиқади, сўнгра уларни ишлаб чиқариш бошқармасининг НОТ советига тасдиқ учун тавсия этади;

клублар, қизил бурчаклар ва ҳоказолар базасида НОТ кабинетлари ва виставкалари ташкил қилади ҳамда уларни жиҳозлайди;

психофизиология, меҳнат гигиенаси, ишлаб чиқариш эстетикаси ва хавфсизлик техникаси талаблари асосида ходимларга зарур меҳнат шароитларини яратиб бериш чораларини кўради.

НОТ ячейкалари: НОТ ячейкалари ҳўжалик ичидаги бўлинмаларда НОТ советлари томонидан тузилади ва совхоз директори (колхоз правленниси) томонидан 5—7 кишидан иборат қилиб тасдиқланади. Ячейкалар ҳўжаликдаги НОТ советининг ва совхоз (колхоз) ташкилотчи инструкторининг бевоаста раҳбарлиги остида ишлайди.

НОТ ячейкалари составига ҳўжалик ичидаги бўлинмаларнинг анча ташаббускор ва тажрибали ходимлари, раҳбарлари, мутахассислар, рационализаторлар, ишлаб чиқариш илгорлари, жамоат ташкилотларининг вакиллари кирадилар.

Ячейкалар НОТнинг фермалар, бригадалар, ремонт устаконалари ва бошқа бўлигмалардаги ижодий гуруҳлари ишига раҳбарлик қилади. Улар ўзларининг ҳамма ишларини ижодий гуруҳлар билан яқиндан боғланган ҳолда олиб борадилар, бу гуруҳларга техникадан ва иш кучидан фойдаланишни янада яхшилаш резервларини қидириб топилганда, меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида уни ташкил этишни такомиллаштиришда, меҳнат шароитини ва хавфсизлик техникасини яхшилаш тадбирларини амалга оширишда ёрдам берадилар.

НОТ ячейкалари: фермалар, ремонт устаконалари, ёрдамчи корхоналар ва ҳоказо жойлардаги НОТ ижодий гуруҳларига раҳбарлик қилади; ижодий гуруҳлар билан ҳамкорликда меҳнатнинг яхши ташкил этиш йўли билан унинг унумдорлигини ошириш резервларини, механизация воситаларидан фойдаланишни, технологияни такомиллаштириш ва ҳоказоларни синчиклаб ўрганади;

НОТ бўйича амалга ошириладиган тадбирларнинг конкрет планларини тузади, бу тадбирларнинг самарадорлигини асослаб беради;

меҳнат формаларини ва моддий рағбатлантириш методларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади; белгиланган тадбирларни амалга оширишда ижодий гуруҳларга ёрдам беради; НОТ нинг айрим тадбирларини самарали тарзда жорий этганини учун ходимларни рағбатлантириш мақсадида хўжаликнинг НОТ советига материаллар тақдим қилади.

НОТнинг ижодий гуруҳлари бевосита иш жойларида меҳнатни илмий асосда ташкил этишга доир конкрет масалаларни ҳал қилмоқ учун актив ишлаб чиқарувчилардан тузилади ва совхоз директори (колхоз раиси) томонидан тасдиқланади. Вазифаларнинг ҳал қилинишига қараб гуруҳлар доимий ёки вақтинча тузилади.

НОТнинг ижодий гуруҳлари хўжаликдаги НОТ ячейкасининг ва ташкилотчи инструкторнинг бевосита раҳбарлиги остида ишлайди. Ижодий гуруҳларнинг вазифасига иш жойларида меҳнатни ташкил этишни таҳлил қилиш, меҳнат шароитини янада яхшилаш ва уни механизациялаш даражасини ошириш, техниканинг бекор туришини қисқартириш, илгор меҳнат усуллари ва методларини ўрганиш ҳамда жорий қилиш, аниқланган резервлардан фойдаланишнинг конкрет тадбирларини ишлаб чиқиш киради.

Ижодий гуруҳ: иш жойини ва меҳнат жараёнини батафсил ўрганиб чиқади, бундан мақсад меҳнат жараёнини рационализициялашдир; меҳнат шароитларини, уларнинг йўли қўйса бўладиган санитария-гигиена нормаларига мувофиқ келишини ўрганади; меҳнат жараёнларини ва меҳнат шароитларини таҳлил қилиш асосида иш жойида амалга ошириладиган НОТ планини ишлаб чиқади. Бунга қуйидагилар киради:

а) иш жойининг планлаштирилиши ва асбоб-ускуна билан

таъминланиши; б) меҳнатнинг нормал санитария-гигиена ва эстетик шароитларини таъминлаш ва хавфсизлик техникаси қоидаларига риоя қилиш; в) иш жойига рационал хизмат кўрсатилишини таъминлаш; г) механизациялаш даражасини ошириш ва қўл меҳнатини қисқартириш; д) меҳнат усуллари ва методларини рационализациялаш; е) меҳнат ва дам олишнинг рационал режимини таъминлаш.

Ижодий гуруҳа, шунингдек, қўйидаги ишларни амалга оширади:

белгиланган тадбирларни жорий қилади; ходимларга меҳнатнинг рационал усуллари ва методларини ўргатишни ташкил қилади; меҳнатни нормалаш ва унга ҳақ тўлашни такомиллаштиришда актив иштирок этади; НОТ ячейкаси билан биргаликда тадбирларни жорий қилишдан олинадиган самарали иқтисодий жиҳатдан асослаб бериш ва аниқлаб чиқишда қатнашади; НОТ ячейкаси билан биргаликда хўжаликнинг НОТ совети олдида НОТ активларини ва рационализаторларни моддий ҳамда маънавий жиҳатдан рағбатлантириш масаласини қўяди.

6-§. Совхоз (колхоз)даги НОТ бўйича ташкилотчи инструкторнинг ҳуқуқ ва бурчлари

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида меҳнатни илмий асосда ташкил этишни муваффақиятли сурагга амалга ошириш учун ҳар бир совхоз ва колхозда штатдаги ходимлар рўйхати доирасида бошқа ишлардан озод қилинган мутахассис—НОТ бўйича ташкилотчи инструктор жорий қилинади. Бу ишга олий маълумотга эга бўлган агрономлар, зоотехниклар, инженерлардан энг қобилиятли мутахассислар ва қишлоқ хўжалигида меҳнатни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган масалаларни яхши биладиган бошқа мутахассислар қўйилади.

НОТ бўйича ташкилотчи инструктор хўжаликнинг асосий мутахассислари ва раҳбари билан баб-баравар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ҳамма тармоқларида меҳнатни илмий асосда ташкил этишни жорий қилиш учун шахсан жавобгардир.

НОТ бўйича ташкилотчи инструктор районлараро ишлаб чиқариш бошқармасининг бошлиғи билан келишилган ҳолда совхоз директори (колхоз правленияси) томонидан тайинланади ва вазифасидан озод қилинади. Ташкилотчи инструктор хўжаликнинг НОТ совети составига киради, совет раисининг ўринбосари ҳисобланади ва совхоз директори (колхоз раиси)нинг раҳбарлиги остида иш олиб боради.

Ташкилотчи инструкторнинг вазифасига қўйидагилар киради: хўжаликда меҳнатни илмий асосда ташкил этиш соҳасидаги барча ишларга оператив раҳбарлик қилиш;

хўжалик тармоқлари ва бўлималари бўйича НОТ ячейкалари, ижодий гуруҳалар тузишда ва уларнинг ишларини ташкил этишда бевосита қатнашиш;

НОТнинг ижодий группалари ва ячейкаларига уларнинг иш йўналишларини аниқлашда, иш жойларида, шунингдек ишлаб чиқариш бўлимларида меҳнатни илмий асосда ташкил этишга доир конкрет тадбирлар ишлаб чиқишда ва белгиланган тадбирларни бажаришда ёрдам кўрсатиш; хўжалик бўйича НОТнинг йиғма планини тузиб чиқиш, уни хўжаликнинг НОТ совети тасдиқига тақдим қилиш; тармоқлар ва умуман хўжалик бўйича НОТ планининг бажарилиши устидан кундалик назоратни амалга ошириш; бевосита ижрочиларга илгор меҳнат усуллари ва методларини ўргатишни ташкил қилиш, бу ишга мутахассислар, бригадирлар, ишлаб чиқариш илгорлари ва рационализаторларни жалб этиш;

НОТ кабинетлари ва виставкаларини ташкил қилиш, жиҳозлаш, меҳнатни илмий асосда ташкил этишни кўп нусхали ва деворий матбуот, радио орқали пропаганда қилиш; ташкилотчи инструктор хўжалик раҳбарлари, хўжалик ичидаги бўлимлар ва тегишли мутахассислар билан биргаликда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тармоқлари бўйича сарф-харажатларни таҳлил қилиш, хўжаликдаги нуқсонларни аниқлаш билан шугулланади;

ҳодимларнинг малакасини янада ошириш ҳамда тармоқлар ва хўжалик ичидаги бўлимлар бўйича иш кучини тақсимлаш масаласини ҳал қилади; меҳнатни ташкил этиш, меҳнат жараёнларини рационализациялаш, меҳнатни нормалаш ва унга ҳақ тўлаш соҳасидаги илгор тажрибаларни ўрганади, умумлаштиради ва ишлаб чиқаришга жорий қилади; меҳнатни моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантиришнинг самарали тадбирларини ишлаб чиқади; бошқариш меҳнатини ташкил этишни яхшилашга ва ишлаб чиқаришнинг бошқаришнинг замонавий техника воситаларини жорий этишга ҳаракат қилади;

хўжаликнинг конкрет шароитида меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш, илгор тажриба ва илмий тавсияларни жорий қилиш юзасидан экспериментлар ўтказишни таъминлайди ва зарур бўлиб қолган тақдирда бунинг назорат қилади;

хўжалик мутахассислари, НОТ ячейкалари ва ижодий группалари билан биргаликда НОТ бўйича ишлаб чиқилган тадбирларни амалга оширишдан олинадиган самарадорлиқни аниқлаб чиқади ва ишлаб чиқаришдаги ҳодимларни моддий ҳамда маънавий жиҳатдан рағбатлантириш тўғрисида НОТ советига таклифлар келтиради.

НОТ бўйича ташкилотчи инструктор:

а) ишлаб чиқариш бўлимларининг мутахассислари ва раҳбарларидан, бухгалтерлар ва ҳисобчилардан меҳнат бўйича зарур маълумотлар ва материалларни топширишни талаб этиш;

б) хўжаликдаги ишлаб чиқариш бўлимларининг мутахассислари ва раҳбарларининг хўжалик НОТ совети тасдиқлаган тадбирларни ўз вақтида бажаришларини назорат қилиш ва талаб этиш;

в) меҳнатни илмий асосда ташкил этиш бўйича тасдиқланган тадбирларнинг барбод бўлиш ва бажарилмаслигида айбдор бўлган шахсларга танбеҳ бериш тўғрисидаги материалларни НОТ советига тақдим этиш;

г) раҳбарликнинг топишириғи билан турли ташилотларда, илмий-ишлаб чиқариш кенгашлари ва конференцияларида хўжаликнинг вакили бўлиб қатнашиш ҳуқуқига эга.

д) НОТ бўйича ташкилотчи инструкторнинг меҳнатига эълоб турган лавозими ва мазкур хўжаликнинг раҳбар ходимлари ҳамда мутахассислари меҳнатига ҳақ тўлаш ҳақидаги низомга мувофиқ ҳақ тўланади. Ташкилотчи инструктор қишлоқ хўжалик мутахассислари учун белгиланган барча ҳуқуқлардан (транспорт, уй-жой берилиши ва бошқа маиший хизматлардан) фойдаланади.

НОТ бўлими. НОТ бўлими (лабораторияси, бюроси) социалистик қишлоқ хўжалик корхонаси (ишлаб чиқариш бошқармаси)нинг мустақил структура бўлимига ҳисобланади. Ишлаб чиқариш бошқармасида НОТ бўлимига (лабораторияси, бюросига) бўлим (лаборатория, бюро) бошлиғи, колхоз, совхозда—хўжаликнинг бош экономисти раҳбарлик қилади. Бўлимларнинг асосий вазифаси: меҳнатни рационализациялаш ва хўжалик ишида бўлимларни ташкил этиш, ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш юзасидан таклифлар ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборатдир. Шунингдек, улар НОТ ҳаракатига жамоатчилик асосида методик раҳбарликини амалга оширадилар.

Ишлаб чиқариш бошқармасининг НОТ бўлимига бундан ташқари совхозлар ва колхозларнинг НОТ бўйича ташкилотчи инструкторларга ва НОТ советларига методик раҳбарлик қилиш вазифаси ҳам юклатилади.

НОТ бўлими (лаборатория ва бюроси)нинг ҳамма ишлари илан бўйича ташкил қилинади, бу илани НОТ совети кўриб чиқади ҳамда хўжалик ёки ишлаб чиқариш бошқармасининг раҳбари томонидан тасдиқланади.

НОТ бўлими (лаборатория ва бюроси) ишининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборатдир, яъни:

хўжаликдаги меҳнат шароитини батафсил ўрганиш ва бу шароитни қулайлаштириш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш;

меҳнат ва дам олиншининг бутун кун мобайнида ижрочиларининг етарли даражадаги иш қobiliятини сақлаган ҳолда юксак иш унумини таъминловчи рационал режимларини жорий қилиш юзасидан тавсия ишлаб чиқиш;

хўжаликнинг НОТ советига, НОТ нинг комплекс ижодий бригадаларига, лчейкаларига ва ижодий группаларига берилган тавсияларни экспертиза қилиш, энг рационал намунавий ҳулосаларни тайлаб олиш ва уларнинг ишлаб чиқаришга жорий этилишини таъминлаш;

меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш соҳасидаги рационал ҳулосаларни текшириш юзасидан тажриба ишларини уюштириш ва ўтказиш;

перспектив ва йиллик планларни ишлаб чиқиш, хўжаликлар ва умуман бошқарма бўйича меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш элементларини жорий этиш;

меҳнатни илмий, асосда ташкил қилиш тадбирларини жорий этишдан кўриладиган иқтисодий самарадорликни ҳисоблаб чиқиш;

меҳнатни илмий асосда ташкил этиш соҳасида фан ва тажриба эришган энг янги ютуқлар тўғрисида хўжалик мутахассислари ва НОТ активларининг ахборот бериб туришини ташкил этиш, хўжаликларда НОТ ни пропаганда қилишни йўлга қўйиш ҳамда ходимларга илғор меҳнат усуллари ва методларини ўргатиш юзасидан тадбирлар ишлаб чиқишдан иборатдир.

10-БОБ

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА БОШҚАРИШ ПРИНЦИПЛАРИ

1-§. Бошқарини тушунчаси, вазифалари ва принциплари

Мураккаблиги, хилма-хиллиги ва динамикалиги билан ажралиб турувчи ҳозирги воқелик жамиятини бошқаришининг янада мукамаллашган методларини талаб этмоқда. Социалистик жамиятни илмий асосда бошқариш жуда катта моддий, меҳнат ва табиий ресурсларни ишга солувчи, қудратли фактор бўлиб қолмоқда. КПСС XXIV съездида қайд қилинганидек, ҳозирги вақтда экономиканинг миқёслари ошганилиги ва мураккаблашганлиги, фан-техника тараққиёти тез ривожланаётганлиги туфайли бошқариш проблемалари ҳозирги вақтда, айниқса, актуал бўлиб қолди.

Ҳозир амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳат социалистик ишлаб чиқариш корхоналарининг фаолиятида тўла хўжалик ҳисобини таъминлаган ҳолда уларнинг ҳуқуқлари ва мустақиллигини кенгайтиришни кўзда tutади. Мана шундай шароитда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ривожлантиришини рағбатлантиришда иқтисодий методларнинг роли ва аҳамияти ошмоқда, колхоз ва совхозларга ишлаб чиқариш — хўжалик фаолиятида кенг ташаббус кўрсатиш имконияти яратиб берилмоқда.

Мамлакат халқ хўжалигида иқтисодий реформани амалга оширишдан кузатишган асосий мақсад иқтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдир. Бунга эса умуман қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ва хусусан, колхоз ҳамда совхоз ишлаб чиқаришининг бошқаришини тўғри ташкил қилмай эришиб бўлмайди.

КПСС XXIV съезди мамлакат экономикасини бошқариш системасини такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор берди ва уни партия иқтисодий сиёсатининг асосий масалаларидан бири деб белгилади.

СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1971—1975 йилларга мўлжалланган беш йиллик плани юзасидан КПСС XXIV съездининг Директиваларида бундай дейилган: «Бошқариш ва планлаштириш системаси ва методларини такомиллаштириш, аввало, ижтимоий ишлаб чиқаришни ҳар томонлама интенсивлаштиришга ҳамда унинг самарадорлигини оширишни таъминлашга қаратилиши керак. Бу эса мамлакатнинг яқин йилларга ҳам, узоқ истиқболга ҳам мўлжалланган иқтисодий тараққиётининг асосий йўли, коммунизм моддий-техника базасини яратишнинг энг муҳим шартидир»¹.

КПСС XXIII ва XXIV съездларининг ҳамда КПСС Марказий Комитети Пленумларининг қарорларида колхоз ва совхозлардаги ишлаб чиқаришнинг бошқариш методларини такомиллаштириш, план-экономика ишлари савиясини ошириш зарур эканлиги таъкидланди. Ҳозирги вақтда бу масалаларни илмий асосда ишлаб чиқиш алоҳида актуаллик касб этмоқда.

Кейинги 10 йил мобайнида колхоз ва совхозлар мураккаб ташкилий даврни босиб ўтди. Изчил интенсивлаш негизида колхоз ва совхоз ишлаб чиқаришнинг янада марказлаштириш ва иктисодлаштириш процесслари амалга оширилмоқда.

Ҳозирги вақтда мамлакатда 49 минг йирик социалистик қишлоқ хўжалик корхонаси бўлиб, шулардан 35,6 минг колхоз ва 13,4 минг совхоздир, шу жумладан, Ўзбекистонда 1971 йил январига келиб колхозлар сони 1056 та, совхозлар сони эса 377 бўлди². Ҳар бир колхоз ва совхоз йирик ижтимоий хўжалиқдир.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг ўзига хос томони шундаки, у анча кенг масофада ва ҳар бир хўжалиқда анча кенг территорияда жойлашган бўлиб, транспорт ва алоқа воситалари унчалик қулай эмас. Бу ҳол ишлаб чиқаришнинг ташкил этишнинг ва бошқаришнинг мураккаблаштиради, албатта. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг ўсимлик ва ҳайвонот организмлари билан иш олиб боради, у ишлаб чиқаришнинг юритиш ўзгариб турувчи ташқи шароитларга, масалан, об-ҳавонинг турли йиллари ва турли мавсумларда ўзгариб туришига боғлиқлиги туфайли ҳам анчагина қийинчиликларни келтириб чиқаради.

2-§. Бошқариш методлари

Бошқариш методлари — бошқарувчи системанинг бошқарилувчи системага таъсир ўтказиш (сиёсий, иқтисодий, маъмурий)

¹ КПСС XXIV съездининг материаллари. «Ўзбекистон» нашриёти, 1971 й. 329-бет.

² «Народное хозяйство УССР в 1970 г. статистический еженедельник. «Ўзбекистон» 1971 г. 76-бет.

усулидан иборат бўлиб, у қўйилган мақсадга эришиш учун керакли фаолият системасининг шарт-шароитларини белгилаб беради. Буни қуйидаги 1-схемада кўриш мумкин.

Методлар ихтиёрий равишда танланмайди, балки улар объектив факторларга кўра (гарчи субъектив факторларга ҳам боғлиқ бўлса-да) олдиндан белгиланган бўлади.

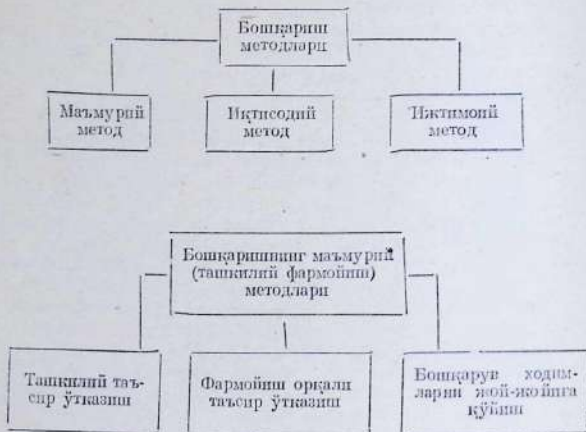
Иқтисодий жараёнда намоён бўлувчи барча методлар иқтисодий метод ҳисобланади. К. Маркс ёзганидек, юридик муносабат продавий муносабат бўлиб, унда иқтисодий муносабат акс этади.

Мазкур юридик ёки продавий муносабатнинг мазмуни эса иқтисодий муносабатнинг ўзидан келиб чиқади.

Аммо ҳар бир (иқтисодий, юридик, маъмурий) муносабат бошқариш объектига таъсир ўтказишнинг ўзига хос формасига эга, ҳудди шу нарса уларнинг алоҳида ажралиб туришига олиб келади.

1-С Х Е М А

Бошқариш методлари

Бошқариш, сўзининг кенг маъносидан олганда, ижтимоий тақдорни шакллантиришнинг муайян мақсадга йўналтирилган ҳолида ўйғулаштириш демакдир. Бошқариш, сўзининг аниқ маъносини олганда — ижтимоий процесснинг ҳужалик ҳаёти процессининг ўзини бевосита ташкил этиш, яъни кишиларни жой-жойига қўйиш, моддий бойликлар ва бошқаларни тасарруф қилиш демакдир.

Бошқарувчи система — бошқаришнинг муайян техникавий воситаларига ҳам эга бўлган бошқарувчи органлар ва шахслар йиғиндисидан иборат.

3- §. Бошқариш системаси тўғрисида асосий тушунчалар

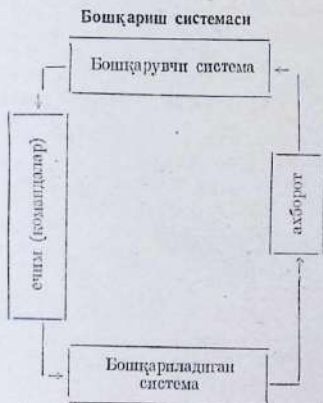
Корхона — ишлаб чиқариш цикллари ва процесслари мунтазам суратда такрорланиб турадиган узлуксиз динамик система. Бу система (бошқа ҳар қандай системада ҳам) бошқарувчи ва бошқарилувчи системалар ёки бошқариш объекти ва субъекти бўлиб, улар ахборот воситасида ўзаро боғланиб туради.

Совхоз ва колхоздаги бошқариладиган система бир қанча ўзаро боғланган бўлинмалардан: асосий (бригадалар, фермалар, бўлимлар, участка ва ҳ.к.) ҳамда хизмат кўрсатувчи бўлинмалардан (ремонт ўстахоналари, гараж, маҳсулотни қайта ишлаш цехлари ва ҳ. к. дан) ташкил топади. Қуйидаги 2-схемага қаранг.

Бошқаришнинг ташкил қилишнинг ўзига хос объектив қонуниятлари қурилиш принциплари, усул ва методлари бор. Колхоз ва совхозларга раҳбарлик қилиш тажрибасида уларни муваффақиятли қўлланмоқ учун пухта ўрганиб чиқиш ва илмий-назарий асосда умумлаштириш зарур.

Бошқаришда махсус техника қўлланилади, унинг ёрдамида бошқарув меҳнати такомиллаштирилади ва унумдорлиги ошади. Ҳозирги вақтда замонавий ташкил этишнинг иқтисодий—математик методлари ва автоматлаштирилган системаларнинг бошқаришда кенг қўлланиш учун реал имкониятлар вужудга келмоқда.

2-СХЕМА

4-§. Хўжаликка раҳбарлик қилишнинг ленинча
принциплари ва уларнинг КПСС XXIV съезди
томонидан ривожлантирилиши

Давримиз тарихий аҳамиятга эга бўлган воқеаларга ғоят бой. Фан-техника революцияси ишлаб чиқаришга жуда катта ўзгаришлар киритди. Унинг миқёслари кенгайди, жиддий сифат ўзгаришлари вужудга келди. Буларнинг ҳаммаси бошқаришни такомиллаштиришни ҳозирги замоннинг энг актуал вазифалари даражасига олиб чиқди.

Жаҳонда биринчи социалистик давлатда бошқаришни ташкил этиш жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаёт формаларини барқарор қилиш, ривожлантириш ва ташкил этилишини тинмай такомиллаштира бориш ҳозирги даврнинг энг муҳим тарихий вазифаларидан биридир.

Шунинг учун халқ хўжалигини, мамлакат экономикасини бошқариш ҳамиша партиямизнинг диққат марказидадир.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ В. И. Ленин илмий бошқаришни ташкил этишни биринчи даражалик аҳамиятга эга бўлган вазифа деб ҳисоблаган эди.

Социалистик қурилишнинг дастлабки тажрибасини, унинг илк босқичини чуқур анализ қилиб ва умумлаштириб, В. И. Ленин социалистик жамиятни бошқариш назариясини яратди, бошқаришни ташкил қилиш принциплари ва методларини ишлаб чиқди, ана шу принцип ва методлар мамлакатимизда социализм қурилишнинг қудратли қуроли бўлиб қолди.

КПСС XXIV съезди бошқаришни такомиллаштириш масалалари устида тўхталиб, ленинча бошқариш принципларини янада ривожлантириш ва амалга ошириш юзасидан конкрет кўрсатмалар берди.

Бошқаришнинг ўзи нима? Унинг моҳияти нимадан иборат?

Бошқариш, сўзининг кенг маъносидан олганда, ижтимоий ишлаб чиқаришни муайян мақсадга йўналтирилган тарзда уйғунлаштириш демакдир. Бундай уйғунлаштиришда машиналар, механизмлар ва процессларни бошқариш фарқ қилиниши керакки, Ф. Энгельс буни буюмларни бошқариш деб атаган эди.

Бироқ жамиятда шу билан бирга одамлар ва уларнинг ишлаб чиқариш жараёнида келиб чиқадиган муносабатлари ҳам бошқариб турилади. Жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучлари бўлган одамлар моддий неъматларни ишлаб чиқарини, тақсимлаш, айрибошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида табиат ва жамият қонуनларини билиб оладилар ва улардан олгини равишда фойдаланадилар. Шунинг учун ишлаб чиқаришни бошқариш—одамларнинг ишлаб чиқариш жараёнидаги фаолиятини ташкил этиш ва уйғунлаштириш мақсадида шу одамлар коллективларига муайян мақсадни кўзлаб таъбир кўрсатишдан иборат, деб таърифлаш мумкин.

Ҳар қандай иқтимоий тузумда ҳам бошқариш мавжуд бўлади. «Ҳар қандай иқибатан катта миқёсдаги бевосита иқтимоий ёки биргаликда қилинадиган меҳнат, — деб ёзган эди К. Маркс, — идора қилувчига маълум даражада муҳтождир, бу идора қилувчи индивидуал ишлар ўртасида гармония ўриатади ва, ишлаб чиқариш организмнинг мустақил органлари ҳаракатидан фарқ қилиб, бутун организмнинг ҳаракатидан келиб чиқадиған умумий функцияларни бажаради. Якка скрипкачи скрипка чалганида ўзини-ўзи идора қилади, оркестр эса дирижёрга муҳтождир»¹.

Бошқариш ҳаммаша синфий бўлиб, ҳукмрон синф манфаатларини кўзлаб амалга оширилади.

К. Маркс капиталистик тараққиёт қонунларини анализ қилиб, унинг бошқариш характери ва табиатини гоёт ишончли тарзда очиб берди ва унинг бир томондан, маҳсулот яратишнинг техника-технология процессларини ташкил этувчи, иккинчи томондан, меҳнатқашлар оммасини эксплуатация қилишни ташкил этувчи куч сифатида иккиёқлама характерда эканини кўрсатиб берди. Марксизм-ленинизм классиклари капиталистик жамиятдаги бошқаришнинг қарама-қарши характерини чуқур ва ишончли тарзда очиб бердилар. Ҳозирги замон шароитида буржуазия гарчи капиталистик эйдияларни йўқотишга уриниб, жамиятдаги социал-иқтисодий процессларни бошқаришнинг янги форма ва методларини давлат-монополистик капитализмга асослашиб, гоёт кенг миқёсларда излаётган бўлса-да, лекин бу мавжуд эйдиятни бартараф қилишга қодир эмас. Шунинг учун ҳам КПСС Програмаида бундай деб қайд қилинган: «Капиталистик хўжаликни давлат йўли билан тартибга солишга уринишлар конкуренцияни ва ишлаб чиқариш анархиясини бартараф қила олмайди, хўжаликни жамият миқёсида планли суратда ривожлантиришни таъминлай олмайди, чунки капиталистик мулк ва ёлланма меҳнатни эксплуатация қилиш ишлаб чиқаришнинг асоси бўлиб қолаверади»².

Шунинг учун ишлаб чиқариш муносабатлари капиталистик муносабатлардан тубдан фарқли бўлган социалистик жамият социал ва иқтисодий процессларни бошқаришнинг ўзига хос назарияси ва практикасига эга эканлиги тамомил қонуний бир ҳолдир.

Социалистик жамиятдаги бошқариш, аввало, ўз мақсадлари билан фарқ қилади. Бу бошқариш коммунизмнинг моддий-техника базасини яратишга, коммунистик муносабатларни вужудга келтириш ва ҳар томонлама камол топган кишини тарбиялашга қаратилгандир.

Энди бошқариш принципларини баён қилишга ўтамиз.

¹ К. Маркс. Капитал. I том. Ўздавнашр, 1955, 368-бет.

² КПСС XXII съездининг материаллари, 1962, Ўздавнашр. 373-бет.

5-§. Хўжаликни бошқаришнинг демократик-централизм принципи

Социалистик жамиятда бутун бошқариш системасига энг бошдан оқ демократик централизм принципи асос қилиб олинган эди. Бу принцип бутун халқ хўжалигини бошқаришнинг асосий принципларидан биридир. Бу принципининг моҳияти бошқаришни марказлаштириш билан бирга ишлаб чиқариш процессини ташкил этишда меҳнаткашлар оммасининг кенг иштирок этишини доимо бирга қўшиб олиб боришдан иборат. Партия совет ҳокимиятининг дастлабки кунларидан бошлаб оқ, социалистик демократияни янада ривожлантириш, ишлаб чиқаришни бошқаришда меҳнаткашларни кенг қатнаштириш, халқ хўжалигини ташкил этиш ва бошқариш самарадорлигини оширишнинг муҳим шартидир, деб таъкидлади.

КПСС XXIV съездининг материалларида бу принципини ривожлантиришга қаратилган кўрсатмалар батафсил баён этилган. Съезд ишлаб чиқариш корхоналари билан бир қаторда илмий-тадқиқот, лойиҳалаш, конструкторлик ташкилотларини ҳам ўз ичига оладиган хўжалик ҳисобидаги йирик ишлаб чиқариш бирлашмаларини вужудга келтиришнинг умумий асосларини ишлаб чиқди.

Шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, ишлаб чиқариш мураккаблашиб ва кенгайиб борган сайин ягона марказлаштирилган негиз, ягона йўналиш шунчалик кўпроқ объектив зарурият бўла боради. Фақат демократик централизм принципини асосидагина тармоқли ва территориал раҳбарлиkning тўғри бирлаштирилишини таъминлаш мумкин. Бунда ҳар бир тармоқни ривожлантиришнинг бош йўналишлари марказлаштирилган тартибда белгиланади, уларни ривожлантиришнинг конкрет формалари эса мазкур районнинг табиий, иқлим, миллий ва бошқа хусусиятларига қараб белгиланади.

В. И. Ленин бошқариш принциплари тўғрисида гапириб шундай деди: «Янги жамоатчиликнинг асосий фактори — омманинг жонли ижодидир... Социализм юқоридан берилган кўрсатмаларга мувофиқ вужудга келтирилмайди. Расмий бюрократик автоматизм социализм руҳига ётдир; жонли, ижодий социализм халқ оммаси ўзи яратган социализмдир»¹. Мамлакатни бошқариш ҳуқуқи халқнинг шак-шубҳасиз ҳуқуқидир, деб бир неча бор таъкидлаган эди В. И. Ленин.

Бундан ташқари, В. И. Ленин демократия бошқаришнинг энг самарали формасидир, чунки у халқда яшириниб ётган ижуда катта кучларни жалб қилиш имконини беради, деб кўрсатган эди. «Бизда яна,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— давлат аппаратимиз—

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 26 т., 293-бет.

ни бирданига, бир зарб билан *ўн қисса* оширадиган, «жуда яхши бир восита», биронта ҳам капиталистик давлат ҳеч қачон эга бўлмаган ва эга ҳам бўла олмайдиган восита ҳам бор. Бу жуда яхши восита — давлатни идора қилиш билан боғлиқ қундалик ишга меҳнаткашларни, камбағалларни жалб қилишдир»¹.

В. И. Лениннинг демократия ва унинг бошқаришдаги роли тўғрисидаги бу фикрлари партиямизнинг амалий фаолиятида порлоқ равишда тасдиқланди. КПСС XXIV съездининг қарорларида ҳам бу фикрлар изчил ривожлантирилди.

Партия XXIV съездида қилган ҳисобот докладыда Л. И. Брежнев партиянинг ишлаб чиқаришни бошқаришга меҳнаткашлар оммасини тобора кўпроқ жалб қилиш борасидаги марказий вазифаларидан бирини таърифлар экан, В. И. Лениннинг ҳар бир онгли ишчи ўзини заводда хўжайин дебгина эмас, мамлакатнинг вакили деб ҳам ҳис қиладиган бўлсин, деган сўзларини келтириб ўтди.

Қарорларнинг бажарилиши устидан контрол қилишда меҳнаткашларни актив қатнаштиришга, социалистик демократиянинг ана шу формаларини ривожлантиришга катта эътибор берилди. «Бирлашмалар ва корхоналарнинг раҳбарлари, шунингдек министрликларнинг раҳбар ходимлари, — дейилади Ҳисобот докладада, — иш тўғрисида бевосита ишчилар олдида мунтазам ҳисоб бериб туриши зарур... Ленин васыятларини тағин ҳам тўлиқ амалга ошириш, ҳамма ишчилар, қолхозчилар, зиёлилар партия иқтисодий сиёсатини амалга ошириш учун онгли курашчилар бўлишига, давлат кишилари сингари иш кўриб, ўз қобилиятларини, ташаббусларини, хўжалик соҳасидаги маҳоратларини тўла-тўқис намоён қилишларига эришини — бизнинг бурчимиздир»².

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, **якка бошчилик** ва **коллегиаллик** проблемалари демократик централизм ва демократия принциплари билан чамбарчас боғлиқдир.

Демократик централизм мавжуд бўлган тақдирда якка бошчилиكنинг моҳиятини В. И. Ленин гоёат аниқ, равшан ва образли қилиб қуйидагича ифодалаган эди: «Кўйлашиб муҳокама қилмоқ керак-ку, лекин масъулият якка бир кишида бўлмоғи керак»³.

Бироқ шу нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, марксча-ленинча якка бошчилик принципини коллегиаллиكنинг роли ва аҳамиятини асло инкор этмайди ва камситмайди. Аксинча, у хўжаликка раҳбарлик қилиш ва бошқаришда коллегиаллиكنи ривожлантиришни тақоза этади. Коллегиаллик принципини ҳам якка бошчилик

¹ Ушна жойда, 100-бет.

² КПСС XXIV съездининг материаллари, «Ўзбекистон» нашриёти, 1971, 80-бет.

³ В. И. Л е н и н. Асарлар, 33 т., 53—54-бетлар.

принципига зид эмас, балки бошқарилишнинг ҳамма даражаларида раҳбарнинг шахсий жавобгарлигини камайтирмайди.

КПСС Марказий Комитетининг партия XXIV съездида Ҳисобот докладыда бу хусусда шундай дейилган: «...топирилган иш учун шахсий жавобгар бўлишдан иборат ленинча принципини изчилик билан ўтказишни партия муҳим вазифа деб ҳисоблайди. Қарор қабул қилинаётган пайтда унинг ижроси учун ким жавобгар эканлиги тамомла равшан бўлиши керак. Масала пишиб етилганда қарор қабул қилинмаган ёки пайсалга солинган тақдирда ҳам ким жавобгар эканлиги худди шу тарзда равшан бўлиши керак»¹.

Уйғушлик ҳуқуқлар билан мажбуриятларнинг мувофиқлик принципини бузилишининг салбий оқибатлари тўғрисида Л. И. Брежнев шундай деган эди: «Масъулият кам бўлса-ю, ҳуқуқлар кўп бўлса, маъмурий ўзбошимчилик, субъективизм, хомхатала қарорлар чиқарилиши учун имконият кўпаяверади. Ҳуқуқлар кам бўлиб, масъулият кўп бўлган ҳолларда ҳам аҳвол бундан яхши бўлмайди. Бундай ҳолда ҳатто энг тиришқоқ ходим ҳам ночор аҳволда қолиши мумкин ва топирилган иш учун ундай тўла-тўқис масъулият талаб қилиш қийин»².

6-§. Ишлаб чиқаришнинг бошқаришда математик методлардан фойдаланиш

Қарор (ечим) ахборотдан иборат бўлиб унда раҳбар иш топириқларини ижрочиларга (коллективга) таърифлаб беради.

Қарор ижрочиларга буйруқлар, фармойишлар, инструкциялар, кўрсатмалар ва ҳ. к. шаклида етказилади.

Допмий вазифаларнинг инструкциялар, қондалар, иш рўйхатларида ифодалаб берилган маъқул.

Энг муҳим, принципиал ёки бир қанча ходимнинг фаолиятига тааллуқли масалалар юзасидан ёзма фармон чиқариш мақсадга мувофиқдир.

Қарор муайян талабларга жавоб берадиган бўлиши: а) қисқа, равшан, ахборотларнинг зарур минимумига эга бўлиши; б) шу босқичдаги асосий (перспектив) вазифага ва иккинчи даражали вазифаларни асосий вазифалар билан боғлайдиган бўлиши; в) аниқ мақсадга қаратилган ва ижрочиларга тушунарли бўлиши; г) аниқ бажарилиш муддатлари ва масъул ижрочилар ҳамда уларга кимлар ҳамкорлик қилиши кўрсатилган бўлиши; д) бош-

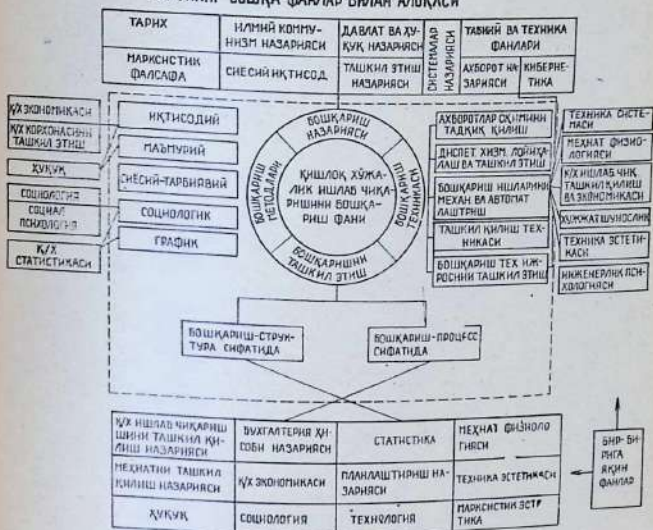
¹ КПСС XXIV съездининг материаллари, «Ўзбекистон» нашриёти, 1971, 77-бет.

² КПСС XXIV съездининг материаллари, «Ўзбекистон» нашриёти, 1971, 77-бет.

қаришни илмий асосда ташкил этиш талабларига, қонуларга ва бошқариш ҳужжатларига мувофиқ бўлиши лозим.

Кейинги вақтларда бошқариш тўғрисидаги илмий маълумотларнинг жамғарилиши ва ишлаб чиқаришни бошқариш тўғрисидаги фаннинг шаклланиш процесси шиддат билан давом этмоқда. Қишлоқ хўжалигини бошқариш тўғрисидаги фаннинг шаклланиши ва ривожланиши иқтисодий, социологик, ҳуқуқ, технологик фанлар, математика ва кибернетика фанлари асосида бормоқда.

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ БОШҚАРИШ ФАНИНИНГ СТРУКТУРАСИ ВА УНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАСИ

Бошқариш одамларнинг унумли меҳнат қилишини таъминлаш учун раҳбарлик, ташкилотчилик ва маъмуриятчилик характеридаги фаолият бўлгани туфайли бошқариш тўғрисидаги фан ўз мазмуни ва методларига кўра ижтимоий фанларга жуда яқиндир. Бошқариш тўғрисидаги фаннинг умумий илмий-назарий асослари марксистик адабиётда, айниқса, В. И. Ленин асарларида ҳамда Коммунистик партия ва Совет ҳукуматидаги бир қанча қарорларида ифода қилинган.

КПСС XXIV съездининг материалларида бошқариш илмининг вазибалари, ижтимоий-назарий проблемалари, амалий аҳамияти

ва бундан кейинги истиқболлари алоҳида таъкидланган ва ифодаланган.

Социалистик қишлоқ хўжалик корхоналарини бошқаришни ташкил этишда социалистик ишлаб чиқаришни бошқариш принципларини аниқлаб олиш муҳим аҳамиятга эга. Бошқариш принциплари деганда бошқариш органларининг фаолиятида ва шу фаолиятни амалга оширувчи кишиларнинг ишида муайян социал-иқтисодий шароитда амал қилинадиган асосий ҳуласалар, раҳбарлик қондалари ва ахлоқ нормалари тушуви-лини керак ва уларни баъзи бир қондалар тарзида ифодалаш мумкин.

7-§. Колхоз ва совхозларда бошқаришнинг умумий асослари ва тафовутлари

Колхоз ва совхозларда жамоат ишлаб чиқариши планли асосда ташкил қилинади. Унинг жуда катта афзаллиги ҳам мана шундодир. Партия ва ҳукумат қарорларига мувофиқ колхоз ва совхозларга асосий қишлоқ хўжалик маҳсулотларини давлатга сотиш юзасидан беш йилликнинг ҳамма йиллари учун қатъий планлар белгилаб берилади. Бунинг натижасида колхоз ва совхозлар ўз ишлаб чиқаришларини ривожлантиришни узоқ истиқболга мўлжаллаб планлаштириш имкониятига эга бўладилар, беш йиллик перспектив планларини ҳамда ташкилий-хўжалик қурилиш планларини (ташкилий-хўжалик планларини) ишлаб чиқади-лар. Колхоз ва совхозлардаги йиллик ишлаб чиқариш планлари ҳамда жорий оператив планлаштириш кундалик вазифаларини ва ҳозирги йилда маҳсулот етиштириш топшириқларини бақариш билан бирга хўжаликни узоқ келажакда ҳам ташкилий-хўжалик планига мувофиқ муттасил ривожлантира боришни таъминлайди-ган тадбирлар системасини амалга ошириш имкониятига эга бўлади.

План колхоз ва совхозларда ишлаб чиқаришнинг бошқаришни муайян мақсадга қаратилган ҳолда ташкил қилишнинг муҳим шартлари ва воситаларидан биридир. Шунинг учун ҳам колхоз ва совхозларда ишлаб чиқаришни планлаштиришнинг бутун чоралар билан такомиллаштириш бошқаришнинг яхшиланишнинг муҳим шартидир. Бу нарса бутун хўжаликнинг ишлаб чиқариш планларига ҳам, шунингдек хўжалик ичидаги ишлаб чиқариш бўлимларига бериладиган план топшириқларига ҳам тааллуқлидир.

Колхозлар ва колхозчиларнинг, шунингдек, совхозлар коллективларининг маҳсулот етиштириш ва давлатга сотишнинг қўлайтиришдан моддий манфаатдорлигини таъминлаш учун харид нархлари шу маҳсулотларни етиштиришнинг (улар жойлаштирилган асосий районларда) рентабел бўлишнинг таъминлайдиган даража-гача оширилган. Қишлоқ хўжалик техникаси ва уларнинг эҳтиёт

қисмларини сотиш нархлари камайтирилган, колхозлар томонидан ишлаб чиқариш мақсадлари учун ишлатиладиган электр энергиясининг тариф нархлари пасайтирилган. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ривожлантиришга жумладан, ерларни мелiorациялашга давлат томонидан капитал маблағ солиш кўпайтирилган. Ава шу ва бошқа иқтисодий тадбирларнинг ҳаммаси колхоз ва совхозларга ўз ишлаб чиқаришини тўла хўжалик ҳисоби асосида олиб бориш имконини бермоқда.

Шу билан бирга ишлаб чиқаришни фақат зарар кўрмайдиган тарзда эмас, балки юксак рентабел тарзда юритишни таъминловчи метод бўлган хўжалик ҳисобини, аввало, ҳар бир хўжаликда яхлит равишда амалга ошириш учун реал имкониятлар вужудга келмоқда. Айни вақтда хўжалик ҳисобидан колхоз ва совхозларнинг хўжалик ички бўлинмаларини — бўлимлар, фермалар, участкалар, бригадалар ва шу кабиларни бошқаришнинг зарурий методи сифатида фойдаланиш керак. Бунда айрим хўжалик ички бўлинмаларининг ишлаб чиқариш фаолияти натижалари қилинган сарфлар билан ўлчанади, ишлаб чиқаришнинг қатнашчилари эса бутун бўлинмада янада юксак ишлаб чиқариш-иқтисодий кўрсаткичларига эришишдан моддий манфаатдор бўладилар.

Колхоз ва совхозларда ишлаб чиқаришни бошқариш асослари умумий эканлиги билан бир қаторда унинг ташкил этилишида катта тафовутлар ҳам бор.

Умумдавлат корхоналари бўлган совхозларга юқори давлат органлари фармойиш беради, совхозлардаги бошқаришга раҳбарлик қилувчи шахслар ҳам шу органлар томонидан тайинланади.

Совхозларда ишловчиларнинг кенг доиралари ишлаб чиқариш кенгашлари ва контролнинг турли формалари орқали яқка бошчилик принциплари асосида бошқаришга жалб қилинади.

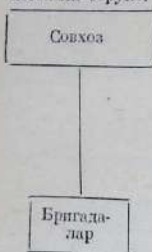
8-§. Қишлоқ хўжалик корхонасининг ташкилий ва бошқариш структураси

Ташкилий структура корхонадаги миқдори ва сифати турлича бўлган, унинг территориясида муайян тарада жойлашган, улар ўртасидаги меҳнат тақсимотини ифодалайдиган, ишлаб чиқариш кооперацияси муносабатлари туфайли ўзаро боғланган бўлинмалар йиғиндисидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирида ходимлар коллективининг фаолияти амалга оширилади. Буни қуйидаги 4-схемада кўриш мумкин.

Қишлоқ хўжалик корхонасининг ташкилий структураси ва бошқариш структураси

(Турлима катталикдаги совхозларнинг ташкилий структураси схемаси)

Кичик ва ўртача совхозлар—икки поғонали структ.

Йирик совхозлар—уч поғонали структ.

Қишлоқ хўжалик—саноат комбинатлари—тўрт поғонали структ.

Ташкилий структура бўлинмалари жумласига: бўлимлар, бригадалар, фермалар, участкалар-асосий ишлаб чиқаришнинг бўлинмалари киради.

Бундан ташқари, ёрдамчи ва қўшимча ишлаб чиқариш бўлинмалари: ремонт устaxonалари, автогараж, склад хўжалиги, маҳсулотни қайта ишлаш пунктлари (корхоналари) ва бошқалар ҳам бор.

Колхозларда бошқариш кенг колхоз демократиясига асосланган. Колхозчиларнинг умумий йиғилиши ёки шу йиғилиш қарори билан сайланган вакиллар мажлиси колхознинг олий органи бўлиб ҳисобланади. Ана шу мажлисларда колхозни бошқариш органлари сайланади. Колхоз раиси ва бошқариш органлари колхозчилар йиғилишига ҳисобот бериб туради.

Колхоз ва совхозларда бошқаринини ташкил этишининг тилга олиб ўтилган хусусиятлари хўжаликларнинг мазкур формалари асосланадиган социалистик мулк даражасидаги тафовутлардан келиб чиқади.

Шу билан бирга колхоз ва совхозларда бошқаришнинг ташкил этилишига бир қатор умумий шарт-шароитлар, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва марказлаштириш, қишлоқ хўжалик корхоналарининг ташкилий структураси; ишлаб чиқаришни механизациялаш ва бошқаришнинг техника воситалари; кадрларнинг (бошқарувчи шахслар ва барча ишловчиларнинг) тайёргарлик ва малака даражаси; хўжаликларни жойлаштиришнинг конкрет хусусиятлари ва табиий факторлар таъсир этади.

Тилга олиб ўтилган шарт-шароитлар колхоз ва совхозларнинг ташкилий тузилишига таъсир кўрсатади. Экономикаси ва катта — кичиклиги турлича бўлган колхоз ва совхозларда ишлаб чиқаришнинг ташкилий структураси турлича бўлиб, бу бошқаришни ташкил этишга ва бошқариш структурасига ҳам ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Шунинг учун хўжаликларнинг ташкилий структурасини ҳамда улардаги бошқариш структурасини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

9-§. Бошқариш системалари

«Система», тушунчаси фанда турлича талқин қилинади ва нималар, қай тарзда илмий анализ қилинишига қараб, у бир қанча мазмунга эга.

Бошқаришга таъбиқан олганда, система деб усул ва методларнинг, раҳбарлар билан бўйсунувчилар ўртасидаги ўзаро муносабат услубларининг йиғиндиси тушунилади.

Бошқариш системасининг асосий мазмуни — қарорлар қабул қилиш, бошқариладиган системага командалар бериш, бўйсунувчи ходимлар устидан бевосита раҳбарлик қилишдан иборат.

Қишлоқ хўжалик корхонасини бошқариш негизини мунтазам ва функционал принциплар ташкил этади.

Бошқаришнинг тузилишида бир қанча системалар фарқ қилинади.

Бошқаришнинг ташкил этишнинг мунтазам (чизиқли) системаси — бунда у ёки бу бўлинманинг бошқарувчиси барча масалалар бўйича фақат битта раҳбарга бошқалар билан биргаликда бўйсуннади. Бошқаришнинг мунтазам системасида хўжалик ички бўлинмаларига бошчилик қилувчи шахслар ҳамда бошланғич ишлаб чиқариш birlikлари юқори раҳбарларга бўйсунадилар.

Бошқаришнинг мунтазам (чизиқли) системасини қуйидаги тўғридан — тўғри биргаликда бўйсунуш системаси билан ифодалаш мумкин: совхоз директори — бўлим бошқарувчиси — бригадир — звено бошлиғи ёки агрегатдаги катта ишчи. Бошқаришнинг ташкил этишда чизиқли бошқариш системаси қатъий якка бошчилик раҳбарлигини амалга оширишнинг қулай усулидир. Бундай системада қуйи бўлинмалар раҳбарининг барча кўрсатма ва формойишлари ишлаб чиқариш-технологик фаолиятининг ҳамма масалалари, шунингдек ташкилий-маъмурий масалалар бўйича

фақат ишлаб чиқаришнинг тепасида турган бир шахс томонидан берилади. Чизиқли система якка бошчилик талабларига жавоб бериш билан бирга бошқаришда эгасизликни ва у билан боғлиқ бўлган масъулиятсизликни бартараф қилишга жиддий ёрдам беради.

Бундай жойда бутун маъмурий фаолият раҳбарнинг қўлида тўпланган бўлиб, бевосита унинг ўзи томонидан амалга оширилади (раҳбар — бўйсунувчилар). Мувосабатларни ташкил этишнинг чизиқли системасида қуйидаги қоида амал қилади, ҳар бир айрим ходим ҳамма масалалар бўйича фақат битта бошлиққа бўйсунди ва кўрсатмаларни ҳам ўшандан олади.

Бошқаришнинг чизиқли (мунтазам) системаси қуйидаги 5-схемада тасвирлаб кўрсатилган.

5-СХЕМА

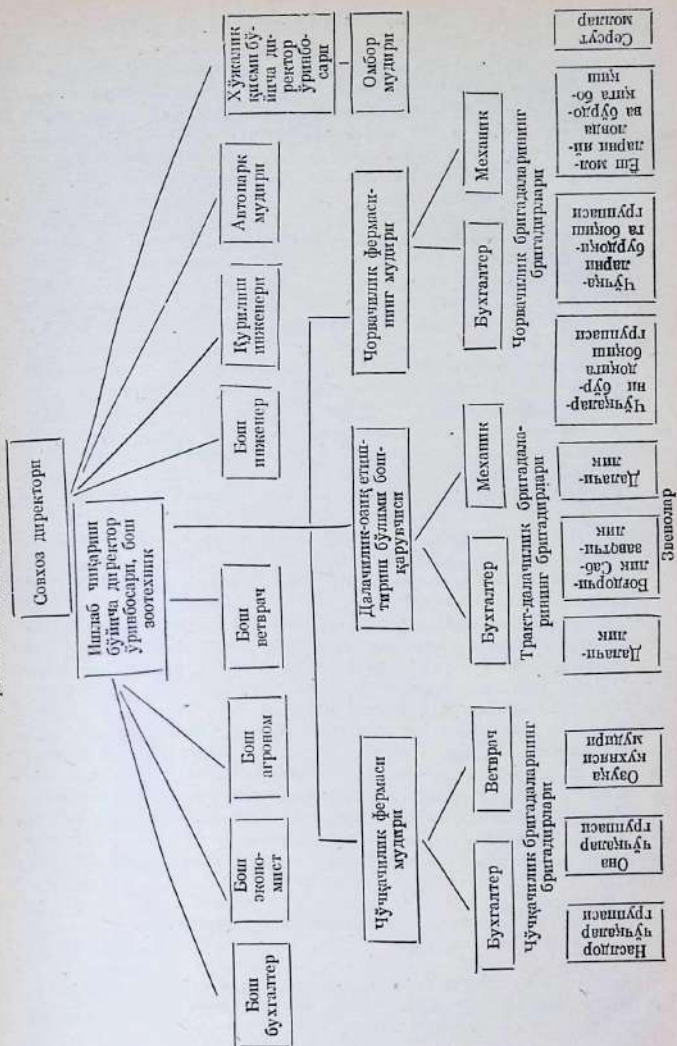
Шу билан бирга ҳўжалиги, одатда, бир қанча тармоққа эга ўлган йирик қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқаришида ҳар тарафла-ла билимга эга бўлиш талаб этилади.

Чизиқли системанинг акси функционал бошқариш системаси-дир. Бу системада бошқаришнинг ҳамма комплекси ҳар бир бош-қариш босқичидан бир неча шахс ўртасида тақсимланади.

Бошқаришнинг функционал системасида ҳўжалик ички бўли-маларининг раҳбарлари бирга (баравар) бўйсундилар ва ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиш тўғрисидаги кўрсатмаларни бир шахсдан эмас, балки бошқаришда муайян функцияларни бажа-рувчи бир қанча шахслардан оладилар.

Бошқаришнинг функционал системасини мана бундай тасав-вур қилса бўлади. Корхонанинг, масалан, совхознинг юқори зве-

Чорвачилик совхозини бошқариш структураси

юсида, директор ишлаб чиқариш технологияси ва уни ташкил қилиш бўйича ўз ёрдамчиларига: бош агрономга, бош зоотехникка, бош инженерга, бош бухгалтер ва ҳ. к. га эга бўлади. Бунда директор бошқаришни функциялар бўйича ёрдамчиларига — катта мутахассисларга юзлайди. Бу мутахассисларнинг технологик, ташкилий, маъмурий масалалар бўйича кўрсатмаларини хўжалик ички бўлиmlаларининг биргаликда бўйсунувчи раҳбарлари, масалан, бўлим бошқарувчилари, участка мудирлари ва ҳ. к. ба-жаришга мажбурлар.

Хўжалик ички бўлиmlаларининг раҳбарлари ҳам ўз навбатида бошланғич ишлаб чиқариш бирликлари — бригадалар, фермалар ва шу қабиларга бевосита раҳбарлик қиладилар:

Бундай вазиятда бошланғич ишлаб чиқариш бирлигига бошчилик қилувчи бригадир ёки ферма бошлиғи бир қанча шахслардан: бўлим агрономидан, зоотехникдан, механикдан, бўлим бухгалтеридан формайишлар олади.

Раҳбарликда яккабошчиликни амалга ошириш талабларига яхши жавоб берадиган чизиқли бошқариш системаси ҳам соф ҳолда учрамайди, зеро гоят мураккаб бўлган ва раҳбарлик қилиш учун ҳар тарафлама ҳамда махсус билиmlарга, тажрибага эга бўлишни талаб қиладиган қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида бу системанинг нуқул ўзини қўлланиб ҳам бўлмайди.

Шу сабабли бошқаришнинг комбинациялаштирилган ёки чизиқли — штабли деб аталувчи аралаш системаси энг кўп тарқалган. Бу системада хўжалик ички бўлиmlаларига бошчилик қилувчи шахслар бошқаришнинг ташкилий-маъмурий жиҳатлари бўйича юқори раҳбарга тўғридан-тўғри (чизиқли) бўйсунадилар. Махсус масалалар юзасидан эса улар тегишли мутахассислардан, бош агроном, бош зоотехник, бош инженер, бош экономист, бош бухгалтер ва бошқалардан кўрсатмалар олиб турадилар (6-схема).

Бошқаришнинг бу системаси чизиқли ва функционал системаларнинг афзалликларини ўзида бирлаштиради.

Корхонадаги чизиқли ва функционал алоқалар комбинацияларининг моҳияти шундан иборатки, бунда ҳар бир ходим маъмурий масалалар бўйича, яъни раҳбарлик — бўйсунуш жиҳатидан фақат битта раҳбарга (бригадир — бошқарувчига, бошқарувчи — директорга ва ҳ.к.) бўйсунеди, айни вақтда функционал звеноларга ўзларига тегишли масалаларни бевосита бошқариш ҳуқуқи берилган. Шу билан бирга мазкур масалалар юзасидан узил-кесил қарорлар қабул қилиш ҳуқуқи умумий раҳбарнинг қўлида бўлади.

10-§. Техника тараққиёти ва бошқаришнинг тақомиллаштириш

КПСС XXIV съезди техника тараққиётининг замонавий ютуқларидан фойдаланиш йўли билан бошқаришнинг тақомиллаштиришга алоҳида эътибор берди.

Техника тараққиёти фақат бошқаришни интенсификаштирибгина қолмасдан, шу билан бирга бошқаришда механизация воситаларини қўлланишни кенгайтиришни туфайли бошқариш меҳнатини энгиллаштиради, унинг самарадорлигини оширади.

Бу жиҳатдан механизациялаштирилган ҳисобга олиш, ахборот йиғиш ва қайта ишлаш воситалари, ҳисоблаш-ечиш қурилмалари, алоқа ва транспорт воситалари, уюштириш техникаси ҳамда колхоз ва совхозлардаги ишлаб чиқаришни бошқаришда диспетчерлик хизматини қўлланиш катта аҳамиятга эга.

Бир вақтлар йирик совхозлар ва МТСларда ишлаб чиқаришни бошқаришда кенг қўлланилган диспетчерлик хизмати бошқариш маданиятини оширишда катта ишлар қилди, ишлаб чиқаришда уюшқоқлик ва иттизомни таъминлади, бошқариш ишларини осонлаштирди ва унинг самарадорлигини оширди.

Қишлоқ хўжалигидаги бошқаришда диспетчерлик хизматини қўлланиш биринчи навбатда совхозлар ва йирик колхозларда, «Сельхозтехника» ташкилотларида ҳамда қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатадиган, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлайдиган ва қайта ишлайдиган бошқа ташкилотларда шиддат билан юксала борди.

Ҳисобга олишни ва ҳисобга олиш маълумотларини қайта ишлашнинг механизациялаш воситалари тобора кенг қўлланилди, ҳозирда эса колхоз ва совхозларда бундай воситалар жуда кам. Бирламчи ҳужжатларнинг ҳаммаси, асосан, қўлда тайёрланади. Ҳисобга олиш маълумотларини машиналарда ишлаш учун қўлда ёзилган ҳужжатлар — перфокарталарга ёки ленталарга кўчириш учун кўп меҳнат сарфлашга тўғри келади.

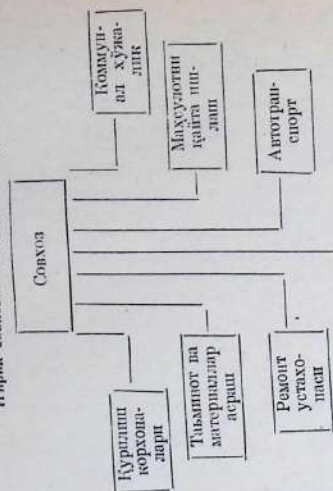
Ишлаб чиқаришнинг тез-тез ўзгариб турувчи шароитида хўжаликнинг барча ресурсларидан фойдаланиш масалаларини ҳал қилишда оператив планлаштириш ва бошқаришнинг янги методлари, хусусан сеткали графиклар методи, иқтисодий-математик моделлаштириш кенг қўлланилиши лозим.

Уюштириш техникаси, яъни умумий ва шахсий тарзда фойдаланиладиган бошқариш техникаси (иш жойидаги ускуналар, ҳисобга олиш ва ҳисоблаш воситалари, алоқа ва транспорт воситалари ва ҳ. к.) қишлоқ хўжалик шароитига мослаб қўшимча равишда ишлаб чиқишни талаб этади. Бу техникани тайёрлаш ва комплекташда турли даражадаги раҳбарлар ва мутахассислар фаолиятининг хусусиятлари ҳисобга олиниши керак.

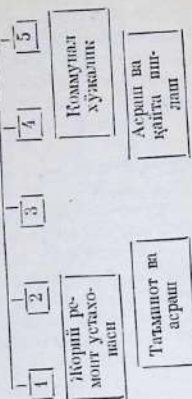
Бошқаришда замонавий радио—телевидение ва симли алоқа воситаларидан фойдаланишга асосланган диспетчерлик хизматини жорий қилиш бу муҳим масалани ҳал қилишда зарур тадбирлардан биридир. Қуйида ўртача кичик ҳамда йирик совхознинг ташкилий структураси схемасини келтирамиз (7-схема).

Бошқариш структураси — бошқариш системасидаги айрим звенолар йиғиндиси, уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирига нисбатан биргаликда бўйсунинишидир. Бошқариш структураси ҳар қандай ташкилотнинг энг муҳим белгиларидан биридир.

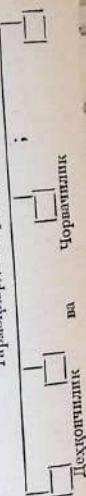
Йирик совхознинг ташкилий структураси

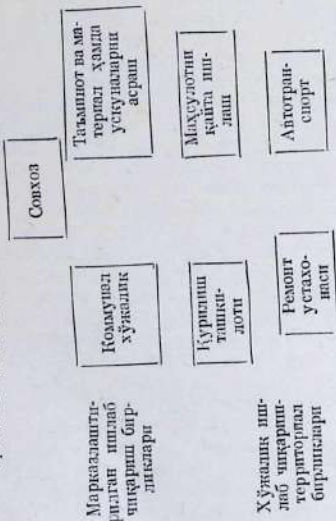
Совхоз бўлимлари (фермалари)

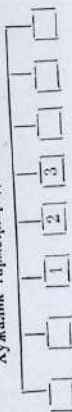
Тармоқлардаги бригадалар

Ўртача ва кичик совхозни ташкилий структураси

Хўжалик тармоқларидаги бригадалар

Богдор—субзаботчилик Трактор—дизелинлик Чорвачилик

нинг натижасида деспетчерлик хизмати учун керакли аппаратуранинг сотиб олиш ва уларни сақлаб туриш юзасидан қилинган жами харажатлар бир-бир ярим йил мобайнида тўла қопланади.

Колхозда диспетчерлик хизмати қандай самара келтиришини Хоразм областининг Янгилариқ районидаги Охунбобоев номли колхоз мисолида кўриб ўтаемиз.

Шартли йиллик самарадорликни ҳисоблаш:

1. РСВ-1 тинидаги олтита радиостанцияни сотиб олиш учун 300 сўм, амортизация ажратмаларига эса (16,4%) 492 сўм сарфланди.

2. Диспетчерлик пункти ходимларининг (икки киши) йиллик иш ҳақи фонди 2160 сўмни ташкил қилди.

3. Радиостанцияларни ремонт қилиш ва электр энергияга сарфланган маблағ 230 сўмни ташкил қилди.

4. Хронометраж кузатишларининг кўрсатишича, машина трактор паркининг техника исосзлиги туфайли қундалик бекор туриши (15%) тахминан 6 соатга, бутун йил давомида эса 26460 трактор-соатга тўғри келади.

Диспетчерлик хизмати асосида оператив раҳбарлик қилиш МТПнинг бекор туришини 50% камайтирадики, бу бир йилда 13230 трактор-соатга ёки 1896 трактор-сменага тенгдир.

1973 йили тракторларнинг ўртача иш унуми колхоз бўйича 316 трактор-сменани ташкил қилди. Бинобарин, бекор туришининг умумий миқдори олти тракторнинг бир йиллик ишига тенг бўлади ($1896:316=6$ трактор), бунинг қиймати эса бир йилда 21000 сўмга тенг. Ҳатто амортизация суммасини (21,3%) тежалма деб ҳисобланганда ҳам бу 4473 сўмни ташкил қилади.

6. Диспетчерлаштириш ҳар бир автоперевозкадан фойдаланишни яхшилаш ҳисобиға машиналарнинг бекорға юришини 20% қисқартиради, бу бир йилда 648 сўм тежалма келтиради.

7. Колхознинг диспетчерлик хизмати учун қиладиган жами харажатлари 2882 сўмга тенг. Шундай қилиб, диспетчерлаштириш харажатлари бир ярим йилда қопланади ва йилига 2239 сўм даромад келтиради.

Ўҳажаликларда турли хил ҳисоблаш техникасига, шу жумладан, бухгалтерия ва статистик-ҳисоблаш машиналарига эга бўлган механизациялаштирилган ҳисоб-китоб системасини вужудга келтириш ишлаб чиқаришнинг бошқаришнинг техника тараққиёти асосида такомиллаштириш воситаларидан биридир.

Бошқариш меҳнатини, ҳисоб-китоб ва планлаштириш ишларини механизациялаш фақат колхоз ва совхозларда қўлланилгандагина эмас, балки колхозлараро ҳисоблаш муассасаларини — машина-ҳисоблаш пунктлари, ҳисоб статистика марказлари, ҳисоблаш лабораториялари ва ш. к. ташкил қилиш ҳам ишнинг унумли қилиди.

Техника тараққиёти бошқаришнинг механизациялаштиришгагина эмас, балки ишлаб чиқаришда автоматлаштиришнинг кенг жорий қилишга ҳам имкон беради. Оптимизациялашнинг талаб этадиган

мураккаб ва сермеҳнат вариантли ҳисоблаш ишлари электрон-ҳисоблаш машиналари (ЭХМ) ёрдамида бажарилади.

КПСС XXIV съездининг Директиваларида «Ҳисоблаш марказларининг давлат тармоқлари ҳамда мамлакат ягона автоматик алоқа шохобчалари базасида халқ ҳўжалигини ҳисобга олиш, планлаштириш ва бошқариш учун ахборотларни тўплаш ва ишлаб чиқишининг умумдавлат автоматлаштирилган системаси вужудга келтирилишини назарда тутиб, тармоқлар, территориал ташкилотлар, бирлашмалар, корхоналарни планлаштириш ва бошқаришнинг автоматлаштирилган системасини вужудга келтириш ва жорий этиш соҳасидаги ишларни авж олдириб юбориш»¹ вазифаси кўзда тутилган.

Шундай қилиб, автоматлаштирилган бошқариш системалари (АБС) халқ ҳўжалигининг тармоқларини ҳисобга олган ҳолда территориал — тармоқ характериға эға бўлади.

ЭХМ ёрдамида бошқариш системаларини фақат шартли равишда автоматлаштирилган система дейиш мумкин. Чунки машина қарорлар қабул қилишда одамларнинг фақат ёрдамчиси бўла олади, холос. Лекин бошқаришда одам ҳамиша асосий марказий фигура бўлиб қолади.

11- §. Бошқариш самарадорлигини ошириш

Колхоз ва совхозларда ишларни механизациялаш, ерларни мелiorациялаш, деҳқончилик ва чорвачиликни химиялаштириш йўли билан қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаш учун қишлоқ ҳўжалигида барча ходимлар малакасини ошириш талаб этилади. Инженер-техник ходимларнинг умумий сони ҳам, колхоз ва совхозлардаги барча ишловчиларнинг умумий составидаги салмоғи ҳам йилдан-йилға ортиб бормоқда. Агар колхоз ва совхозларнинг йиллик ҳисоботларидаги маълумотлар кўздан кечирилса, қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқаришини механизациялаш даражаси нечоғли юқори бўлса, ишловчилар орасида инженер-техник ходимларнинг салмоғи шунчалик катта эканини кўриш мумкин.

Ҳар қандай ижтимоий-зарурий меҳнат каби бошқаришдаги меҳнат ва инженер-техник ходимларининг меҳнати ҳам тежамли сарфланшини керак. Бунга эса бошқаришда меҳнати илмий асосда ташкил этиш, бошқариш меҳнатиини тўғри планлаштириш ва меҳнатга ҳақ тўлашининг рағбатлантирувчи формаларини қўлланиш йўли билан эришиш мумкин.

Колхоз ва совхозлардаги бошқариш меҳнати ҳам, шунингдек, инженер-техник ходимлар меҳнати ҳам унумли меҳнат ҳисобланади. Бошқариш структуралари ва штатлари совхоз директори

¹ КПСС XXIV съездининг материаллари. «Ўзбекистон» нашриёти, 1971, 333-бет.

ёки колхоз правлениеси томонидан тасдиқланадиган ҳозирги вақтда бошқаришнинг тахминий типовой структуралари ва идора ходимлари штатлари бўйича турлича ихтисослашган ва ишлаб чиқаришнинг кўлами турлича бўлган колхоз ва совхозларга татбиқан ишлаб чиқаришни юритишнинг зонал хусусиятларини ҳисобга оладиган илмий асосланган тавсияларни ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга.

Бошқариш ва техник раҳбарлик вазифаларини бажариш учун ходимдан талаб қилинадиган малака даражаси ҳамда шу вазифаларни бажариш учун зарурий иш вақти колхоз ёки совхозда ҳўжаликнинг белгиланган ташкилий ишлаб чиқариш структурасига мувофиқ бошқариш штатини аниқлаш учун асос қилиб олинади.

Идора ходимлари ва инженер-техник ходимлар (ИТХлар) сонини нормалаш ва улар меҳнатига ҳақ тўлашни табақалаштириш ишлаб чиқариш ҳажмига қараб — ялпи ва товар маҳсулот, экин ва дарахтзорлар майдони, чорва моллари туёғи, агрегатлар сони ва шу кабилар асосида белгиланади. Бошқарув ходимларининг баъзи категориялари бўйича бўйсунувчи ёки хизмат кўрсатувчи ходимлар сонига қараб нормалаш ҳам мумкин.

Бошқарув ходимлари, ИТХ меҳнатга ҳақ тўлаш уларнинг иш етажини, малакаси ва ишлаб чиқариш ҳажминин, шунингдек, ишлаб чиқариш даражасини ошириш ва фойдани кўпайтириш, харажатларни тежаш, ишлаб чиқариш иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш юзасидан тўланадиган қўшимча ҳақларни ҳисобга олган ҳолда, иш вақти учун асосий қатъий маош тарзида меҳнатга ҳақ тўлаш ташкил қилиниши керак.

Ишлаб чиқаришни бошқариш жуда кўп функциялардан ташкил топади. Бошқарув ходимлари иш нагрузкаси нормаларини илмий асосда аниқлаш ва колхоз ёки совхозда бошқаришнинг рационал штатини белгилаш учун иш вақтининг функциялар бўйича сарфланишини анализ қилиш энг аниқ метод ҳисобланади.

Бошқариш меҳнاتини нормалашда хронометраж кузатишлар методи — иш куни ва иш ҳафтасини фотографиялаш, шунингдек, турли функцияларга иш вақти сарфланишини автомат равишда ёзиб олиш усули қўлланилади.

Жуда кўп кузатишлардан маълум бўлишича, колхоз ва совхозларнинг раҳбар ва мутахассис ходимлари ниҳоятда банд бўлиб, уларнинг иш куни узоқ давом этади. Ёрдамчи ходимлар йўқлиги ёки бошқариш штатларида уларнинг ниҳоятда етинмаслиги сабабли мутахассислар малака талаб қилмайдиган иккинчи даражали идора ишларига кўп вақт сарфлайдилар.

Илмий кузатишлар ҳамда иш режими ва бошқарув меҳнати кун тартибига доир маълумотларни анализ қилиш асосида бошқаришнинг ҳамма звеноларида лавозимларнинг намунавий шеструкцияларини ишлаб чиқиш ва бошқарув ходимларининг вазифа ҳамда ҳуқуқларини белгилаб бериш бошқарув ходимлари ва ИТХ ишини тартибга солади, ишлаб чиқаришнинг ҳар бир участкасида шахсий масъулиятни оширади.

Ҳозирги замон шаронтида қишлоқ хўжалигидаги бошқариш проблемалари илҳоятда актуал бўлиб қолди ва улар илмий-назарий жиҳатдан, шунингдек ишлаб чиқариш учун амалий тавсиялар тарзида ишлаб чиқилмоқда.

Бошқариш масалаларини тадқиқ қилишда бир қатор методлардан ва аввало қиёсланадиган кенг ишлаб чиқариш тажрибаси билан илгор тажрибани анализ қилиш усулидан фойдаланилади. Айни вақтда уларни хўжаликлар мисолида тажриба тариқасида текшириб кўриш зарурияти бошқариш системалари, форма ва методларини ишлаб чиқиш ва тақомиллаштирини талаб этмоқда.

Бошқаришнинг у ёки бу усули ва воситаси қанчалик самарадор эканлигини уларнинг қанчалик сермеҳнатлиги ва харажатларнинг тежалишига, яъни уларнинг бевосита иқтисодий самарасига қараб аниқлаш мумкин. Умуман бутун бир бошқариш системасининг иқтисодий самарадорлигини қуйидаги асосий кўрсаткичларни: а) бошқарув меҳнатининг умумдорлиги — штат бирликлари ва иш ҳақи фондлари ҳисобидан сарфланган меҳнат эвазига етштирилган маҳсулот миқдори (қиймати) билан; б) бошқариш учун кетган сарфлар — хўжаликда ишлаб чиқариладиган маҳсулотга нисбатан қилинган барча бошқарув чиқимларини таққослаб кўриш йўли билан анализ қилиш мумкин. Шунингдек, бошқарув ходимларининг барча ишловчилар сонини ва меҳнатига ҳақ тўлашдаги салмоғи, маҳсулот таннархидаги бошқарув харажатлари каби ва бошқа қўшимча кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

В. И. Ленин бундай деб ёзган эди: «Идора қилиш соҳасидаги ҳар қандай иш алоҳида хусусиятларни талаб қилади... Амалий турмушга диққат билан қараган ва турмушда тажрибаси бўлган кишини идора қилмоқ учун хабардор бўлиш кераклигини, ишлаб чиқаришнинг ҳамма шарт-шароитларини мукаммал ва аниқ биллиш кераклигини, бу ишлаб чиқаришнинг ҳозирги даражадаги техникасини билиш, маълум илмий маълумотга эга бўлиш кераклигини биледи»¹.

II-БОВ

СОВХОЗЛАРДА БОШҚАРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

1-§. Совхозларни бошқариш принциплари

Совхозлар қишлоқ хўжалигидаги социалистик давлат корхоналари бўлиб, ишлаб чиқариш воситаларининг умумхалқ мулк эканлигига асосланади. Совхозлар экадиган ер, фойдаланадиган воситалар ва улар етиштирадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотининг ҳаммаси социалистик давлат мулки ҳисобланади.

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 30-том, 463-бет.

Социалистик давлат корхонаси сифатида совхоз қишлоқ хўжалигининг асосий звеноси ҳисобланади, унинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти марказлаштирилган раҳбарлик билан корхонанинг мустақиллиги ва ташаббускорлиги бирлаштирилган ҳолда ташкил этилади.

Совхоз ўз ихтиёрига ажратилган ердан ва унинг оператив бошқариши учун бириктиб қўйилган давлат мулкидан фойдаланиб, ўз коллективининг кучи билан ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини (қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштириш, зарур бўлган тақдирда уни қайта ишлаш, ёрдамчи устаконалар ва корхоналарда халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқариш ва ҳ. к.) тасдиқланган планларга мувофиқ, хўжалик ҳисоби асосида амалга оширади, шу фаолият билан боғлиқ бўлган вазифаларини адо этади ва тегишли ҳуқуқларга, мустақил балансга эга бўлади ва унинг директори юридик шахс ҳисобланади.

У ёки бу совхоз маъмурий ва хўжалик фаолияти жиҳатидан бўйсунадиган тегишли давлат ёки хўжалик органи — бошқарма, трест, совхозлар бирлашмаси ҳар бир совхозга нисбатан фармоний бевуҷчи юқори орган ҳисобланади.

Яхлит корхона бўлиши совхозни ва унинг ички хўжалик бўлиmlарининг бошқариш «Социалистик давлат ишлаб чиқариш корхонаси тўғрисидаги Низом»да белгиланган бўлиб, бу Низом қишлоқ хўжалик корхоналарида қўлланиш учун бирмунча ўзгартирилган ҳолда совхозларга ҳам тўла татбиқ қилинган¹).

Совхозни бошқариш якка бошчилик асосида амалга оширилади.

«Совхозларга раҳбарликни,— дейилади КПСС XXII съездининг материалларида,— тобора демократик асосларда қуриш, ишчи ва хизматчилар коллективларининг, умумий йигилишлар ва ишлаб чиқариш кенгашларининг хўжалик ва маданий-маиший масалаларини ҳал этишдаги ролини ошириш лозим»².

Совхознинг жамоат ташкилотлари ва бутун коллективи давлат планининг бажарилишини таъминлаш, совхоз ишлаб чиқариш—хўжалик фаолиятини ривожлантириш, ходимларининг меҳнат ва турмуш шароитини яхшилаш масалаларини муҳоама қилишда кенг қатнашишлари керак.

Социалистик давлат ишлаб чиқариш корхонаси тўғрисидаги Низом: қишлоқ хўжалиги тармоқларига, турли хил йўналишдаги совхозларга, наслчилик ва от заводларига, паррандачилик фермалари ва совхоз-техникумларга;

мевали, резавор мевали дарахтлар, ток, тут дарахтлари интoмниклари, мевали—ўрмон дарахтлари питомникларига;

¹ СССР ҚХМ 1966 й. 10 августда қабул қилинган 268-сонли буйруғи М. 1966 й.

² КПСС XXII съездининг материаллари. «Ўздавнашр», 1962, 442-бет.

қишлоқ хўжалик илмий тадқиқот муассасаларининг тажриба-пишлаб чиқариш экспериментал хўжаликларига, қишлоқ хўжалик олий ўқув юртларининг ўқув-тажриба ва ўқув-пишлаб чиқариш хўжаликларига;

ёрдамчи хўжаликларга, теплица-парник комбинатларига, озуқа ва бўрдоқчилик хўжаликларига, мўйнали ҳайвонлар питомниклари, ит питомниклари ва асалари питомникларига;

инкубатор — паррандачилик станцияларига;

паслчилик ишлари ва қишлоқ хўжалик ҳайвонларини сунъий қочирини бўйича давлат станцияларига;

машина-қорвачилик станциялари, балиқчилик хўжаликлари ва балиқ питомникларига татбиқ қилинади.

Социалистик давлат ишлаб чиқариш корхонаси тўғрисидаги Низомга мувофиқ совхоз уни ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган юқори орган томонидан тасдиқланган Уставга эга бўлади.

Совхозларининг Уставида: совхознинг номи ва ўришган жойи; совхоз бевосита бўйсунадиган юқори органнинг номи; хўжаликнинг асосий вазифалари ва ихтисосланиш йўналишлари; совхоз таркибига кирувчи хўжалик ички бўлинмаларининг рўйхати; хўжалик фаолиятининг мақсадларига ва тасдиқланган топириқларга мувофиқ ердан фойдаланиш ҳуқуқи; совхознинг Низомга мувофиқ иш юритиши, совхоз директори юридик шахс эканлиги ва совхозга юқори орган томонидан тайинланадиган директор бошчилиги қилиш тўғрисидаги кўрсатмалар бор.

Шундай қилиб, социалистик давлат ишлаб чиқариш корхонаси тўғрисидаги Низомга мувофиқ ишлаб чиқилган совхоз Устави ҳам бутун совхозни, шунингдек унинг хўжалик ички бўлинмаларини бошқаришни ташкил этишининг негизи ҳисобланади.

Совхоз директори тайинланган кундан бошлаб ўз ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти учун тегишли ҳуқуқларга эга бўлади ва юридик шахс бўлиб қолади.

Совхоз ўзининг оператив бошқаришига қарашли мулкларга эгаллик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф қилиш ҳуқуқини ҳамда унга ажратилган ердан фойдаланиш ҳуқуқини қонун билан белгиланган доирада, совхознинг вазифаси ва мақсадларига, шунингдек қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ва давлатга топириш юзасидан берилган план топириқларига мувофиқ амалга оширади.

2-§. Совхозларининг ташкилий структураси

Совхозларининг ишлаб чиқариш структураси бошқаришни ташкил этиш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу структуранинг ўзи эса хўжаликнинг йўналишига, кўламига, ихтисосига ва қандай тармоқларни бирлаштиришига, асосий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш қисмларининг кўламига ва хўжалик ички бўлинмалари территориясида қандай жойланишига боғлиқ.

Мамлакатдаги совхозлар замонавий машина техникаси билан қуролланган йирик қишлоқ хўжалик корхоналаридир. Ҳар бир совхозда ишчи ва хизматчиларнинг катта коллективи ишлайди. Совхозларнинг катталиги уларнинг ихтисосига ва қандай табиий-иқтисодий зонада жойлашганлигига қараб бир-биридан фарқ қилади.

Совхоз территориясида шу совхознинг ишчи ва хизматчилари ҳамда уларнинг oila аъзолари яшайдиган бир қанча аҳоли пунктлари жойлашган бўлади. Деҳқончилик ва чорвачилик соҳасидаги асосий ишлаб чиқариш бўйича хўжалик ички бўлинмалари ҳамда хизмат кўрсатиш бўлинмалари ана шу аҳоли пунктларига қараб жойлаштирилади.

Бироқ янги ўзлаштирилган ерларда, масалан, Мирзачўлда ва Ўзбекистоннинг бошқа жойларида ташкил қилинган совхозлар ўз территорияларида бир қанча аҳоли пунктларини ташкил қилиш практикасида ноз кечдилар. Бу совхозларда хўжаликнинг марказида жойлашган битта аҳоли пункти бор. Совхоз ходимлари барча маиший қулайликларига эга бўлган замонавий давлат кварталларида яшайдилар; уйлар одатда қўи қаватли қилиб қурилади. Мазкур аҳоли пунктларида маданий-маиший муассасаларнинг бутун комплекси бунёд этилган.

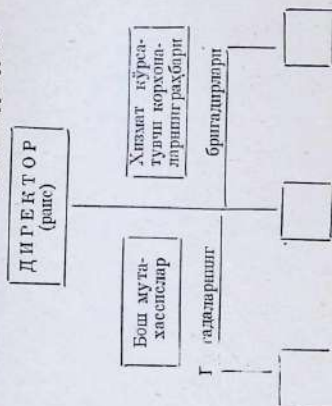
Бўлимларда фақат ишлаб чиқариш комплекси иншоотлари, бригадаларда эса дала ишчиларининг қисқа вақт дам олишига мўлжалланган обод дала шийпонлари жойлашган.

Совхозлардаги асосий хўжалик ички бўлинмалари — ўзларига бېриктилган ер массивларида маҳсулот етиштириш билан шуғулланувчи ишлаб чиқариш-территориал бирликлар — бўлимлар, ишлаб чиқариш участкалари, чорвачилик фермалари, деҳқончилик тармоғидаги бригадалардан иборат. Шу билан бирга бўлимлардаги автотранспорт, ремонт устахоналари, маҳсулотни қайта ишлаш, материаллар билан таъминлаш ва маҳсулотни реализация қилиш, қурилиш ишлари, уй-жой, маиший ва коммунал хизмат кўрсатиш снгари корхоналар алоҳида ажратилади ва марказлаштирилади.

Айни вақтда белгиланган меҳнат тури умумий бўлган ва меҳнатнинг кооперацияланиши жиҳатидан алоҳида ажралиб турган бошланғич бўлинмаларда, масалан, даладаги механизациялаштирилган агрегатда, чорвачилик биносиди, қўл ишларида ёки ремонт ишларида ишловчилар гуруҳисига шу ишловчилардан бири катта ишчи ёки звено бошлиғи сифатида бошчилик қилади ва унинг ўзи асосий ишдан озод қилинмайди. Ана шундай гуруҳларнинг бир нечаси бир бригадага бирлаштирилиши ва унга асосий ишдан озод қилинган шахслар—бригадир ёки мастерлар бошчилик қилиши мумкин.

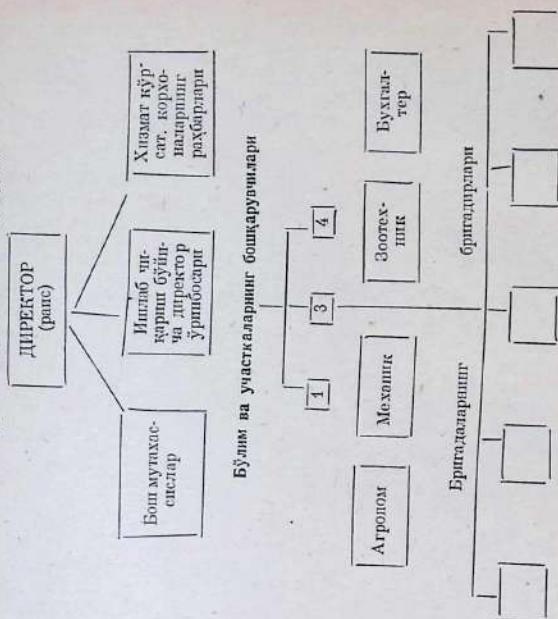
Таъриба кўрсатишича, ўртача ва кичик ҳажмдаги кoлхозлар, шунингдек у ёки бу тармоқда ишлаб чиқариш яхши ихтисослашган хўжаликлар учун асосий ишлаб чиқаришнинг оддий, икки поғонали структурасига эга бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Бошқаршнинг икки поғонали структураси

Деҳқончиликда ва чорвачиликда

Бошқаршнинг уч поғонали структураси

Деҳқончиликда ва чорвачиликда

Икки погонали структурада деҳқончиликдаги бошланғич ишлаб чиқариш бирликлари — бригадалар ва чорваччиликда — фермалар, шунингдек асосий ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи бўлимлар — устахоналар, автобаза ва ҳ.к. бевосита совхоз раҳбарлигига бўйсунadi, шу билан бирга уларнинг ўзаро алоқаси уларнинг биргаликда ишлаши совхознинг умумий идораси томонидан амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш катта территорияда жойлашган ва кўп тармоқли ишлаб чиқаришни юритадиган йирик совхозлар кўпинча уч погонали мураккаб структурага эга бўлади ва бундай хўжаликда оралиқ ишлаб чиқариш бўлимлари — бўлимлар, участкалар ажратилади. Бошланғич ишлаб чиқариш бирликларини (бригадалар, фермалар ва ҳ.к.) бириктирувчи ана шу ишлаб чиқариш бўлимлари орқали ишлаб чиқаришга ва шу бўлимларнинг биргаликда ишлашига раҳбарлик қилади.

Шундай қилиб ишлаб чиқариш ва бошқаришнинг икки погонали структураси совхоз — бригада схемаси билан, уч погонали структураси эса совхоз — бўлим — бригада схемаси билан ифодаланishi мумкин. Бунини қуйидаги 4-схемадан кўриш мумкин.

Бир қатор йирик совхозларда ишлаб чиқариш ва бошқаришнинг аралаш структураси мавжуд бўлиб, бунда хўжалиkning асосий ихтисоси ҳисобланган яхши ривожланган тармоқ уч погонали, камроқ ривожланган кўпинча тармоқлар эса икки погонали схемада тузилади.

Бирор совхознинг конкрет ташкилий структурасини кўриб чиқаётганда барча хизма-хил шароитлар: бутун хўжалиkning ва ундаги бўлимларнинг ер территориясида жойлашиши, ер территориясининг бир жойда тўпланганлиги ва транспорт алоқасининг қулайлиги, бўлимларининг хўжалик ичида ихтисосланиши ва уларнинг хўжалик территориясида жойланиши ва бошқалар ҳисобга оlinishi керак.

Совхознинг хўжалик ички бўлимлари асосий ишлаб чиқаришдаги бўлимлар, участкалар, фермалар ва бригадалар, шунингдек хизмат кўрсатиш бўлимлари — автобаза, ремонт устахоналари, қурилиш ва ремонт хизматлари, коммунал хўжалик ва бошқалар бутун ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини совхоз директори томонидан тасдиқланадиган низомларга мувофиқ олиб боради.

Хўжалик ички бўлимлари тўғрисидаги низомнинг асосий мазмунини совхоз бўлими ва трактор-далачилик бригадаси мисолида келтириб ўтамиз.

Совхоз бўлими совхознинг асосий ишлаб чиқариш фаолияти бўйича тўда ҳуқуқли бўлима бўлиб, ўз ишнинг план ва хўжалик-ҳисоби асосида олиб боради. Бўлим аниқ йирик миқёсдаги ишлаб чиқаришни ягона бошқарув остида марказлаштириш мақсадида йирик совхозларда ташкил қилинади.

Совхоз бўлими шу бўлимда ишловчи ва унинг қўрғонида яшаб ишловчи доимий ишчилар составига эга бўлади. Бўлим ўзига бир-

китилган дарахтзорлар ва алмашлаб экин участкаларидан иборат ер массивига, маҳсулдор моллар ва иш ҳайвонларига, ишлаб чиқариш ва турар жой биноларига, ишлаб чиқаришни механизациялаш учун керакли воситаларга эга бўлади. Деҳқончиликда бўлимнинг ишларини ишлаб чиқариш бригадалари, фермаларда эса доимий группалар ёки чорвачилик бригадалари олиб боради. Бўлимга юк ташувчи автотранспорт билан, маҳсулотни қайта ишлаш ва реализация қилиш, трактор ва мураккаб машиналарни ремонт қилиш билан хизмат кўрсатишни совхознинг тегишли марказлаштирилган бўлимлари таъминлайди.

Совхоз бўлими совхоз директори томонидан тасдиқланадиган низомга мувофиқ иш олиб боради ва уни бошқаради. Бўлим бошқарувчиси совхоз директори томонидан тайинланади ва бўшатилади, у совхоз бўлимининг тўла ҳуқуқли раҳбари ва ишлаб чиқариш ҳамда меҳнатнинг бевосита ташкилотчиси ҳисобланади ва ишлаб чиқариш планининг бажарилиши ҳамда маҳсулот сифати учун жавоб беради.

Бўлим ўзининг ишлаб чиқариш-ҳўжалик фаолиятини совхоз директори томонидан тасдиқланадиган бир йиллик план топишириги формасидаги план асосида олиб боради ва бу топишириқда деҳқончилик ҳамда чорвачилик соҳасидаги асосий ишлаб чиқариш кўрсаткичлари, бўлимга бирктиладиган ишлаб чиқариш воситаларини ҳамда моддий-техника таъминоти юзасидан ажратиладиган лимитлар, ишчи кучининг миқдори ва состави, шунингдек иш ҳақи фонди ва бошқа ишлаб чиқариш сарфлари кўрсатилган бўлади.

Бўлимнинг бошқа ҳўжалик ички ишлаб чиқариш бўлимлари билан ҳамда совхоз дирекцияси билан муносабатлари ҳўжалик ички ҳисоби асосида амалга оширилади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг кўпайтирганлик ва унинг таннархини камайтирганлик учун бўлим коллективи кўпайган даромадлар ва тежалган харажатлар миқдориغا мувофиқ рағбатлантирилади.

Трактор далачилик бригадаси совхознинг деҳқончилик тармоғидаги бошланғич ишлаб чиқариш бўлимасидир. Бригада тракторчи-механизаторлар ва бошқа ходимларнинг доимий составига эга бўлиб, унга совхоз директори томонидан тайинланадиган бригадир бошчилик қилади.

Бригадага алмашлаб экин участкаларидан иборат ер массиви ва бошқа хил ер-сувлар, керакли трактор ва машиналар, шунингдек иморатлар бирктииб қўйилади.

Бригада ҳўжалик ҳисоби асосидаги бир йиллик план топириги асосида иш олиб боради, бу планда экин майдонлари ва экинларнинг ҳосилдорлиги, етиштириладиган ялпи маҳсулот миқдори, ажратиладиган ўғитлар ва моддий-техника воситалари, иш ҳақи фонди ҳамда бригадага боғлиқ бўлган (пул билан ифодаланган) асосий сарфлар белгилаб берилади.

Қандай ташкилий структура барқарор эканига қараб бригада бўлим составига киради ёки бевосита совхоз раҳбарлигига бўй-

сунади. Бригаданинг ҳўжаликдаги бошқа ички бўлимлар билан, шунингдек бўлим ва совхоз дирекцияси билан муносабатлари ҳўжалик ички ҳисоби асосида ташкил қилинади.

Ҳўжалик ички бўлимлари: бўлимлар, фермалар, бригадалар ва ҳўжалик ичидаги бошқа ишлаб чиқариш бўлимлари ҳамда хизматларини бошқаришнинг зарурий шарт ва методи бўлган ҳўжалик ҳисобидан тобора кенг фойдаланишлари керак.

Ҳўжалик ички ҳисобини амалга оширишнинг зарурий шартлари: ҳўжалик ички ишлаб чиқариш бўлимларини ажратиш ва ҳар бирининг вазифаларини аниқ белгилаб бериш, ҳўжалик ички бирликларига ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи бериш шунингдек ерни тегишли бўлимларга бирктиб қўйиш, ҳар бир бўлимга учун ёки уларга хизмат кўрсатувчи қисмлар учун маҳсулот етиштириш юзасидан план кўрсаткичларини белгилаб бериш, материаллар ва ҳаражатлар лимитларини ўрнатиш, ўзаро ҳисобот ва ҳисоб-китобларнинг қатъий тартибини ўрнатиш, бўлимлар коллективларининг моддий манфаатдорлик ва моддий масъулият системасини ўрнатишдан иборат.

3-§. Турлича катталиқ ва ихтисосдаги совхозларда бошқариш структураси

Совхознинг ташкилий структураси бошқариш структурасини, идора ходимларининг состави ва сонини аниқлаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ишлаб чиқаришнинг қўламига кўра ўртача ва унча катта бўлмаган совхозларда бўлимларга оралиқ бўлимлар киритишнинг ҳожати йўқ. Энг оддий икки поғонали структурада бошлангич ишлаб чиқариш бирликлари бевосита умумсовхоз раҳбарлигига бўйсунади. Бунда ҳўжаликни ташкил қилишнинг тармоқли структураси ва бошлангич ишлаб чиқариш бирликларининг тегишли мутахассисга: деҳқончиликдаги бригадаларнинг агрономга, чорвачилик фермаларининг — зоотехникка; устахоналар ва техника хизматларининг — инженерга ва ҳ.к. бўйсунишни самарали бўлади.

Бунда бош ва катта мутахассислар тегишли тармоқнинг раҳбари ҳисобланади ва фақат технологик масаланинггина эмас, балки ўзи бошчилик қилаётган тармоқда ва унга бўйсунувчи бўлимларда барча ташкилий-маъмурий масалаларни ҳам ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Уч поғонали ташкилий структурага эга бўлган (совхоз—бўлим—бригада) бошқариш структураси мураккаблашади ва кўпчилик ҳолларда чизиқли тартибда бўйсунадиган уч поғонали тузилишга эга бўлади.

Совхозларининг бўлимларида ташкилий бошқаришнинг тармоқли принципи асосида қуриш ва бўлимларни тегишли мутахассисларга бўйсундириб, бу мутахассисларга ишлаб чиқариш тармоғининг ёки хизмат кўрсатиш бўлими раҳбарининг ҳамма ҳуқуқларини

бериш мақсадга мувофиқдир. Бунда тармоқ мудир бўлган мутахассис билан ишлаб чиқаришнинг у ёки бу участкасидаги ходимлар группалари (звенолар) ўртасида бригадир бўлиши учун ҳожат йўқ. Звено бошлиқлари ва катта ишчилар ўзларининг барча ходимлар состави билан бирга бевосита мутахассисга, яъни тегишли тармоқнинг раҳбарига бўйсундилар. Бўлим бошқарувчиси умумий раҳбарликни амалга оширади ва маъмурий-хўжалик вазифаларини бажаради.

Совхозларда ишлаб чиқаришни марказлаштириш ва ихтисослаштириш, етиштирилган маҳсулотни тайёрловчилар билан, шунингдек совхоз учун керакли моддий воситаларни етказиб берувчилар билан товар-пул алоқаларини ривожлантириш йирик хўжаликларда маҳсулот сотиш ва таъминот хизматини вужудга келтириш заруриятини келтириб чиқаради. Бунда топширилаётган маҳсулотлар сифатига ҳамда уларни топшириш муддатларига риоя қилинишига нисбатан талаб ошади, бу эса хўжаликнинг даромади ортishiга олиб келади. Хўжаликни ишлаб чиқариш учун керакли воситалар билан таъминлаш узлуксиз ишлаш учун шaroит яратади. Шаҳарлар атрофида жойлашган йирик сабзавот-сўтчилик совхозларида директор ёрдамчиси ёки ўринбосари бошчилик қиладиган сотиш ва таъминот хизматини вужудга келтириш хўжалик ички бўлиmlари мутахассислари ва раҳбарларини сотиш-таъминот ишларидан озод қиладди ва уларнинг куч-гайратларини асосий ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга жалб қилиш имконини беради.

Йирик совхозларда ишчи ва хизматчиларга коммунал-маиший хизмат кўрсатиш ишларининг кўлами ошиб бормоқда ва шу муносабат билан директор ёрдамчиси ёки ўринбосари раҳбарлик қиладиган тегишли хизмат бўлими ташкил қилинмоқда, бу бўлим турар-жой биноларини ремонт қилиш, ёқилғи билан таъминлаш, болалар муассасаларининг ишини ташкил этиш, умумий овқатланиш ва маиший хизмат кўрсатишнинг таъминлаш соҳасидаги барча вазифаларни амалга оширади.

Совхозлардаги бошқаришнинг юқорида келтирилган схемаларида бошқаришни тузиш ва ташкил этишнинг чизиқли системаси кўрсатилган бўлиб, унда бошқаришнинг ташкилий ва маъмурий томонлари чизиқли бўйсунуш асосида таъминланади, масалан: совхоз директори — бўлим бошқарувчиси — бригадир — звено бошлиги ёки агрегатдаги катта механизатор. Бошқаришни ташкил этишнинг чизиқли системаси яккабошчилик талабларига ва ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилишдаги масъулиятсизликни бартаф қилиш талабларига ҳаммадан кўпроқ жавоб беради.

Шу билан бирга совхоз сингари йирик ва мураккаб ишлаб чиқаришни бошқариш учун махсус тажриба ҳамда махсустехника, технология ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш билимларига эга бўлиш талаб этилади, бундай билимларга эса турли ихтисосдаги мутахассислар — агрономлар, зоотехниклар, инженерлар, экономистлар эгадирлар. Ишлаб чиқаришнинг кўлами ошган

сайин бошқаришнинг гоят муҳим функциялари, чунончи: ишлаб чиқаришга умумий ва оператив раҳбарлик қилиш; ишлаб чиқариш технологиясининг агрономия ва зоотехника қондаларини ишлаб чиқиш, уни механизациялаш ва электрлаштириш, ремонт хизмати ва қурилиш ишларини ташкил этиш; меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлаш, кадрларни тайёрлаш ва жой-жойига қўйиш, меҳнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик техникаси; техника-иқтисодий планлаштириш, жорий оператив ва бухгалтерия ҳисоби, ишлаб чиқаришнинг ҳолатини ва молиявий фаолиятини анализ қилиш; моддий-техника таъминоти маҳсулотини сотиш, хўжалик хизмати кўрсатиш, ҳужжатлаштириш ва иш юритиш соҳасидаги ишларнинг ҳажми ортиб бормоқда.

Ишларнинг турли хил бошқариш функциялари бўйича тақсимланиши ва уларнинг ҳар биридаги ишлар етарли ҳажмга эга эканлиги шу функцияларни бажаришни яхши тайёргарлиги бўлган мутахассисларга юклашни тақозо этмоқда. Совхозлардаги мутахассислар сони йил сайин ортиб бормоқда. 1973 йилда Ўзбекистондаги ҳар бир совхозга ўрта ҳисобда 27 та мутахассис тўғри келган ва шулардан — кўни олий маълумотли мутахассислар бўлган.

Йирик совхозларда бошқаришнинг чизиқли системаси функционал система билан биргаликда қўлланилади, бунда хўжаликнинг у ёки бу ички бўлимига бошчилик қилувчи барча шахслар ташкилий — маъмурий масалалар бўйича юқори раҳбарга бўйсунадилар (бошқаришнинг чизиқли системаси). Махсус масалалар бўйича эса улар тегишли мутахассислардан: бош агрономдан, зоотехникдан, ишкениердан, эконоmistдан, бош бухгалтердан ва шу кабилардан кўрсатмалар олиб турадилар.

Мутахассисларнинг ишлаб чиқаришнинг технологик масалаларига доир кўрсатмаларини бажариш совхознинг барча ходимлари учун мажбурийдир. Ресурсларни қайта тақсимлаш, планларга ўзгартиш киритиш, маблағ ва кучларни жой-жойига қўйиш ва уларни тайёрлашга доир қарорлар қабул қилиш зарур бўлган тақдирда бу ишни мутахассислар амалга оширади ва бу қарорларни тегишли раҳбарлар: совхоз директори, бўлим бошқарувчиси тасдиқлайди.

Ўртача ва кичик совхозларда бошқаришнинг тармоқли структурасини амалга оширишда (бунда бошланғич ишлаб чиқариш бирликларининг раҳбарлари тармоқ раҳбари бўлган мутахассисга ташкилий жиҳатдан бўйсунадилар) мутахассисларга хўжалик тармоғига технологик жиҳатдан раҳбарлик қилиш билан бирга, ишлаб чиқаришнинг ўзгарувчан шаронтида ишларнинг энг яхши ташкил этилишини таъминлаш учун маъмурий-бошқарувчилик ҳуқуқлари ҳам берилади. Аммо бунда ишлаб чиқаришнинг бошқаришнинг асосий ташкилий-маъмурий масалалари: ишлаб чиқаришнинг ташкилий структурасини, бошқариш структурасини ва идора ходимлари штатини тасдиқлаш; хўжалик ички бўлинмалари ва хизматларнинг иши тўғрисидаги низомларни

тасдиқлаш; ишлаб чиқариш планлари ва ҳўжалик ҳисоби асосидаги тошириқларни тасдиқлаш; ҳўжалик ички бўлимлари ва хизматлари раҳбарларини тайинлаш ва ишдан бўшатини каби ва бошқа ишларни совхоз директори ҳал қилади.

Бошқариш маданиятини оширишда, идора ходимлари ва му-тахассислар меҳнатини тартибга солишни яхшилашда, бошқариш самарадорлигини оширишда уюштириш тадбирларини, алоқа ва транспорт воситаларини кенг қўлланиш, совхозлардаги ишлаб чиқаришнинг бошқаришда диспетчерлик хизматини жорий қилиш катта аҳамиятга эга.

Совхозларда диспетчерлик хизматидан ресурслардан, яъни машиналар, меҳнат, моддий ва моливий маблағлардан фойдаланишни яхшилаш мақсадида бошқариш ва контролни ҳамда ишлаб чиқаришнинг умумий юксалишини таъминловчи восита сифатида фойдаланилади.

Телефон ва радио алоқаси, ишлаб чиқаришнинг бориши тўғрисидаги ахборотларни қабул қилиш ва қайта ишлаш воситалари, диспетчерлик хонасидаги ишлаб чиқаришнинг ҳолатини акс эттирувчи жиҳозлар (карталар, табло, графиклар) диспетчерлик хизматининг моддий негизини ташкил этади.

Асосий ишлаб чиқаришдаги бўлимлар — трактор-далачилик бригадалари, чорвачилик фермалари, ишлаб чиқариш участкалари ва бўлимлари, шунингдек хизмат кўрсатиш бўлимлари — ремонт устахоналари, автотранспорт, омбор ҳўжалиги ва таъминот, маҳсулотни реализация қилиш, маҳсулотни қайта ишлаш корхоналари, қурилиш участкалари ва ҳ.к. диспетчерлаштириш объектилари ҳисобланади.

Диспетчерлик хизмати учун талаб қилинадиган ходимлар сопи кўп эмас. Марказий диспетчерлик хонасида — катта диспетчер (инженер ёки агроном — экономист), ишлар энг қизгин давларда — иккинчи емена диспетчери ва алоқа воситалари бўйича техник ишлайди. Бўлимлар, фермалар ва бригадаларда эса — идора ходимларидан бири, одатда ҳисобчи ходимлардан бири ишлайди.

Кўпгина совхозлар тажрибасининг кўрсатишича, бошқаришда диспетчерлик хизматини қўлланиш юксак самара келтиради. Диспетчерлик хизмати ёрдамида оператив раҳбарлик қилиш яхшиланади, ишларни яхши бошқаришга эришилади ва аввало машина-трактор паркидан яхши фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш ҳамда бажариладиган ишларнинг ва маҳсулотнинг таннарини камайтириш таъминланади.

Ишлаб чиқаришни ва меҳнатга ҳақ тўлаш ҳисобларини, моддий фондларнинг ҳаракатини, таннаrx калькуляцияларини ва ҳ. к. планлаштириш ва бошқариш мақсадларида бирламчи ҳисобга олиш маълумотларини механизмлар ёрдамида қайта ишлашни қўлланиш совхозларда бошқаришнинг такомиллаштириш, бошқаришда меҳнат ва ҳаражатларни тежашнинг муҳим омилларидан биридир.

Йирик совхозларда диспетчерлик хизматини жорий қилиш билан бир қаторда машина-ҳисоблаш бюроси ҳам ташкил қилиниши керак. Ҳисоб-китоб ва планлаштириш соҳасидаги ишларни механизациялаш хўжаликлараро машина-ҳисоблаш пунктлари вужудга келтирилганда ҳам (айниқса кичик ва ўртача совхозлар учун) катта фойда келтиради.

Ҳисоб-китоб ишларини механизациялаш, диспетчерлик хизматини жорий қилиш хўжаликда бошқаришнинг бир қатор функцияларини, жумладан, ҳисобга олиш маълумотларини тўплаш ва ишлаб чиқиш, ҳисоб-китоб ва планларни ишлаб чиқиш, шунингдек оператив раҳбарлиқнинг қўлгина томонларига доир функцияларни марказлаштириш имконини беради.

Кўпчилик совхозларда бошқариш структураси ва штатини белгилаш учун қишлоқ хўжалик министрликлари ва қишлоқ хўжалик органларининг бошқариш структураси ва идора ходимлари штатлари юзасидан турлича ихтисос ва катталиқдаги хўжаликларга татбиқан ишлаб чиқилган ва хўжалик юртишнинг зонал хусусиятларини ҳисобга оладиган илмий асосланган тавсияларидан фойдаланиш лозим.

4-§. Бошқаришнинг демократик асосларини ривожлантириш

Совхозларда бошқариш яккабошчилик асосида ташкил қилиниб, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва ташкил этишни такомиллаштириш ишларига совхоз ходимлари кенг жалб қилинади.

Совхозга директор бошчилик қилади; уни юқори орган тайинлайди ва ишдан озод қилади. Директор совхозининг барча ишларини ташкил қилади ва хўжалиқнинг ҳолати ҳамда фаолияти учун тўла жавоб беради.

Директор совхоз номидан иш кўради, барча муассаса ва ташкилотларда унинг вакили бўлади, совхоз мулки ва маблағларининг мақсадга мувофиқ сарфланишига жавоб беради, шартномалар тузади, ваколатномалар беради, банкда совхознинг ҳисоб-счётлари ва бошқа счётларини очади. Директор ўз ҳуқуқлари доирасида совхоз бўйича буйруқлар чиқаради, ходимларини ишга қабул қилади ва ишдан бўшатади.

Совхоз директорининг ўринбосарлари ва бош бухгалтер директорнинг тавсиясига биноан юқори орган томонидан тайинланади ва бўшатилади. Директор ўринбосари ўз ҳуқуқлари доирасида совхоз номидан иш кўради ва бошқа муассаса ҳамда ташкилотларда совхознинг вакили бўлади, хўжалиқ операцияларини амалга ошириш ва ваколатномасиз шартномалар тузиш, шунингдек совхоз ходимларига ваколатномалар бериш ҳуқуқига эга.

Совхознинг бош мутахассислари директорнинг тақдимига биноан юқори орган томонидан тайинланади ва вазифасидан бўшатилади; улар ўзларига ишониб топширилган иш соҳаси учун тўла

жавобгардирлар. Совхоздаги раҳбар ходимларнинг ҳуқуқ доираси томонидан қонунга мувофиқ равишда белгиланади.

Совхоз ичидаги ишлаб чиқариш бўлинмаларини бошқариш ишлаб чиқаришнинг қабул қилинган ташкилий структурасига мувофиқ ишлаб чиқариш-территориал принципи асосида қурилади.

Совхоздаги барча ички бўлинмаларнинг раҳбарлари — бўлинмаларнинг бошлиқлари, ферма ва ишлаб чиқариш участкаларининг мудирлари, доимий ишлаб чиқариш бригадаларининг бригада бошлиқлари, прораблар ва мастерлар, бошқа ишлаб чиқариш участкалари ва хизматларининг раҳбарлари совхоз директори-нинг буйруғи билан тайинланади, бошқа ишга кўчирилади ва ишдан бўшатилади. Уларнинг ҳар бири ўзига топширилган участкада ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил қилувчи ҳисобланади ва ишлаб чиқариш планининг бажарилиши ҳамда маҳсулот сифати учун жавоб беради.

Аммо совхозларда бошқариш функциялари лавозимли шахсларнинг ўзи билангина чекланмайди. Партия мамлакатни ва ишлаб чиқаришни бошқаришга меҳнаткашларни кенг жалб қилиш сўёсатини муттасил ўтказиб келмоқда. КПСС XXIV съездида ўртоқ Л. И. Брежнев «Меҳнаткашлар оммасини ишлаб чиқариш-ни бошқаришга тобора кенг кўламда жалб қилиш — партиянинг энг асосий вазифаларидан биридир»¹ деб таъкидлаган эди. Бу вазифа одатда меҳнаткашларнинг жамоат ташкилотлари орқали амалга оширилади.

Масалан, маҳсулот етиштириш ва топшириш, совхознинг ва хўжалик ички бўлинмаларининг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини ривожлантириш ва такомиллаштириш, совхоз ходимларининг меҳнат ва турмуш шароитини яхшилаш юзасидан давлат планларини бажаришга қаратилган тадбирларни муҳокама қилиш ва амалга оширишда совхоздаги жамоат ташкилотлари ва бутун ходимлар коллективи кенг қатнашади.

Совхоз директори маъмурият вакили сифатида совхоз ишчи ва хизматчиларининг ваколатли органи бўлган касаба союз маҳаллий комитети билан коллектив шартнома тузади ва қабул қилинган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлайди.

Социалистик давлат корхонаси тўғрисидаги Низомга мувофиқ совхоз маъмурияти касаба союз маҳаллий комитети билан бир-галикда:

ички меҳнат тартиби қондаларини ўрнатади;

совхоз фонди ҳамда ишчи ва хизматчиларни рағбатлантириш-нинг бошқа фондлар маблағларидан фойдаланиш сметасини тасдиқлайди, шу фондлар ҳисобидан ходимларни мукофотлайди ва бир йўла ёрдам кўрсатади;

совхоз маъмурияти турар-жой майдонини ҳамда бошқа таш-

¹ КПСС XXIV съездининг материаллари. «Ўзбекистон» нашриёти, 1971, 79-бет.

килотлар томонидан совхоз ихтиёрига бериладиган уй-жойларни тақсимлайди.

Касаба союз маҳаллий комитети билан биргаликда социалистик мусобақани ташкил қилади, мусобақага якун ясади ва ғолибларни аниқлайди, илғор коллективларни ва айрим ходимларни рағбатлантириш тўғрисида қарорлар чиқаради.

Совхоз маъмурияти касаба союз маҳаллий комитетининг мажлисларида план лойиҳалари, ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти, коллектив шартнома асосида олинган мажбуриятларнинг бажарилиши, меҳнатни таниш қилиниши ва меҳнат шарафтини яхшилаш, совхоз ходимларига моддий-маиший ва маданий хизмат кўрсатиш тадбирлари ва ишдаги камчиликларни бартараф қилиш тўғрисида ахборот бериб туради.

Ишлаб чиқариш масалаларини ҳал қилишда ишчи ва хизматчиларни кенг қатнаштириш учун совхозда, шунингдек бўлимлар ва фермаларда ҳамда хўжалик ичидаги бошқа йирик бўлимларда ишлаб чиқариш кенгашлари ташкил қилинади. Ишлаб чиқариш кенгашлари «Донмий ишловчи ишлаб чиқариш кенгаши тўғрисидаги низо» асосида ишлайди.

Совхоз маъмурияти ишлаб чиқариш кенгашларининг муваффақиятли ишларига ҳар томонлама ёрдамлашмоғи ва кенгаш томонидан қабул қилинган қарорларнинг бажарилишини уюштирмоғи лозим.

Совхоз ишчи ва хизматчиларининг умумий йиғилишларида, шунингдек йирик бўлимларда маъмуриятнинг ахборотлари асосида ишлаб чиқариш планларининг лойиҳаларини муҳокама қилиш уюштирилади, планларнинг бажарилиш якундари, коллектив шартномалар лойиҳалари ва уларнинг бажарилиши, ишлаб чиқариши, совхоз ходимларига маданий ва маиший хизмат кўрсатиши яхшилаш масалалари муҳокама қилинади.

Совхоз маъмурияти касаба союз маҳаллий комитети билан биргаликда ишлаб чиқариш-техника ва иқтисодий конференцияларни, ишлаб чиқариш илғорлари кенгашларини мунтазам равишда чақириб туради ва бу конференция ҳамда кенгашларда хўжаликни ривожлантириш, фан ва техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш масалалари, совхоз ва унинг айрим бўлимлари фаолиятидаги камчиликларни бартараф қилиш тадбирлари муҳокама қилинади.

Совхоз ходимларининг ижодий активлигини ривожлантириш учун маъмурият ихтирочилар ва рационализаторлар жамияти бошланғич ташкилотларининг, шунингдек илмий-техника жамиятларининг муваффақиятли иш олиб боришига кўмаклашади, уларни янги техникани ва ишлаб чиқариш технологиясини жорий қилиш планларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишга жалб қилади.

Совхозларда бошқаришнинг демократик асосларини амалга оширишда бошланғич партия ташкилотлари ташкилотчилик ролини ўйнайди. КПСС Уставига мувофиқ совхоз партия ташкилоти

маъмуриятнинг фаолияти устидан контроллик қилиш ҳуқуқига эга. Совхозда партия ташкилоти раҳбарлигида иланларининг ўз вақтида бажарилиши, маҳсулот сифати, янги техникани жорий қилиш ва ишлаб чиқаришнинг механизациялаш ва бошқа масалалар устидан халқ контролига кўмаклашувчи группа ва постлар тузилади. Бу группа ва постларининг ишига касаба союз ва комсомол активи кенг жалб қилинади. Совхоз маъмурияти партия-давлат контроли группалари ва постларининг ишига ҳар томонлама ёрдам кўрсатиши, уларнинг таклифларини кўриб чиқиши ва камчиликларни бартараф қилиш учун зарур чораларни кўриши лозим.

Совхоз фаолияти юқори орган ҳамда партия-давлат контроли органлари томонидан текшириб турилади. Юқори ташкилот бошқа манфаатдор органлар иштирокида совхознинг ишлаб чиқариш ва молиявий-хўжалик фаолиятини йилга бир марта комплекс ревизия қилиб туради.

5-§. Кадрларни танлаш, раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг вазифалари ва ҳуқуқлари

Бошқаришни ташкил қилишда кадрларни тўғри танлаш ва жой-жойига қўйиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Бошқаришдаги лавозимларга яхши тайёргарликка эга бўлган, шу вазифага мувофиқ келадиган, зарур малака ва тажрибаси бўлган ҳамда ташкилотчилик ва ишчанлик қобилиятларига эга бўлган кишилар танлаб олинishi ва тайинланиши лозим.

Совхозларга ва хўжаликнинг йирик ички бўлинмаларига одатда ташкилий-хўжалик иши тажрибасига эга бўлган мутахассислар раҳбарлик қиладилар. Масалан, 1973 йилги маълумотларга кўра республикадаги барча совхоз директорлари қишлоқ хўжалигида ташкилий-маъмурий ишларнинг катта мактабини ўтган мутахассислар бўлиб, шуларнинг 88% олий маълумотлидир.

Совхоздаги раҳбар ходимлар ва мутахассислар иш вақтининг талай қисmini хўжалик бўйлаб кезишга, ҳар хил ташкилотларга қатнашга, таъминот ишларига ва шу кабиларга сарфлайди. Иш вақтидан тўлиқ фойдаланиш учун совхозларнинг раҳбар ходимлари ва мутахассислари аниқ тартибга солинган кундалик ва ҳафталик иш режимига эга бўлишлари ва бу режимлар уларга биргаликда бўйсунувчи ички бўлинмаларнинг иш тартиби билан мувофиқлаштирилган бўлиши керак.

Ҳар бир бошқарув ходими ва мутахассиснинг кун тартибиде ташкилий-ишлаб чиқариш вазифаларини совхоз директори ёки бош мутахассиси ҳузурда, бўлимда бошқарувчи билан биргаликда кўриб чиқиш вақти ҳамда ёрдамчилар билан кенгаш ва нарядлар, учрашувлар ўтказиш ва келувчиларни қабул қилиш вақти кўзда тутилган бўлиши керак. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида, масалан, чорвачилик фермаларида ва деҳқончиликда ҳам

энг қизғин давларда, ишлар тўхтовсиз бажарилаётган ва икки сменали беш кунлик иш ҳафтасига ўтилаётган ҳозирги шароитда раҳбар ходимлар ва мутахассислар бир-бирининг ўрнини боса оладиган бўлиши лозим.

Ҳар бир хўжалик ички бўлинимаси ва хизматининг вазифаларини совхоз директори томонидан тасдиқланадиган ички бўлинималарининг иши тўғрисидаги низомиларга мувофиқ аниқ белгилаб олиш совхозлардаги раҳбар ходимлар ва мутахассислар ишини тартибга солишининг муҳим шартларидан биридир.

Хўжалик ички бўлинималари ва хизматларининг иши тўғрисидаги низоми асосида раҳбар ходимлар ва мутахассислар учун лавозим инструкциялари ишлаб чиқилади. Совхоз директори томонидан тасдиқланадиган бу инструкцияларда умумий қондалар ҳамда бўлима ва хизматларининг конкрет вазифалари, раҳбар ёки мутахассис бажарадиган вазифалар, унинг ҳуқуқ ва вазифалари кўрсатилган бўлади.

Лавозим инструкцияларини ишлаб чиқишда лавозимли раҳбар шахслар, масалан, совхоз директори, бош бухгалтери, қишлоқ хўжалик мутахассислари тўғрисидаги расмий қарорлардан фойдаланилади.

Лавозим инструкцияларини ишлаб чиқишда КПСС XXIV съездининг топширилган иш учун шахсий жавобгар бўлишдан иборат ленинча принципини изчилик билан ўтказиш тўғрисидаги кўрсатмасига амал қилиш зарур. «Бошқаришнинг ҳамма босқичларида ҳуқуқлар ва масъулиятнинг ҳажми ҳамда нисбати аниқ белгилаб қўйилишининг аҳамияти бор»¹.

Мисол тариқасида трактор-далачилик бригадасининг бригада бошлиғи, бўлим бошқарувчиси ва совхоз бош экономисти лавозим инструкциясининг қисқача изоҳи келтирилади.

Трактор-далачилик бригадасининг бригадари бригадада тўла ҳуқуқли ва ишлаб чиқариш ҳамда меҳнатнинг бевосита ташкилотчиси бўлиб, ўзи раҳбарлик қилаётган бригаданинг ишлаб чиқариш планининг бажарилиши ҳамда маҳсулот сифати учун тўла жавобгардир. Бригада бошлиғини ишга тайинлаш, бошқа жойга кўчириш ва ишдан бўшатиш совхоз директорининг буйруғи билан амалга оширилади.

Бригада бошлиғи бўлим бошқарувчисига, бўлимлари бўлмаган совхозларда эса — далачилик тармоғининг раҳбарига ёки бевосита совхоз директорига бўйсунади, бригададаги ишларни ташкил қилиш соҳасидаги амалий фаолиятида совхоз директорининг ва совхоз бўлими бошқарувчисининг буйруқ ва фармойишларига амал қилади.

Трактор-далачилик бригада бошлиғига унинг ёрдамчилари, звено—бошлиқлари, механизаторлар ва далачи-ишчилар бўйсунадилар.

¹ КПСС XXIV съездининг материаллари, «Ўзбекистон», нашриёти, 1971, 77-бет.

Бригадада қилинадиган ишлар тўғрисидаги барча кўрсатмаларни бригада бошлиғи беради ва бригаданинг барча ходимлари бу кўрсатмаларни бажаришга мажбурлар.

Трактор-далачилик бригадасининг бригадир: бригадага як-кабошчилик асосида раҳбарлик қилиши ва барча кўрсаткичлар бўйича бригадага берилган топшириқларнинг бажарилишини таъминлаши; бригада ва звеноларининг бир йилга ва иш давларига мўлжалланган планларини ишлаб чиқишда қатнашиши, бригаданинг ишида хўжалик ҳисобини амалга ошириши, бригададаги ишлаб чиқариш ишларининг ҳолатини мунтазам равишда анализ қилиб ва натижаларни барча ходимларга маълум қилиб туриши;

ходимларнинг участкалар ва иш жойларига доимо тўғри қўйилишини таъминлаши, бригадада меҳнат интизомини мустаҳкамлаши, барча ходимларнинг ўз мажбуриятларини виждонан бажаришларига эришини;

экин майдонлари ва табиий ер-сувларни, трактор ва машиналарни, асбоб-ускуналар ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини звенолар ва айрим ходимларга бирктиб қўйиши;

трактор агрегатларини комплекташда қатнашиши ва улардан юқори унумли фойдаланилишини таъминлаш, айрим агрегатларнинг, ҳар бир ишчининг ва бутун бригаданинг иш нормаларини кун сайин тўла ва ошириб бажаришга эришиши, кишилар ва техниканинг бекор туриб қолишига йўл қўймаслиги, иш жараёнида келиб чиқадиган кам-қўстларни оперативлик билан бартараф қила бориши;

бригада ходимларини турли ашёлар, асбоб-ускуналар, материаллар ва ишларни олиб бориш учун керакли бошқа воситалар билан таъминлаб туриши;

нефть маҳсулотлари, уруғлик, ўғит ва бошқа материаллар сарфлавиши устидан контроллик қилиб бориши;

бригада аъзолари бажарган ишларни ва нормаларнинг бажарилишини, шунингдек меҳнатга ҳақ тўлаш учун кетган пул сарфларини оператив суратда ҳисобга олиб бориши;

трактор ва машиналарга техника қарови муддатларини аниқ бажариши, бригада, аъзоларини меҳнатни муҳофаза қилиши ва ҳавфсизлик техникаси қондалари билан муттасил таништириб бориши ҳамда барча ходимларнинг бу қондаларга қаттиқ риоя қилишига эришини;

бригадага бирктиб қўйилган иморат ва иншоотлардан тўғри фойдаланиши, уларни ўз вақтида ремонт қилиб туриши ҳамда ҳосилини ва турли материалларни сақлаш учун тахт қилиб қўйиши;

етиштирилган маҳсулотни ўз вақтида топшириб, керакли ҳужжатларни расмийлаштириши, бригадада моддий бойликлар ҳисобини юритиши ва бажарилган ишлар, меҳнат ва материаллар сарфлавиши юзасидан бирламчи ҳисоб маҳсулотларини бухгалтерияга топшириб туриши;

Ўз малакасини доимо ошира бориши, мутахассислар билан биргаликда рационализаторлик ва ихтирочилик ишларини ташкил қилиши, меҳнатни илмий асосда ташкил қилишни ҳамда фан ютуқлари ва илгор тажрибани ишлаб чиқаришга жорий қилиши;

бригада ишларига мунтазам равишда яқун ясаши; натижаларини анализ қилиб, камчиликларни бартараф қилиб бориши;

бригада аъзолари билан тарбиявий иш олиб бориши, ходимларнинг тақлиф ва шикоятларини ўз вақтида кўриб чиқиши; зарур бўлган тақдирда шу масалалар юзасидан тегишли чоралар кўриши учун бўлим бошқарувчисига ёки совхоз директорига мурожаат қилиши;

Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг қишлоқ хўжалик соҳасидаги қарорларини, пропаганда қилиши ва амалга оширишда, бригада аъзолари ўртасида маҳсулот етиштиришни кўпайтириш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулот танварҳини камайтириш учун социалистик мусобақани ташкил қилишда актив қатнашуви лозим.

Трактор далачилик бригадасининг бригадир мутахассислар билан келишиб, илгари қабул қилинган технологияни ва ишларни бажаришнинг ташкил этилишига ўзгаришлар киритиш;

сифатсиз бажарилган ишларни брақ қилиш ва уларнинг қайтадан ишланганини талаб қилиш, ишларни бажаришда агротехника қоидаларига ва техникадан фойдаланиш шартларига риоя қилинишини таъминламаётган ходимларга инебатан тегишли чора кўриш;

тракторлар ҳамда мураккаб ускуналар ремонтини ўз вақтида ўтказилишини, шунингдек техника хавфсизлиги ва меҳнат шaroитини яхшилаш юзасидан планда кўзда тутилган тадбирларнинг амалга оширилишини талаб қилиш;

бригадада ишлаган ходимларни қабул қилиш, бошқа ишга кўчириш ва ишдан бўшатиш тўғрисида бўлим бошқарувчисига ёки совхоз дирекциясига таклифлар киритиш;

ёнг яхши ходимларни рағбатлантириш ва меҳнат ҳамда технология интизомини бузувчиларни жазолаш тўғрисида совхоз раҳбарларига материаллар тақдим этиш; бригада ходимларининг навбатдаги отпускарлари ва дам олиш графикларини дирекцияга тақдим этиш ҳуқуқига эга.

Трактор-далачилик бригадасининг бригадир: бригаданинг барча кўрсаткичлар бўйича планда белгиланган ишлаб чиқариш тошмириқларини ўз вақтида бажариши учун;

бригадада меҳнатни рационал ташкил этиш, яхши меҳнат тартибига, меҳнат ва технология интизомига риоя қилиниши учун;

бригадада бажарилган иш нормаларини ва бекор туришларини тўғри ҳисобга олиш, нарядлар ва иш ҳақи фондининг сарфланишини тўғри расмийлантириш учун; бригаданинг ишида хўжалик ҳисобини амалга ошириш ва мустаҳкамлаш учун;

бригадага биркитилган экиплар ва дарахтлар, иморатлар, трактор ва машиналарни яхши асраш, уруғлик, ўғит, нефть маҳсулотлари ва бошқа моддий бойликларнинг тўғри сақланиши учун; меҳнат ва технология интизомининг бузилиши, бригадага нотўғри раҳбарлик қилиш натижасида хўжаликка етказилган моддий зарар учун амалдаги қонунларга мувофиқ шахсан жавобгардир.

Бўлим бошқарувчиси совхоз бўлимининг тўла ҳуқуқли раҳбари ва бутун ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятининг ташкилотчиси. Бўлим бошқарувчиси бевосита совхоз директориға бўйсунди, совхоз директорининг буйруғи билан ишга тайинланади ва ишдан олинади. Совхоз дирекциясидан чиқиб келадиган ва бўлимининг фаолиятиға тааллуқли бўлган барча кўрсатмалар фақат бўлим бошқарувчиси орқали берилади.

Мутахассислар, яъни агроном, зоотехник, механик ва бўлим бухгалтери, трактор-далачилик бригадаларининг бригада бошлиқлари, ва айрим ҳолларда механизациялаштирилган звеноларнинг раҳбарлари, чорвачилик фермаларининг мудирлари ёки бригада бошлиқлари, совхоз бўлимининг составига кирадиган бошқа бўлимма ва хизматларнинг бошлиқлари ҳам бевосита бўлим бошқарувчисиға бўйсунди.

Совхоз бўлими бошқарувчисининг буйруқ ва фармойишларини, барча бўлимма ва хизматларнинг раҳбарлари, бўлимининг ишчи ва хизматчилари бажаришға мажбурлар.

Бўлим бошқарувчиси ўз фаолиятида совхоз бўлимининг ишлаб чиқариш-моллиявий планига, совхоз директорининг буйруқ ва кўрсатмаларига, юқори органларнинг инструкция ва низомиларига амал қилади.

Совхоз бўлим бошқарувчиси бўлим коллективига, унинг бўлиммаларига ва бутун ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятиға яккабончилик асосида раҳбарлик қилиши;

жамоат ташкилотлари билан биргаликда бўлим коллективини маҳсулот етиштириш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулот таъинларини камайтириш юзасидан белгиланган план топшириқларини шунингдек зиммага олинган социалистик мажбуриятларни бажаришға сафарбар этиши;

маҳсулот турлари, миқдори, сифати ва муддати юзасидан белгиланган планларға мувофиқ маҳсулот етиштириш ва топширишнинг таъминлаши;

бўлимини ривожлантириш юзасидан перспектив планларни ишлаб чиқишда ва бўлимининг йиллик ишлаб чиқариш планларини тайёрлашда иштирок этиши, шунингдек бригадалар, фермалар ҳамда бўлимдаги бўлиммалар, фермалар ва бошқа хизматлар учун ишлаб чиқариш топшириқларини ишлаб чиқиши;

бўлим бригадалари ва фермаларининг, шунингдек бутун бўлимининг ишида хўжалик ҳисобини жорий қилиши ва мустаҳкамлаши;

бўлим территориясидаги ерлардан рационал фойдаланишни,

тўғри алмашлаб экиннинг жорий қилиниши ва ўзлаштирилиши-
ни, янги ерларнинг ўзлаштирилишини ва табиий пичанзорлар-
нинг яхшиланишини; ерларни эрозиядан муҳофаза қилишни таъ-
минлаши;

хўжалик мутахассислари билан биргаликда тупроқни ишлаш-
нинг рационал системаларини ишлаб чиқиши ва жорий қилиши,
органик ўғитлар тайёрлаш ва минерал ўғитлар сотиб олиш ҳам-
да улардан самарали фойдаланиш усулларини ишлаб чиқиши ва
жорий қилиши керак. Бегона ўтларга, қишлоқ хўжалик экинла-
ри зараркуналлари ва касалликларига қарши кураш тадбирла-
рини амалга ошириши;

чорвачилик учун озуқа базаси вужудга келтириш тадбирла-
рини ишлаб чиқиши ва жорий қилиши;

фермалардаги подалар сифатини яхшилаш, молларни тўғри ас-
раш ва боқиб, уларнинг маҳсулдорлигини ошириш, ветеринария-
профилактика ишларини амалга ошириш тадбирларини ишлаб
чиқиш ва амалга оширишда қатнашиши;

деҳқончиликдаги ва чорвачилик фермаларидаги ишларни ме-
ханизациялаш планларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда
қатнашиши;

технологияни такомиллаштириш ва ишлаб чиқаришни таш-
кил қилиш, трактор ва машиналардан, шунингдек фермалардаги,
ҳамда бўлим қўرғонидаги стационар ускуналардан юқори унум-
ли фойдаланиш соҳасидаги ишларга раҳбарлик қилиши;

ташкилий-техникавий тадбирлар планларини ишлаб чиқиши,
нефть маҳсулотларидан, электр энергия ва турли материаллардан
белгиланган сарфлаш нормалари доирасида тўғри фойдаланиш
планларини ишлаб чиқиши;

бўлимда меҳнатни илмий асосда ташкил қилишни жорий
қилиши, барча бўлимларда техника жиҳатидан асосланган иш
нормаларининг тўла ва ошириб бажарилишига эриниши, иш ҳа-
қи фондининг ортқича сарфланишига йўл қўймаслиги;

бўлимнинг ишчи ва хизматчилари ўртасида рационализатор-
лик ва ихтирочилик ишларини ташкил қилиши ва самарали так-
лифларнинг жорий қилинишини, шунингдек фан ютуқлари ва
илғор тажрибанинг мумкин қадар кенг қўлланилишини таъмин-
лаши;

меҳнатни муҳофаза қилиш, хавфсизлик техникаси, ишлаб чи-
қариш санитарияси қондаларига риоя қилинишини ҳамда меҳ-
нат шaroитининг яхшиланишини таъминлаши;

бўлимнинг ишчи ва хизматчилари малакасини оширишни
ташкил қилиши;

барча бўлимларда ўз вақтида ва тўғри ҳисобга олишни ҳам-
да совхознинг марказий бухгалтериясига маълумотлар бериб ту-
рилишини таъминлаши;

бўлимнинг жорий (квартал) ҳисоботларини ҳамда йиллик ҳи-
сobotларини тузишда қатнашиши ва уларни совхоз дирекция-
сига тақдим қилиши;

айрим бўлимларда ишлаб чиқаришнинг ва ишларнинг аҳволини анализ қилиши ва якунида чиқиши, тўпланган якунлар юзасидан бўлим ходимлари билан кенгаш ва йиғилишлар ўтказиши;

бўлимнинг ишчи ва хизматчилари ўртасида мунтазам равишда тарбиявий иш олиб бориши, таклиф ва шикоятларни ўз вақтида кўриб чиқиши, зарур бўлган ҳолларда тегишли чоралар кўриш учун совхоз директориға мурожаат қилиши;

Коммунистик партия ва Совет ҳукуматиининг қишлоқ хўжалигига доир қарорларини пропаганда қилиш ва амалга оширишда, бўлим ходимларининг юксак кўрсаткичларға эришиш учун социалистик мусобақасини ташкил қилишда актив қатнашиши лозим.

Совхоз бўлим бошқарувчиси: хўжалик раҳбарлари билан келишган ҳолда ишларни бажариш, экинларни етиштириш ва чорва молларини асраш юзасидан қабул қилинган технологияга (ишлаб чиқариш шароити ўзгарганлиги туфайли) тегишли ўзгаришлар киритиш;

сифатсиз бажарилган ишларни брак қилиш ва уларнинг қайтадан бажарилишини талаб қилиш, етказилган моддий зарар учун бўлим ходимлари зиммасига белгиланган тартибда ва меҳнат қонуналарида белгиланган миқдорда моддий масъулият юклаш;

бўлимға ишчи ва хизматчиларни қабул қилиш, ишдан бўшатилш ва уларни бошқа ишға ўтказиш тўғрисида совхоз дирекциясига таклифлар тақдим этиш; совхоз дирекцияси билан келишган ҳолда айрим категориядаги ходимларининг ҳуқуқ ва вазифаларини белгилаш;

зарурият туғилган тақдирда турли ишлардаги иш нормаларини ва агрегатларға хизмат кўрсатиш нормаларини, ишчиларнинг мол-ҳайвонларға қараш нормалари ва бошқаларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш учун совхоз директориға тақдим этиш;

ишлаб чиқариш ва меҳнат интизомини бузувчиларни меҳнат қонуналарига ва ички тартиб қоидаларига мувофиқ жазоға тортиш, зарур бўлган тақдирда эса уларни ўртоқлик судига бериш ёки ишдан бўшатилш учун материалларни совхоз директориға ҳа-вола қилиш;

энг яхши ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш, бригада, звено бошлиқлари, ферма мудирлари ва хизмат раҳбарларини танлаш ҳамда жой-жойинға қўйиш тўғрисида совхоз директориға таклифлар тақдим этиш;

касаба союз маҳаллий комитети билан келишиб, ишчи ва хизматчиларининг навбатдаги отпускарлари графигини тасдиқлаш;

умумий ишлаб чиқаришға хизмат кўрсатувчи умумсовхоз бўлималаридан юкларни ташиш учун автотранспорт билан ўз вақтида таъминлашни, ўғитлар, нефть маҳсулотлари ва бошқа материаллар билан таъминлашни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Совхоз бўлимининг бошқарувчиси: йиллик; квартал ва ойлик (мавсумли) планларни, шунингдек хўжалик ҳисоби асосидаги топириқларни бригада ва звеноларға ўз вақтида етказиш учун;

бутун бўлимда ва унинг айрим бўлимлари ҳамда хизматларида ишлаб чиқариш топириқларининг бажарилиши ҳамда белгиланган миқдорда ва тегишли сифатдаги маҳсулот топириқлини учун;

ердан, ишлаб чиқариш технологиясидан тўғри фойдаланиш ва деҳқончилик ҳамда чорвачиликда меҳнатни ташкил этиш учун, фан ютуқлари ва илғор тажрибани ишлаб чиқаришга жорий қилиш лавининг бажарилиши учун;

иш нарядларининг тўғри расмийлаштирилиши ва иш ҳақи фондининг тўғри сарфланиши учун;

трактор ва машиналардан тўғри фойдаланиш, барча асосий ва оборот фондларидан рационал ва самарали фойдаланиш учун; ишлаб чиқариш участкалари ва хизмат қисмларининг, шунингдек бутун бўлимнинг ишида хўжалик ҳисобини амалга ошириш учун;

бирламчи ҳисобга олиш, кундалик ҳисоботлар ва йиллик ҳисоботга доир ишончли маълумотларни совхоз дирекцияси ва бухгалтериясига ўз вақтида тақдим этиб туриш учун;

машиналар, ускуна ва моддий-техникавий воситалари билан таъминлаш тўғрисида совхоз дирекциясига ўз вақтида заявкалар топириқлиш учун, ички тартиб қондаларига, меҳнат ва технологияси интизомига риоя қилиниши учун, меҳнатни муҳофаза қилиш, хавфсизлик техникаси ва ишлаб чиқариш санитарияси қондаларига бўлимдаги барча ходимларининг риоя қилиши учун;

меҳнат ва ишлаб чиқариш технологияси интизоминини мустаҳкамлаш учун, бўлим фаолиятига нотўғри раҳбарлик қилиш натижасида етказилган моддий зарар учун амалдаги қонуналарга мувофиқ жавобгардир.

Совхознинг бош экономисти хўжаликдаги иқтисодий ишларнинг раҳбари ва ташкилотчиси бўлиб, ишлаб чиқариш резервларидан яхши фойдаланиш, маҳсулот етиштиришга сарфланадиган материал, меҳнат ва пул харажатларини камайтириш учун кураш ишларини ташкил қилади.

Бош экономист бевосита совхоз директорига бўйсунди, совхоз директорининг тақдимида биноан юқори орган томонидан ишга тайинланади ва бўшатилади. Совхознинг бош экономисти вазифасига тегишли олий маълумоти бўлган кишилар тайинланади.

Совхознинг бош экономистига меҳнат бўйича экономист, статистик ва нормаловчилар бўйсундилар.

Бош экономист ўзининг амалий фаолиятида хўжаликда иқтисодий хизматни ташкил этади, амалдаги қонуналарга, юқори қишлоқ хўжалик органлари ва совхоз директорининг буйруқлари, инструкторларига амал қилади.

Экономика ва ишлаб чиқаришнинг ташкил этиш масалалари юзасидан бош экономист ишлаб чиққан ва совхоз директори тасдиқлаган тадбирларни хўжаликнинг барча ходимлари бажаришга мажбурдилар.

Совхознинг бош экономисти мутахассислар ва бошқа ходимлар билан биргаликда совхознинг ташкилий-хўжалик планини ва уни ривожлантириш истиқболларини, совхознинг ва ундаги бўлимларнинг ишлаб чиқариш-моллиявий планларини, шунингдек бригадалар, фермалар, учун, хўжаликнинг ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи бўлимлари учун йиллик ишлаб чиқариш ва хўжалик ҳисоби топириқларини ишлаб чиқиши;

йилнинг муайян даврларига мўлжалланган иш планларини ҳамда ишларни бажариш графикларини ишлаб чиқишда қатнашиши, бошқа мутахассислар билан биргаликда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш бўйича технологик карталарини ишлаб чиқиши;

тармоқларни интенсивлаш, марказлаштириш, ихтисослаштириш ва рационал равишда бирга қўшиб олиб бориш, шунингдек ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўлимларини совхоз территориясида тўғри жойлаштириш юзасидан конкрет тадбирлар ишлаб чиқилишини уюштириши;

маҳсулот ишлаб чиқаришни кўнайтириш ва унинг сифатини ошириш, айни вақтда унинг таниархияни камайтириш, хўжалик тармоқларининг ва бутун совхознинг рентабеллигини ошириш юзасидан конкрет тадбирлар ишлаб чиқилишини ташкил қилиши;

капитал маблағлар сарфлашнинг самарадорлигини ва хўжаликда уларни амалга ошириш усулларини асослаб бериши;

турли хил деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари етиштиришининг, шунингдек, асосий ташкилий, агрозоотехника тадбирлари ҳамда ишлаб чиқаришнинг механизациялаш ва электрификация воситаларининг самарадорлигини иқтисодий жиҳатдан анализ қилиб чиқиши;

совхознинг ер фондларидан, меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқаришнинг механизациялаш воситаларидан, шунингдек асосий ва оборот фондларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш юзасидан конкрет тадбирлар ишлаб чиқилишини ташкил этиши;

совхоз фаолиятида тўла хўжалик ҳисобининг амалга оширилишига, шунингдек хўжалик ички бўлимлари ва хизматларининг хўжалик ҳисоби асосида ишлашига эришиши;

совхознинг барча бўлимларида меҳнатни илмий асосда ташкил этишни жорий қилишда иштирок этиши, иш турлари бўйича ишлаб чиқариш нормаларини ва молларга қараш нормаларини ўрганиб чиқиб, хўжаликнинг конкрет шaroитларини ҳисобга олган ҳолда прогрессив нормаларни жорий қилишга эришиши;

меҳнатга ҳақ тўлашнинг прогрессив формаларини жорий қилиши, иш ҳақи фондлари ва лимитларининг тўғри ҳисоблаб ёзилиши ва сарфлалини, меҳнатга ҳақ тўлашда моддий рағбатлантиришнинг қўлланилиши устидан доимо контроллик қилиб туриш;

бутун совхознинг ва ундаги бўлимларининг ишлаб чиқариш ва моллиявий фаолиятида перспектив ва жорий планларнинг ба-

жарилишини системали равишда анализ қилиб туриши, меҳнат унумдорлигини ўстириш, маҳсулот таннархини камайтириш ва совхоз рентабеллигини оширишга қаратилган тадбирларни ишлаб чиқиши;

планлаштириш, оператив-статистик ҳисоб-китоб масалаларини ҳал қилишда, ҳўжалик фаолиятини анализ қилиш ва совхозда амалга ошириладиган агрозоотехника ва бошқа тадбирларга иқтисодий баҳо беришда мутахассислар ва бошқа ходимларга ёрдам кўрсатиб туриши;

таннархни калькуляциялаш ва ишлаб чиқариш рентабеллигини аниқлашда совхоз бухгалтериясига методик ёрдам кўрсатиб туриши;

план топшириқлари ва социалистик мажбуриятларнинг бажарилиши тўғрисида йиғилиш ва ишлаб чиқариш кенгашларида муҳокама қилиш учун тегишли материаллар тайёрлаш;

ишлаб чиқариш планларининг ҳамда қишлоқ ҳўжалик ишларининг бажарилиши тўғрисида тасдиқланган формаларга ва белгиланган муддатларга мувофиқ оператив статистик ҳисоб-китоб юритиши;

совхоз ишчи ва хизматчиларининг иқтисодий билимларини оширишни ташкил қилиши;

Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг қишлоқ ҳўжалигига доир қарорларини проаганда қилиш ва амалга оширишда, ишлаб чиқариш планлари ва мажбуриятларни тўла ва ошириб бажариш учун совхоз ходимларининг социалистик мусобақини ташкил этишда актив қатнашуви лозим.

Совхознинг бош экономисти совхознинг бош мутахассисларига, бўлим бошқарувчиларига ва бўлимларнинг раҳбарларига планлар ва ҳисоб-китоблар тузиш методикаси бўйича, шунингдек ҳўжаликда жорий қилинаётган тадбирларга иқтисодий баҳо бериш юзасидан кўрсатмалар бериш;

совхоз мутахассислари ва бухгалтерларидан, ҳўжалик ички бўлималарининг раҳбарлари ва мутахассисларидан иқтисодий анализ учун, планлар тузиш ва ҳисоботлар тайёрлаш учун керакли план-заявкалар, маълумот ва материаллар беришни талаб қилиш;

совхоздаги ишлаб чиқариш бўлималарининг план топшириқларини бажаришини, шунингдек меҳнатга ҳақ тўлаш ва иш ҳақи фондининг сарфлашини тўғри олиб борилаётганини, иқтисод қилиш режими таъминланаётганини, статистик ҳисоб-китоблар тўғри тузилаётганини текшириш;

юксак ишлаб чиқариш кўрсаткичларига эришилганлик учун ҳўжалик ходимларини ва унинг бўлималари ходимларини рағбатлантириш зарурлиги тўғрисида фикр бериш;

топшириқларнинг бажарилмай қолишига ёки ишлаб чиқариш сарфларининг ортиб кетишига йўл қўйган ходимларни жазолаш ёки жавобгарликка тортиш тўғрисида совхоз директориға материаллар тақдим қилиш ҳуқуқига эга.

Совхознинг бош экономисти тажилий-хўжалик ва ишлаб чиқариш-молиявий планларининг ўз вақтида ва тўғри тузилиши учун, шунингдек хўжаликнинг ишлаб чиқариш бўлимларига бериладиган хўжалик ҳисоби топшириқларининг тўғри тузилиши учун;

совхоз фаолиятида тўла хўжалик ҳисобини, шунингдек хўжалик ички бўлимларининг хўжалик ҳисоби асосида ишлашнинг амалга оширишга қаратилган тадбирларининг ўтказилиши учун;

перспектив ва жорий планларнинг бажарилишини анализ қилиш соҳасидаги ишларни ташкил қилиш учун;

ишлаб чиқаришни бошқаришда меҳнатни илмий асосда ташкил этишни жорий қилиш учун;

техник жиҳатдан асосланган ишлаб чиқариш нормалари ва меҳнатга ҳақ тўлашнинг прогрессив формалари жорий қилиниши учун, шунингдек ишлаб чиқариш — иқтисодий кўрсаткичларни оширганлик учун совхоз ходимларининг моддий рағбатлантирилиши учун жавобгардир.

6-§. Совхозлар бирлашмалари ва уларни бошқариш

Ишлаб чиқаришни янада концентрациялаш ва ихтисослаштириш совхозларда ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг иқтисодий самарадорлигини оширишнинг муҳим омилдир.

Совхозларда ишлаб чиқаришнинг йирик кўламли бўлиши улардаги тармоқларни у ёки бу бош тармоққа ихтисослаштирилган ҳолда тўғри бирлаштириб олиб бориш, шунингдек ишлаб чиқариш бўлимларини — бригадаларни, фермаларни хўжалик ичида ихтисослаштириш ва шу тариқа уларда ишлаб чиқаришнинг лозим даражада концентрациялаш ҳамда комплекс механизация ва янада такомиллашган технология асосида меҳнат унумдорлигини анча ошириш имконини беради.

Хўжалик ичида ихтисослаштириш билан бир қаторда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тармоқларида хўжаликлараро ихтисосланиш жараёни ҳам ривожланмоқда. Деҳқончилик тармоқларида хўжаликлараро ихтисослаштириш, ихтисослаштирилган совхозлар системасини: элита-уруғчилик хўжаликларини ҳамда турли нав ва дурагай уруғларни урчишиб кўнайтирадиган хўжаликларини, мевазор-питомник хўжаликларини, янги ҳолида истеъмол қилиш ёки қайта ишлаш учун товар маҳсулот етиштирадиган (пахтачилик, шолчилик, галлачилик, боғдорчилик, сабзавот — картошкачилик ва бошқа) хўжаликларни вужудга келтириш йўли билан амалга оширилади.

Чорвачиликда хўжаликлараро ихтисослаштириш юқори маҳсулдор ҳайвонлар ва дурагай парранда етиштирадиган наслчилик заводлари ва наслчилик хўжаликлари системасини, чўчқачиликда репродуктор хўжаликлар ва чўчқаларни боқиб семиртирадиган хўжаликлар; гўштдор-серёг ва қорақўл қўйлар боқиладиган қўйчилик хўжаликлари, сут етиштирадиган чорвачилик хўжаликлари ҳамда бузоқ ўстирадиган ва молларни гўшт учун боқа-

диган бўрдоқчилик совхозлари; наслдор паррандачилик хўжаликлари, паррандачилик фабрикалари ва йирик паррандачилик фермалари сингари хўжаликлар системасини вужудга келтиришдан иборат бўлади.

Совхозларда ишлаб чиқаришни хўжаликлараро ихтисослаштиришнинг ривожланиши умумий раҳбарлик ва планлаштиришга эга бўлган тармоқ бирлашмаларини вужудга келтириш заруриятини келтириб чиқармоқда.

Республикадаги совхозларнинг асосий кўпчилиги Ўзбекистон ССР Совхозлар министрлиги системасига киради. Область миқёсида улар бирлаштирилади ва область совхозлар трестларига бевосита бўйсунди, баъзилари эса бевосита республика қишлоқ хўжалик министрлигининг ишлаб чиқариш бошқармаларига бўйсунди.

Консерва ва вино саноати учун маҳсулот етиштирадиган узумчилик-боғдорчилик ва боғдорчилик йўналишидаги совхозлар бевосита Ўзбекистон ССР Озиқ-овқат саноати министрлигига бўйсунди.

Бундан ташқари, Мирзачўл ва Сурхон-Шеробод даштининг қўриқ ерларида ҳамда бошқа жойларда янги ташкил қилинаётган совхозлар токи уларнинг қурилиши тўла тугалланиб, совхозлар министрлигига топширилгунга қадар СССР Мелиорация министрлигининг «Средазирсовхозстрой» трести ихтиёрида бўлади.

Совхозларни трестларга бирлаштириш, шунингдек планлаштириш ва моддий рағбатлантиришнинг янги принциплари асосида иқтисодий нелоҳотини амалга ошириш совхозларнинг тўла хўжалик ҳисобига ўтказилишини, ресурслардан янада унумли фойдаланиб, энг яхши ишлаб чиқариш-иқтисодий кўрсаткичларга эришишни таъминлаш билан ҳам боғлиқдир.

Совхозлар трести совхозларнинг ишлаб чиқариш-хўжалик бирлашмасидан иборат бўлиб, ўз фаолиятини хўжалик ҳисоби асосида амалга оширади.

Ихтисослаштирилган трестлар ўз фаолиятини бир хилдаги маҳсулотлар етиштиришга қаратган ва шу маҳсулотларнинг хили анча чекланган совхозларни бирлаштиради, масалан, «Птицепром», «Скотооткорм» трестлари, лавлагикор совхозлар, пахтакор совхозлар, «Боғдорчилик ва питомниклар» трестлари ва бошқалар шулар жумласига киради. Территориал трестлар ишлаб чиқариши турлича йўналишда бўлиб, муайян зонада жойлашган совхозларни бирлаштириши мумкин. Совхозлар трести составига совхозлар эҳтиёжини қоплаш учун маҳсулот етиштирадиган ёки қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлайдиган ёрдамчи корхоналар, шунингдек совхозларга хизмат кўрсатадиган ва ихтисослаштирилган турдаги ишларни бажарадиган ташкилотлар ҳам кириши мумкин.

Совхозлар, ёрдамчи корхоналар, ихтисослаштирилган ишларни бажарувчи ва хизмат кўрсатувчи ташкилотларни трестга бирлаштиришдан мақсад — раҳбарликни марказлаштирган ҳолда

ва ишлаб чиқаришни тақсимлаш ва ихтисослаштириш, кооперативлаштириш ва концентрациялаш асосида йирик ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг афзалликларидан фойдаланишдир.

Совхозлар трести низом асосида иш олиб боради. Совхозлар трестининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат, яъни: давлат планлари асосида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ва давлатга сотишнинг планли ва самарали ривожлантириш;

Фан, техника ютуқлари ва илғор тажрибадан кенг фойдаланиш йўли билан меҳнат унумдорлигини ва маҳсулот сифатини ошириш, таннархини камайтириш;

ходимларнинг билим ва тажрибасидан тўлиқ фойдаланиш ва уларнинг ижоди ҳамда активлигини ривожлантириш учун шароит яратиш, совхозларда меҳнат ва турмуш шароитини яхшилаш;

совхозларда механизациянинг янги воситалари ва илғор техника асосида ишлаб чиқаришни концентрациялаш ва ихтисослаштиришнинг амалга ошириш; маҳсулот бирлиги учун энг кам меҳнат ва маблағлар сарфланадиган бўлишнинг таъминлаш учун совхозларда ишлаб чиқаришни саноат асосига кўчириш;

капитал маблағлардан рационал фойдаланишнинг, қурилиш қийматининг камайтиш ва муддатлари қисқариши, асосий фондларнинг ўз вақтида ишга туширилишини таъминлаш;

трест составига кирувчи совхозлар, корхоналар ва ташкилотларнинг ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятини, бутун бирлашмани ривожлантириш манфаатларини кўзлаб, планлаштириш ва координациялаш;

ишлаб чиқаришнинг ташкил этиш ва ишлаб чиқариш технологиясининг юксак самарали методларини жорий қилиш; деҳқончилик ва чорвачилик маданиятини ошириш, уруғчилик ва наслчилик ишларини яхшилаш;

давлат план топишиқларига ва бутун бирлашмани ривожлантириш манфаатларига мувофиқ совхозлар ҳамда трестга кирувчи бошқа корхона ва ташкилотларнинг перспектив планларини ишлаб чиқиш;

хўжалик ҳисобини мустаҳкамлаш ва тежаш режимига қатъий риоя қилиш, совхозлар ишлаб чиқаришнинг рентабеллигини оширишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш;

трест системасида амалдаги қонунларга мувофиқ контрол-ревизия ишларини ўтказиш;

ишлаб чиқаришда меҳнат шароитини ва хавфсизлик техникасини, совхозлардаги ишчи ва хизматчиларнинг уй-жой ва маданий-маиший шароитини яхшилашга қаратилган тадбирларни амалга оширишдан иборат.

Совхозлар трестига кирувчи совхозлар, ёрдамчи корхоналар ва ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек трестни бошқариш аппарати ўртасидаги муносабатлар хўжалик ҳисоби асосига қурилади. Совхозлар трести аппаратини таъминлаб туриш харажатлари сметада белгиланади ва трест составига кирувчи совхозлар, ёрдамчи

корхоналар ва ташкилотлар томонидан ажратиладиган маблағлар ҳисобига қопланади.

Совхозлар трести бошқармасига директор бошчилик қилади, директорлик лавозимига Ўзбекистон ССР совхозлар министрлиги тайинлайди ва ишдан озод қилади. Директор совхозлар трестига раҳбарликни яққабошчилик принципи асосида амалга оширади ва қарорлар қабул қилади ҳамда трестнинг ҳолати учун шахсан жавоб беради.

Трест директори ташкилот ва муассасаларда трест номидан вакиллик қилади, трест бошқармасига тегишли маблағ ва мулк учун жавоб беради, шартномалар тузади ҳамда трест фаолиятига кирадиган, қонунда кўзда тутилган бошқа ишларни амалга оширади.

Директор ўзига берилган ҳуқуқлар доирасида амалдаги қонунларга, шунингдек юқори органларнинг фармойишлари, қарор ва буйруқларига мувофиқ ва уларни бажариш мақсадида кўрсатмалар беради, бу кўрсатмаларни бажариш трестга қарашли хўжаликлар учун мажбурийдир, шунингдек уларнинг ижросини текшириб туради.

Совхозлар трести бошқармасининг структураси ва штатлари Ўзбекистон ССР Совхозлар министрлиги томонидан тасдиқланган иш ҳақи фонди доираси ичида трест директори томонидан тасдиқланади.

Совхозлар трестининг бошқарув аппарати одатда кам сонли қилиб белгиланади ва бир неча бўлимларга, чунончи: ишлаб чиқариш, план-экономика, бухгалтерия, кадрлар бўлими, юридик қисм, идора ва хўжалик қисмига эга бўлади. Баъзи бир трестларда, масалан, боғдорчилик хўжаликлари бўлган трестларда маҳсулотни қайта ишлаш ва сотиш бўлими ҳам бўлади.

Совхозлар трести бошқарув аппаратининг структура бўлимлари совхозлар трестининг директори тасдиқлаган қондаларга мувофиқ иш олиб боради. Трестдаги структура бўлимларининг ходимлари ўзларига топирилган иш участкасида уларнинг ҳуқуқ ва вазифаларини белгилаб берадиган лавозим инструкциялари асосида иш олиб борадилар.

Ишлаб чиқаришни бошқаришда демократик асосларни вужудга келтириш ҳамда совхозлар, ёрдамчи корхона ва ташкилотларнинг бутун трестнинг иш натижаларидан манфаатдорлигини ва масъулиятини ошириш мақсадида совхозлар трестининг *директорлар совети* ташкил қилинади.

Директорлар совети составига совхозлар трестининг директори (Директорлар советининг раиси), унинг ўринбосари, совхозларнинг директорлари ва совхозлар трестига кирувчи ёрдамчи корхона ҳамда ташкилотларнинг раҳбарлари киради.

Директорлар советининг ишида жамоат ташкилотларининг вакиллари иштирок этади, шунингдек зарур пайтларда бошқа ташкилот ҳамда муассасаларининг (давлат банки, тайёрлаш, қурилиш ва бошқаларнинг) вакиллари ҳам таклиф қилинади.

Директорлар совети бутун трест ва айрим совхозлар, шу трест составига кирувчи ёрдамчи корхона ва ташкилотлар фаолиятининг асосий масалаларини кўриб чиқади, қарорлар қабул қилади ва тавсиялар беради, трест фаолиятига тааллуқли айрим масала ва тақлифларни юқори органлар муҳокамасига қўяди.

Директорлар советининг қарорлари ва тавсиялари учун совет составининг камиди тўртдан уч қисми қатнашган ҳолда совет аъзоларининг кўпчилиги овоз берган тақдирдагина улар қабул қилинган ҳисобланади ва совхозлар трести директорининг буйруқлари билан турмушга татбиқ этилади.

Ишлаб чиқариш-хўжалик ташкилотларининг маъмурий-бошқариш аппарати состави (трестлар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик ҳисобидаги ташкилотлар), гарчи совхозлар сонига нисбатан унча катта бўлмаса-да, лекин уларнинг деярли ҳаммаси одатда юқори малакали мутахассислардан иборат бўлгани учун совхозларнинг ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятига катта таъсир кўрсатади.

Область совхозлар трестидаги бошқариш аппаратининг ишнинг ўрганиб чиқиш бошқарувни ташкил этишнинг энг яхши формаларини умумлаштириш ҳамда областдаги совхозларни бошқариш аппаратини ва раҳбарлик методларини такомиллаштириш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш имконини беради. Бу гап, аввало, бўлимларининг функциялари ҳамда совхозлар ва бошқа давлат ва кооператив ташкилотлари билан муносабатлари аниқ белгиланган бериладиган Низом ва Уставларни ишлаб чиқишга тааллуқлидир.

12 - БОБ

КОЛХОЗЛАРДА БОШҚАРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

1-§. Колхозларда бошқаришни ташкил этиш асослари

Колхозлар социалистик кооперативлашган қишлоқ хўжалик корхоналари бўлиб, уларга ихтиёрий суратда бирлашган деҳқонлар ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги ва коллектив меҳнат асосида йирик ишлаб чиқаришни олиб борадилар. Жамоат мулки колхозларга бепул фойдаланиш учун абадий, топширилган ер билан бирга қўшилиб колхозларнинг иқтисодий, негизини ташкил этади. Колхозларнинг мулки ва пул маблағларини фақат колхозларнинг ўзларигина тасарруф қилиш ҳуқуқига эга. Колхозлардаги жамоат-кооператив мулки социалистик хўжаликнинг бу формаси колхозчиларнинг ўзлари томонидан колхоз демократияси асосида бошқарилишини олдиндан белгилайди. Жамоат ишлаб чиқаришнинг кенг колхоз демократияси асосида колхозчиларнинг ўзлари бошқаришини шундан ҳам кўриш мум-

кички, колхоз ишларини бошқаришнинг энг юқори органи колхоз аъзоларининг умумий йиғилиши бўлиб, бошқарув органлари аъзоларининг умумий йиғилишида сайланади ва шу йиғилишга ҳисобот бериб туради, колхознинг ҳар бир аъзоси колхоз ишларини бошқаришда қатнашини, уни бошқариш органларига сайлаш ва сайлашни ҳуқуқига эга.

Колхозларда бошқаришни ташкил этиш асослари 1969 йилда колхозчиларнинг учинчи съездида қабул қилинган колхозларнинг Намунавий Уставида белгиланган.

Ҳар бир колхоз ана шу Намунавий Устав асосида ўз хўжалигининг Уставини ишлаб чиқади ва уни колхозчиларнинг умумий йиғилишида тасдиқлаб олади. Шундай қилиб, колхоз Устави колхоз ишларини колхоз демократияси асосида бошқаришнинг ҳамма томонларини белгиланган берувчи асосий ҳужжатдир.

2-§. Колхозни бошқариш органлари

Колхознинг Намунавий Уставида Совет Иттифоқи Коммунистик партияси ва Совет ҳукуматининг социалистик демократияни ривожлантириш ва такомиллантиришга қаратилган сиёсатига амал қилиниб, шунингдек колхоз қурилишининг жуда катта таъжрибаси асосида колхоз демократияси принциплари янада ривожлантирилган.

Намунавий Уставада ёзилганга мувофиқ колхознинг ишларини колхоз аъзоларининг умумий йиғилиши бошқаради, йиғилишлар оралиғидаги даврда эса — шу йиғилиш сайлаган колхоз правлениеси бошқаради.

Колхоз аъзоларининг умумий йиғилиши колхозни бошқариш органи бўлиб, колхоз ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳар қандай масалаларини, шу жумладан колхозни бошқаришнинг сайлаб қўйилган органлари функциясига кирадиган масалаларни ҳам кўриб чиқа олади. Бироқ энг муҳим масалаларни албатта колхозчиларнинг умумий йиғилишида кўриб чиқиб, тегишли қарорлар қабул қилиш талаб этилади. Бундай масалалар жумласига қуйидагилар киради: колхоз Уставини қабул қилиш ва унга қўшимча ҳамда ўзгартиришлар киритиш; колхоз правлениеси, раиси ва ревизия комиссиясини сайлаш; колхоз аъзоларига қабул қилиш ва колхоз аъзолигидан чиқариш масалаларини ҳал қилиш; колхознинг ички тартиб-қоидалари ва меҳнатга ҳақ тўлаш ҳамда хўжалик ички ҳисоби тўғрисидаги Низомларини қабул қилиш; колхознинг ташкилий-хўжалик, перспектив ва йиллик ишлаб чиқариш-молиявий планларини тасдиқлаш; правление ва ревизия комиссиясининг иш фаолиятлари тўғрисидаги ҳисоботларини эшитиш; колхознинг йиллик ҳисоботини ҳамда натура ва пул фондлари миқдорларини тасдиқлаш;

правлениенинг бош мутахассисларини ҳамда колхоз бош бухгалтерини ишга тайинлаш ва ишдан бўшатиш тўғрисидаги қарорларини тасдиқлаш;

колхознинг колхозлараро ҳамда давлат-колхоз корхоналари ва ташкилотларида қатнашиши тўғрисидаги, бирлашмалар, союзларга аъзо бўлиб кириши ҳақидаги, колхозни йириклаштириши ва кичиклаштириши тўғрисидаги масалаларни ҳал қилади; колхоз ерларининг катталигини ва унинг ердан фойдаланиш чегараларини ўзгартириш тўғрисидаги масалаларни кўриб чиқади.

Колхоз правлениеси санаб ўтилган масалаларни колхозчиларнинг умумий йиғилишида кўриб чиқишга тайёрлайди. Бироқ правлениенинг шу масалалар юзасидан чиқарган қарорлари токи колхозчиларнинг умумий йиғилишида тасдиқланмагунча ҳақиқий кучга эга бўлмайди.

Колхоз правлениеси, раиси ва ревизия комиссияси сайловлари умумий йиғилишида, шу йиғилишнинг ихтиёрига кўра очиқ ёки яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Колхозчилар ишончини оқламаган колхоз раиси, правление ва ревизия комиссиясининг аъзолари колхозчилар умумий йиғилишининг қарори билан муддатидан бурун чақириб олиниши мумкин.

Колхозчиларнинг умумий йиғилишлари колхоз правлениеси томонидан йилга камида тўрт марта чақирилади. Колхозчиларнинг йил бошида ўтказиладиган умумий йиғилишларида колхоз правлениеси ва ревизия комиссиясининг ўтган йилдаги фаолияти тўғрисидаги ҳисоботлари тингланади, колхознинг йиллик ҳисоботи ҳамда натура ва пул фондларининг миқёслари тасдиқланади. Сайлаб қўйилган бошқарув органларининг ваколатлари тугагач, колхоз правлениесининг янги состави, колхоз раиси ва ревизия комиссияси қайтадан сайланади.

Колхоз аъзоларининг йил бошидаги мажлисида одатда колхознинг ҳозирги календарь йилга мўлжалланган ишлаб чиқариш-молиявий плани кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

Бир йил мобайнида бир неча марта мажлис ўтказилиб, уларда ишлаб чиқариш планининг бажарилиши, кўкламда, ҳосил йиғим-терими даврида қилинадиган ишларга тайёргарлик ва шу ишларнинг якунлари, хўжаликни ва унинг бўлинмаларини қиш даврига тайёрлашни ташкил этиш ва колхозчилар йиғилишига алоқадор бўлган бошқа масалалар кўриб чиқилади.

Йилнинг бошида колхоз правлениеси бир йилга мўлжалланган календарь план тузиб чиқиб, ҳар бир мажлисни ўтказишнинг тахминий муддатлари ва кўриладиган масалалар рўйхатини белгилаб чиқиши, шунингдек ҳар бир йиғилиш учун керакли материалларни олдиндан тайёрлаб қўйиши, бунинг учун колхозчилар, мутахассислар, ички бўлинмаларнинг раҳбарларидан иборат актив жалб қилини керак.

Колхозчиларнинг навбатдаги мажлиси тўғрисида правление колхозчиларни камида етти кун олдин хабардор қилади. Шу билан бирга мажлис ўтказиладиган жой, кун ва соати ҳамда унда кўриладиган масалалар ҳам маълум қилинади. Колхозчилар мажлиси муҳокамасига одатда иккитадан ортиқ масала қўйилмайди.

Колхоз правленниси ревизия комиссиясининг талабига кўра ёки колхоз аъзоларининг камида $\frac{1}{3}$ қисми талаб қилган тақдирда колхозчиларнинг умумий йиғилишини чақиритишга мажбур.

Колхоздаги жами аъзоларнинг камида $\frac{2}{3}$ қисми умумий йиғилишда қатнашган тақдирдагина бу йиғилиш қонуний кучга эга бўлади. Йиғилишда қатнашаётган колхозчиларнинг оддий кўнчилиги ёқлаб овоз берган таклиф ва қарорларгина умумий йиғилиш томонидан қабул қилинган деб ҳисобланади.

Йирик колхозларда колхозчиларнинг бир қанча аҳоли пунктларида тарқалиб жойлашганлиги ва кўп одам сифатидан катта бинолар йўқлиги сабабли колхозчиларнинг умумий йиғилишларини чақиритиш қийин. Бунинг учун колхозларда вакиллар мажлиси чақиритиши ва умумий йиғилишга тааллуқли масалалар шу йиғилишда ҳал қилиниши мумкин. Вакиллар эса бригадалар, фермалар ва колхознинг бошқа бўлинмаларидаги колхозчиларнинг мажлисларида сайланади. Вакиллар сайлаш тартиби ва ваколат нормалари колхоз правленниси томонидан белгиланади.

Вакиллар мажлиси бир йил ёки ярим йилга мўлжаллаб тасдиқланган планга мувофиқ правление томонидан чақирилади; бу планда мазкур мажлисларни ўтказишнинг тахминий муддатлари, шунингдек муҳокамага қўйиладиган масалалар кўрсатилган бўлади. Колхоз правленниси худди колхозчиларнинг умумий йиғилишини чақиритишда бўлгани каби, вакиллар мажлисини чақиритишда ҳам унинг жойи, кун ва соати ҳамда шу мажлис муҳокамасига қўйиладиган масалалар ҳақида камида етти кун олдин хабар қилади. Шу масалаларга тааллуқли материаллар дастлаб бригадаларда ва колхознинг бошқа бўлинмаларида ўтказилган мажлисларда муҳокама қилинади. Вакиллар мажлисида барча вакилларнинг камида $\frac{3}{4}$ қисми қатнашган тақдирдагина бу мажлис масалаларни ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Жамоат ишлаб чиқаришини бошқаришга колхоз аъзоларини кўпроқ жалб қилиш мақсадида бригадалар, фермалар ва бошқа ишлаб чиқариш бўлинмаларида колхозчиларнинг мажлислари чақирилади.

Бригада ёки бошқа бўлинмадаги колхозчилар мажлиси:

бригада бошлиғини (бўлинма раҳбарини) сайлайди ва кейинчалик уни колхоз правленниси тасдиқлайди; бригада ёки бўлинмага берилган план тоширигини, бригада бошлиғининг (бўлинма раҳбарининг) ўз иши тўғрисидаги ҳисоботларини ва ишлаб чиқариш фаолиятининг бошқа масалаларини кўриб чиқади;

меҳнат интизомини мустаҳкамлаш тadbирларини муҳокама қилади, колхозчиларни рағбатлантириш ва жазолаш чоралари тўғрисида колхоз правленнесига таклифлар киритади.

Бригада ёки бошқа бўлинманинг мажлиси бригада бошлиғи (бўлинма раҳбари), колхоз правленниси ёки унинг раиси томонидан чақирилади. Бу мажлисда бригада (бўлинма) совети сайланади. Советга бригада бошлиғи ёки тегишли бўлинманинг раҳ-

бари раислик қилади. Советнинг ҳуқуқ ва вазифалари колхоз правлениеси томонидан белгиланади.

Мажлислар оралигидаги даврда колхознинг ишларини уч йил муддатга сайланадиган *колхоз правлениеси бошқаради*. Правление аъзолари сонини колхозчиларнинг умумий йиғилиши белгилайди.

Колхоз правлениесининг составига илгор колхозчилар хўжалик ички бўлимларининг раҳбарлари ва колхоз мутахассислари кўрсатилади ва сайланади. Колхоз правлениеси иккити-фармойиш берувчи орган бўлиб, колхоздаги ишларнинг аҳволи учун колхозчиларнинг умумий йиғилиши олдида жавобгардир. Сайлаб қўйиладиган коллегиял орган бўлиши колхоз правлениеси колхознинг бутун ташкилий, ишлаб чиқариш-моллий, маданий-маиший ва тарбиявий фаолиятига раҳбарлик қилишни таъминлайди.

Колхоз правлениеси маҳсулот етиштириш ва давлатга сотиш планларининг bajarилишини ташкил этади, ердан оқилона фойдаланишни ҳамда материал ва пул маблағларини тежаб-тергаб сарфлашни таъминлайди, ишлаб чиқариш ва меҳнат иттиозмини мустаҳкамлаш чораларини кўради.

Колхоз правлениеси ўз фаолиятида колхозчиларнинг кенг активига таянади ва жамоат ишлаб чиқаришини ташкил этиш ҳамда меҳнат унумдорлигини оширишда колхозчиларнинг иккити ташаббусини ҳар йўсинда қўллаб-қувватлайди, колхозчиларнинг меҳнат ва турмуш шаронини яхшилаш тўғрисида тинмай ғамхўрлик қилади, илтимос ва таклифларни эътибор билан кўриб чиқади. Колхоз правлениеси ўз мажлисларда қатта доирадаги гоат муҳим масалаларни кўриб чиқади ва колхозчиларнинг умумий йиғилиши ёки вакиллар мажлиси учун тайёрлайди.

Булар аввало жамоат ишлаб чиқаришини планлаштириш, бутун хўжаликда ва унинг айрим бўлимларида планларнинг bajarилиши учун шаронт яратиш ва уларнинг bajarилишини текшириш, деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари етиштириш самарадорлигини ошириш масалаларидир. Ундан ташқари кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш, колхозчиларни бригадалар ва хўжалик ички бўлимларига тўғри тақсимлаш, колхозчиларни раҳбарлик ишларига звено ва бригада бошлиқлигидан тортиб токи колхознинг бош мутахассислигигача танлаб олиш ва жой-жойига қўйиш; ишлаб чиқариш нормаларини ҳамда экинларнинг ҳосилдорлиги ва чорва маҳсулдорлигини ҳисобга олган ҳолда меҳнатга ҳақ тўлаш системасини ишлаб чиқиш, колхозчилар меҳнат унумдорлигини оширишнинг моддий ва маънавий стимуллари таъминлаш, социалистик мусобақани ривожлантириш, меҳнатни муҳофаза қилиш, техника хавфсизлиги масалалари ҳам шулар жумласига киради.

Колхоз правлениеси моддий-техника таъминоти ва маҳсулот сотиш, технологиянинг агротехника асосларини такомиллаштириш ва ишлаб чиқаришни механизациялаш ва электрлаштириш, ремонт ва янги қурилиш масалалари билан ҳам шугулланади.

Колхоз фаолиятининг ҳамма томонларини аниқ ва тўла ҳисобга олишни таъминлаш; колхоз мулкни қўриқлаш, маблағларни тежаб ва самарали сарфлаш, жамғармалар ҳисобига жамоат ишлаб чиқаришнинг бутун чоралар билан ривожлантириш колхоз правлениясининг муҳим вазифасидир. Колхозчиларнинг турмуш шароитини ва маданий даражасини яхшилаш ҳам колхоз правлениясининг асосий вазифаларидан биридир.

Ана шулардан ташқари колхоз правленияси олдидан асосий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишдаги ҳўжалик ички бўлимларининг (бригада ва звенолар, чорвачилик фермалари, ремонт устaxonалари ва ҳ.к.) ўзаро тўғри биргалашиб ва уйғун ҳолда ишлашини таъминлаш вазифаси туради.

Колхоз правленияси коллектив бошқариш органи бўлиб, унинг қарорлари овозларнинг оддий кўнчилиги билан қабул қилинади ва правление аъзоларининг камида $\frac{2}{3}$ қисми мажлисда қатнашган тақдирдагина қонуний кучга эга бўлади.

Правлениянинг коллегиал равишда қабул қиладиган қарорларида унинг барча аъзоларининг билим ва тажрибасидан фойдаланиладики, коллегиал раҳбарликнинг афзаллиги ҳам мана шундадир. Аммо бунда таклифлар тайёрлаш ҳамда правление қабул қилган қарорларни амалга оширишда эгасизлик ва масъулиятсизликка йўл қўйилмаслиги керак.

Правление ўз аъзолари ўртасида доимий вазифаларни тақсимлайди ва ҳар бир кишига муайян иш соҳасини бирктиб қўяди. Колхозчиларнинг умумий йиғилишида сайланган колхоз раиси правлениянинг ҳам раиси ҳисобланади. Колхоз правленияси ўз состави орасидан колхоз раисининг бир ё иккита ўринбосарини сайлайди. Уларнинг ихтисоси ва олдинги иш тажрибаси ҳисобга олиниб, ишлаб чиқаришнинг тегишли соҳалари шулар зиммасига юкланади. Правлениянинг қолган аъзоларига ҳам ишлаб чиқариш тармоқлари (деҳқончилик, чорвачилик, хизмат кўрсатиш) ҳамда бошқариш функциялари (планлаштириш, моддий-техника таъминоти ва маҳсулотни реализация қилиш, ҳисобот ва молия ишлари, моддий-маиший масалалар, маданий-оқартув ишлари ва ҳ.к.) бўйича вазифалар тақсимланади.

Правлениянинг ҳар бир аъзоси ўзига юклатилган масалалар юзасидан материал ва таклифлар тайёрлаш ҳамда правление қарорларининг бажарилишини текшириш учун колхозчилар ва тегишли бўлимларнинг раҳбарларидан актив тузади ва доимо шу активга таяниб иш олиб боради.

Колхоз правлениясининг мажлислари зарурат туғилишига қараб, камида ойига бир марта чақирилади. Одатда правление мажлисини ойига икки марта чақириш барча масалаларнинг қўрилиши ва тегишли қарорлар қабул қилинишини таъминлайди.

Правление мажлислари одатда бир йилга, ярим йил ёки бир кварталга мўлжаллаб тузиладиган календарь план асосида мунтазам ўтказиб турилиши керак. Правление мажлисларини барча масалалар олдиндан белгилаб қўйилган қатъий план асосида ўт-

казиш правление аъзоларига материал ва таклифларни турли мутахассислар билан бамаслаҳат олдиндан тайёрлаб қўйиш имконини беради. Колхоз правлениесининг мажлиси кун тартибига иккита ва кўни билан учта йирик масала, шунингдек кўриб чиқилиши учун кўп вақт талаб қилинмайдиган кундалик ва бошқа турли масалалар қўйилиши керак. Ҳар бир масала юзасидан доклад қилувчи бўлинма бошлиғи ёки правление аъзоси тайёрланган материалга эга бўлиши, уни қисқа ҳамда барча правление аъзоларига ва мажлисга таклиф қилинган колхозчиларга тушунарли тарада баён қилиш лозим. Колхоз правлениеси қарорлар қабул қилиши учун зарур таклифлар ҳам олдиндан тайёрланган, мумкин қадар келишилган ва нусхалари кўпайтирилиб, правление аъзоларига тарқатилган бўлиши керак. Материал ва таклифлар яхши тайёрланган бўлса, правление мажлисига қўйилган масалаларни муҳокама қилиш ишчанлик вазиятида ўтади, муҳокама учун кам вақт сарфланади, бажариш муддатлари ва жавобгар шахслар кўрсатилган конкрет қарорлар қабул қилинади. Қарорларнинг бажарилишини текширишни одатда правление аъзолари, колхозчилар фаолиятида амалга оширилади, қарорларнинг бажарилиши ва уларнинг натижалари тўғрисидаги ахборотлар эса колхоз правлениесининг мажлисларида мунтазам равишда эшитиб турилади.

3-§. Колхоз раиси ва лавозимли шахслар

Колхозчиларнинг умумий йиғилиши колхоз раисини уч йиллик муддатга сайлайди ва у айни вақтда колхоз правлениесининг раиси ҳисобланади.

Колхоз раисининг бевосита умумий йиғилишда сайланиши колхоз ишларига раҳбарлик қилишда унинг роли гоят катта эканини таъкидлайди.

Колхоз раиси, колхоз Уставида белгилаб қўйилганидек, колхоз фаолиятига кун сайин раҳбарлик қилади, умумий йиғилиш ва правление қарорларининг бажарилишини таъминлайди, давлат органлари ва бошқа муассаса ҳамда ташкилотлар билан муносабатларда колхознинг вакили ҳисобланади.

Колхоз правлениеси ўз состави орасидан колхоз раисининг битта, йирик колхозларда эса — иккита ўринбосарини сайлайди. Улар айни вақтда ҳўжаликнинг бирор тармоғига ёки бирор йўналишдаги фаолиятига бошчилик қиладилар.

Колхоз правлениеси колхознинг бош бухгалтерини махсус тайёргарлиги бўлган колхозчилар орасидан тайинлайди ёки тегишли мутахассисни меҳнат битими асосида четдан ёллайди. Бош бухгалтер колхозда ҳисоб ва ҳисобот ишларини йўлга қўяди, пул маблағлари ва моддий бойликларнинг бут сақланиши ҳамда тўғри сарфланиши тўғрисида кун сайин контроллик қилиб боради. Пул маблағлари ва моддий бойликларнинг крим-чиқими тўғри-

сидаги ҳужжатларни, шунингдек колхознинг ишлаб чиқариш-моллиявий фаолияти тўғрисидаги ҳисоботларни бош бухгалтер колхоз раиси билан бирга имзолайди.

Колхоз фаолиятининг айрим тармоқларига раҳбарлик қилиш учун колхоз правлениеси колхоз аъзолари орасидан мутахассисларни тайинлайди ёки меҳнат шартномаси асосида четдан ёллайди.

Бош мутахассислар ўзлари раҳбарлик қилаётган тармоқнинг аҳволи учун жавоб берадилар ва ишлаб чиқариш моллиявий планнинг бажарилишини ташкил қиладилар. Бош мутахассисларнинг ўз фаолият доирасига тааллуқли кўрсатмалари колхоз аъзолари ва барча лавозимли шахслар учун мажбурийдир.

Колхоз правлениесининг бош мутахассисларни ва колхознинг бош бухгалтерини тайинлаш тўғрисидаги қарорларини колхознинг умумий йиғилиши ёки вакиллар мажлиси тасдиқлайди.

Ишлаб чиқариш бригадаларининг бригада бошлиқлари, чорвачилик фермаларининг мудирлари ва бошқа ҳўжалик ички бўлинмаларининг раҳбарлари тегишли бўлинмалардаги колхозчиларнинг йиғилишида сайланади ва колхоз правлениеси томонидан тасдиқланади.

Бўлинмалар раҳбарларининг (бригадир, ферма мудир ва бошқаларнинг) ишлаб чиқариш фаолиятига тааллуқли фармойишлари тегишли бўлинмада ишловчи барча колхозчилар учун мажбурийдир. Бригада бошлиғи (бўлинма раҳбари) ўз ишида правлениега ва унинг раисига бўйсунади, махсус масалалар бўйича эса бош мутахассисларга ҳам бўйсунади.

Колхоз правлениеси ва лавозимли шахсларнинг ҳўжалик ва моллиявий фаолияти устидан контроллини колхознинг умумий йиғилишида уч йил муддатга сайланадиган ревизия комиссияси амалга оширади. Ревизия комиссияси аъзоларининг сони умумий йиғилиш томонидан белгиланади. Ревизия комиссияси ўз составидан комиссия раисини сайлайди.

Ревизия комиссияси колхоз аъзоларининг умумий йиғилишига ҳисобот бериб туради. Ревизия комиссияси колхоз Уставига ҳамда амалдаги қонунларга амал қилиб, колхоз Уставига риоя қилиниши, колхоз мулкнинг бут сақланиши, шартнома ва ҳўжалик операцияларининг қонунийлиги, пул маблағлари ва моддий бойликларнинг сарфланиши, ҳисоб, ҳисобот ва колхозчилар билан қилинадиган ҳисоб-китобларнинг тўғрилиги, шунингдек колхозчилардан тушган шикоят ва аризаларнинг ўз вақтида қурилиши устидан контроллик қилиб боради.

Ревизия комиссияси бир йил мобайнида колхознинг ҳўжалик ва моллиявий фаолиятини камида икки марта ревизия қилади, бригадалар, фермалар ва бошқа ҳўжалик ички бўлинмаларнинг фаолиятини вақт-вақти билан текшириб туради. Ревизия актлари колхоз аъзоларининг умумий йиғилишида кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

Ревизия комиссияси колхознинг йиллик ҳисоботи юзасидан ўз хулосасини чиқаради ва бу хулоса ҳам колхозчиларнинг умумий йиғилишида кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

Колхоз Уставига мувофиқ ревизия комиссияси: қишлоқ хўжалик маҳсулотини, уруғлик ва ём-хашакнинг; моддий-техника ва пул маблағларининг, иш ҳайвонлари ва маҳсулдор молларининг, биналар, иншоот ва бошқа мулкларнинг тўғри асралиб, тўғри фойдаланишини текшириш;

текшириш учун керакли ҳужжатларни лавозимли шахслар ва колхоз аъзоларидан талаб қилиш;

ревизия ва текширишларнинг натижалари асосида колхоз умумий йиғилишида ва правленне мажлисида кўриб чиқиш учун таклифлар киритиш ҳуқуқига эга.

Колхоз правленияси ревизия комиссияси киритган таклифларни 10 кун ичида кўриб чиқиши, шунингдек уларни колхозчиларнинг навбатдаги умумий йиғилиши муҳокамасига қўйиши лозим. Колхоз правленияси ревизия комиссиясининг талабига биноан колхозчиларнинг умумий йиғилишини чақиришга мажбур.

Ревизия комиссияси ўз ишини ўзи ишлаб чиққан план асосида олиб боради, ушбу планда колхознинг айрим бўлима ва хизматларини текширишнинг календарь муддатлари, колхознинг бутун ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятини умумий ревизия қилиш, йиллик ҳисоботни анализ қилиб чиқиш ва шу хусусда хулосалар тайёрлаш, турли текширишларни ўтказиш муддатлари кўрсатилган бўлади.

4- §. Колхозларда бошқариш структураси

Колхозларда бошқариш ишлари колхоз демократияси асосида лавозимли шахсларнинг ўзлари бошқараётган участка, хўжалик тармоғи ёки ишлаб чиқариш бўлиминининг иш натижалари ҳамда аҳволи учун қаттиқ масъулияти билан бирлаштирган ҳолда ташкил этилади.

Колхозларда ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилишнинг умумий йўналиши колхозчиларнинг кенг иштирокида, умумий йиғилишида ёки бўлималарнинг мажлисларида, шунингдек, маълум даражада, сайлаб қўйилган коллегиал органлар — колхоз правленияси томонидан, хўжалик ички бўлималарида эса — бригада советлари (кичик бўлималар) томонидан белгиланади.

Хўжалик ички бўлималарининг ишига оператив раҳбарлик қилиш, уларнинг фаолиятини планлаштириш ва мувофиқлаштириш, бошқариш функциялари бошланғич ишлаб чиқариш birlikлари хўжалик ички бўлималарининг раҳбарларига, бу раҳбарлар эса — колхоз раисига маъмурий жиҳатдан аниқ бўйсунган ҳолда яккабошчилик асосида амалга оширилади.

В. И. Ленин бундай деб кўрсатган эди: «Коллегия бўлиб муҳокама қилиш энг зарур минимум даражага келтирилган ва зудлик билан қатъий қарорлар қабул қилинишига ҳеч вақт халал

бермайдиган, ҳар бир айрим ходимнинг масъулиятини сўндирмайдиган бўлиши лозим»¹.

Асосий деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштириш ҳар бир колхозда ишлаб чиқариш-территориал бўлимлар тарзида (трактор-далачилик бригадалари, чорвачилик фермалари ва ҳ. к.) каттагина территорияда жойлаштирилади. Асосий ишлаб чиқариш бирликларига ёрдамчи бўлимлар ҳамда кўпчилиги марказлаштирилган хизмат қисмлари: автотранспорт, ремонт устаконалари, қурилиш бўлимлари, таъминот, сотиш ва ҳ.к. хизмат кўрсатади.

Ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этиш формалари — участкалар, бригадалар, звено ва бошқа бўлимлар ҳар бир хўжаликнинг конкрет шароити ва ишлаб чиқаришнинг механизациялаш, ихтисослаштириш ва технология даражасини ҳисобга олган ҳолда колхозларнинг ўзлари томонидан белгиланади.

Колхознинг ишлаб чиқариш бўлимларига ер участкалари, трактор ва машиналар, иш ҳайвонлари ва маҳсулдор моллар, керакли иморат ва иншоотлар, кўп йиллик дарахтлар ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари бириктиб қўйилади.

Ишлаб чиқариш бўлимларига колхозчилар жамоат ишлаб чиқаришнинг ривожлантириш манфаатларини кўзлаб ва уларнинг малакасини, иш тажрибаси, турар жой ҳамда ўз ҳоҳишини ҳисобга олган ҳолда танлаб олинади.

Колхознинг ишлаб чиқариш бўлимлари ўз фаолиятини икки хўжалик ҳисоби асосида амалга оширади. Колхозлар йирик социалистик қишлоқ хўжалик корхоналаридир. 1972 йилда ҳар бир колхозга ўрта ҳисобда 792 колхозчилар хонадони, 11,1 минг гектар қишлоқ хўжалик ерлари, 77 дона трактор, 16 пахта териш машинаси, 847 бош қорамол, шу жумладан, 229 бош сиғир, 2587 бош қўй тўғри келган эди.

Колхознинг ўртача миқёси совхозларникидан 2—3 барабар кичикдир. Шунга кўра кўпчилик колхозларнинг ташкилий-ишлаб чиқариш структураси колхоз-бригада тарзидаги оддий икки поғонали тузилишга эга. Яхлит корхона бўлиши колхоз одатда бошланғич ишлаб чиқариш бўлимларидан ташкил топади ва бу бўлимлар хўжаликда ягона умумий раҳбарликка бирлаштирилган бўлади.

Катта-катта қишлоқларни бирлаштирувчи йирик колхозларнинг ташкилий қурилишида уч поғонали структура (колхоз-ишлаб чиқариш участкаси-бригада) учрайди, шунга мувофиқ бошқариш структураси ҳам уч поғонали бўлади.

Ишлаб чиқаришнинг кўлами ва ташкилий тузилишига мувофиқ кўпчилик колхозларда бошқаришнинг икки поғонали структураси қўлланилади: колхоз ранси — бригада бошлиғи (ишлаб чиқариш бўлимасининг бошлиғи).

Бригадалардаги звеноларга ёки фермалар ёки бошқа ишлаб

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 30- том, 139—140- бетлар.

чиқариш ва хизмат кўрсатиш бирликларидаги ихтисослашган колхозчилар гуруҳларига раҳбарлик қилиш учун колхоз правленийеси бригадалар (бўлинмалар) советларининг тавсиясига биноан звено бошлиқларини ёки ихтисос бўйича катта ходимларни (далачилар, ботбонлар, сут соғувчилар, молбоқарлар ва ҳ. к.) тасдиқлайди.

Колхоз раиси бригада, фермаларнинг ишига бригадирлар ва ферма мудирлари орқали раҳбарлик қилади. Жамоат ишлаб чиқаришини бошқаришда эса колхоз раиси бош мутахассисларга: агрономлар, зоотехниклар, ишженерлар, экономистлар, бухгалтерларга таянади. Мутахассислар томонидан ишлаб чиқилиб, колхоз правленийеси тасдиқлаган тадбирларни, шунингдек уларнинг махсус масалалар бўйича берган барча кўрсатмаларини тегишли бўлинмаларнинг раҳбарлари ва шу бўлинмаларда ишловчи барча колхозчилар бажаришга мажбурлар.

Мамлакатдаги илгор колхозлар бошқаришининг тармоқли структурасини кенг қўллана бошладилар, бунда мутахассислар тегишли тармоққа (агрономлар—деҳқончиликка, зоотехниклар—чорвачилик фермаларига ва ҳ.к.) фақат ишлаб чиқариш технологияси жиҳатидангина эмас, балки бригада бошлиқлари ва ферма мудирлари орқали ташкилий бошқарув жиҳатдан ҳам раҳбарлик қиладилар.

Шундай қилиб, колхоз ишларини бошқаришда колхоз демократиясини мустаҳкамлаш билан бир вақтда меҳнатни ташкил қилишда ва ишлаб чиқариш технологиясига риоя қилишда тартиб, юксак илтизоми ва шахсий масъулият таъминланади.

Колхознинг намунавий Уставида жамоат ҳўжалигига раҳбарлик қилиш ва ишлаб чиқариш технологиясига қаттиқ риоя қилишда мутахассисларнинг роли алоҳида таъкидланган, бош мутахассисларнинг ўз соҳаларига тааллуқли махсус масалалар бўйича берган кўрсатмалари барча колхозчилар ва лавозимли шахслар учун мажбурийдир. Худди шунингдек бригада (бўлинма) бошлигининг ишлаб чиқариш фаолиятига тааллуқли барча кўрсатмалари у бошчилик қилаётган бўлинмадаги барча колхозчилар учун мажбурийдир. Бригада (бўлинма) бошлиги ўз ишида правленийега ва колхоз раисига, махсус масалалар бўйича эса бош мутахассисларга ҳам бўйсунди.

Колхозларда ишловчи мутахассислар сони йилдан-йилга ортиб бормоқда.

Колхозларнинг раислари вазифасига мутахассислар тобора кўпроқ кўтарилмоқда. Масалан, 1972 йилнинг бошида колхоз раислари составида 78 процент мутахассис бор эди. Бригада ва чорвачилик фермаларининг раҳбарлари орасида мутахассислар ҳозирча етарли эмас. Ушша маълумотларга кўра 1972 йилнинг бошида деҳқончиликдаги ишлаб чиқариш бригадаларининг бригадирлари орасида тугалланган олий ва ўрта маълумотли кишилар атиги 12 процентни, чорвачилик фермаларининг мудирлари орасида эса 8 процентни ташкил қилган эди.

Колхозларда бошқаришнинг демократик асосларини ривож-лаштириш ва мустаҳкамлашда бошланғич партия, касаба союз ва комсомол ташкилотларининг роли катта. КПСС Уставига мувофиқ колхозларнинг бошланғич партия ташкилотлари колхоз раҳбарларининг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти устидан контроллик қилиш ҳуқуқига эга, бу эса колхозларда бошқариш ишлари савиясини оширишга ёрдам беради.

Колхозларда жамоат ташкилотларининг муваффақиятли иш олиб бориши учун шароит яратиб берилади.

Жамоат ишлаб чиқаришнинг такомиллаштириш ва маданий-маиший шароитни яхшилашда колхозчиларни кенг қатнаштириш мақсадида колхозларда жамоатчилик асосида ишлайдиган иқтисодий анализ бюрolari, маданий-маиший комиссиялар ҳамда ўзаро ёрдам кассаси ташкил қилиниши мумкин.

5-§. Лавозимли шахсларнинг ҳуқуқ ва вазифалари

Колхознинг хўжалик ички бўлишмалари тўғрисида низомлар ҳамда раҳбар шахслар ва мутахассислар тўғрисида лавозим инструкциялари (низомлар)ни ишлаб чиқиш ва қўлланиш бошқаришнинг такомиллаштиришнинг тадбири ҳисобланади.

Хўжалик ички бўлишмалари тўғрисидаги низомлар колхоз правлениеси томонидан тайёрланиб, колхозчиларнинг умумий йиғилишида тасдиқланадиган ички хўжалик ҳисоби низомида масъулум даражада белгиланган бўлади.

Раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг лавозим инструкцияларида ҳар бир ходимнинг хизмат мавқеи, вазифалари, ҳуқуқ ва масъулияти белгиланган бўлади. Лавозим инструкцияларида раҳбарлар билан мутахассисларнинг вазифалари аниқ белгиланган бўлиши бир ходимни иккинчи ходим билан алмаштиришга ўрин қолдирмайди, ўзи бошчилик қилаётган бўлишга ёки участка фаолиятининг иш нагизчалари учун масъулиятини оширади.

Колхознинг лавозимли шахслари ва мутахассислари тўғрисидаги низомлар қишлоқ хўжалик органлари томонидан тақдим этиладиган намунавий низомлар асосида ишлаб чиқилади ва колхоз правлениеси томонидан тасдиқланади.

Хўжалик ички бўлишмаларининг раҳбарлари учун низомлар (лавозим инструкциялари)нинг мазмунини трактор-далачилик бригадасининг бригадир, чорвачилик фермаси мудир ва колхознинг бош агрономи мисолида берлади.

Трактор-далачилик бригадасининг бригадир бригада коллективга бошчилик қилади, бригаданинг бутун ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятининг раҳбари ва ташкилотчиси ҳисобланади.

Бригадир бригададаги колхозчилар йиғилишида сайланади ва колхоз правлениеси томонидан тасдиқланади.

Бригадир ўз фаолиятида колхоз правлениесига ва унинг раисига, махсус масалалар бўйича эса — колхознинг бош агрономи ва бош инженерига (механигига) бўйсунди.

Трактор-далачилик бригадасининг бригадирга унинг ёрдамчиси, звено бошлиқлари ва колхозчилар гуруҳларининг бошлиқлари, механизаторлар, далада ишловчи колхозчилар ва табелчи бевосита бўйсунади.

Бригадирнинг ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ бўлган кўрсатмалари бригаданинг ҳамма аъзолари учун мажбурийдир.

Трактор-далачилик бригадасининг бригадир: бригаданинг ишлаб чиқариш топшириқларини бажаришини таъминлаши, бригада ва звенолар учун планлар ҳамда ишлаб чиқариш топшириқларини ишлаб чиқишда қатнашиши;

бригада учун берилган план топширигини, бригадирнинг иш тўғрисидаги ҳисоботини кўриб чиқиш, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш тадбирларини муҳокама қилиш ҳамда колхозчиларни рағбатлантириш ва жазолаш чоралари тўғрисида колхоз правлениесига таклифлар тақдим этиш учун шу бригадада ишловчи колхозчилар йиғилишларини чақириб туриши; бригаданинг ишида хўжалик ҳисобини амалга ошириши, бригаданинг ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини анализ қилиб чиқиши ва бригададаги колхозчиларни шу натижалар билан таништириши;

бригадага бирктиб қўйилган ердан тўғри фойдаланиши, тупроқ унумдорлигини ошириш ва экинлардан мўл ҳосил олиш учун ҳамма чораларни кўриши; бажариладиган ишлар юзасидан колхозчиларга шахсан ёки гуруҳа бошлиқлари орқали нарядлар бериши, уларнинг меҳнатини оқилона ташкил этиши;

колхозчиларни иш учун керакли ишлаб чиқариш воситалари ва материаллар билан таъминлаши, трактор ва машиналарга кундалик қаровини, шунингдек бригадага бирктиб қўйилган бино ва иншоотлар, транспорт воситалари ва асбоб-анжомларнинг жорий ремонтини ташкил қилиши; колхозчиларни иш нормалари ҳамда бажариладиган ишлар ва етиштириладиган маҳсулотларнинг нархлари билан ўз вақтида таништириб бориши; ишларнинг сифат ва бажарилиш муддатлари устидан контроллик қилиб бориши, ҳар бир колхозчининг қилган меҳнати ҳисобга олинишини ва унга тегишли иш ҳақи ёзилишини таъминлаши;

бригада етиштирган жами маҳсулотни ҳисобга олиши ва ҳисоб қилиб сақлаши, колхоз ва давлат мулкнинг кўриқланишини таъминлаш чораларини кўриши; фан ютуқлари ва илғор тажрибани ишлаб чиқаришга жорий қилиши, рационализаторлар ва ихтирочиларнинг актив ишлашини таъминлаши лозим.

Бригада бошлиғи бригада аъзолари ўртасида меҳнат ва ишлаб чиқариш интизомининг аҳволи учун жавоб беради, энг яхши ишлаб чиқариш кўрсаткичларига эришиш учун социалистик мусобақани ташкил қилади, колхозчиларнинг талаб ва ҳаётининг талабига нисбатан сезгир ва эътиборли бўлиши зарур.

Бригада бошлиғи сифатсиз бажарилган ишларни брак қилиш ва уларнинг қайтадан бажарилишини талаб қилиш, ишлаб чиқариш технологиясини, техникадан фойдаланиш қондаларини бузувчи шахсларни ишдан четлаштириш: айрим колхозчиларни рағбатлан-

тирин ёки жазолаш тўғрисидаги масалаларни бригада мажлисига қўйиши ҳамда уларни кўриб чиқиш учун правлениега ва колхоз раисига тақдим этиш ҳуқуқига эга.

Бригадир шу бригада аъзолари томонидан сайланган бригада советининг раиси ҳисобланади ва унинг ишини советнинг ҳуқуқ ва вазифалари тўғрисидаги, колхоз правлениеси тасдиқлаган Низомга мувофиқ ташкил этади.

*Чорвачилик фермасининг мудир*и ферманинг раҳбари ва бутун ишлаб чиқариш — хўжалик фаолиятининг ташкилотчиси ҳисобланади. Ферма мудири шу фермада ишловчи колхозчилар мажлисида сайланади ва колхоз правлениеси томонидан тасдиқланади. Ферма мудири ўз ишида колхоз правлениеси ва раисига, махсус масалалар бўйича эса — бош зоотехник ва ветеринария врачига бўйсунди.

Ферма мудирига группа бошлиқлари ва молларнинг турли группаларига қаровчи колхозчилар, ферма табелчиси ва фермадаги ишларни бажарадиган бошқа колхозчилар бевосита бўйсунадилар.

Ферма мудирининг ўзи бошчилик қилаётган хўжалик ички бўлинмасининг ишлаб чиқариш фаолиятига тааллуқли буйруқ ва кўрсатмалари ферма ходимлари учун мажбурийдир.

Чорвачилик фермасининг мудири шу фермада ишловчи колхозчилар коллективининг маҳсулот етиштириш ва молларни ўстириш юзасидан берилган топшириқларнинг бажарилишини таъминлаши, ферма учун, шу фермада ишловчи ихтисослашган колхозчилар группалари учун планлар ва ишлаб чиқариш топшириқларини ишлаб чиқишда қатнашини;

план топширигини, ферма мудирининг ҳисоботини кўриб чиқиши, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш тадбирларини муҳокама қилиш ва колхозчиларни рағбатлантириш ва жазолаш тадбирлари тўғрисида колхоз правлениесига таклифлар киритиш учун фермада ишловчи колхозчиларнинг мажлисларини чақириб туриши;

ферманинг ишида хўжалик ҳисобини амалга ошириши, ферманинг ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини анализ қилиши ва фермада ишловчи барча колхозчиларни шу натижалар билан таъинштириб бориши;

молларни асраш ва боқни технологиясига риоя қилиши ва уни тинмай такомиллаштириб бориши, молларнинг маҳсулдорлигини ошириш учун курашуви, озуқадан самарали фойдаланишни ва маҳсулот етиштириш учун бўладиган сарфларни камайтира бориши;

подани кўнайтиришни (кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни) таъминлаши, молларнинг қисер қолишини ва ёш молларнинг побуд бўлишини тугатишга эришуви; ветеринария-профилактика ва даволаш тадбирларини амалга ошириши, фермада зоотехника ва ветеринария қондаларини бажариши; шахсан ўзи ёки фермада ишловчи колхозчилар группаларининг бошлиқлари орқали колхозчиларга топшириқлар ва ишларни бажариш учун нарядлар бериши, уларнинг меҳнатини оқилона ташкил этиши;

колхозчиларни иш учун керакли ускуналар, асбоб-ағжом ва материаллар билан таъминлаши, биркигиб қўйилган иншоотларнинг жорий ремонтини уюштириши; колхозчиларни молларга қараш нормалари билан маҳсулдорлик, етиштириладиган маҳсулот нархлари бўйича берилган топириқлар билан таъминтириши; маҳсулот сифати устидан контролни, маҳсулотни ҳисобга олишни ва ҳар бир колхозчига иш ҳақи ҳисоблаб ёзилишини таъминлаши; етиштирилган чорвачилик маҳсулотини бут сақлаш ва ўз вақтида топиришни чораларини кўриши; фан ютуқлари ва илгор тақрибани ишлаб чиқаришга жорий қилиши; фермадаги колхозчиларнинг рационализаторлик ишларига ёрдам бериши лозим.

Ферма мудирини фермада ишлаб чиқариш ва меҳнат иттифоқининг аҳволи учун жавоб беради, ишлаб чиқариш кўрсаткичларини ошириш учун колхозчиларнинг социалистик мусобақасини ташкил қилади, колхозчиларнинг талаб ва эҳтиёжларини қондиришга ёрдам кўрсатади. Ферма мудирини ишнинг сифатсиз бажарадиган, ишлаб чиқариш технологиясини ҳамда ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ветеринария-зоотехника қондаларини бузадиган шахсларни ишдан четлаштириш, ферма ходимларининг мажлисида айрим колхозчиларни жазолаш ва айрим ходимларни рағбатлантириш тadbирларини таклиф қилиш ҳамда уларни колхоз правленнеси муҳокама-сига киритиш ҳуқуқига эга.

Ферма мудирини шу фермада ишловчи колхозчилар мажлисида сайланган ферма советининг раиси ҳисобланади; у ферма советининг ҳуқуқ ва вазифалари тўғрисидаги колхоз правленнеси тасдиқлаган низомига мувофиқ мазкур советнинг ишини ташкил қилади.

Колхознинг бош агрономи колхоздаги барча агрономия ишларининг раҳбари ва ташкилотчиси бўлиб, деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш планининг бажарилишини ва маҳсулот сифати учун жавоб беради. Колхознинг бош (катта) агрономи колхоз правленнеси томонидан тайинланади ва колхоз аъзоларининг умумий йиғилишида ёки вакиллар мажлисида тасдиқланади.

Бош агроном колхознинг деҳқончилик тармоғига раҳбарлик қилади, унинг аҳволи учун жавоб беради ва ишлаб чиқариш-молчи-вий планининг бажарилишини ташкил этади. Бош агрономнинг деҳқончилик тармоғида ишлаб чиқаришни бошқариш асослари ва технологияси юзасидан, шунингдек бошқа маҳсул масалалар юзасидан берган буйруқ ва кўрсатмалари барча колхоз аъзолари ҳамда колхознинг лавозимли шахслари учун мажбурийдир.

Колхознинг бош агрономи колхознинг перспектив ва йиллик ишланларида деҳқончилик тармоқларини ривожлантириш бўйича ишлаб чиқариш кўрсаткичларини ҳамда бригада ва звенолар учун берилган топириқларни ишлаб чиқишга раҳбарлик қилади;

колхозга биркигиб қўйилган ерлардан оқилона фойдаланишни таъминлайди, янги ерларни ўзлаштиришни, табиий ер-сувларни яхшилашни ҳамда кўн йиллик ўтлар ўсадиган маданийлаштирилган суввий яйлов ва пичанзорлар барпо қилишни, туноқни эрозиядан муҳофаза қилишни ташкил этади;

хўжалик ичида ер тузиш лойиҳаларини, гидромелиоратив ва ўрмон-мелиоратив қурилиш лойиҳаларини ишлаб чиқишда қатнашади; алмашлаб экишни жорий қилиш ва ўзлаштириш ишларига раҳбарлик қилади, далалар тарихи, қўн йиллик дарахтларини рўйхатга олиш дафтарлари юритилишини таъминлайди;

тупроқни ишлаганининг рационал системасини ишлаб чиқади ва жорий қилади, хўжалиkning конкрет шароитларини ҳисобга олган ҳолда экин муддатларини ҳамда қишлоқ хўжалик экинлари етиштириш ва ҳосилни йиғиб-териб олиш соҳасидаги бошқа ишларни бажариш муддатларини белгилаб беради;

ўғитлардан фойдаланишнинг тўғри системасини ишлаб чиқади ва жорий қилади; хўжаликда органик ўғит жамғариш ва тайёрлашни йўлга қўяди, хўжаликни минерал ўғит билан таъминлаш ҳамда улардан, тупроқ карталари ҳамда картограммаларни ҳисобга олган ҳолда рационал фойдаланиш тадбирларини кўради, кислотали (нордон) тупроқларни оҳаклашни ташкил этади;

уруғчиликни ҳамда хўжалиkning районлаштирилган энг яхши уруғликка бўлган эҳтиёжини таъминлашни ташкил этади; бегона ўтларга, қишлоқ хўжалик экинларининг касаллик ва зарарқунадаларига қарши кураш тадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади;

деҳқончиликдаги процессларни комплекс механизациялаш тадбирларини ва янги техника сотиб олиш ланини ишлаб чиқишда қатнашади; деҳқончиликда техникадан фойдаланишга оператив раҳбарлик қилади; қишлоқ хўжалик экинлари ўстиришнинг илгор технологиясини ишлаб чиқаришга жорий қилиш ланиларини, шунингдек етиштириладиган маҳсулот сифатини яхшилаш тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни ташкил қилади;

колхозчиларнинг агротехника ўқишини ташкил этади ва мутахассисларга малака оширишда ёрдам кўрсатади, агрономларга, колхоз агрономия кабинети ва агрономия лабораториясининг ишига шунингдек ишлаб чиқариш шароитида тақриблар ўтказишга бевосита раҳбарлик қилади;

деҳқончиликдаги бўлинмаларнинг ишини ички хўжалик ҳисоби принциплари асосида ташкил қилиб, маҳсулот таънарини камайтириш ва деҳқончилик тармоқларининг рентабеллик даражасини ошириш учун курашади; ишлаб чиқариш бўлинмалари ва бутун хўжалиkning деҳқончилик соҳасидаги ишларига яқун йсамда қатнашади; жорий ва йиллик агрономия ҳисоботларини тузиб чиқиб, ўз вақтида тақдим этади;

партия ва ҳукуматнинг қишлоқ хўжалигига доир қарорларини пропаганда қилиш ва амалга оширишда, деҳқончилик ходимларининг юксак ишлаб чиқариш кўрсаткичларига эришни учун социалистик мусобақани уюштиришда актив қатнашади.

Колхознинг бош агрономи сифатсиз бажарилган ишларни браќ қилиш ва уларнинг қайта бажарилишини талаб қилиш, техника жиҳатидан нуқсонли агрегатлардан фойдаланишга йўл қўймаслик

ва ишларни бажаришнинг агротехника шартларини бузувчи ишлар хозчиларни ишдан четлатишни;

ишлаб чиқаришнинг ўзгариб бораётган шароитларини ҳисобга олиб, қишлоқ хўжалик экинларини ўстириш технологиясини ўзгартириш киритиш; хўжаликдаги агрономларга ҳама ишлаб чиқариш бўлимларининг раҳбарларига деҳқончиликда ишлаб чиқариш технологияси ва меҳнатни ташкил қилиш юзасидан кўрсатмалар бериш, зарур пайтларда эса уларнинг маълум масалалар юзасидан берган нотўғри кўрсатмаларини бекор қилиш;

энг яхши бўлима бошиқлари ва колхозчиларни рағбатлантириш, шунингдек деҳқончилик бўлимларида агротехника қонунларини, ишлаб чиқариш ва меҳнат иттиозинини бузганлик учун жазо бериш тўғрисида колхоз правлениесига таклифлар киритиш; колхознинг транспорт воситаларидан хизмат юзасидан қаттиқ учун беқул фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Бир қатор колхозларда бош агроном деҳқончилик тармоғига бошчилик қилиш билан бир вақтда унга маъмурий-хўжалик бошқарувчилик ҳуқуқи ҳам берилади, бундай ҳолларда бригада бошиқлари ва деҳқончилик бўлимларининг бошқа раҳбарлари планларни ва колхоз правлениеси тасдиқлаган хўжалик ҳисоби топшириқларини амалга ошириш билан боғлиқ ҳамма масалаларда бош агрономга бўйсунадилар.

6-§. Колхознинг ички тартибот қондалари

Ички тартибот қондалари колхозларда жамоат ишлаб чиқаришнинг тўғри ва ташкилий бошқаришнинг муҳим шarti бўлиб, бу қондаларда колхозда ишловчи барча кишиларнинг меҳнатни ташкил қилиш ва ишлаб чиқаришнинг бошқаришдаги ўзаро муносабат нормалари белгилаб берилади.

Ички тартибот қондаларида йилнинг турли мавсумларида колхоз бўйича, шунингдек айрим бўлима ва хизмат қисмларида иш кунининг узунлиги ва тартиби, меҳнатга яроқли колхозчиларнинг жамоат ишлаб чиқаришида ўз меҳнати билан қатнашиш минимуми, дам олиш кунлари ва ҳар йилги отпускарларни бериш тартиби, техника хавфсизлигига риоя қилиш ва меҳнатни муҳофаза қилиш талаблари, рағбатлантириш ва жазолаш тадбирларини қўллашнинг тартиби, колхоз аъзоларининг шахсий эҳтиёжлари учун хизмат қилиш тартиби ва шартлари, колхозда ишловчи барча ходимларнинг юксак иттиозини сақлаш ва колхозни бошқариш органларининг қарорларини ҳамда раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг кўрсатмаларини бажариш борасида уюшқоқ бўлиш вазифалари белгилаб берилади.

Ички тартибот қондалари ҳар бир колхозда хўжаликнинг конкрет шароитларини ҳисобга олган ҳолда, колхоз Устави ва Намунавий қондаларга мувофиқ ишлаб чиқилади ва колхозчиларнинг умумий йиғилишида тасдиқланади.

Қишлоқ хўжалик органлари томонидан тайёрланиб, колхозлар Советлари томонидан тавсия этиладиган колхоз ички тартиботининг Намунавий қоидаларида қуйидаги бўлимлар: хўжалик ички бўлимлари ва хизмат қисмлари ишларини ташкил қилиш, меҳнатни ташкил қилиш ва меҳнат интизомининг умумий асослари, лавозимли раҳбар ходимлар ва колхозчиларнинг бошқарини ҳамда биргаликда бўйсунинидаги вазифалари, иш куни тартиби ва дам олиш вақти, меҳнатни муҳофаза қилиш, рағбатлантириш ва интизомга чақирини (таъсир ўтказиш) тадбирларини қўлланини тартиби, колхоз аъзоларининг шахсий эҳтиёжларига хизмат кўрсатиш, ички тартибот қоидаларига риоя қилинини устидан контроллик алоҳида ажратиб кўрсатилади.

Колхозда қабул қилинган ички тартибот қоидалари барча колхозчилар учун мажбурийдир, меҳнат қонунлари нормаларини ҳисобга олган ҳолда, бу қоидалар колхозда меҳнат шартномаси асосида ишловчилар учун ҳам татбиқ қилинади.

Колхознинг ички тартибот қоидалари колхоз идорасида ва барча хўжалик ички бўлимлари ҳамда хизмат қисмларида кўзга яққол ташланадиган жойга осиб қўйилади.

Ички тартибот қоидаларининг бажарилишини устидан контроллик қилиш бутун колхоз бўйича колхоз правлениесига, айрим бўлинма ва хизмат қисмларида эса — бўлинма раҳбарларига юклатилади.

Колхоз правлениеси томонидан ишлаб чиқилиб, колхозчиларининг умумий йиғилишида тасдиқланадиган меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги низоми билан ички хўжалик ҳисоби тўғрисидаги низоми тўла қўлланини ҳар бир бўлимда ва бутун колхозда юқори кўрсаткичларга эришишида муҳим аҳамиятга эга.

Меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги низомида меҳнатга ҳақ тўлаш формалари, иш нормалари ва нархлари, меҳнатга гарантйали ҳақ тўлаш тартиби, қишлоқ хўжалик маҳсулотни етиштиришини кўнайтирганлик, меҳнат унвонини оширганлик ва маҳсулот таннархини камайтирганлик учун қўшимча ҳақ тўлаш ва колхозчиларни рағбатлантиришини қўлланини белгилаб берилади.

Ички хўжалик ҳисоби тўғрисидаги низомида хўжалик ҳисобидаги бўлинмаларнинг состави, бўлинмалар коллективларининг колхоз правлениеси билан ва ўзаро муносабатлари, маҳсулотларга нарх қўйини тартиби, маҳсулот етиштириш ва ишлаб чиқарини харажатлари лимитлари юзасидан план топшириқлари кўрсаткичлари, бўлинмаларнинг иш натижаларига баҳо бериш бўйича иқтисодий кўрсаткичлар ва моддий рағбатлантириш шартлари, бўлинмалар коллективларини ва колхозчиларни моддий ҳамда маънавий рағбатлантириш тартиби белгилаб қўйилади.

Ишлаб чиқарини планлаштиришини яхши йўлга қўйини ва хўжалик ички бўлинмаларининг фаолиятини ички хўжалик ҳисоби асосида олиб боришини таъминлаш хўжалик ички бошқаринининг вазифасини ташкил этади. Бундай тарзда бошқарини юксак ишлаб чиқарини-хўжалик кўрсаткичларига эришинига қаратилган бўлади, ишлаб чиқаринининг қатнашчилари бўлмини турли бўлинмаларининг

колхозчилари учун эса меҳнатга ҳақ тўлаш системаси орқали ҳамда шунингдек юқори кўрсаткичларга эришганлик учун қўшимча моддий рағбатлантириш системаси орқали моддий манфаатдорликка эришни таъминланади.

7-§. Колхозлараро корхоналар ва бирлашмаларда бошқариш

Намунавий Уставга мувофиқ колхоз колхозлараро ва давлат-колхоз корхоналари ва ташкилотларининг фаолиятида ихтиёрий суратда қатнашуви, бирлашма ва союзларга кириши мумкин. Бу ҳақда колхоз аъзоларининг умумий йиғилишида қарор қабул қилинади.

Умумий йиғилишнинг қарорига биноан колхоз маданий-маиший объектларни қуришда, ободонлаштириш ва колхоз ишлаб чиқаришнинг ривожлантириш ҳамда колхозчиларга маданий-маиший хизмат кўрсатишнинг яхшилашга қаратилган бошқа ишларни амалга оширишда шерикчилик (пай қўшиш) асосида қатнашини мақсадда ўз маблағларининг бир қисmini меҳнаткашлар депутатлари маҳаллий Советларининг, совхозлар ва бошқа давлат ҳамда кооператив ташкилотларининг маблағлари билан бирлантириш учун ажратиши мумкин.

Колхозлараро ва давлат-колхоз ташкилотлари ҳамда корхоналарининг мулк ва маблағлари, колхозларининг пай қўшиш асосида қатнашувига мувофиқ, колхоз мулки ҳисобланади.

Қурилиш, бўрдоқчилик пунктлари, молларни сунъий усулда қочирини станциялари, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари, дам олиш уйлари ва санаторийлар, кекса колхозчилар уйлари ва бошқалар энг кўп тарқалган колхозлараро корхона ва ташкилотлардир.

Колхозлараро корхоналар, ташкилот ва бирлашмаларининг фаолияти ҳамда уларни бошқариш пайчи колхозлар вакиллариининг мажлисида тасдиқланадиган ва меҳнаткашлар депутатлари область ёки район Советларида рўйхатга олиннадиган Низом ёки Уставларда белгилаб берилади.

Пайчи колхозлар вакиллариининг умумий мажлиси колхозлараро корхона ёки бирлашмани бошқаришнинг юқори органи ҳисобланади, мазкур вакиллар колхозчиларининг умумий йиғилишларида (вакиллар мажлисларида) белгиланган ваколат нормаси асосида сайланади.

Вакиллар мажлиси бирлашманин Устави ёки Низомини қабул қилади, бирлашма Советини ва унинг раисини ҳамда ревизия комиссиясинини сайлайди, янги пайчи-аъзоларни қабул қилиш ёки пайчи-аъзоларини аъзоликдан чиқариш тўғрисида қарорлар қабул қилади; ҳар йилги маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш планларини кўриб чиқади ва тасдиқлайди; бирлашма ва корхоналар Советларининг балансини ҳамда фаолияти тўғрисидаги ҳисоботини, шунингдек ревизия комиссиясининг акт ва хуло-

қайта қўлади ва тасдиқлайди; бирлашма (корхона) таъсис қилишга келтиради, аъзолардан чиқиб кетган таъсисчиларнинг асосида тўлаган бадалларини қайтариб муддатларини белгилайди.

Бирлашма (корхона)нинг аъзолари колхозлараро бирлашманинг, унинг таъсис фаолиятига тааллуқли бўлган бошқа масала-

лар ва вакилларининг мажлиси бирлашма Совети томонидан ва унда жами вакилларнинг камида 2/3 қисми қатнашиши шартли равишда қарор қабул қилинади ва протоколда расмийлаштирилади.

Бирлашма (корхона) Совети ижрочи-бошқарувчи (корхона)нинг бутун фаолиятига оператив Совет ўз фаолиятида пайчи-колхозлар вакилларининг хисобот бериб туради. Мажлиси Совет раиси аъзоларининг 2/3 қисми ҳозир бўлган тақдир-да қарор қабул қилишга эга бўлади.

Совет раисининг раиси вакиллар мажлисида сайланади ва унинг фаолияти учун шахсан жавоб беради. Раис (корхона)нинг барча қарорлари ва таъсис фаолиятига мувофиқ раҳбарлик қилади.

Совет раиси (корхона)нинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия-ишлари учун сайин малакали раҳбарлик қилиш учун Совет раисининг раиси вакиллар мажлисида сайланади ва унинг фаолияти учун шахсан жавоб беради. Раис (корхона)нинг барча қарорлари ва таъсис фаолиятига мувофиқ раҳбарлик қилади.

Совет раиси (корхона)нинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия-ишлари учун сайин малакали раҳбарлик қилиш учун Совет раисининг раиси вакиллар мажлисида сайланади ва унинг фаолияти учун шахсан жавоб беради. Раис (корхона)нинг барча қарорлари ва таъсис фаолиятига мувофиқ раҳбарлик қилади.

Совет раиси (корхона)нинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия-ишлари учун сайин малакали раҳбарлик қилиш учун Совет раисининг раиси вакиллар мажлисида сайланади ва унинг фаолияти учун шахсан жавоб беради. Раис (корхона)нинг барча қарорлари ва таъсис фаолиятига мувофиқ раҳбарлик қилади.

Совет раиси (корхона)нинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия-ишлари учун сайин малакали раҳбарлик қилиш учун Совет раисининг раиси вакиллар мажлисида сайланади ва унинг фаолияти учун шахсан жавоб беради. Раис (корхона)нинг барча қарорлари ва таъсис фаолиятига мувофиқ раҳбарлик қилади.

Совет раиси (корхона)нинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия-ишлари учун сайин малакали раҳбарлик қилиш учун Совет раисининг раиси вакиллар мажлисида сайланади ва унинг фаолияти учун шахсан жавоб беради. Раис (корхона)нинг барча қарорлари ва таъсис фаолиятига мувофиқ раҳбарлик қилади.

Совет раиси (корхона)нинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия-ишлари учун сайин малакали раҳбарлик қилиш учун Совет раисининг раиси вакиллар мажлисида сайланади ва унинг фаолияти учун шахсан жавоб беради. Раис (корхона)нинг барча қарорлари ва таъсис фаолиятига мувофиқ раҳбарлик қилади.

Совет раиси (корхона)нинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия-ишлари учун сайин малакали раҳбарлик қилиш учун Совет раисининг раиси вакиллар мажлисида сайланади ва унинг фаолияти учун шахсан жавоб беради. Раис (корхона)нинг барча қарорлари ва таъсис фаолиятига мувофиқ раҳбарлик қилади.

Совет раиси (корхона)нинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия-ишлари учун сайин малакали раҳбарлик қилиш учун Совет раисининг раиси вакиллар мажлисида сайланади ва унинг фаолияти учун шахсан жавоб беради. Раис (корхона)нинг барча қарорлари ва таъсис фаолиятига мувофиқ раҳбарлик қилади.

ликка, ўлка, область ва район колхозлар советлари тўғрисидаги Намунавий низомлар тасдиқланди.

Мазкур Намунавий низомларга мувофиқ иттифоқдош республика автоном республика, ўлка, область ва район колхозлар советлари тўғрисидаги низомни республикаларнинг Министрлар Советлари, ўлка, область ва район ижроия комитетлари тасдиқлайди.

Ҳамма поғонадаги колхозлар советларининг вазифаси колхозларни бутун чоралар билан мустаҳкамлашдан, Коммунистик партия ишлаб чиққан қишлоқ хўжалигини ривожлантириш программасини изчиллик билан амалга оширишдан иборат.

Советлар ўз фаолиятида колхозларнинг, колхозлараро ва давлат-колхоз корхоналари ҳамда ташкилотларининг уставларида, низомларида ва амалдаги қонунларда кўзда тутилган ҳуқуқларига риоя қилинишини таъминлашлари, уларнинг мустақиллиги ва таъаббусини ҳар тарафлама қўллаб-қувватлашлари керак.

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, советлар колхозларнинг ишларини бошқарадиган органларни ташкил қилмайди. Уларнинг қарорлари колхозлар ҳамда колхозлараро корхона ва ташкилотлар учун тавсия характерига эга.

Тегишли колхозлар советларига тажрибали колхоз раислари сайланади, район советларига эса, одатда ҳамма колхозларнинг раислари, колхоз ишлаб чиқариши илғорлари, қишлоқ хўжалиги мутахассислари, колхозлараро бирлашмалар, корхона ва ташкилотларнинг, қишлоқ хўжалик органларининг, жамоат ташкилотларининг вакиллари, олимлар сайланади.

Бундан ташқари, иттифоқ ва республика, область ва район колхозлар советларига СССР, иттифоқдош ва автоном республикалардаги колхозларнинг фаолияти билан алоқадор министрлик ва идораларнинг, ўлка, область ва район ташкилотларининг раҳбарлари сайланади.

Колхозлар советлари ўз фаолиятида Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг қарорларига, амалдаги қонунларга, колхозчиларнинг Бутуниттифоқ ва республика съездларининг, республика, ўлка ва область конференцияларининг, колхозчилар йиғилишларининг қарорларига, колхозларнинг юқори советлари қарорларига, колхознинг Намунавий Уставига ҳамда колхозларнинг тегишли совети тўғрисидаги низомга амал қилиши лозим.

Колхозлар советлари колхознинг Намунавий Уставига риоя қилинишига доир ҳамда колхозларда контроль-ревизия ишларини ташкил қилиш билан боғлиқ масалаларни кўради (район совети бундан мустасно, чунки у колхозларнинг уставларига риоя қилиниши билан боғлиқ масалаларни кўради). Советлар колхозларнинг ва колхозлараро корхона ҳамда ташкилотларнинг иш тажрибасини умумлаштиради ҳамда хўжаликни самарали бошқариш ва резервлардан энг кўп фойдаланиш, колхозларга бирктиб қўйилган ерлардан оқилона фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш, тупроқ унумдорлигини бутун чоралар билан ошира бориш, химиялашти-

рини, комплекс механизациялаш ва колхоз ишлаб чиқаришини электрлаштириш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқади.

Колхозлар советлари зиммасига колхозлар, колхозлараро ҳамда давлат-колхоз корхоналари ва ташкилотларининг ишлаб чиқариш хўжалик ва молиявий фаолиятини муҳокама қилиш, уларнинг ишларини яхшилашга қаратилган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш юклатилган. Улар колхозларда ҳамда колхозлараро корхона ва ташкилотларда ишлаб чиқаришни бошқаришни, планлаштириш ва хўжалик ички ҳисобини, меҳнатни ташкил қилиш, ҳақ тўлаш ва меҳнатни муҳофаза қилишни такомиллаштириш соҳасидаги тажрибани умумлаштиришлари ва тегишли тавсиялар ишлаб чиқишлари лозим.

Колхозлар советлари даромадларни тўғри тақсимлаш, колхозларнинг асосий ва оборот фондларидан самарали фойдаланиш, колхозларда контроль-ревизия ишларини яхшилаш юзасидан тавсиялар, колхозлараро ва давлат-колхоз алоқаларини янада кенгайтиришга, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашни яхшилашга, колхозларда ёрдамчи корхоналар ва касбкорликни ривожлантиришга, колхозчилар, раҳбар кадрлар ва мутахассисларни тайёрлаш ва малакасини оширишни яхшилашга, меҳнат ресурсларидан янада тўлароқ фойдаланиш ва колхозчилар турмушининг моддий ҳамда маданий даражасини оширишга қаратилган таклифлар ишлаб чиқишлари керак.

Колхозларнинг юқори совети қуйи советларнинг фаолиятини йўлга солиб ва уйғуллаштириб туради, уларнинг иш тажрибасини умумлаштиради, таклифларини кўриб чиқади ва уларга тегишли ёрдам кўрсатиб туради.

Колхозлар советлари фақат колхозларнинг жамоат органларигина экани ва уларнинг раислари юридик шахс ҳуқуқига эга эмаслигига қарамай, улар ўз номи ёзилган печат ва штампга эга.

Колхозлар советининг мажлисларига материаллар тайёрлаш, шунингдек советга ва унинг президиумига техника ва хўжалик хизмати кўрсатиш ишларини СССР, иттифоқдош ва автоном республикалар Қишлоқ хўжалик министрликларининг, ўлка, область ва район қишлоқ хўжалик бошқармаларининг тегишли аппаратлари амалга оширади.

Колхозлар советлари тўғрисидаги Низомда йигилишлар, съезд ва конференцияларни чақириш асослари ва муддатлари белгилаб берилган. Иттифоқ ва республика колхозлар советлари иттифоқдош республикалар колхозлар советлари вакилларининг Бутуниттифоқ йигилишини ва автоном республикалар ҳамда областлардаги колхозлар советлари вакилларининг республика йигилишларини, зарур бўлган ҳолларда эса колхозларнинг тегишли (Бутуниттифоқ ва республика) съездларини беш йилда бир марта чақириб туради. Автоном республика, ўлка ва областлардаги колхозлар ва советлари эса районлардаги колхозлар советлари вакиллари йигилишини ва зарур бўлган ҳолларда колхозчилар конференцияларини 2—3 йилда бир марта чақириб туради. Район колхозлар совети эса райондаги

колхозлар вакилларининг йиғилишини йилига бир марта чақиради.

Тегishли колхозлар советлари вакилларининг навбатдан ташқари Бутуниттифоқ, республика, ўлка, область йиғилишлари шу совет томонидан унинг ўз ташаббуси билан ёки колхозлар советлари 1/3 қисмининг талабига биноан чақирилиши, райондаги колхозлар вакилларининг навбатдан ташқари йиғилиши эса район колхозлар советининг ташаббуси билан ёки райондаги колхозларнинг 1/3 қисми талаби билан чақирилиши мумкин.

Бундан ташқари, навбатдан ташқари йиғилишлар колхозларнинг юқори совети таклифи билан ҳам чақирилади.

Колхозчилар съездларига, колхоз советлари вакиллари йиғилишларига ваколлат нормалари тегishли колхоз советлари томонидан белгиланади.

Иттифоқ ва республика советлари иттифоқдош республикалардаги колхозлар советлари вакилларининг тегishли Бутуниттифоқ йиғилишида ёки колхозчиларнинг Бутуниттифоқ съездида, республика совети эса — автоном республикалар, ўлкалар ва областлардаги колхозлар советлари вакилларининг республика йиғилишида очиқ овоз бериш йўли билан 5 йил муддатга сайланади.

Автоном республика, ўлка, область ва район колхозлар советлари ҳам райондаги колхозлар вакилларининг тегishли йиғилишида ёки колхозчиларнинг тегishли конференциясида, ёхуд шу район колхозлари вакилларининг йиғилишида очиқ овоз бериш йўли билан 2—3 йил муддатга сайланади.

Ҳамма босқичдаги колхозлар, советларига (район советидан ташқари) истисно тариқасида съездлар, конференциялар (иттифоқдош республикалардаги тегishли советлар вакилларининг йиғилишлари) ўртасидаги даврда советга янги аъзолар қабул қилиш ҳуқуқи берилган ва улар тегishли съездда конференцияда ёки колхозлар советлари вакилларининг йиғилишида тасдиқланиш шарт.

Барча ташкилий ишларни амалга ошириш учун колхозлар советлари ўз ваколлатлари даврида ўз составидан қуйидаги органларни: совет президиумини (район советидан ташқари), аynи вақтда совет президиумининг ҳам раиси бўлмиш совет раисини, совет раисининг ўринбосарларини сайлайди ҳамда шу муддат учун советнинг масъул секретарини тайинлайди.

Барча босқичдаги колхоз советлари (район советидан ташқари) тегishли секциялар ҳам ташкил қилади, бу секциялар зиммасига совет мажлисларига қўйиладиган масалаларни ўрганиб чиқиш ва уларнинг малакали тайёрланишини таъминлаш вазифаси юклатилган.

Бу секциялар совети бошқарув органлари эмас, балки фақат оператив-ёрдамчи ишларни бажаради.

Советнинг фаолияти унинг ўзи қабул қилган план асосида амалга оширилади. Советнинг мажлислари қуйидаги муддатларда: Иттифоқ советининг мажлиси — камида йилига икки марта, республика, автоном республика, ўлка, область советларининг маж-

лислари — камида йилига уч марта ва район советининг мажлиси — камида уч ойда бир марта ўтказилиши керак. Советнинг навбатдан ташқари мажлислари совет президиуми томонидан, район советининг навбатдан ташқари мажлиси эса раислар совети томонидан, ёки совет аъзоларининг 1/3 қисмининг талабига биноан, ёхуд юқори колхоз советининг таклифи билан чақирилиши мумкин. Советнинг ва совет президиумининг мажлисларида аъзоларининг камида 2/3 қисми ҳозир бўлган тақдирдагина улар қонуний ҳуқуққа эга бўлади. Советнинг ва совет президиумининг қарорлари овозларнинг оддий кўпчилиги билан қабул қилинади.

9- §. Колхозлар советининг президиуми

Колхозларнинг иттифоқ совети тўғрисидаги Низомда, иттифоқдош республика колхозлар совети тўғрисидаги, автоном республика, ўлка, область колхозлар совети тўғрисидаги намунавий Низомларда кўрсатилишича, тегишли колхозлар советининг президиуми зиммасига қуйидагилар юклатилган: советнинг мажлислари ўртасидаги даврда советнинг бутун ташкилий фаолиятига раҳбарлик қилиш, советнинг иш планлари лойиҳаларини тузиш, совет мажлисларига қўйиладиган материалларни кўриб чиқиш, колхозларнинг манфаатларига тааллуқли норматив ҳужжатларнинг лойиҳалари хусусида Иттифоқ колхозлар совети президиумига фикр билдириш, колхозларнинг манфаатларига тааллуқли масалалар юзасидан иттифоқдош республикада тузилган норматив ҳужжатларнинг лойиҳалари хусусида иттифоқдош республика колхозлар совети президиумига, автоном республика Министрлар Советининг, меҳнаткашлар депутатлари ўлка ва область советларининг колхозлар манфаатларига тааллуқли қарорлари лойиҳалари хусусида — автоном республика, ўлка ва область колхозлар совети президиумига фикр билдириши керак.

Бундан ташқари, тегишли колхозлар советининг президиуми қуйи колхоз советларининг ўз фаолияти тўғрисидаги ҳисоботларини эшитиб туради.

Шу билан бирга, юқорида кўрсатилган органлар колхозларнинг, колхозлараро корхоналар ва ташкилотларнинг, қуйи колхоз советларининг фаолияти билан боғлиқ бўлган бошқа масалаларни ҳам кўриб чиқишга ҳақли.

Тегишли колхозлар совети президиумининг мажлислари совет раиси томонидан, зарур бўлишига қараб, аммо камида ҳар кварталда бир марта чақириб турилади.

Колхозлар советининг раиси, у йўқ пайтларда эса — раис ўринбосари советнинг ва унинг президиумининг ишларини, улар чиқарган қарорларнинг бажарилишини ташкил қилади, район колхозлар советининг раиси эса бундан ташқари, советнинг мажлислари оралиғидаги даврда советнинг бутун ташкилий фаолиятини амалга оширади.

Колхозлар советининг масъул секретари секцияларни ташкил қилиш ҳамда совет ва унинг президиуми мажлисларига материаллар тайёрлаш ишларини амалга ошириши зарур, у советдаги ишларнинг юритилишига жавоб беради, хатлар ва талабларга жавоблар ҳамда тушунтириш хатлари тайёрлашни таъминлайди.

Юқорида кўрсатиб ўтилган масалалар ҳамма босқичдаги колхозлар советларининг фаолияти учун умумий ҳисобланади.

Бироқ ҳар бир босқичдаги колхозлар советларининг ўзигагина хос бўлган масалалар ҳам бор.

Қуйида биз турли босқичдаги колхозлар советларининг ҳуқуқ доираси, уларни ташкил қилиш тартиби ва фаолияти устида тўхталамиз.

Иттифоқ колхозлар совети колхозларнинг сайлаб қўйиладиган марказий жамоат органидир. Унинг ҳуқуқ доирасига юқорида кўрсатиб ўтилганлардан ташқари яна кўпгина муҳим масалалар ҳам киради, чунончи: колхозчилар социал таъминотини янада такомиллаштиришга доир таклифларни ишлаб чиқиш, ВЦСПС билан биргаликда, манфаатдор СССР Министрликлари ва идоралари билан келишилган ҳолда, колхоз аъзоларини социал страхование қилишни амалга ошириш юзасидан низоми ва инструкцияларни тасдиқлаш шулар жумласига киради. Масалан, колхоз аъзоларини социал страхование қилишни амалга оширишни тартибга солувчи инструкция ва низоми Иттифоқ колхозлар совети билан ВЦСПС президиумининг қарори асосида 1970 йил март-апрелда тасдиқланган.

Бундан ташқари, Иттифоқ колхозлар совети зиммасига иттифокдош республикалар Министрлар Советларининг колхозларни совхозларга ва бошқа давлат қишлоқ хўжалик корхоналарига айлантириш тўғрисидаги илтимосларини дастлабки тарзда кўриб чиқиш вазифаси ҳам юклатилган.

Иттифоқ колхозлар советига чет мамлакатлардаги қишлоқ хўжалик кооперативларининг ваколатли органлари билан алоқа боғлаш ва колхоз қурилиш тажрибасини алмашиш соҳасида халқаро муносабатларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш функциялари ҳам юкланган.

Иттифоқ колхозлар совети иттифокдош республикалар совхозлар советлари вакилларининг Бутуниттифоқ йиғилишини беш йилда бир марта ва зарур бўлишига қараб колхозчиларнинг Бутуниттифоқ съездини чақириб туради.

Иттифокдош республикалар колхозлар совети колхозларнинг сайлаб қўйиладиган республика жамоат органидир.

Иттифокдош республика колхозлар совети юқорида кўрсатиб ўтилган масалалардан ташқари автоном республикалар, ўлкалар, область ва районлардаги колхозлар советларининг фаолиятини йўлга қўяди ва уйғуллаштириб туради, мазкур советларнинг иш тажрибасини умумлаштиради, уларнинг таклифларини кўриб чиқади ва уларга ёрдам кўрсатиб туради. Иттифокдош республиканинг колхозлар совети колхоз ҳаётидаги муҳим бошқа масалаларни ҳам кўриб чиқади, тегишли тавсия ва таклифлар ишлаб чиқади,

уларни иттифоқдош республика Қишлоқ хўжалик министрлигига ва бошқа ташкилотларга, шунингдек Иттифоқ колхозлар советига тақдим этади.

Масалаи, Ўзбекистон колхозларининг республика совети илмий-тадқиқот институтларининг вилтга қарши кураш юзасидан ишлаб чиққан тавсиялари пахтачиликда қандай жорий қилинаётганлигини кўриб чиқиш. Колхозларга вилтга қарши кураш тадбирлари планларини ишлаб чиқиш, алмашлаб экинни планли равишда ўзгартириш, минерал ўғитлар қўлланишининг табақалаштирилган системасини жорий қилиш ҳамда экинларга шлов бериш билан бирга сугоришининг оптимал режимларини қўлланиш тавсия этилди.

Совет колхозларининг ревизия комиссиялари тўғрисидаги намунавий низоми тасдиқлади, колхозлардаги маъмурий-идора, ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи ходимлар сонини ҳамда улар меҳнатига ҳақ тўлаш миқдорларини тартибга солиш, колхозлардаги ёрдамчи корхоналар ва касбкорлик ишлаб чиқаришларининг аҳволи ва уларни янада ривожлантириш тўғрисидаги, Самарқанд областининг Булунғур районидаги «Октябрь» колхозини правлениесининг капитал қурилишини амалга ошириш соҳасидаги иш тажрибаси тўғрисидаги ва бир қанча масалаларни муҳокама қилди.

Республика советининг таклифлари партия ва совет органларида маъқулланди. Жумладан, колхозлар советининг таклифига биноан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва республика министрлар совети колхозларининг пул маблағлари ва моддий бойликларини сақлаш ва улардан фойдаланишдаги жиддий камчиликларни бартараф қилиш тўғрисида қарор қабул қилди¹.

Автоном республика, ўлка, область, ва район колхозлар совети колхозларининг тегишли республика, ўлка, область ва район сайлаб қўйиладиган жамоат органидир.

Ушбу босқичлардаги колхозлар советларининг функциялари ва фаолият тартиби юқорида баён қилинган.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда колхозларни бошқариш функцияларини колхозлар советларига топишириш қанчалик самарадор эканини текшириш юзасидан тажриба ишлари олиб борилмоқда². Гап шундаки, ишлаб чиқаришнинг улкан ҳажми, хўжаликлараро алоқаларнинг мураккаблиги колхозларга тегишлича колхоз-кооператив мулкнинг табиатини ақс эттирадиган тарзда гоёта малакали ва муайян мақсадни кўзлаб раҳбарлик қилишни талаб этади.

Шунинг учун Молдавияда 1973 йил мартдан тажриба тариқасида колхозлар ва колхозлараро ташкилотларни бошқаришнинг янги системаси жорий қилинди. Бу системага мувофиқ хўжаликларга раҳбарлик қилишнинг тегишли функциялари колхозлар советларига ўтказилди. Советлар хўжаликларга раҳбарлик қилишнинг барча масалаларини ҳал қилади ва ишларнинг аҳволи учун партия

¹ «Правда», 1972 й., 19 июнь.

² «Известия», 1973 й., 8 март.

ҳамда давлат олдида тўла жавобгар бўлади. Улар зиммасига давлатдан заказлар олиш ва уларни зоналар бўйича ҳамда колхозлар ўртасида жойлаштириш, ишлаб чиқаришни конкрет шароит ва имкониятларни ҳисобга олган ҳолда планлаштириш вазифаси юклатилган.

10- §. Район қишлоқ хўжалик бошқармаси

Колхозларнинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини бевосита район қишлоқ хўжалик бошқармаси йўлга солиб туради. КПСС Марказий Комитетининг 1970 йил июль Пленумида қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилишда район звеноси катта аҳамиятга эга эканлиги алоҳида таъкидланди. Район ижроия комитетининг қишлоқ хўжалик бошқармаси район территориясида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига давлат раҳбарлигининг асосий звеносидир. Район қишлоқ хўжалик бошқармасининг бошлиғи айни вақтда район Совети ижроия комитети раисининг ўринбосари ҳисобланади.

Район қишлоқ хўжалик бошқармасининг ихтиёрида: район ветеринария хизмати, наслчилик ишлари ва молларни сунъий қочирish станцияси, ер тузиш хизмати, ўсимликларни ҳимоя хизмати ва давлат уруғчилик инспекциялари бор. Райондаги барча колхозлар район қишлоқ хўжалик бошқармасига бўйсунadi.

Район қишлоқ хўжалик бошқармасининг асосий вазифаси партия ва ҳукуматнинг қишлоқ хўжалигига, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ва тайёрлашга тааллуқли қарорларининг бажарилишини ташкил қилиш ва уларни амалга оширилиши устидан, район территориясида жойлашган барча қишлоқ хўжалик корхоналари ва ташкилотларининг давлат иртизомига қаттиқ риоя қилиши устидан, ҳар бир колхоз ва совхознинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва давлат томонидан харид қилиш планларини бажариши устидан контроллик қилиб боришдан иборат.

Район қишлоқ хўжалик бошқармаси зиммасига ҳар бир колхоз ва совхозда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ва тайёрлашни планлаштириш, ҳисобга олиш ва контрол қилиш; колхозларнинг ташкилий-хўжалик тузилиши планларини ишлаб чиқишини ташкил этиш; колхозларнинг ишлаб чиқариш — молливиий планларини ва йиллик ҳисоботларини кўриб чиқиш;

тегишли планлар асосида ерларни мелiorациялаш ва муҳофаза қилиш; дала ихота дарахтзорларини барпо этиш, тупроқ эрозиясига қарши кураш тадбирларини ҳамда ерларни тубдан яхшилашга, ерларнинг унумдорлигини оширишга ва улардан самарали фойдаланишга қаратилган бошқа тадбирларни амалга ошириш;

ердан фойдаланувчи барча хўжаликларнинг қишлоқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлган ерлардан тўғри фойдаланиш соҳасида-

ги мажбуриятларини бажаришларини; ўз ҳуқуқ доираси ичида барча ерлардан фойдаланиш юзасидан давлат контролини амалга оширишни қонунга мувофиқ таъминлаш;

колхозларда тракторлар, машина ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан юқори унумли фойдаланишни, шунингдек машина-трактор паркиннинг техникавий ҳолати устидан, тракторлар, комбайнлар ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналаридан фойдаланиш, сақлаш ва уларни ҳисобдан чиқариб юбориш қоидаларига риоя қилиниш устидан давлат назоратини ташкил қилиш;

қишлоқдаги меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлигига риоя қилиш, меҳнат қонунларига амал қилиш тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, уларнинг ижроси устидан контролликни таъминлаш;

колхоз ва совхозларда уруғчиликни ташкил қилиш, уруғлик сифати ва ундан тўғри фойдаланиш устидан контролликни таъминлаш; қишлоқ хўжалигида минерал ўғитлар ва бошқа химиявий воситаларни қўлланиш ҳамда уларни асрашнинг прогрессив технологиясини жорий қилиш; ўсимликларни касаллик ва қишлоқ хўжалик экинларининг зараркунандаларидан ҳимоя қилиш ишларини амалга оширишни ташкил этиш;

наследчилик ишларига раҳбарлик қилиш, ҳар бир колхоз ва совхозда чорва моллари ҳамда парранда сонини кўнайтиришни, чорва маҳсулдорлигини оширишни таъминлаш; ветеринария хизматида раҳбарлик қилиш, СССР ветеринария Уставига мувофиқ келадиган тадбирларни амалга ошириш; колхознинг Намунавий уставига ҳамда колхоз ишлаб чиқаришини бошқаришнинг демократик асосларига риоя қилиниши, колхозчиларнинг шахсий ва жамоат манфаатларини тўғри бирлаштириб олиб борилиши устидан контролликни таъминлаш;

колхозларда контроль-ревизия ишларини олиб бориш, хўжалик ҳисобини жорий қилиш ва колхозларнинг хўжалик ҳисоби манфаатларини таъминлаш; қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлаш юзасидан тайёрлаш министрлигининг маҳаллий органлари билан белгиланган тартибда шартнома контракциялари тузиш ишларини ташкил қилиш; «Сельхозтехника» бўлимлари билан биргаликда колхоз ва совхозларни техника билан таъминлаш юзасидан район бўйича йигма план лойиҳаларини ишлаб чиқиш юклатилган.

Колхоз ва совхозларнинг раҳбар кадрлари ва мутахасссларини тайлаш, уларни малакали кадрлар билан мустаҳкамлаш, кадрларга илгор иш методларини ўргатиш район қишлоқ хўжалик бошқармаларининг муҳим вазифаларидан биридир.

Район қишлоқ хўжалик бошқармаси қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилувчи давлат органи сифатида икки томонлама бўйсуниш ҳусусиятига эга. Бир томондан, у меҳнаткашлар депутатлари район ижроия комитетига бўйсуна, иккинчи томондан область (ўлка) қишлоқ хўжалик бошқармасига бўйсунади.

Район қишлоқ хўжалик бошқармаси ўз функцияларини амалга ошириш учун асосан мутахассислардан ва оз миқдордаги ёрдамчи ходимлардан иборат штатга эга.

Бошқармага унинг бошлиғи раҳбарлик қилади, йирик қишлоқ районларида бошлиқнинг ўринбосари ҳам бўлади. Район қишлоқ хўжалик бошқармасининг структурасига ҳар хил бўлим ва группалар: план-экономика бўлими, бухгалтерия ва ревизорлар группаси, бош агроном группаси, бош зоотехник группаси, бош ветврач, бош инженер-механизатор ва давлат техника нazorати группаси, бош инженер-ер тузувчи группаси, хўжалик қисми ва идора мавжуддир.

Район қишлоқ хўжалик бошқармаси аппаратининг состави гарчи катта бўлмаса-да (25—30 киши), у одатда деярли нуқул юқори малакали ва катта тажрибага эга бўлган ходимлардан иборат бўлгани учун райондаги колхоз ва совхозларнинг ишлаб чиқариш — хўжалик фаолиятига катта таъсир кўрсатади.

Колхоз ва совхозларга раҳбарлик қилишнинг район ва область погоналарини ўрганиб чиқиш ишларни ташкил қилишнинг энг яхши формаларини умумлаштириш ва бошқариш аппаратини ҳамда қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилиш методларини такомиллаштириш юзасидан тавсиялар бериш имконини вужудга келтиради. Аввало қишлоқ хўжалик бошқармаларининг функцияларини ва уларнинг колхоз ҳамда совхозлар билан, шунингдек бошқа давлат ва кооператив ташкилотлари билан ўзаро муносабатларини аниқ белгилаб берадиган Низомларни ишлаб чиқиш мумкин бўлади.

Район ва область қишлоқ хўжалик бошқармаларида ҳар бир ходимнинг меҳнати замонавий уюштириш ва ҳисоблаш техникаси ҳамда алоқа воситаларидан фойдаланилган ҳолда тўғри ташкил этилиши керак.

Область ва районларга, шунингдек колхоз ва совхозларга раҳбарлик қилишни ўз устига оладиган диспетчерлик хизматини қўлланиш район ва область қишлоқ хўжалик бошқармалари ишини анча яхшилайд.

Ҳисоблаш техникасидан фойдаланиш ҳисоб ва ҳисобот соҳасидаги меҳнатни, шунингдек ҳисоблаш — плашлаштириш ва нормативларни ишлаб чиқиш ишларини анча осонлаштиради ва унумли қилади.

МУНДАРИЖА

Кирish	3
------------------	---

1-БОБ

Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш — қишлоқ хўжалигини ривож- лантириш йўлидир	5
1-§. Меҳнат ва унинг социал-иқтисодий роли тўғрисида тушунча	5
2-§. Меҳнат унумдорлиги — ижтимоий тараққиёт негизи	6
3-§. Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш тўғрисидаги таъли- мотининг ривожланиши	8
4-§. Тейлор системаси ва унинг эксплуататорлик моҳияти	11
5-§. В. И. Ленин меҳнатни илмий асосда ташкил этиш тўғ- рисида	15
6-§. Меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг мазмун	18
7-§. Меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг умумий при- циплари	20
8-§. НОТнинг техник-иқтисодий ва социал вазифалари	22
9-§. Қишлоқ хўжалигида математик методларни ва замонавий ҳисоблаш техникасини жорий этиш	25
10-§. Совхозлар ва колхозларда меҳнатни илмий асосда ташкил этиш курсининг вазифалари ва иқтисодий фанлар систе- масидаги ўрни, унинг бошқа фанлар билан алоқаси	29
11-§. НОТнинг назарий асослари	32

2-БОБ

Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат жараёнларини оқилона ташкил этиш- нинг илмий асослари	33
1-§. Меҳнат тақсими ва меҳнат кооперацияси тўғрисида марксизм-ленинизм	33
2-§. Ижтимоий меҳнат тақсимотининг ва уни ихтисослашти- ришнинг ривожланиши	36
3-§. Деҳқончиликда меҳнат тақсими ва уни ихтисослашти- риш	41
4-§. Чорвачиликда меҳнат тақсими ва уни ихтисослашти- риш	43
5-§. Паррандачиликда меҳнат тақсими ва уни ихтисослашти- риш	43

6-§. Қорамолчиликда меҳнат тақсимоти ва уни ихтисослаштириш	46
7-§. Хўжалик ичида ишлаб чиқариш бўлиналариини ташкил этишининг асосий принциплари	48
8-§. Меҳнат жараёнларини илмий ташкил этиш принциплари	52
9-§. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида иш жойи	57
10-§. Соатлик график — сменадаги иш нормасининг бажарилишини назорат қилиш усули	59
11-§. Иш вақти ва унинг НОТ системасида белгиланиши	60

3-БОБ

Қишлоқ хўжалигида меҳнатнинг санитария-гигиеник, психологик-физиологик ва эстетик шaroнлари	66
1-§. Қишлоқ хўжалигида меҳнат гигиенаси	66
2-§. Иш жойларидаги ва ишлаб чиқариш биноларидаги метеорологик ва микроклим шaroнлари	70
3-§. Чангга қарши кураш	72
4-§. Ишлатилиб бўлинган газлар	74
5-§. Шовқин, тебраниш ва силқиниш	76
6-§. Заҳарли химикатлар билан ишлашда меҳнат гигиенаси	79
7-§. НОТ системасида хавфсизлик техникаси ва меҳнатни муҳофаза қилиш	82
8-§. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ходимларига маиший хизмат кўрсатиш	86
9-§. Ишлаб чиқариш эстетикаси	90
10-§. Меҳнат шaroнлари эстетикаси	93

4-БОБ

Меҳнат қилиш ва дам олишнинг рационал режимлари	95
1-§. Меҳнат қилиш ва дам олишнинг рационал режимлари — меҳнат жараёнларини тўғри ташкил қилишнинг муҳим шartiдир	95
2-§. Пахтачиликда меҳнат қилиш ва дам олиш режими	98
3-§. Чорвачиликда меҳнат қилиш ва дам олиш режими	101
4-§. Қоракўлчиликда меҳнат қилиш ва дам олиш режими	113
5-§. Қўйларни яйловда боқиш пайтида меҳнат қилиш ва дам олиш режими	114
6-§. Жун қирқишда меҳнат қилиш ва дам олиш режими	115
7-§. Колхоз ва совхозларни ҳафтада беш кун ишлагига ўтказиш ишларини ташкил қилиш	116

5-БОБ

Иш вақтининг сарф бўлишини ўрганиш усуллари	124
1-§. Меҳнат усуллари ва методларини ўрганиш	126
2-§. Меҳнат жараёнининг операциялар, усуллар, фаолият ва ҳаракатларга бўлиниши	129
3-§. Радио ва телевидениенинг қишлоқ хўжалигидаги роли	129
4-§. Меҳнат усуллари, фаолияти ва ҳаракатларини бажаришнинг энг оқилона йўлларини излаб топишда кинематограф ва бошқа техник воситаларидан фойдаланиш	129
5-§. Сменадаги вақт сарфини ўрганиш усуллари	131

6-БОБ

Меҳнатни нормалаштиришни ташкил этиш, унинг вазифаси ва методи	138
1-§. Ишлаб чиқаришда меҳнатни нормалаштиришнинг роли ва унинг вазифаси	138

2-§. Меҳнат сарфи нормаси	139
3-§. Меҳнатни нормалаштиришни ташкил этиши	142
4-§. Меҳнатни нормалаштириш усуллари	144
5-§. Қишлоқ хўжалик ишларини нормалаштириш	149
6-§. Механизацияланган дала ишларини нормалаштириш	150
7-§. Стационар ҳолатида бажариладиган механизацияланган ишларга норма белгилаш	154
8-§. Қўл кучи билан бажариладиган ишларга норма белгилаш	154
9-§. Транспорт ишларини нормалаштириш	156
10-§. Чорвачиликдаги ишларга норма белгилаш	159

7-БОБ

Меҳнатга ҳақ тўлашни тақомиллаштириш ва моддий рағбатлантириш — меҳнатни илмий асосда ташкил этиш асосидир 162

1-§. Меҳнатга ҳақ тўлаш принциплари	162
2-§. Иш ҳақи тўлашда тариф системаси	163
3-§. Иш ҳақи тўлаш тартиби ва формаси	169
4-§. Совхозларда меҳнатга ҳақ тўлаш	173
5-§. Совхозларнинг раҳбар ходимлари ва мутахассисларига иш ҳақи тўлаш	178

8-БОБ

Деҳқончилик ва чорвачиликда асосий меҳнат жараёнларини ташкил этиш 181

1-§. Пахтачиликда меҳнат жараёнларини ташкил этиш	181
2-§. Чорвачиликда иш жараёнларини ташкил этиш	185
3-§. Чўқачиликдаги ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этиш	186
4-§. Пахтачиликда технология карталари ва меҳнат жараёнларини ташкил этиш	187
5-§. Ўзбекистон шароитида қорамол фермаларини комплекс механизациялашга оид технология карталари	192
6-§. Сигирларни боқиш нормалари	193
7-§. Комплекс механизациялаш учун зарур бўлган машина ва асбоб-ускуналар	194
8-§. Комплекс механизациянинг иқтисодий самарадорлиги	195
9-§. Чорвачиликда (қўйчиликда) технология ва меҳнат жараёнларини ташкил этиш карталари	196
10-§. Қўйчилик фермаларидаги ишларни комплекс механизациялаш учун зарур машиналар системаси	197
11-§. Қўйчилик фермаларида меҳнатни ташкил этиш ва қўйларни чўпонларга ҳамда бошқа ходимларга беришни нормалари	198

9-БОБ

Қолхоз ва совхозларда НОТ планларини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш 200

1-§. Хўжаликда НОТ планлари	200
2-§. НОТ планларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш босқичлари	204
3-§. НОТ планларини жорий қилиш	208
4-§. Бошқарманинг НОТ совети ҳузуридаги методик секциялар : : : :	209
5-§. Совхоз (қолхоз) да НОТ совети	210
6-§. Совхоз (қолхоз)даги НОТ бўйича ташкилотчи инструкторнинг ҳуқуқ ва бурчлари	213

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг қонуниятлари ва бошқариш принциплари	216
1-§. Бошқариш тушунчаси, вазифалари ва принциплари	216
2-§. Бошқариш методлари	217
3-§. Бошқариш системаси тўғрисида асосий тушунчалар	219
4-§. Хўжаликка раҳбарлик қилишнинг ленинча принциплари ва уларнинг КПСС XXIV съезди томонидан ривожлантирилиши	220
5-§. Хўжаликни бошқаришнинг демократик-централизм принципи	222
6-§. Ишлаб чиқаришни бошқаришда математик методлардан фойдаланиш	224
7-§. Колхоз ва совхозларда бошқаришнинг умумий асослари ва таффовутлари	226
8-§. Қишлоқ хўжалик корхонасининг ташкилий ва бошқариш структураси	227
9-§. Бошқариш системалари	229
10-§. Техника тараққиёти ва бошқаришни такомиллаштириш	232
11-§. Бошқариш самарадорлигини ошириш	237

11-БОБ

Совхозларда бошқаришни ташкил этиш	239
1-§. Совхозларни бошқариш принциплари	239
2-§. Совхозларнинг ташкилий структураси	241
3-§. Турлича катталиқ ва ихтисосдаги совхозларда бошқариш структураси	246
4-§. Бошқаришнинг демократик асосларини ривожлантириш	250
5-§. Кадрларни танлаш, раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг вазифалари ва ҳуқуқлари	253
6-§. Совхозлар бирлашмалари ва уларни бошқариш	263

12-БОБ

Колхозларда бошқаришни ташкил қилиш	267
1-§. Колхозларда бошқаришни ташкил этиш асослари	267
2-§. Колхозни бошқариш органлари	268
3-§. Колхоз раиси ва лавозимли шахслар	273
4-§. Колхозларда бошқариш структураси	275
5-§. Лавозимли шахсларнинг ҳуқуқ ва вазифалари	278
6-§. Колхознинг ички тартибот қоидалари	283
7-§. Колхозларaro корхоналар ва бирлашмаларда бошқариш	285
8-§. Колхозлар советлари	286
9-§. Колхозлар советининг президиуми	290
10-§. Район қишлоқ хўжалик бошқармаси	293

На узбекском языке

МИРКАРИМОВ ГАНИ,
КИСЕЛЕВ НАУМ ИЛЬИЧ,
РАХИМОВ БОРИ

**НАУЧНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ТРУДА
И УПРАВЛЕНИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ**

(Учебное пособие для студентов
сельскохозяйственных вузов)

*Издательство «Ўқитувчи»
Ташкент — 1975*

Редактор Каримова Л. И.
Ведущий редактор Бедарев Г. П.
Техредактор Аюкина Т.
Корректорлар Ахматова Б., Матчинов С.

Тиринга берилди 14 XI-1974 й. Босинга рухсат, этилди, 31/I-1975 й. Қогоз №3. 60×90^{1/16}. Физ. 6. л. 18, 75. Нашр л. 19,0. Тиражи 5000. Р-09339.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 135—74. Ваҳоси 51 т. Муқоваси 10 т.

ЎзССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент полиграфия, комбинати, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1975 й. Зак. №40.

Ташполиграфкомбинат Государственного Комитета Совета Министров УССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Ташкент, Навои, 30.

